

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса

ПОЛІТИКА В ОСОБАХ

*(Політичне лідерство на постсоціалістичному
просторі: національний і регіональний контексти)*

Парламентське видавництво
Київ — 2008

Рекомендовано Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса НАН України
27 грудня, протокол № 7

Рецензенти: В. П. Горбатенко, доктор політичних наук, професор
О. М. Майборода, доктор історичних наук, професор

Автори: Ф. М. Рудич (загальна редакція, керівник авторського колективу)

Р. В. Балабан	Т. В. Кравченко
С. Г. Брехаря	Ю. А. Левенець
О. П. Дергачов	Т. М. Ляшенко
Г. І. Зеленько	М. І. Михальченко
Н. В. Кононенко	А. Д. Пахарев
Л. О. Кочубей	Е. В. Щербенко

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Пропонуємо читачеві книгу, підготовлену вченими Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України у співробітництві з колегами з інших наукових установ. Звернення до проблеми політичного лідерства є органічним продовженням роботи дослідників з вивчення політичної системи сучасної України, яке триває більше десяти років. Доробком колективу науковців за цей час стали ґрунтовні праці, присвячені політичній системі України як цілому, її місцю в сучасному геополітичному просторі, розвитку в країні громадянського суспільства і, нарешті, — політичному лідерству.

Поява цієї теми в дослідницьких планах, зрозуміло, не випадкова. В умовах кардинальної трансформації суспільних інститутів, яка відбувається в регіоні, в країнах, що реформуються, природним чином виникає інституційний вакуум: не відразу громадяни знаходять необхідні форми співробітництва, опрацьовують нові «правила гри». В такій ситуації нерідко саме особа політичного лідера, як в фокусі, зосереджує ті модернізаційні імпульси, що пізніше розвинуться в шукані інституції.

Зауважимо, йдеться саме про *інститут* політичного лідерства. За розмаїттям подій і облич відомих політичних акторів, як ліс за деревами, перед нами постає певна політична форма, зі своїми закономірностями, інколи неочевидними, яка відкриває надзвичайно цікаве дослідницьке поле.

Перші два розділи монографії присвячені загальнотеоретичному аналізу проблеми лідерства в політиці й історії її вивчення. Тут читач знайде докладний огляд підходів і концепцій, вироблених в політичній науці. У цьому викладі виступає надзвичайна широта діапазону можливостей досліджуваного інституту: від простого підтримання status quo в періоди стабільного стану суспільства — і до створення самих начал політичного пробудження гідності в тих, хто перетворюється з населення на громадян, як це відбувається під час руху ненасильства.

За масштабністю лідерів, висунутих на історичну сцену, мабуть, неперевершеним стало ХХ століття: такі діячі, як Аденауер, де Голь, Сталін, Рузвельт, Черчилль у певні кризові моменти зосереджували в своєму розпорядженні практично всі ресурси найбільших політикумів світу; і запропоновані ними рішення на десятки років визначили, й багато в чому визначатимуть і далі горизонти світової політики. Це ніби демонстрація на практиці граничних можливостей інституту політичного лідерства.

Нариси, присвячені кільком таким «рекордсменам», склали окремий третій розділ.

У наступних частинах книжки на широкому емпіричному матеріалі розглядається функціонування інституту політичного лідерства в умовах нових незалежних держав (ННД), до яких належить і Україна. Окремі розділи присвячені тут постсоціалістичному простору як такому, державам СНД і Балтії, Вишеградській групі.

Потужні зміни, які відбувалися в постсоціалістичну добу, поставили на порядок денний питання стабілізації. Вона може здійснюватися (це показав досвід регіону) через активне опанування громадянами численних інституцій, з яких складається інфраструктура сучасного громадянського суспільства. При цьому країна адаптується до євроатлантичних інститутів і, природно, інтегрується в них. Цим шляхом з-поміж сусідів України пройшли, зокрема, Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія.

Проте цей шлях не є гарантованим, а отже, не є єдиним. На теренах постсоціалістичного світу реалізувався також інший сценарій, з утвердженням режимів авторитарного типу, непрозорим урядуванням, обмеженням прав громадян.

Намагаючись зрозуміти, чому певна країна обирає той або інший шлях, яка роль лідерів у цих процесах, дослідники приділили найбільшу увагу співвідношенню двох чинників: харизматичності лідера й інституціоналізації суспільства. В будь-якій з цих країн ми знайдемо харизматичних лідерів. Ними можна вважати як Валенсу і Гавела, так і Лукашенка й Ніязова. Наріжна відмінність в тому, що для лідерів першого типу імперативом є створення інститутів, необхідних в сучасному розвиненому суспільстві: багатопартійність, вільні вибори, громадський контроль над збройними силами і т. д., у тому числі ціною своєї популярності («харизми»). Політик готовий пожертвувати нею, аби запрацювали політичні інститути. В другому випадку «харизма» сама є «інститутом», на якому тримається все. Обличчя лідера тут стирається, перетворюючись на просто «батьку» чи «туркменбаші». Інститут лідерства, таким чином, є ще й чутливим індикатором розвитку суспільства, який точно вказує вектор його руху.

Дослідження інституту політичного лідерства водночас вивело в поле аналізу проблему т.зв. «політичного класу». Саме в цьому quasi-інституційному утворенні відбувається формування владних практик, а зрештою, і відбір тих лідерів, що стають провідниками їх реалізації. Вивчення природи і закономірностей цього феномена стане предметом подальших досліджень науковців.

Юрій Левенець,
директор Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса НАН України,
член-кореспондент НАН України

ПЕРЕДМОВА

Проблема політичного лідерства має давню історію. Лідерство (від. англ. leader — ведучий, керівник) — один із найбільш стародавніх інститутів людства, який виник в тих історичних умовах, коли почали складатися суспільні відносини, еволюція яких привела до виникнення соціальної структури суспільства.

В епоху античності лідери ототожнювалися з вождями і наділялись особливими, часто надлюдськими якостями. В середні віки робиться спроба (Н. Макіавеллі) визначення політичного лідерства. Політичний лідер уособлює державну і політичну владу, взаємодіє зі своїм оточенням, налагодує взаємовідносини з народом. Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. з'являються перші ціннісні концепції політичного лідерства. Концепція «освіченого монарха», природних прав людини пов'язана з виникненням капіталістичного устрою (Ф. М. Вольтер, Ш. Л. Монтеск'є, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо). Фундаментальний аналіз проблем політичного лідерства в новий і новітній час розроблена в працях В. Парето, Т. Моска, М. Вебера, К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Плеханова, В. Леніна. К. Маркс визначав лідера як особу, що має набір відповідних особистих рис (уміння, знання, авторитет, організаторський талант) і є виразником інтересів і волі певного класу, зокрема пролетаріату.

ХХ ст. характеризується наявністю політичних лідерів, які не тільки змінювали свої країни, але впливали на долю світу загалом: К. Аденауер, де Голль, Ф. Рузвельт, Й. Сталін, У. Черчілль.

Розкриваючи проблему політичного лідерства, важливо продуктивно використовувати провідні категорії політології. У цьому контексті суттєвим є імідж політика (від. англ. Image — образ, представлення, вигляд) — увесь набір морально-політичних якостей, властивих конкретній особі, із яких і відбувається відбір і асиміляція тих рис і якостей, яким віддається перевага і які створюють чітко індивідуалізований образ політика. У формуванні іміджу політика важлива роль відводиться його харизмі (харизма від грецьк. charisma — дар, благодать, милість, подарунок). Харизматичний лідер — визначна фігура з винятковими особистісними якостями, які наділяють його силою емоційно-іраціонального притягнення в суспільстві.

У політологічному контексті політичне лідерство — це суспільно-політичний процес, за якого одна, а іноді й кілька осіб беруть на себе й виконують роль керівника, провідника певної соціальної групи, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства загалом.

На нинішньому етапі відбувається інтенсивний процес трансформації політичних структур, формування політичних лідерів незалежних держав на всьому постсоціалістичному просторі. При цьому спостерігаються як загальні, так і особливі риси, зумовлені історією, культурними традиціями, національним самоствердженням народів.

Безперечно, виправданим є ґрунтовний аналіз місця і ролі політичних лідерів у трансформаційних процесах, що відбуваються у цих державах, порівняно з тим, як відбуваються ці процеси в Україні.

У монографії розглядаються теоретико-методологічні проблеми політичного лідерства, зокрема визначені поняття та сучасні концепції політичного лідерства, психологічні аспекти.

Інноваційним є, безперечно, аналіз процесів формування політичного лідерства на постсоціалістичному просторі. Як і в попередніх дослідженнях продуктивним тут став метод порівняльного аналізу, за допомогою якого виявлено загальні і специфічні риси політичних лідерів.

Підсумки дослідження, викладені в монографії, апробовані на двох «круглих столах»: «Політичне лідерство на пострадянському просторі: загальне, особливе» і «Політичні еліти і політичні лідери в країнах Центральної і Східної Європи: загальне, особливе» з участю науковців, що досліджують цю проблему, працівників МЗС України, дипломатів. Організаторами «круглих столів» були Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України і Український центр політичного менеджменту. За підсумками цих засідань вийшли друком два спеціальні випуски журналу «Політичний менеджмент».

Монографію підготували: слово до читача — Ю. А. Левенець; передмова, розділ III, підрозділи 1, 2, 3, 4, розділ VI, післямова — Ф. М. Рудич; розділ I, підрозділ 1, 2, розділ II, розділ III, підрозділ 5 — А. Д. Пахарев; розділ I, підрозділ 3 — Е. В. Щербенко; розділ I, підрозділ 4 — Т. В. Кравченко; розділ I, підрозділ 5 — Л. О. Кочубей; розділ IV — О. П. Дергачов; розділ V — М. І. Михальченко; розділ VII, підрозділ 1 — Н. В. Кононенко; розділ VII, підрозділ 2 — Т. М. Ляшенко; розділ VII, підрозділ 3 — Р. В. Балабан; розділ VII, підрозділ 4 — С. Г. Брехаря; розділ VIII — Г. І. Зеленько.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

1. Визначення поняття та сучасні концепції політичного лідерства

Сучасна політична наука має численну теоретико-методологічну літературу, присвячену проблемам політичного лідерства і лідерам. Термін «лідер», згідно з Оксфордським словником англійської мови, виник у XIII столітті й означає «провідний», «керуючий». Термін «політичне лідерство» з'явився на початку XIX століття, в умовах інтенсивного розвитку капіталізму, який супроводжувався гострими міждержавними суперечностями й соціальними революціями. Нові соціально-політичні зміни вимагали наукового обґрунтування подій, виявлення і розкриття сутності політичних суб'єктів суспільно-громадського життя, активними рушіями якого стали політичні лідери та еліти.

Нині підвищений інтерес науковців до проблем політичного лідерства виглядає цілком природним, бо спостерігає появу політичних особистостей нової генерації, які формуються і з'являються на політичному олімпі в інших соціально-політичних умовах і намагаються віддзеркалювати прагнення і надії досить помітної частини сучасного суспільства. Але дослідження цієї проблеми на ґрунті сучасної вітчизняної політичної практики не може обмежуватися нашим власним, багато в чому суперечливим досвідом. Методологічні розробки зарубіжних політологів, погляди мислителів минулого допоможуть розібратися в політичних подіях у сучасній Україні.

Нинішні соціально-політичні, економічні й духовні процеси висувають дуже складні проблеми, котрі необхідно своєчасно прогнозувати й розв'язувати. Це зумовлюється більшою публічністю внутрішньої і зовнішньої політики, ускладненням політичних відносин, формуванням нової політичної свідомості. Сучасні засоби масової комунікації надають загальнонаціональним лідерам унікальні можливості не тільки проголошувати й обґрунтовувати свої програми, а й досить ефективно маніпулювати суспільною свідомістю.

Інтерес до особистостей політичних лідерів особливо зростає в суспільствах у нестабільні періоди їхнього національного розвитку, оскільки саме

тоді виринає на поверхню багато осіб, які прагнуть утвердитися й самореалізуватися в політиці. А якщо врахувати, що сучасна епоха — це безперервна вервечка різних криз, то кількість претендентів на політичне лідерство невпинно збільшується. Теоретичні проблеми політичного лідерства допомагають з'ясувати механізми цього феномена, виробити легітимну процедуру просування особистості до влади, визначити можливості управління суспільством, встановити оптимальні варіанти взаємодії лідера зі своїми симпатиками й опонентами, із суспільством у цілому.

У свідомості значної частини громадян політичний лідер є авторитетним членом певної організації або суспільства загалом, особистий вплив якого дає йому змогу відігравати провідну чи суттєву роль у політичних процесах та ситуаціях. Політичне лідерство — це: 1) механізм групової інтеграції, який об'єднує дії навколо особи чи певного угруповання, які відіграють роль керівника; 2) процес взаємодії угруповання авторитетних людей, які наділені реальною владою і здійснюють легітимний вплив на суспільство або окрему його частину на основі добровільно отриманих політико-владних повноважень і прав значної частини громадян¹.

Витоки теоретичних проблем політичного лідерства сягають глибокої давнини. Політична думка почала формуватися на зорі людської цивілізації, з появою і розвитком перших держав, формуванням владних відносин і запровадженням різних форм державного панування. Неможливо уявити ґрунтовність сучасних численних теорій і концепцій політичного лідерства без посилань на висновки Платона і Аристотеля, без морально-етичної естетики управління Конфуція, без правової основи управління, виробленої Цицероном, без історичних портретів лідерів, створених Плутархом, Світонієм, Тацитом, Тітом Лівієм та іншими мислителями давніх епох.

Сучасна теорія політичного лідерства увібрала в себе концепції й просто погляди на управління і владу Т. Мора, Т. Кампанелли, Н. Макіавеллі, мислителів Реформації, Відродження, Просвітництва. Увесь цей колосальний шар світової суспільно-політичної думки став надійним фундаментом для теоретико-методологічної розробки проблем політичного лідерства в наш час.

Комплексна наукова розробка проблем політичного лідерства припадає на ХХ сторіччя. Саме тоді з'явилися цілісні наукові концепції лідерства, почали формуватися й розвиватися напрями й наукові школи політичного елітизму й лідерства в Німеччині, Великій Британії, Італії, Франції, США і інших країнах. На сьогодні світова політична наука має значний арсенал глибоких досліджень, які дозволяють привести в досить струнку систему теоретико-методологічне осмислення феномена політичного лідерства, виявити основні тенденції його розвитку, виробляти необхідні рекомендації для політичної практики, прогнозувати оптимальні моделі лідерської поведінки і дій стосовно конкретної політичної ситуації. Затребуваність наукових розробок у повсякденній політичній практиці важко переоцінити,

хоча, на жаль, ще багато політичних діячів ігнорують досягнення політичної науки, що нерідко призводить до серйозних ускладнень у їхній політичній біографії або й до політичного фіаско.

Які ж основні наукові складові сучасної теорії політичного лідерства? Змістова частина цієї теорії умовно може бути розмежована на 1) концептуальне визначення поняття феномена політичного лідерства; 2) систематизацію функцій політичного лідера; 3) виявлення й обґрунтування лідерських рис; 4) типологію політичного лідерства; 5) формування стилю управління й обґрунтування факторів політичної діяльності особистості.

Фундаментальні наукові розробки проблем політичного лідерства припадають на першу половину ХХ століття — період, який багато політологів називають бумом дослідження феномена лідерства. Когорта видатних учених-політологів, зокрема М. Вебер, О. Тоффлер, Ж. Блондель, А. Лоутон, Р. Стогділл, Р. Михельс, К. Джибб, Б. Басс, Г. Ласуелл, запропонували оригінальні теорії лідерства. Ґрунтовне дослідження проблем політичного лідерства зробила російська вчена Є. В. Кудряшова. У своїй монографії «Лідер и лідерство. Исследования лідерства в современной западной общественно-политической мысли» вона проаналізувала і систематизувала сучасні концепції, типології та соціально-політичні проблеми лідерства.

Поняття лідерства західні політологи трактують по-різному, залежно від особистих поглядів та оцінок політичного процесу. Тому політичне лідерство, згідно із західними концепціями, виступає як: 1) центр групових процесів; 2) прояв особистісних рис; 3) мистецтво досягнення згоди; 4) дія й поведінка; 5) інструмент досягнення мети або результату; 6) взаємодія; 7) уміння переконувати; 8) здійснення впливу; 9) відношення влади; 10) диференціація ролей; 11) ініціація або ведення структури.

Узагальнений погляд на політичне лідерство дає можливість виокремити такі підходи у його визначенні:

- лідерство як різновид влади, носієм якої виступає не більшість, а одна людина або політична група;
- лідерство як управлінський статус, керівна посада, пов'язана із прийняттям важливих політичних рішень;
- лідерство як вплив на інших людей;
- лідерство як особливий вид підприємництва на специфічному ринку, на якому політики в конкурентній боротьбі обмінюють свої політичні програми й пропонувані шляхи їхньої реалізації на владні посади;
- лідерство як символ спільності та зразок політичної поведінки певної групи, партії, руху, політичної еліти, що відображають інтереси й сподівання широких народних мас або більшості суспільства².

Отже, попередньо можна зробити узагальнення: 1) лідерство є тісним взаємозв'язком, взаємодією і взаємовпливом складових (лідер, послідовники, середовище, завдання); 2) лідерство не обмежується набором

неординарних якостей і здатностей лідера, а є особливим видом міжособистісних відносин; 3) лідерство пов'язане з роллю, яку виконує особистість у певній політичній системі; 4) з лідерством асоціюється не абстрактний вплив, а вплив цілеспрямований; 5) процес лідерство тривалий у часі й динамічний³.

Для кожної історичної епохи, кожного етапу суспільного розвитку, як і для кожної політичної системи й політичного режиму, властиві свої особливості й методи формування політичного лідерства. Триває цей процес і в політичному житті сучасної України.

Світова політологія досить докладно виявила й обґрунтувала характерні риси політичного лідера, серед яких: гострий розум, тверда воля й цілеспрямованість, бурхлива енергія, організаторські здібності, компетентність і готовність брати на себе відповідальність, зовнішня привабливість та інше. Як писав Г.Лебон: «Натовп завжди готовий слухати людину, яка обдарована могутньою волею й значною мірою вмє впливати на нього»⁴. А Макс Вебер наголошує: «Можна сказати, що переважно три якості є для політика вирішальними: пристрасть, почуття відповідальності, окомір»⁵. Але для політичного лідера, безумовно, повинні бути притаманні й такі особисті риси характеру, як: велика працездатність, пошук нового, оптимізм, увага до людини, вміння переконувати і вести за собою людей та сприймати альтернативу.

Український політолог Д. Видрін значне місце в характерних рисах сучасного лідера відводить інноваційності, тобто здатності постійно «продюсувати нові ідеї». Від лідера, вважає вчений, «вимагається не просто збір, інвентаризація й кодифікація інтересів мас та підслесливе підтакування цим інтересам, а й новаторське осмислення, розвиток, корекція». Крім того, вчений великого значення надає політичній інформації та поінформованості, лексику та прогностичним навичкам політичного лідера, політичному маркетингу, арбітражним здібностям і відчуттю політичного часу, вмінню складати політичні документи тощо⁶.

Основні концепції лідерства сучасної політичної науки намагаються пояснити або причини та потреби лідерства, або його природу і мають примусово описовий характер. У будь-якому разі ці концепції дають змогу визначити провідні проблеми дослідження феномена політичного лідерства. Серед численних концепцій політичного лідерства є сенс виділити такі групи теорій: теорії лідерських рис; теорії навколишнього середовища, або ситуативні теорії; особистісно-ситуативні теорії; теорії «очікування – взаємодія»; гуманістичні теорії; атрибутивні теорії; теорії «обміну», «трансактного аналізу» і трансформаційного лідерства; мотиваційні теорії⁷. Розглянемо деякі з цих концепцій більш докладно.

Теорії лідерських рис, або теорії «визначної особи». Історико-політологічна наукова спадщина свідчить, що лідерський статус видатних діячів минулого ґрунтувався завжди на їхніх надзвичайних особистісних якостях.

Така закономірність відзначалася в трактатах політичних мислителів усіх епох: Платона, Аристотеля, Плутарха, Світонія, Таціта, Гегеля, Карлейля, Ніцше та інших.

XX століття стало епохою становлення і розквіту політичної науки, складовою якої є дослідження проблем політичного лідерства. Відповідь на причини такого стану коріниться в бурхливих подіях політичної історії минулого століття, роль лідерів, в яких була, безумовно, вирішальною, а також надзвичайному інтересі до політичних процесів з боку широкої громадськості та зростаючих можливостей засобів масової інформації.

Сучасні західні автори концепцій лідерських рис Б. Басс, Є. Борґатт, Р. Каттел, Г. Стайс, Р. Манн, А. Лоутон, Е. Роуз, М. Гантер та інші намагалися пояснити процес становлення та розвитку лідерства виявленням тих чи інших рис характеру індивіда.

Англійські дослідники Р. Каттел і Г. Стайс на основі аналізу особистісних рис характеру виділили чотири типи лідерів: 1) «технічний» лідер, здатний ефективно вирішувати найближчі завдання за рахунок впливу на своїх підлеглих; 2) «видатний» лідер, який має найбільший вплив на власне оточення; 3) «соціометричний» лідер, який найбільш симпатичний для своїх однодумців; 4) «виборний» лідер. Вчені визначили і систематизували характерні властивості, які надали можливість індивідам завоювати лідерський статус. До цих властивостей належать такі: моральна зрілість; вплив на оточення або домінування; цілісність характеру; соціальна сміливість та винахідливість; проникливість; незалежність від сильних шкідливих нахилів; сила волі та керування власною поведінкою; відсутність зайвих переважань та нервового напруження. За даними дослідників, маючи однакові властивості, кожний з типів лідерства між тим відрізняється за деякими показниками. Наприклад, «технічний» тип лідера володіє значно вищим інтелектом, а «виборний» тип – більш стійкий емоційно⁸.

Р. Манн у власній концепції виділяє такі якісні риси особи, які значною мірою впливають на поведінку людини як лідера, на ставлення до нього оточення. До цих властивостей вчений відносить: інтелект, прилаштування; товарицькість; здатність впливати на людей; відсутність консерватизму; сприйнятливості (уміння зрозуміти іншого). Вчений зауважує, що лідерство можна розглядати та оцінювати по-різному: з погляду члена політичної організації, до якої належить лідер; спостерігача або дослідника; відповідності лідера певним критеріям або моделям⁹.

Дослідники лідерських рис, на жаль, часто випускають соціальний контекст лідерства. Останнім часом науковці виявляють інтерес до особливостей поведінки або навичок лідера, необхідних для його функціонування. Так, американський вчений С. Коссен вважає, щоб стати хорошим лідером, потрібні лише такі риси: здатність творчо вирішувати проблеми; вміння донести ідеї до послідовників, або бути переконливим; уміння уважно слухати інших людей і прислуховуватися до їхніх порад; тверде бажання

досягати мети; товариськість і широке коло інтересів; чесність, відвертість, конструктивність у відносинах з послідовниками; почуття власної гідності й впевненість у собі; ентузіазм і висока дисципліна; вміння добре триматися за будь-яких обставин і підтримувати внутрішню рівновагу¹⁰. Деякі дослідники до цих якостей додають: проникливість, здоровий глузд, розсудливість, уміння викладати свої думки, комунікабельність, адекватний рівень самооцінки, твердість, зрілість.

Англійські політологи А. Лоутон і Е. Роуз на семінарі керівників у Лондоні у 1897 році сформулювали свою концепцію лідерських рис, яка включає: передбачливість — уміння сформулювати план і завдання організації; вміння визначати пріоритети — здатність розрізняти, що є необхідним, а що — просто важливим; стимулювання послідовників висловлюванням визнання й винагородженням за успіхи; володіння мистецтвом міжособистісних взаємин (уміння вислухати, підказати, бути впевненим у своїх діях); політичне почуття — здатність розуміти потреби свого оточення та осіб, які мають владу; стійкість — непохитність при спілкуванні віч-на-віч з опонентом; харизма, що зачаровує людей; здатність йти на ризик у таких питаннях, як передача частини роботи і повноважень послідовникам; гнучкість — здатність відгукуватися на нові ідеї та досвід; рішучість, твердість, коли цього вимагають обставини¹¹.

З концепціями лідерських якостей тісно пов'язана концепція М. Вебера про харизматичне лідерство, яке передбачає певну владу над послідовниками, особливо в періоди кризи та революційних змін, коли найбільш гостро відчувається потреба в директивних діях.

Послідовник веберівської теорії М. Гантер сформулював шість основних характеристик, притаманних харизматичному лідеру:

- «обмін енергією» (вміння впливати на людей шляхом випромінювання енергії);
- «зачарована зовнішність»;
- «незалежність характеру» (в політичній діяльності не покладатися на інших);
- «яскраві риторичні здібності й певний артистизм» (виражальні засоби мовлення й високі здібності до міжособистісного спілкування);
- «позитивне сприйняття захопленістю власної персони» (ці лідери почувують себе комфортно, коли інші демонструють захопленість їхньою особистістю);
- «гідна й впевнена манера триматися» (вони мають достойний вигляд, є зібраними і справляють враження на людей, які володіють ситуацією)¹².

Вивчення з найбільш популярних концепцій сучасних західних дослідників проблем людських рис дає змогу сформулювати деякі висновки. Немає єдиної думки щодо якісних рис лідерів. Збігаються лише деякі основні риси (компетентність, чесність та ін.), які спроможні викликати довіру послідовників або від них залежить міра підтримки лідера з боку

народних мас. Безумовно, окремі людські якості (відповідальність, власна впевненість та ін.) виробляються багаторічним політичним досвідом.

Теорії навколишнього середовища, або ситуативні теорії лідерства. Деякі західні дослідники (К. Бланшар, Є. Богардус, Л. Картер, Е. Мемфорд, А. Мерфі, М. Ніксон, Дж. Хемфілл, П. Херсі, Дж. Шнейдер, та інші) висунули пропозиції про те, що необхідність у тому чи іншому лідері зумовлюється часом, місцем та обставинами. Так, Є. Богардус стверджує, що лідерство розвивається відповідно до природи політичної групи та завдань, які вона має розв'язувати. Г. Персон вважає, що кожна ситуація визначає ті особливі якості, які необхідні лідеру для ефективних дій у нових обставинах. Він переконаний, що якості індивіда, які в надзвичайній ситуації можуть бути визначені як лідерські, самі по собі є продуктом досвіду лідера в попередніх ситуаціях. Дж. Шнейдер з'ясував, що кількість видатних військових лідерів Великої Британії була пропорційною кількості військових конфліктів. А. Мерфі зробив висновок, що лідерство — це не властивість індивіда, а випадковий фактор, коли для конкретної ситуації потрібен певний лідер і його дії. Дж. Хемфілл, автор концепції «Ситуаційні фактори лідерства», зазначає, що: 1) кожний ситуаційний контекст потребує від лідера вияву певного набору якостей; 2) лідерські якості, які є ефективними в одній ситуації, можуть бути нейтральними або непридатними в інших¹³.

Американські дослідники політичного лідерства Б. Басс, Л. Картер та М. Ніксон визначили, що стиль лідера багато в чому залежить від характеру поставлених завдань. Було встановлено, що особистісний фактор має неабияке значення не тільки для завоювання, а й для утримання людиною статусу лідера. Експерименти в штаті Каліфорнія дали змогу зробити висновки, що особи авторитарного складу майже ніколи не ставали хорошими лідерами. І навпаки, діячі комунікабельні, гнучкі, такі, що легко пристосовуються до інших, були більш схильними до успішного лідерства¹⁴. Водночас слід зауважити, що такі висновки мають враховувати конкретну ситуацію, конкретну державу, рівень розвитку інститутів громадянського суспільства, загальної і політичної культури населення, соціально-економічний стан суспільства тощо. Наприклад, досвід країн пострадянської доби фактично не підтверджує правомірність такого підходу.

У концепції «життєвого циклу» К. Бланшара та П. Херсі стверджується думка про те, що рівень прояву влади лідера залежить від «зрілості» послідовників або виконавців. Вчені подають розгорнуте тлумачення зрілості. Це, по-перше, здатність нести відповідальність за свою поведінку; по-друге, бажання досягти поставленої мети; по-третє, наявність освіти і досвіду виконання конкретного завдання. Вчені підкреслюють, що зрілість не має постійного характеру, а лише ситуативний. У концепції визначені критерії зрілості: прагнення до досягнень; здатність нести відповідальність; рівень освіти; досвід минулої політичної діяльності¹⁵. Ситуативні

концепції лідерства, які ввійшли в політичну науку півстоліття тому і значно потіснили теорії лідерських рис (якостей), не стали достатніми для визначення феномена лідерства. Політична наука збагачувалася новими концепціями і поглядами на політичне лідерство та його носіїв.

Особистісно-ситуативні теорії лідерства. Лідерські концепції рис та ситуативні намагаються пояснити феномен лідерства як результат впливу на сам процес лише одного фактора. Процес взаємодії індивідуальних та ситуативних причин ігнорується. Це спонукало появу і розвиток особистісно-ситуативних концепцій, представниками яких стали західні науковці Є. Уесбук, К. Кейс, Дж. Браун, Г. Герт, С. Міллз та інші.

Є. Уесбук зазначає, що лідерство — це взаємозв'язок емоційних, інтелектуальних і активних рис лідера разом зі специфічними умовами, в яких він діє.

К. Кейс стверджує, що лідерство виникає як наслідок єдності трьох факторів: особистісних рис лідера; природи політичної структури та її членів; політичних завдань, які мають вирішити лідер та його організація.

Джон Браун запропонував п'ять динамічних законів лідерства: 1) бути членом організації, в якій індивід збирається лідирувати; 2) репрезентувати сферу вищих можливостей у соціальних питаннях; 3) адаптуватися до наявної соціальної структури; 4) реалізовувати довготермінові тенденції, притаманні політичній системі; 5) визнавати, що і для інших осіб також існують можливості лідерства.

У концепції Г. Герта і С. Міллза визначені фактори, які слід враховувати, вивчаючи проблеми лідерства. Серед них: 1) риси та політичні мотиви лідера як особистості; 2) постать лідера, яка існує в свідомості послідовників, і мотиви їхньої поведінки, що спонукають йти слідом за ним; 3) риси або характерні ролі лідера в організації та суспільстві; 4) інституційний контекст, в який лідер та його послідовники можуть бути втягнуті¹⁶.

Особистісно-ситуативні концепції вивчають лідерство з погляду статусу, взаємодії і поведінки керівника стосовно рядових членів організації. У цих концепціях лідерство розглядається не як характеристика окремої правлячої особи, а як результат взаємодії між особами, які входять до даної організації. Концепції взаємодії лідера з прихильниками, а також з усіма членами політичної організації, яку лідер очолює, дають змогу досліджувати лідерство як соціальне явище в єдності таких основних характеристик: 1) постать лідера, його характер; 2) потреби, установки, поведінка та проблеми послідовників; 3) характер політичної організації лідера загалом, її внутрішня структура; 4) політична ситуація та ухвалені в її межах програмні завдання й умови для їх вирішення. Інакше кажучи, концепції взаємодії дають змогу досліджувати залежність між певними якостями лідера, діяльністю його політичної організації і соціального контексту, в якому організація існує.

Певний інтерес викликає концепція американського політолога Е. Холландера, яку він визначив як теорію «кредиту довіри». Вчений вважає, що успіх може бути досягнутий лише в тому разі, коли послідовники усвідомлюють компетентність лідера й оцінюють його поведінку як норму, яка відповідає програмним завданням організації. Це спричинює лояльність і довіру до дій лідера. Вчений припускає нестандартні кроки в діяльності лідера в означених межах. Певне відхилення від прийнятих правил з боку лідера було б неможливим за умов відсутності довіри¹⁷.

Лідерські теорії «очікування — взаємодія». Політологи Дж. Хоманс, Р. Стогділл, Ф. Фідлер та інші здійснили спробу створення операційної моделі лідерства.

В основі своєї концепції лідерства Дж. Хоманс визначив роль лідера, яка формується на трьох показниках: дія, взаємодія та почуття або настрої. Він дійшов висновку, що чим активніша роль індивіда в середині організації, чим більше його дії відповідають внутрішньополітичним нормам цієї організації, тим ширше коло його взаємодії з іншими членами організації. Такий взаємозв'язок викликає відчуття взаємної прихильності або лідерство визначається на основі продукування взаємодії.

Р. Стогділл зазначав, що роль лідера в умовах взаємодії зумовлюється очікуванням з боку послідовників. Він висунув ідею про те, що в процесі взаємодії лідера та його послідовників кожний з них очікує, що діяльність організації буде продовжуватися незалежно від будь-яких змін у керівництві. Крім того, лідерський потенціал будь-якого члена організації зумовлюється тим, як він сприяє структуруванню взаємовідносин та очікувань¹⁸.

У концепції американського політолога Ф. Фідлера значна увага приділяється проблемі випадковості в лідерському процесі. Він вважає, що демократичний стиль управління підвищує культурний рівень членів організації, а також поліпшує моральну атмосферу. Авторитарний стиль керівництва більше налаштований на розв'язання складних і високих завдань. Конкретну ситуацію вчений оцінює за трьома параметрами: 1) емоційна взаємодія лідера з організацією; 2) структура і сутність політичних завдань; 3) реальна влада лідера (ступінь можливості заохочувати та карати послідовників). Таким чином, концепція американського вченого, яку він називає «теорією несподіванок», потребує в оцінці лідера обов'язкового врахування його якостей, особливостей ситуації, які взаємодіють у такий спосіб, щоб пристосувати якості лідера до нагальних завдань¹⁹.

Можна зробити висновок, що діяльність політичної організації відповідає показникам організаторської спроможності лідера тільки в тому разі, коли організація підтримує або схвалює його дії. Концепції «очікування — взаємодія» вимагають в оцінці ефективності лідера обов'язкового обліку якостей лідера й особливостей ситуації, які взаємодіють таким чином, щоб пристосувати якості лідера до виконання політичної програми організації.

Гуманістичні теорії лідерства. Представниками цього напрямку теоретичного визначення лідерства є Д. Макгрегор, К. Аргіріс, Р. Лайкерт, В. Врум та інші.

Концепція Д. Макгрегора будується на твердженні про те, що є два типи організаційного лідерства, які базуються на двох підходах у відносинах лідера зі своїми послідовниками. Для першого типу характерні такі особливості: 1) основний загал людей є ледачим і байдужим до роботи; вони неамбіційні і не виявляють ініціативи; тому до більшості підлеглих треба застосовувати примус, керівництво та контроль; у такому разі лідер обирає авторитарний стиль управління; 2) значна частина підлеглих має інтерес до роботи і здатна самоорієнтуватися й самоорганізуватися; вони можуть брати на себе відповідальність, активно підтримувати цілі організації. За такого розкладу лідер надає перевагу демократичному стилю управління й охоче ділиться з послідовниками своїми владними повноваженнями. Другий варіант характеризується гуманістичним підходом до лідерства.

Р. Лайкерт вважає, що лідерство — це відносний процес взаємодії, в якому лідер враховує очікування, цінності, вміння та можливості своїх послідовників. Він намагається залучити послідовників до процесу прийняття рішень, які впливають на ефективність їхньої роботи і сприяють зростанню добробуту. В такий спосіб у послідовниках підтримується почуття особистісної значущості. Лідер використовує власний вплив, щоб колективні взаємодії підлеглих сприяли продуктивній діяльності, яка вибудовується на свободі прийняття відповідальних рішень та аналізі ініціатив²⁰.

У гуманістичних концепціях лідерства простежується процес залучення послідовників до прийняття важливих рішень. Цей шлях починається від одностайних дій лідера (послідовникам відводиться роль виконавців) через спільні консультації та експертизи до різних форм колективного управління, коли рішення приймаються і виконуються керівним органом організації. Обрання політичного стилю керівництва ґрунтується на таких ситуативних факторах: якість вирішення висунутого завдання; доступність інформації як для лідера, так і для послідовників; прозорість проблеми і міра її схвалення з боку послідовників.

Таким чином, автори концепцій гуманістичного лідерства формують свої висновки на таких обов'язках лідера: 1) необхідність так сформулювати свою організацію, щоб кожний її учасник мав можливість реалізувати власні цілі й потреби; 2) кожний член організації має робити посильний внесок у реалізацію цілей і програм; 3) наділення владою членів організації та залучення їх до прийняття рішень.

Атрибутивні теорії лідерства. Представники атрибутивного напрямку теоретичних проблем лідерства (Г. Алліджер, Дж. Гарсія, Р. Лорд, К. Мак, Т. Мітчелл, Т. Парсонс, Ф. Фідлер та інші) розглядають лідерство як оцінні взаємовідносини лідера та його послідовників, основою яких є сприйняття

ділових якостей лідера та його особистісна привабливість. Такий підхід визнає, що, з одного боку, лідерські якості можуть повести послідовників за ним, або вони його не підтримають. З іншого боку послідовники до певної міри визначають поведінку лідера, спонукають його до вияву й активного використання індивідуальних здібностей.

У дослідженнях атрибутивних концепцій бачимо, що акцент помітно зсувається від аналізу особистісних характеристик лідера до розгляду особливостей його сприйняття послідовниками, оскільки саме цей фактор визначає, яким чином послідовники реагують на ті чи інші якості лідера, схвалюють і підуть за лідером чи не підтримають його. Отже, не лідер домінує, змушуючи послідовників діяти згідно з його власними якостями, а послідовники визначають поведінку лідера, спонукаючи його до прояву тих чи інших особистісних рис. Таким чином, у сучасних дослідженнях спостерігається посилення уваги до когнітивних елементів у взаємовідносинах лідера з послідовниками, до яких належать очікування послідовників і моделювання ними поведінки лідера. Деякі дослідники вважають, що пізнавальні здібності лідера і послідовників вибудовуються на відносно стабільних когнітивних якостях. Так, Ф. Фідлер і Дж. Гарсія, торкаючись когнітивних здібностей, головним чином інтелекту лідера, відзначають, що його застосування лімітується потребами²¹.

Взагалі атрибутивний підхід до проблеми лідерства допомагає вирішувати деякі практичні питання управління суспільством. Він акцентує увагу на важливості і навіть необхідності знання лідером того, як сприймають і чого очікують від нього послідовники. Він дає лідеру змогу орієнтуватися в тому, що можна зробити, що є небажаним, а що принципово неможливо здійснити в управлінні.

Таким чином, політологічні дослідження останнього часу свідчать про зростання інтересу до ролі послідовників у процесі лідерства. Сучасні моделі лідерства йдуть шляхом інтегрування послідовників у процес прийняття рішень на всіх етапах підготовки і здійснення владних функцій. Атрибутивні концепції розглядають взаємовідносини лідера та його послідовників у динаміці, враховуючи при цьому і поведінку послідовників, і стимули поведінки лідера. Можна сказати, що в сучасній політичній науці зростає інтерес до впливу послідовників на лідерів та їхнє сприйняття особи лідера.

Теорії «обміну» і трансформаційного лідерства. Автори концепцій цього напрямку П. Блау, Г. Келлі, Дж. Марч, Г. Саймон, Дж. Тібо, Дж. Хоманс, Т. Якобс та інші формулюють свої погляди з точки зору, відповідно до якої взаємодія лідера та його послідовників має форму обміну, в якому взаємодія є безперервною тому, що всі учасники цього обміну сприймають його як рівного. Скажімо, П. Блау припускає, що коли людина набуває високого суспільного статусу, це є для неї винагородою, а для послідовників нагородою є асоціювання себе з авторитетним лідером. Автор концепції обміну

стверджує, що лідер вичерпує свою владу, коли послідовники перестають відчувати зобов'язання перед ним²². Деякі автори концепції «обміну» вважають, що ефективне лідерство припускає рівний обмін у відносинах між лідером і послідовниками. Коли ролі зобов'язання рівні, тоді кожна сторона може задовольняти очікування іншої сторони на рівних засадах.

Трансактний підхід до лідерства розвивається на основі ідеї соціального обміну. Акцент тут робиться на прихованому соціальному обміні, або трансактності, — процесі, який відбувається протягом певного часу між лідером і послідовниками. Лідер приносить користь організації тим, що визначає ситуацію й напрями дій, одержуючи у відповідь зростаючу повагу й уважну реакцію на свою поведінку з боку послідовників. Концепції «обміну» надають великого значення в організаційних питаннях такого лідерства принципам переконування, а не владному примусу.

Крім того, в цих концепціях підкреслюється особлива значущість сприйняття особи лідера. Послідовники підвищують авторитет лідера і шанують його в обмін на внесок у досягнення спільної мети. У цьому процесі важливе значення мають ролі очікування з боку послідовників у використанні влади. У концепціях обміну так само, як і в інших теоріях, підкреслюється особлива важливість сприйняття послідовниками особи свого лідера та оцінка його діяльності. Послідовники також зацікавлені сприймають джерела авторитету та законності влади лідера. Легітимність лідерської влади різко підвищує рівень взаємодії лідера і послідовників.

Таким чином, концепції «обміну» уявляють лідера як людину, яка відчуває потреби та бажання послідовників і пропонує їм засоби досягнення бажаних цілей. У такому стилі лідерства на перший план виходять відносини між особами, що визначає емоційний акцент лідерського процесу.

Мотиваційні теорії лідерства. Відповідно до прихильників цього наукового напрямку, ефективність лідерських дій залежить від того, як лідер впливає на мотивацію послідовників, на їхню здатність ефективно виконувати роботу, на почуття ними задоволення від діяльності. Відомий американський політичний теоретик А. Маслоу систематизував набір мотиваційних потреб лідерства. На нижньому щаблі цієї ієрархії вчений розмістив фізіологічну рівновагу, далі — почуття безпеки, потім — бажання належати до престижної структури, ще далі — прагнення пошани і на найвищому щаблі — прагнення самореалізації. В ієрархічній піраміді потреб за Маслоу вершиною є поняття самореалізації, зміст якої вчений асоціює з найбільш повним розкриттям індивідуальної сутності лідера, максимальними можливостями людини, що реалізуються через управлінську діяльність²³.

Б. Басс у концепції мотивації лідерства стверджує, що процес управління — це спроба одного індивіда змінити мотивацію інших членів організації. За умов успішного виконання політичних завдань змінюється мотивація й очікування прихильників лідера відповідно до їхнього бажання

одержати нагороду за успішно виконану роботу. Лідер має змогу змінювати поведінку і мотивацію прихильників за допомогою різних методів заохочення та покарання. Цінність лідера визначається тим, що він здатний надавати власній організації можливостей для досягнення очікуваних винагород.

Проблему підвищення впливу лідера на підлеглих шляхом збільшення їхніх вигод розкриває в своїй концепції Р. Хаус. Він запропонував систему заходів: роз'яснення лідером перспектив діяльності своїм послідовникам; здійснення патронажу над підлеглими; спрямованість головних зусиль на досягнення поставленої мети; формування підсилюючих потреб членів організації; задоволення потреб послідовників у разі досягнення успіху²⁴.

Мотиваційні концепції лідерства розроблялися в руслі біхевіоризму — одного з напрямів в американській психології, який виник на початку ХХ століття. За цим методом дослідження предметом психології (в тому числі й політичної психології) є не свідомість або мислення, а поведінка. При цьому поведінка людини і лідера розглядається за типом «стимул — реакція», що знаходить віддзеркалення в мотиваційних концепціях лідерства.

Ціннісні теорії лідерства. Ціннісні концепції лідерства не мають об'єктивного існування, хоча мають багату політичну історію, пов'язану з поглядами Аристотеля, Макіавеллі, Вебера та інших видатних мислителів минулого. У новітній політичній думці ціннісні аспекти лідерства висловлюються в працях Л. Вітденштейна, Б. Рассела, Г. Саймона, Т. Парсонса, К. Ходжкінсона та інших.

Суб'єктивність політичних цінностей пов'язана з сутністю ідеології, яка є виразником певної епохи, конкретної держави, певної внутрішньої і зовнішньої політичної ситуації. Цінності тісно переплітаються з фактами, хоча це не означає, що між даними категоріями існує внутрішній безпосередній зв'язок. Цінності не завжди однакові. Так, угода про чесність двох суб'єктів може трактуватися по-різному: для одного — відвертість; для іншого — брехня, що дуже часто спостерігається в політичній практиці. Усі цінності в політичну організацію залучаються ззовні. Цілком правомірним є твердження, що політичні цінності — це «концепція бажаного» (Т. Парсонс) або «концепція безперечно бажаного» (К. Ходжкінсон).

К. Ходжкінсон визначає лідерство як реалізацію «політики, цінностей, філософії крізь колективну організаційну дію». Вчений називає основні цінності, які мають бути в арсеналі політичного лідера. Це — принципи, знання і розуміння наслідків, здатність до консенсусу та переваги, які базуються на емоціях та почуттях²⁵.

Таким чином, науково-теоретичні дослідження феномена політичного лідерства, визначення його змістового наповнення, ознайомлення з основними теоретичними доктринами цього важливого фактора політичного

життя суспільства лише частково розкривають складну систему лідерської діяльності. Визначення функцій, типології, стилів лідерства, іміджу та психологічних аспектів особи політичного лідера дають змогу скласти найбільш повний теоретико-методологічний зміст феномена лідерства.

2. Функції, стиль, типологія, імідж політичного лідера

Теоретико-методологічні проблеми дослідження політичного лідерства не обмежуються визначенням поняття та концептуальних поглядів на цей феномен громадського життя. Політична наука XX століття, спираючись на численну кількість доленосних подій у політичному житті минулого століття, сформувала комплексний погляд на політичне лідерство і лідерів, дослідила кожний важливий елемент лідерського володарювання. Тому теоретико-методологічні засади політичного лідерства нині мають важливі складові, до яких належать: визначення і класифікація лідерських функцій; обґрунтування й ухвалення різних стилів лідерського управління; позначення типології політичного панування; виявлення характерних рис лідерського іміджу, який в умовах сучасного широкого інформаційного простору є важливим фактором завоювання політичної влади.

У політичній науці визначено основні функції політичного лідера: 1) інтеграція суспільства, об'єднання народних мас; 2) знаходження та прийняття оптимальних політичних рішень; 3) соціальний арбітраж і патронаж, захист мас від беззаконня й самоуправства бюрократії, підтримка порядку в суспільстві; 4) комунікація влади і мас, запобігання відчуження громадян від політичного керівництва; 5) ініціювання оновлення, генерування оптимізму і соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей; 6) легітимація політичного ладу²⁶. Перелічені функції політичного лідера потребують більш повного змістовного роз'яснення, адже розкривають сутність лідерської діяльності та визначають типологію лідерства. Отже, розглянемо зміст кожної основної функції лідерства більш докладно.

Інтегративна функція політики найбільш повно визначає характер і напрям діяльності політичного лідера. Вона містить головне визначення лідера — узгоджувати та об'єднувати різні групи інтересів на основі спільної ідеї, спільних цінностей та ідеалів. Наявність у суспільстві високого ступеня соціальної напруги призводить до мізерної реалізації політичним лідером інтегративної функції.

Орієнтаційна функція лідера здійснюється практично через вироблення політичного курсу, а його програма будується з урахуванням тенденцій світового розвитку і потреб суспільства. Означена функція передбачає досягнення цілісності та гармонійності соціальних інтересів.

Інструменталістська функція лідера виявляється в проведенні політичного курсу і спирається на специфічний механізм, який включає в себе систему засобів і методів вирішення програмних завдань. Сам механізм здійснення програми політичного лідера реалізується за допомогою прийняття політичних рішень та забезпечення їх ресурсами.

Мобілізаційна функція найбільш активно виявляється у випадках, коли політичний лідер намагається здійснити глибинні перетворення в суспільстві. Попередньо лідер визначає проблеми та інтереси, які стосуються більшості громадян, а потім уже проголошує програму реформування суспільства, створюючи розвинуті стимули діяльності на принципах зацікавленості. Мобілізація громадян на здійснення реформ досягається завдяки піднесенню народного ентузіазму, авторитету лідера, а також створенню соціально-економічних стимулів.

Функція соціального арбітражу та патронажу лідера найчастіше є характерною для держав з таким політичним устроєм, коли існує дуже високий рівень залежності особи від влади. У таких випадках політичний лідер покликаний виступати гарантом справедливості, законності й порядку, захищати громадян від свавілля чиновницької бюрократії, беззаконня, порушення прав і свобод громадян. Зазвичай ця функція у масовій свідомості пов'язана з постаттю доброго і справедливого правителя.

Функція легітимації політичного порядку притаманна лідерам тоталітарних та авторитарних державних режимів, в яких демократичні інститути управління суспільством є або вкрай слабкими, або зовсім відсутні. У таких суспільствах обґрунтування правомірності політичного устрою здійснюється за допомогою звеличування особи лідера²⁷.

Англійський політолог Д. Томпсон запропонував власне тлумачення функцій сучасного політичного лідера, яке полягає в: 1) створенні політичної коаліції на основі вміння переконувати й вести переговори; 2) визначенні програми дій і формуванні політики; 3) здатності викликати оптимізм та ентузіазм; 4) формуванні й підтриманні власного іміджу; 5) доборі й вихованні ефективного управлінського персоналу; 6) збиранні й умілому використанні інформації; 7) своєчасному вирішенні насущних проблем суспільства²⁸.

Отже, прагматичний підхід до виконання лідерських функцій дозволяє результативно й універсально вирішувати основні управлінські завдання загальнонаціонального політичного лідера. В сучасних умовах переважна більшість лідерів держав прагнуть здійснювати управлінські функції відповідно до своїх індивідуальних (інтелектуальних й організаційних) здібностей, властивостей темпераменту, професіоналізму найближчого оточення, якості керівної еліти, соціально-економічного і внутрішнього стану суспільства, міжнародного статусу країни тощо.

Політичне лідерство — це ефективний соціальний вплив особи на власне оточення, громадськість, широкий загал незалежно від того, має ця особа

владні повноваження або інші адміністративні важелі чи ні. Свої політичні програми лідер прагне здійснювати через власний стиль управління, на прями та практика якого значною мірою залежать від економічного, соціального і культурного середовища.

Таким чином, можна зробити висновок, що стиль політичного лідерства визначається тим, як керівник реалізує і демонструє свої владні функції. Аналіз стилю політичного лідерства вимагає не лише політологічного підходу, а й використання досягнень сучасної соціології та соціальної психології. Американський соціальний психолог К. Левін визначив такі стилі політичного управління:

- **Демократичний.** Передбачає колегіальне вирішення проблем і робить акцент на спонукальних можливостях системи управління.
- **Ліберальний.** Лідер у своїх діях не квапиться, сподіваючись на те, що природний процес сам по собі гарантуватиме бажаний результат. Це своєрідний «оптимістичний фаталізм», який виправдовує кволу готовність до дій та мляву управлінську волю.
- **Авторитарний.** Передбачає жорстке керівництво з адміністративним примусом та егоцентризм лідера у прийнятті рішень²⁹.

Утім, навряд чи можна механічно пов'язувати стиль управління особи з існуючою в державі політичною системою або режимом. Політична практика знає багато прикладів, коли лідери демократичних політичних систем активно користувалися авторитарним (і навіть диктаторським) стилем управління, а в так званих «закритих» політичних системах з'являлися лідери з відвертим ліберальним або демократичним управлінським стилем.

Наприклад, у період правління американських президентів Ф. Рузвельта, Д. Ейзенхауера, Г. Трумена авторитарні риси були не лише наявними, а й переважали в стилі управління суспільством. Авторитарний управлінський стиль існував у Великій Британії за часів правління консерваторів У. Черчілля та М. Тетчер, у Франції при де Голлі, у ФРН при К. Аденауері. Після 1991 року багато написано про радянський та китайський тоталітаризм. Але за часів керівництва М. Хрущова і, особливо, М. Горбачова ліберально-демократичні тенденції управління переважали над авторитарними, хоча послідовності в цих процесах не відчувалось. Останнім часом ліберально-демократичного характеру набуває стиль управління економікою та соціальною сферою в сучасному Китаї³⁰. Крім того, політичний стиль пов'язаний із конкретною внутрішньою і зовнішньою ситуацією в державі. Можна погодитися з думкою, що стиль політичного лідерства — це конкретні дії керівника, а також загальна політична аура, яка виступає в ролі впливової сили в суспільстві.

Доцільно порівняти дослідження різних стилів сучасного політичного лідерства з методологією Шарля Монтеск'є, який співвідносив політичні режими з етико-культурними принципами, які формували політичну поведінку (стиль) влади. У деспотіях — це фактор страху, в аристократіях — честь,

у республіках — добродійність³¹. Основними чинниками формування стилю політичного лідерства є: історичний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, етико-культурний, етнонаціональний та адміністративно-територіальний. Крім того, стиль політичного лідерства залежить від особистісних рис лідера, його характеру, політичних переконань, досвіду та освіти. Суттєво впливають на формування стилю управління спроможність лідера виражати та відстоювати погляди своєї організації, наявність власної політичної програми, ерудиція, політична воля та культура, вміння передбачати події, організаторські здібності, популярність у народі, моральність, комунікабельність, ораторське мистецтво, почуття гумору, тактовність.

Американська дослідниця М. Херманн згрупувала основні елементи стилю в три блоки. До першого вона віднесла загальний тон та модель лідерства: власна дипломатія, риторика й пропаганда, передчуття драматичних ситуацій, прагнення володіти інформацією, реакція на тиск та інше. До другого блоку належить формування близького оточення, залучення людей з аналогічним стилем управління, так званих «двійників». Третій блок охоплює стиль управління власним апаратом, який повинен поширюватися на всю політичну організацію, а від неї — на суспільство³².

Значний внесок у наукову розробку проблем формування політичного стилю лідерства зробив український політолог Д. Видрін. У його концепції розкриті такі важливі елементи сучасного політичного стилю управління, як інноваційність, лексикон, прогностичні навички, політичний маркетинг, арбітражні здібності, відчуття політичного часу. Здатність продуціювати нові ідеї або вдосконалювати їх залежно від політичної ситуації — важливі риси діяльності лідера, який покликаний не лише вивчати гострі потреби народних мас, а й по-новаторському реалізовувати їх. Політичний лексикон лідера передбачає не лише набір фраз та термінів, а й тональність, стилістику мови, що може значно підвищувати рівень сприйняття населенням. Хто вміє передбачати, той вміє керувати. Безумовно, передбачення та прогнозування в політиці — дуже складна процедура, методологія якої практично відсутня. Але стати політичним лідером високого рівня можна і за умов оволодіння методом складання політичних прогнозів.

Політичний маркетинг, що виник у США за часів президентства Д. Ейзенхауера, суттєво відрізняється від політичної агітації і реклами. Це — грамотне, колективне і цілеспрямоване виявлення якостей лідера, які цінує народ. Політична практика не буває безконфліктною. Тому політичний лідер виступає арбітром, допомагаючи конфліктуючим сторонам досягти компромісу.

Здатність відчувати політичний час і діяти відповідно до власної політичної програми — важлива складова стилю лідера. Політик повинен не лише втілювати свої задуми, а й іти на компроміси. Лідер, який запізнюється з компромісом, втрачає ініціативу, а той, хто поспішно вдається

до компромісу, втрачає авторитет. Виграє лідер, який точно може визначити рух політичного часу і зробити все необхідне своєчасно³³.

Сучасна політична наука визначає основні фактори формування стилю політичного лідерства.

Історичний фактор. На стиль політичного лідерства впливає історія формування взаємовідносин суспільства і держави. Авторитарний стиль лідерства пов'язаний з іноземними завоюваннями, революційними перетвореннями, колоніальним минулим. Демократичному стилю притаманна стабільність суспільної ситуації або еволюційний шлях суспільного реформування.

Економічний фактор. Первинна економіка, коли більшість населення задіяна у сільському господарстві, найбільше сприяє авторитарно-патріархальному стилю в політиці. Вторинна економіка, за якої промисловість має перевагу в структурі зайнятості, створює оптимальні умови для владного стилю аж до тоталітаризму, а вже зрілий індустріальний розвиток характеризується демократичною доміантою в політиці. Третинна економіка, коли переважає сфера послуг, сприяє послабленню демократії та посиленню авторитаризму. Адже споживацька психологія та дозволя послаблюють політичну волю і самодисципліну громадян.

Адміністративно-територіальний фактор. Прагнення владного центру максимально зблизитися з регіональними структурами управління. Цей фактор припускає певне поєднання авторитарно-центристського стилю управління з ліберально-демократичним.

Фактор виробничої ситуації. У кризових ситуаціях, пов'язаних з дефіцитом часу та ресурсів, лідер не має можливості приділити однакову увагу всім соціально-політичним ролям. Він обирає головну — для вирішення найважливіших проблем суспільства. Такий вибір дається нелегко, адже іноді доводиться порушувати принципи колегіальності заради оперативності та втілення непопулярних рішень. Соціально-економічна кризова ситуація спонукає до утвердження авторитарного стилю управління або формально демократичного. Психологія таких стилів, яка споконвічно має ознаки централізму та жертвування заради обов'язку, адекватна самому характеру кризової ситуації у державі. Але ефективність авторитарного стилю має короткочасний характер, хоча багато лідерів цього типу часто штучно підтримують атмосферу напруги в суспільстві заради власного панування.

Фактор складності суспільних завдань. Вирішення складних проблем суспільства потребує демократичного стилю керівництва. Розв'язання проблем залежить від професійного рівня та загальної культури лідера, компетентності його найближчого оточення, етапів та специфіки розвитку політичної організації, співвідношення прагматичного та емоційного в підготовці керівних кадрів³⁴.

Таким чином, історичний, економічний, адміністративно-територіальний і ситуаційний фактори формування стилів політичного лідерства

є особистісно-нейтральними, тоді як фактор складності завдань, що вирішуються, виявляє внутрішні соціокультурні риси панівних осіб.

Російський політолог Р. Мухаєв, спираючись на праці західних дослідників, а також політичну практику зарубіжних держав, запропонував такі типи стилів політичного лідерства:

— **інструментальний**, орієнтований на розв'язання конкретних завдань завдяки чіткому розподілу ролей і функцій підлеглих і мобілізації усіх необхідних ресурсів;

— **експресивний**, коли лідер впливає на власне оточення не своєю керівною посадою, а шляхом створення сприятливого емоційного середовища, в якому кожний член його команди прагне до максимально високих результатів;

— **активно-позитивний**, орієнтований на ефективну, результативну та творчу діяльність на загальне благо суспільства;

— **активно-негативний**, характеризується перевагою власного самолюбства;

— **пасивно-позитивний**, характеризується залежністю лідера від команди, ближчого оточення;

— **пасивно-негативний**, характеризується мінімальним виконанням з боку лідера своїх політичних функцій;

— **параноїдальний**, формується тиранічними лідерами, які страждають підозріннями та недовірою до оточення, бачать скрізь загрозу своїй владі; лідери-параноїки не сприймають інформації, яка не відповідає їхнім поглядам та програмам, а будують відносини всередині своїх команд шляхом інтриг;

— **демонстративний**, відрізняється прагненням лідера до зовнішніх ефектів і бажанням постійно привертати увагу до своєї особи, щоб сподобатися оточенню;

— **компульсивний**, характеризується настирливим бажанням лідера вирішити всі проблеми суспільства найкращим чином незалежно від можливостей, що призводить до постійної напруги, відсутності гнучкості та маневреності в управлінні;

— **депресивний**, характеризує лідерів, які не мають власних політичних програм і стійких підходів до вирішення гострих проблем суспільства, їм притаманні песимізм, постійна невпевненість та політичне безвілля;

— **шизоїдний**, тісно пов'язаний з депресивним, але відрізняється самоізоляцією та самоусуненням від гострих проблем, що свідчить про відсутність політичної відповідальності³⁵.

Існує і факторно-аналітична концепція теорії політичного лідерства. В її основі — суто індивідуальні риси лідера, типи його поведінки, розуміння цілей і завдань залежно від певної політичної ситуації. Симбіоз цих факторів сприяє специфічному стилю управління, який значною мірою залежить від певних соціальних, економічних та політичних умов.

Сучасні американські політологи П. Херсі та У. Бланшар запропонували власну концепцію лідерських стилів управління: «вказуючий», коли команда не має високої професійної кваліфікації; «підтримуючий», коли лідер орієнтується на завдання й оточення; «співчутливий», коли підлеглі мають середній рівень кваліфікації і здатні самостійно вирішувати окремі завдання; «делегуючий», який характеризується високим рівнем професійної зрілості послідовників, які здатні і бажають нести відповідальність за виконання завдань³⁶.

Політичний стиль управління в перехідних системах, до яких належить сучасна Україна, не має чітко вираженого типового визначення. Це своєрідний конгломерат авторитаризму, бюрократизму та чиновницького самоуправства, що ховає свою сутність за демократичною фразеологією. Адже переважна частина провідних українських політичних лідерів центрального та регіонального рівнів — це колишні партійні та господарські чиновники, які перенесли свою культуру й навички на нову галузь діяльності.

Тип і характер політичного стилю зазвичай збігаються з типом і характером певного політичного режиму. Так відбувалося і формування стилю управління політиків незалежної України. Політичний стиль президентів Л. Кравчука і Л. Кучми можна визначити як певну еволюцію від ліберального демократизму до авторитаризму з певними ознаками демократії. Не останню роль у цьому відіграла соціально-економічна реальність (падіння виробництва, особливо його високотехнологічних галузей; зростання безробіття, зубожіння більшості населення; збільшення заборгованості перед пенсіонерами і працівниками бюджетної сфери; поширення злочинності й корумпованості правлячої еліти тощо), а також відсутність радикальних соціально-економічних програм, які спрямовувалися б на реальне подолання кризи.

Нинішній етап соціально-політичного та економічного становища в Україні змушує переосмислити стиль державного управління. Дехто з українських лідерів побачив можливість реалізації своїх владних амбіцій, поєднуючи їх з інтересами політичної організації, яка при нагоді може стати ідейно-політичною фортецею. Основна причина політичного краху сучасних лідерів полягає у відмінності їхньої реальної діяльності від тих політичних гасел та програм, які привели їх до влади.

Українські політологи Д. Видрін і Д. Табачник зазначають: «Перший склад політичного керівництва країни цілком заслуговує назви «вербальні лідери». Прийшовши до влади за допомогою слова, вони свято повірили й абсолютизували силу друкованого і, особливо, усного публічного слова. Всю політику вони намагалися звести до пошуку потрібного дискурсу критики минулого, суперечки з опонентами чи розмови з виборцями... Але політичне лідерство неможливо звести до політичної декларації... Вочевидь, не лідери керували процесом становлення нових держав, а сам процес, який об'єктивно розпочався, визначив дії, погляди і вчинки цих лідерів³⁷.

Внутрішньополітична боротьба в Україні в умовах президентських (2004 р.) і парламентських (2006 р.) виборів надзвичайно загострила політичну ситуацію в суспільстві, фактично розколовши його не тільки ідеологічно, а й географічно. Завоювання президентської влади В. А. Ющенком, яке здійснилося шляхом компромісу і змінами окремих положень Конституції (перетворення держави з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку з серйозним підвищенням владних повноважень Верховної Ради), не допомогло політичним силам пропрезидентської орієнтації завоювати на парламентських виборах 2006 року перевагу, щоб сформувати власний Кабінет Міністрів. Це призвело до гострої внутрішньополітичної кризи, наслідком якої стали певне урядове безладдя, розпуск парламенту президентом, який за оцінками західних спостерігачів був обраний на вищому демократичному рівні, параліч судової системи (в тому числі й Конституційного Суду), фактична низка порушень Конституції та інших законів держави. У кризовій ситуації важко чітко визначити стиль управління державою з боку провідного лідера, яким є Президент України. Але оптимістична надія полягає в тому, що кризи не можуть тривати довгий час і після них неминуче настає стабілізація.

Таким чином, стиль політичного лідера повинен вимірюватися наявністю формально-адміністративної структури (координація і контроль, формування і планування політичних цілей, обрання методів для прийняття рішень, компетентне втручання в процес управління, своєчасна корекція курсу та інше); здатність усвідомлювати та синтезувати реальні соціальні проблеми, а також ціннісні норми та традиції, спрямовані в майбутнє.

Практичне формування управлінського стилю лідера складається з багатьох основних і другорядних факторів, серед яких: 1) політичне, економічне й соціальне становище країни і суспільства; 2) статус держави у світовій спільноті; 3) компетентність і професіоналізм найближчого оточення, тобто лідерської команди; 4) взаємини всередині команди соратників; 5) впливовість і політична вага опозиції; 6) ступінь залежності від найближчого оточення, а також від зовнішньополітичних чинників тощо. Сильні лідери демонструють здатність протистояти внутрішньому і зовнішньому тиску, не дозволяючи перетворити себе на маріонетку. Водночас, за М. Вебером, дії лідера пов'язані із типом політичного режиму³⁸.

Переважна більшість сучасних держав обирають своїх лідерів демократичним шляхом, і весь процес володарювання підпорядковується існуючим законам³⁹.

Доведено, що суспільством успішно й яскраво можуть управляти не лише харизматичні лідери⁴⁰. Сучасний суспільно-політичний прогрес, досить високий рівень освіти помітної частини населення, високотехнологічні засоби комунікації та інші фактори відкривають широкі можливості для входження у владу. У сучасній політичній реальності нерідкі випадки, коли громадяни обирають своїми лідерами розумних і порядних

політиків, які ревно служать інтересам своїх народів, підвищують і зміцнюють міжнародний авторитет своїх країн. І немає жодної необхідності наділяти таких лідерів харизматичним статусом.

Розробка веберівської теорії типології лідерства привела багатьох західних політологів до висновку, що традиційне лідерство характерне для передіндустріальних суспільств, раціонально-легальне (бюрократичне) — до індустріальних та постіндустріальних, де лідер зобов'язаний демонструвати певний рівень компенсації в управлінні суспільством. Традиційне і бюрократичне лідерство функціонує в стабільних соціально-політичних системах і покликане вирішувати повсякденні проблеми. Харизматичні лідери, які мають неординарні обдарування, з'являються і діють в таких же неординарних обставинах (гострі кризи, революції, війни). Вважається, що традиційні та бюрократичні типи лідерів у більшості випадків гранично невиразні, а лідери-харизматики володіють зазвичай яскравими та глибокими особистісними характеристиками. Звичайно, така теоретична схема суперечлива, а велика світова історична практика має безліч прикладів, які повністю спростовують такий підхід.

Типологія політичного лідерства, розпочата концепцією М. Вебера, започаткувала численні дослідження і теорії, присвячені цій проблемі. Вчені-суспільствознавці намагалися не тільки обґрунтувати типологію лідерства особистісними рисами, умовами політичного стану або соціальною роллю кожного видатного політичного діяча, а й виділити основні критерії та принципи лідерських типологій.

Англійський політолог К. Ходжкінсон устаткував власну класифікацію лідерства, в якій запропонував чотири типи: 1) лідер-кар'єрист; 2) лідер-політик; 3) лідер-технік; 4) лідер-поет.

— *Лідер-кар'єрист*, з погляду моралі та етики, перебуває на найнижчому щаблі, але в реальній політиці він є основним, базовим типом, якому властива людська природа. Домінуючими рисами цього типу є інстинкт самозбереження та егоцентризм. Невдачі викликають у таких лідерів роздратування, стрес, лють. У разі успіху вони досягають високого професіоналізму і поваги з боку своїх прихильників.

— *Лідер-політик* є виразником політичних інтересів своєї організації (партії, блоку). Він формує свою програму і стиль управління на цінностях цієї організації. Авторитет такого лідера в суспільстві залежить від рівня авторитету і впливовості його політичної організації.

— *Лідер-технік* відрізняється особливим рівнем раціоналізму, його риси схожі з бюрократом. Техніки є інтелектуалами, в своїх діях безсторонні, орієнтуються на логічний аналіз, прораховують наслідки своїх дій. У центрі цінностей лідерів-техніків — доцільність. Лідери-техніки орієнтуються на компетентність і професіоналізм власного оточення. Прагматизм та ефективність управління суспільством виступають головними рисами таких лідерів.

— *Лідер-поет* прагне загального блага. У політиці він віддзеркалює мрії народу. Він наділяється харизматичними рисами та якостями, сильною волею, яка дозволяє впливати і надихати оточення та прихильників, проте їхня політична діяльність зазвичай найчастіше невдала і малоефективна⁴¹.

Але вчений вважає, що такі визначення не можуть дати вичерпну характеристику тому чи іншому типу лідера. Тут багато що залежить від політичної ситуації і середовища, в якому здійснюється лідерство, від особистих здібностей лідера, а також від якісних особливостей соратників та найближчого оточення. Цікаві висновки дослідника стосовно кожного архетипу лідера: «лідер-кар'єрист» виступає залежно від різних обставин як хижак або опортуніст, «лідер-політик» — як демагог або демократ, «лідер-технік» — як бюрократ або технократ, «лідер-поет» — як захисник або маніяк.

Своєрідну типологію політичного лідерства запропонувала американська політолог М. Херманн, у концепції якої визначені такі лідерські типи:

— лідер-«центр» — політик, який визначає цілі і вказує напрями діяльності своїм прихильникам, він також здатний захоплювати власними ідеями широкі маси;

— лідер-«комівояжер» — політик, який приділяє першорядну увагу потребам людей і намагається їх задовольнити, він може переконати значну частину суспільства у власній користі та необхідності, але значною мірою залежить від найближчого оточення або команди;

— лідер-«маріонетка» — ставленик певного політичного угруповання, яке повністю керує діями лідера і надає йому політичної ваги. Політичний портрет такого лідера формується на основі програмних цілей його організації;

— лідер-«пожежник» — цілком залежить від політичної ситуації у суспільстві (особливо в умовах кризи), намагається вирішити гострі проблеми, подолати перешкоди, його політичні програми визначає і формує найближче оточення послідовників відповідно до реальних обставин⁴².

Аналізуючи змістову сутність сучасних концепцій типології політичного лідерства, можна стверджувати, що, незалежно від того, якою кількістю типів лідерства відрізняється та чи інша концепція, основою для них усіх є класична веберівська тріада. Зрозуміло, сучасна насиченість, розмаїтість і ускладненість політичного життя дають ученим можливість розширювати типологію лідерства, давати точніші визначення відповідно до конкретної історико-політичної ситуації. Так, французький політолог Е. де Боно виокремлює у своїй концепції 14 типів лідерів залежно від ролі, яку вони виконують: організатори, зберігачі інформації, слідопити, дослідники, генератори ідей, синтезатори, реактори, пояснювачі, комунікатори, продавці ідей, організатори груп, дипломати, проводирі та виконавці⁴³. Такий підхід до типологізації лідерства викликає певний сумнів, оскільки тут у наявності переплетення понять, які втручаються у сферу самостійних теоретичних проблем лідерства: характеристику лідерських рис і стилю лідерської діяльності. Крім того, така типологізація можлива чисто теоретично

й зовсім не характерна для реальної політичної практики, в якій поєднується багато означених вище лідерських типів.

У сучасній політичній науці є концепції, які визначають типологічну класифікацію політичних лідерів на основі аналізу їхніх характерів. Так, англійські дослідники Р. Каттел і Г. Стайс запропонували власний погляд на цю проблему, визначивши чотири типи лідерів:

1. «Технічний» лідер, який здатний ефективно вирішувати нагальні завдання і найбільш активно впливати на послідовників.
2. «Видатний» лідер, який справляє найсильніший вплив на оточення та прихильників.
3. «Соціометричний лідер, який є найбільш симпатичним для найближчого оточення, а також для помітної більшості суспільства.
4. «Виборний лідер», який прийшов до влади легітимним шляхом⁴⁴.

Порівнюючи риси лідерів з характерами інших членів політичної організації, бачимо, що вони зазвичай випереджають останніх за основними особистісними властивостями.

Відомий англійський політолог С. Джибб, орієнтуючись на емоційні аспекти лідерства, висунув власну концепцію типології лідерства, в якій визначив три типи: 1) «лідер-патріарх», до якого прибічники відчують одночасно любов і страх; 2) «лідер-тиран», до якого всі відчують тільки страх; 3) «ідеальний лідер», або харизматичний, який користується безперечним авторитетом і любов'ю прихильників, а також довірою і симпатією більшості членів суспільства⁴⁵.

Наукові концепції типології політичного лідерства, як правило, стверджують, що політична значущість і соціальне обличчя лідера перебувають у прямій залежності від політичної ситуації в країні, а також від характеру політичної системи, від місця держави у світовій спільноті, від геополітичного статусу та інших внутрішніх та зовнішніх факторів.

У більшості сучасних держав становище та діяльність політичних лідерів загальнонаціонального масштабу (президентів, голів урядів та ін.) здійснюється в межах чинного законодавства, конституційних норм та інститутів, а їхні функціональні обов'язки обмежені різноманітними законодавчими актами. Крім того, сучасні лідери значною мірою залежать від своїх політичних соратників (партій, блоків, угруповань, власного оточення і т. ін.), а в державах розвинутої демократії лідери контролюються з боку опозиції та громадськості. Все це обмежує свавілля владних посадовців, збільшує вплив громадського середовища на прийняття управлінських рішень.

В умовах розвинутих засобів масової інформації, якими володіють сучасні цивілізовані суспільства, велику значущість має імідж політичного лідера. Політичний імідж формується як організованими політичними силами (державними інститутами, політичними партіями), так і окремими державними і політичними діячами з оточення лідера. Демократизація суспільства, створення діючих інститутів громадянського суспільства збільшує

вагомість та вплив створеного політичного іміджу лідера на широку громадськість. Політичний імідж поліпшує позиції у сфері боротьби за владу, надає більші можливості для використання ідеологічних ресурсів, особливо в передвиборчих кампаніях.

Образ лідера у формуванні політичного іміджу має висвітлюватися в трьох аспектах: *портретному*, до якого слід додати, крім офіційних повідомлень про освіту, громадсько-політичну діяльність, також особистісні характеристики, про сім'ю, родину, хоббі, тих чи інших пристрастей; *професійному*, в якому на перший план мають вийти фахова компетентність і високий рівень кваліфікації; і *соціальному* — ставлення до соціально-економічних проблем суспільства і шляхи їх реалізації.

У створенні іміджу політичного лідера на перший план мають вийти такі особистісні якості, як: чесність, знання, гострий розум, сміливість, винахідливість, здатність надихати інших. В іміджі не повинні фігурувати негативні якості⁴⁶. Будучи серйозною інформаційною зброєю, політичний імідж лідера може бути надійним вбранням, але й може стати згубливим викриттям.

Політична наука прагне всебічно аналізувати й оцінювати діяльність сучасних політичних лідерів у комплексі з усіма вищезгаданими функціями й факторами. У цій справі чимало труднощів, особливо під час вивчення лідерства в перехідних соціально-політичних формаціях, що склалися на постсоціалістичному просторі. Труднощі в оцінці політичних лідерів нових держав і політичних систем полягає в тім, що вона дається не тільки вченими-суспільствознавцями, а й діючими політиками різного рангу й засобами масової інформації, оцінка шкала яких досить кон'юнктурна та суб'єктивна. На жаль, і деякі суспільствознавці йдуть на налігачі у політиків і політичних оглядачів, приклеюючи неприємні, а іноді й образливі ярлики тим або іншим політичним лідерам, особливо зарубіжним. Виникає ситуація подвійних стандартів, притаманна політикам і публіцистам, але зовсім неприйнятна для представників політичної науки. Нам здається, що об'єктивна оцінка лідерів має формуватися на реальних результатах їхньої діяльності, а критеріями такої результативності можуть бути досягнення або провали в усіх сферах життєдіяльності суспільства, рівень підтримки власним населенням, а не суб'єктивні думки зарубіжних оракулів.

3. Політичне лідерство в ненасильницькому русі

Феномен ненасильницького руху став однією з найбільших новацій у політичній історії ХХ віку, що має великі перспективи і в новому столітті. Значення ненасильства у політиці найочевидніше пояснюють два фундаментальні чинники: поява ядерної зброї, що поставило певну межу застосуванню сили; і усвідомлення, що головним джерелом процвітання

суспільств є розгалужена цивілізована кооперація зі складною інфраструктурою контрактів та інститутів, яка у випадку війни руйнується, і в прогріші виявляються всі.

Мирний характер деколонізації в низці країн, «оксамитові революції» в Східній Європі і остання хвиля «кольорових революцій» показують, що ненасильницький рух став одним з чинників, які визначають загальну картину сучасності. Водночас, він відзначається особливостями, які певним чином змінюють традиційні уявлення про характер дії політичних інститутів, у тому числі про політичне лідерство; а відтак, вимагає спеціального аналізу.

Ми розглянемо ці особливі риси на класичних прикладах ненасильницьких рухів під проводом Ганді і Кінга.

Від неполітичного до політичного. Принциповою особливістю руху ненасильства є те, що на відміну від класичної ситуації взаємодії політичних акторів, які вступають у відносини за допомогою наявного інституційного інструментарію (партій, виборів тощо; або, наприклад, дипломатії — якщо йдеться про міжнародну політику), рух ненасильства виникає в умовах, коли ціле суспільство або певна його частина *народжується* як політичний актор, тобто здійснює перехід від неполітичного до політичного виміру існування. Яскравою ілюстрацією до того, про що йдеться, може бути відоме висловлювання Черчілля про тодішню британську колонію: «Індія — це географічне поняття, на кшталт екватора». Отже, перетворення географічної (як у випадку Індії під проводом Ганді) або демографічної (спільноти темношкірих американців, під проводом Кінга) реальності на політичну становить принципову основу руху ненасильства.

Але цього елемента недостатньо для визначення аналізованого явища. Другим принциповим пунктом є те, що цей рух здійснюється у правовому вимірі. Ані Ганді, ані Кінг не прагнуть зруйнувати правовий устрій. Ганді прямо каже про те, що учасник кампанії громадянського опору має спочатку навчитися дотримуватися правових начал: «Перш ніж брати участь у кампанії громадянської непокори, кожен має зі старанністю і повагою дотримуватися державних законів». «Сатьяграх дотримується законів суспільства свідомо і з власної волі тому, що вважає це своїм священним обов'язком. *Тільки коли людина ретельно дотримується законів суспільства, вона здатна судити про те, які з цих законів хороші й справедливі, а які несправедливі.* Тільки тоді у неї з'являється право на громадянську непокору певним законам в точно визначених обставинах»⁴⁷. (виділено нами. — *Е.Ш.*)

Таким чином на порядку денному постає співвідношення духу і букви законів. Коли під час акцій протесту, очолюваних Кінгом, в одному з міст прибічники расової сегрегації спробували добитися їх припинення через суд, розраховуючи на те, що протестанти підкоряться цьому рішення, оскільки до того ніколи не порушували судових постанов, — Кінг виклав свою позицію так: є справедливі і несправедливі закони, і непокора останнім

є моральним обов'язком: «Будь-який закон, який підносить людську особистість, є справедливим. Всі положення про сегрегацію несправедливі, бо вона руйнує особистість людини і калічить її душу... Звичайно, немає нічого поганого в тому, що для демонстрації потрібний дозвіл, проте коли це використовується для підтримання сегрегації і позбавлення громадян передбаченого першою поправкою до Конституції права на мирні збори і мирний протест, то закон стає несправедливим. ...Жодною мірою я не закликаю до того, щоб обходити або ігнорувати закони, як це робив би ярий сегрегаціоніст. Це призвело б до анархії. Той, хто порушує несправедливий закон, має робити це відкрито, без ненависті, з готовністю прийняти покарання. Я вважаю, що людина, яка порушує несправедливий, як показує її совість, закон, з готовністю приймає покарання і залишається у в'язниці, щоб пробудити у суспільства сором за несправедливість, подає насправді приклад найглибшої поваги до закону»⁴⁸.

Гідність як політичний ресурс. В такий спосіб у межах руху ненасильства знову відкривається як політичний ресурс людська гідність, феномен, що перебуває, «вібує» на межі інституційного та екзистенційного виміру. Саме це дозволило лідерам ненасильницького руху винайти тактику прямих дій як конструктивну політичну техніку.

Отже, ми в ситуації, коли в суспільстві є порядок, виражений у законах, але ним закріплена несправедливість, що руйнує людську особистість (причому як пануючих, так і упокорених). І замість тлумачення тих, хто стоїть проти нас, як запеклих ворогів, Ганді як першовідкривач робить парадоксальний хід: опоненти трактуються як такі ж гідні люди, як і ми, що боремося проти, — але не проти них як людей, а тієї системи, несправедливої, яку вони підтримують. Підтримують, не помічаючи через звичку, через приспане сумління, цієї несправедливості. Розв'язання, яке пропонує Ганді, полягає в тому, щоб пробудити це сумління, — воно ж бо є родовою ознакою людини. І з цим пробудженим сумлінням ми будемо говорити з нашими опонентами спільною мовою. Проте як це зробити?

Ми можемо з гідністю сказати опоненту про нашу незгоду. Але нас можуть не почути. Ми можемо так само, з гідністю, відмовитися підтримувати несправедливий порядок, у тому числі не дотримуватися законів, які принижують гідність. Але до нас можуть застосувати тюрму, фізичне насильство. **Ми можемо з гідністю прийняти страждання.**

Цей пункт настільки важливий, що його слід виділити особливо. Ми звертаємося до розуму опонента. Але: «Я переконався, — каже Ганді, — що апеляція до розуму не зустрічає відповіді там, де живучі вікові забобони. Страждання зміцнює розум і розкриває очі розумінню»⁴⁹. Йдеться про перетворення самого страждання на мову, якою ми говоримо. Є різниця між тим, коли людина просто страждає або лякається страждання, — і коли приймає це страждання з гідністю. У таких випадках навіть вороги, що не раз описувалося, мимоволі переймаються повагою. **Повагою до гідності** — але ж

саме цього ми і прагнули. Тобто коли ми з гідністю звертаємося до свого опонента, то наша гідність може промовляти до нього не лише мовою слів, мовою дій (недотримання певних порядків), але й мовою страждання. І тоді дві наші сторони перетворюються на політичних партнерів, діючи на основі гідності. «Він (сат'яграх), — пише Ганді, — повинен вірити в істину і ненасильство як своє вчення. А тому вірити в добро, закладене в людській природі, яке йому належить **збудити** почуттями, правдою, любов'ю, вираженою у самопожертві»⁵⁰ (виділено нами. — *Е.Ш.*).

Соціальні напруження завершуються у безпосередній зустрічі (зіткненні) людей. Тут починають діяти вже не абстрактні уявлення про іншого, а закони екзистенційного контакту. Людина зазвичай діє за шаблонами; наприклад, шаблон — що індієць, негр і т.д. є неповноцінною істотою. І раптом перед нею постає людина, сповнена гідності; точніше, багато таких людей. І це руйнує стереотип. А коли він руйнується в масштабах цілої країни — це міняє і політичну систему.

Нарешті, має значення і те, що буде **після** розв'язання ситуації. Як зазначав Ганді, ненасильство не залишає по собі ненависті і злоби. І справді, стосунки Великої Британії й Індії (як і спільноти темношкірих американців з рештою американського суспільства) набули мирної і цілком прийнятної форми: адже обидві сторони зберегли гідність. А ми знаємо, що часом конфлікти, де одна сторона силою нібито взяла гору, тягнуться довгими десятиліттями, нерідко знову спалахуючи.

Це пояснює і ту особливість, що лідери руху ненасильства завжди орієнтовані на переговори. По суті, переговори виявляються вихідним пунктом політичної інституціоналізації, коли нас визнають як політично рівних, тобто ще одних політичних акторів. І коли Ганді на піку чергової кампанії сат'яграхи уклав з тодішнім керівником колоніальної адміністрації пакт, з досить скромними умовами (амністія політв'язнів, визнання Конгресу офіційною політичною партією, відміна монополії на сіль тощо, — за що його критикували сподвижники), тогочасний американський кореспондент зауважив: «Віднині питання стояло не про те, чи побажають англійці надати Індії незалежність, а про те, як і коли вони це зроблять»⁵¹.

Отже, відкриття людської гідності як ключового політичного ресурсу лідерами ненасильницького руху лежить в основі його розвитку. Кожного разу це народжується як одкровення. В описах свідків і учасників подій, часом розділених десятками років, постає той самий феномен. Дж. Неру, пізніше президент незалежної Індії, а на той час молодий активіст кампанії сат'яграхи, в «Автобіографії» описує грандіозні зміни, які переживали учасники подій: «У нас було насамперед відчуття свободи і гордості цією свободою. Колишнє почуття зневіри і розчарування зникло геть. Ми вже не говорили пошепки, не вдавалися до обхідної, легальної фразеології, щоб уникнути неприємних сутічок з можновладцями. Ми говорили те, що ми думали, і кричали про це на весь голос... Мірою того, як наш моральний

стан підвищувався, уряд все більше занепадав духом. Він не розумів, що відбувається. Здавалося, що старий світ, який він звик бачити в Індії, рушиться. Всюди відчувався новий, наступальний настрій, впевненість у собі, безстрашність, і було очевидно, що найважливіша опора англійського панування в Індії — престиж — помітно падає». «Деморалізовані, відсталі люди, що впали у відчай, раптом розпрямили спini, підняли голови і взяли участь в організованих спільних діях в масштабах всієї країни»⁵².

Так само Кінгу, в описі першого досвіду громадянського бойкоту в ході протесту проти сегрегації, впадає в око зміна звичайних людей через пробуджені відчуття гідності і спільності.

Коли міській владі не вдалося впоратися з протестом організаційним шляхом, вона вдалася до масових арештів. Був складений список, що включав близько сотні людей. Проте це не спричинило ефекту, на який розраховували: «Ніхто не боявся. Ніхто не старався уникнути арешту. Багато негрів добровільно пішли до контори шерифа, щоб дізнатися, чи є в списку їх прізвище, і якщо їх не було, йшли розчаровані. Колись заляканий народ відразу перемигнувся. Ті, хто колись дрижав перед законом, тепер переживали почуття гордості, якщо їх мали арештувати за участь у боротьбі за свободу»⁵³.

Нарешті, коли після рішення суду про скасування сегрегації міського транспорту противники змін спробували залякати протестантів акцією Ку-клукс-клану, не вийшло і це. «Зазвичай після загроз Ку-клукс-клану негри запирали двері будинків, закривали ставні і гасили світло. Проте цього разу вони підготували сюрприз. Коли приїхали кланівці, за повідомленнями газет, приблизно на сорока вантажівках, одягнуті у свої балахони й капюшони, двері будинків були відкриті, всюди горіло світло. Коли кукулукскланівці проїжджали вулицями, негри поводитися так, ніби вони дивляться циркову виставу. Багато хто виходив і йшов вулицею, як зазвичай, дехто просто стояв на сходах ганку. Проїхавши кілька кварталів, машини звернули у провулок і зникли в ночі...»⁵⁴.

Отже, пробудження гідності є наріжним елементом руху ненасильства: спільнота, об'єднана в живому почутті гідності, стає здатною проводити організовані конструктивні дії і не піддаватися на провокації; вона діє на порядок вище, діє **в порядку гідності** — і пробуджує її в інших: як у суспільстві, де всі сміливі, людина природно стає сміливою, де чесні — стає чесною.

(Тут варто звернути увагу на момент, який часто випадає з уваги при розмові про рух ненасильства. Його нерідко трактують як прояв пасивності, — що викликано і неточністю терміна: Ганді натомість вживав спеціальне поняття «сат'яграха», що означає упорність в істині. Якщо буквально «ненасильство» означає лише «незастосування насильства» і асоціюється з пасивністю, яка, зрештою, може доходити до відсутності будь-якого опору насильницьким діям іншого, аби я сам не чинив насильства (тобто в центрі

уваги прибічника такого розуміння ненасильства лише його індивідуальні дії); то у випадку сатяграхи йдеться про **активні зусилля**, які передбачають також **організацію ефективної взаємодії** численних учасників суспільної протидії, яка має змінити існуюче становище: а саме — змінити порядок, який тримається на насильстві, таким, що здійснюється ненасильницьким чином, бо постає через переговори. Таким чином, у цьому значенні ненасильство означає **соціальну реальність**, яка інституціоналізується.)

Прямі акції і «конструктивна програма». Проте прямі акції не є вичерпним проявом руху ненасильства. Ми бачили, що людська гідність, відкрита як політичний ресурс, стає тут «мостиком» при переході від не-політичного до політичного. І Ганді відкриває ще один шлях до неї — те, що він назве «конструктивною програмою». Боротися з колонізаторами недостатньо: треба бути здатними порядкувати життям суспільства, коли вони підуть; а визискувана ними протягом століть, Індія занепадала. Гідність неможлива без здатності самому заробляти собі на життя. Тобто це питання повсякденності набуває політичного значення. І Ганді вирушає по селах, переводячи суспільні справи у вимір необхідної сільської повсякденності: «Політика для нього — не конференції та резолюції, а насамперед практична, виснажлива жертвна праця, на яку мало хто здатний. Ганді навчав селян угноювати земляні наділи і варити рис, сам передавав людям свої знання та ідеї, не користуючись послугами посередників чи своїх учнів»⁵⁵.

Результатом зрештою стає інтенсивне зростання самоврядних організацій прядильників, робітників, працівників сільського господарства, освіти і т.д. У повній відповідності з тим, як пізніше американський дослідник Р. Патнем покаже значення для розвитку політичної сфери соціального капіталу, який продукується за межами власне політичних інститутів, — діяла і ця сукупність організацій, створених за ініціативою Ганді. «Всі конструктивні організації були цілковито аполітичними і формально незалежними від Конгресу. Але кожного разу, коли Конгрес оголошував сатяграху, вони включалися в рух, яким керував Конгрес. Методом конструктивної роботи було ненасильство. Ганді попереджував свою армію, що вона не може застосовувати інших заходів, крім ахімси (ненасильства. — *Е.Щ.*), причому «ахімси, що рухається черепащачою ходою»⁵⁶.

Таким чином, налагодження повсякденного життя суспільства — і безпосередній тиск на колоніальну владу для здобуття національної незалежності, постають у конструкції Ганді сполучуваними судинами: коли у нас немає можливостей діяти в політичній сфері, ми посилюємо навчання громади самоорганізації у повсякденному житті, а коли зростає ця наша компетенція, її стає можливо «конвертувати» у новий ступінь політичної самоорганізації. Але у тій і тій формі йде постійне зростання соціального капіталу суспільства через взаємодію громадян на основі їхньої гідності: бойкотують разом з співвітчизниками розпорядження чужоземного уряду, чи опановують

нову сферу занять, я більше поважаю і себе, й інших, які поряд зі мною діють в цьому ж напрямі. Політика постає насамперед не боротьбою, а освітою.

(Слід сказати, що й Кінг прийшов до тих же питань: виборовши закони, за якими темношкірим американцям надавалися рівні з іншими громадянські права, рух опинився перед схожими проблемами — життя спільноти в гетто, недостатня соціальна компетентність її представників тощо. Проте лідер встиг запропонувати в цій сфері лише перші програми, коли був убитий).

Національна інтеграція. Розвиток руху ненасильства природно веде до постановки питання про інтеграцію (або реінтеграцію) нації. Ганді починав у ситуації, коли Індія була поділена на 565 окремих утворень, розділена за релігійними, етнічними, кастовими, мовними характеристиками. І питання гідності, поставлене головним пунктом — у вимірі як прямих дій опору, так і «конструктивної роботи», висуває фундаментальну основу, на якій можуть порозумітися найрізноманітніші спільноти. Досягнення єдності між мусульманами та індусами, або між представниками всіх каст — і т. зв. «недоторканими» було необхідним елементом на шляху до створення національної єдності. Водночас, саме завдяки утворенню такої єдності виникала можливість ведення переговорів з колоніальною адміністрацією, представляючи Індію як ціле, як політичний суб'єкт де факто, що зрештою привело до здобуття національної незалежності.

Так само у випадку руху під проводом Кінга, що у середині 1950-х починався місцевими акціями в одному з південних штатів, і який переріс у національний рух на захист громадянських прав, де на рівних з темношкірими взяли участь білі американці, що зрештою спричинило реінтеграцію американської нації на началах гідності, сходження «реальної Конституції» з «писаною»; коли за висловом тодішнього Президента США Ліндона Джонсона, що підписав принципові зміни у законодавстві, — ті, хто рівні перед Богом, тепер стали рівними також на виборчих ділянках, у школах, на фабриках, в готелях, ресторанах, кінотеатрах та інших місцях громадського користування. Але це означає фундаментальну трансформацію. Ще Лінкольн, скасовуючи рабство, мудро зазначив, що він звільнив не лише негра, а й білу людину. Держава, в якій сегрегація спільнот усувається суспільством, інтегрованим на началах рівної гідності у правах, — вперше стає громадянською нацією.

Лідерство та ідентифікація. Особливість цього переходу спільноти до існування як нації (або її складової) визначає ключову відмінність лідерства в русі ненасильства. «Звичайному» політику, в розпорядженні якого знаходиться вся сукупність політичних інститутів національної держави, достатньо пропонувати суспільству певні інституційні ініціативи, а громадяни приймають або відхиляють їх, спираючись на свої інституційні компетенції, — тобто стосунки між громадянами і політичним класом формалізовані в межах окремої спеціалізованої сфери життя. Натомість рух

ненасильства, як було відзначено, є переходом від позаполітичного до політичного існування. І тому кожний крок створення таких інститутів не може не бути втіленням гідності; кожна участь у прямій акції може закінчитися моїм побиттям, ув'язненням або й смертю: акт інституціоналізації тут невідривний від екзистенційного акта.

Це означає, що той, хто стає лідером руху ненасильства, мусить прийняти на себе всі закони такого устрою. Йому неможливо стати «генералом», який на відстані керує «рядовими», як це відбувається у «звичайній» політиці. Оскільки всі інститути створюються тут і тепер в екзистенційному зусиллі, наш генерал повсякчасно має бути готовий вийти на передній край і прийняти перший удар на себе. Досвід Ганді і Кінга не раз демонстрував цю особливість. Ставши вже національною легендою, Ганді сам, без охорони вирушає у путь по всіх регіонах країни, щоб втихомирити конфлікт, який розразився після поділу на Індію та Пакистан; «свіжоспечений» нобелівський лауреат Кінг тут-таки потрапляє за ґрати, очоливши проведення чергової кампанії протесту. Вчинок, який розв'язує актуальне суспільне питання з гідністю — в такий спосіб встановлюється тут інституційна норма.

З цього випливає і надзвичайна зовнішня простота акцій, які пропонує лідер. «Перекласти» глобальне завдання становлення громадянина мовою доступних кожному повсякденних дій (буде це блокування установ чи прядіння на давній прядці) — ось що вимагає від нього кожний день руху. І якщо це вдалося, перед нами як з нічого народжується нове громадянство.

«Порушення закону про соляну монополію швидко стало лише одним з видів діяльності, і громадянська непокоря поширилася також на інші сфери, — пише Неру. — Це полегшувалося тим, що віце-король видавав найрізноманітніші укази, що забороняли різного роду діяльність. Мірою того, як збільшувалася кількість цих указів і заборон, примножувалися можливості і для їх порушення, і громадянський спротив полягав тепер у тому, щоб робити саме те, що заборонялося цими указами. Ініціатива явно залишалася в руках Конгресу та народу... Багато членів Робочого комітету Конгресу були заарештовані, але до його складу вводилися нові члени, і він продовжував свою діяльність. У відповідь на кожний офіційний указ Робочий комітет приймав свою резолюцію, в якій давалися вказівки про те, як слід до нього ставитися. Ці вказівки з дивовижною однодушністю виконувалися по всій країні...»⁵⁷.

«Чорні і білі молоді добровольці на міжміських автобусах (це вже з досвіду протесту під проводом Кінга. — Е.Ш.) приїздили до південних штатів, групами вривалися на автобусні станції, в кафетерії, магазини, мотелі, сідали або кидалися на підлогу, добивалися рівного з білими обслуговування. Такі демонстрації протесту порушували розмірений і звичний порядок роботи. Расисти відповідали на мирну тактику студентів актами насильства

і незаконня: над студентами глумилися, їх били, автобуси підпалювали. Багато учасників рейдів були заарештовані і віддані під суд. Проте рух ширився. Масові мітинги солідарності прокотилися багатьма містами країни. В результаті власники багатьох торгових і комунальних підприємств змушені були відмовитися від практики сегрегації у своїх закладах. Комісія з регулювання торгівлі між штатами зі свого боку також була змушена заборонити сегрегацію в автобусах далекого сполучення, потягах і підвідомчих їй підприємствах. Кінг охарактеризував «рейди свободи» як «психологічно вирішальний момент у нашій законній боротьбі»⁵⁸.

Звісно, можна собі уявити, що первісний імпульс гідності, ініційований лідером руху, в масштабах масового протесту, «на місцях» подекуди підмінятиметься агресією (чого в межах загальної картини протесту не розрізниш). Але ось приклад очевидного збереження цього імпульсу. Ганді оголошує політичне голодування на знак протесту проти планів колоніальної адміністрації ввести голосування по куріях, що зберігає кастову подільність країни (а отже, віддаляє суспільство від того, щоб стати нацією). Ганді вимагає, щоб представники різних каст і «недоторкані» домовилися між собою і прийняли єдиний спосіб голосування для всіх. Голодування проголошене до смерті. І лідери кастових спільнот, Конгресу та поза кастових індійців укладають пакт порозуміння.

«За індієцькими поняттями Ганді здійснив диво: те, що протягом тридцяти століть було просто немислимим і вважалося за смертний гріх, раптом стало символом честі і очищеної совісті... Десятки тисяч великих і малих індієцьких храмів і святих місць, куди раніше не ступала нога «недоторканих», тепер широко відкрилися для них. Мати Джавахарлала Неру... яка належала до вищої індієцької касті і відзначалася виключною набожністю, публічно прийняла їжу з рук «недоторканого». Незбагненно! Мільйони жінок країни відразу наслідували її приклад»⁵⁹. Зрозуміло, що це можна пояснити лише тим, що ідентифікація лідера з суспільством стала діючим чинником і виявляє себе у вигляді протоінституту, коли власне зусилля лідера в утвердженні нового рівня гідності стає надбанням всього суспільства.

Таким чином, розглянувши феномен політичного лідерства в контексті руху ненасильства, ми виділили як ключові його особливості те, що він відбувається в умовах переходу суспільства (або його частини) від позаполітичного до політичного виміру існування. Здійснюється це завдяки перетворенню людської гідності на політичний ресурс (що виявляється у двох формах: прямих акціях, спрямованих на усунення руйнуючої дискримінаційної системи і підвищенні соціальних компетенції упокорених). Це зумовлює те, що принциповою особливістю лідерства в руху ненасильства є момент ідентифікації лідера з спільнотою упокорених, оскільки інституційні норми вводяться як екзистенційне зусилля (в чому немає потреби за умов «звичайної» політики).

Досвід руху ненасильства, і відповідно такого типу лідерства, як показує низка «оксамитових» та «кольорових» революцій, залишається актуальним, і буде ще більш затребуваним у перспективі, з огляду на те, що альтернатива змін шляхом насильницьких дій може зруйнувати складну інфраструктуру сучасної цивілізації, спричинивши загальне виродження людства.

4. Психологічні аспекти дослідження особи політичного лідера

Політику творять і реалізують конкретні люди, яким притаманні певні риси, уявлення, цілі, емоції, що набувають свого виявлення у вчинках і поведінці. Зазначив впливу зовнішнього соціального середовища, вступаючи в активну взаємодію з ним, кожна людина керується при цьому власними механізмами, що позначаються не лише на її реакціях, а й на конкретних діях, основу яких становлять психологічні особливості особистості. Усе це повною мірою стосується й політичних лідерів, вивчення психології яких дає змогу краще пізнати їх, певною мірою спрогнозувати емоційні та поведінкові акти в різноманітних ситуаціях політично-професійної діяльності. Отже, досліджувати політику, її прояви і результати доцільно саме через дослідження психологічного образу того чи іншого політичного лідера.

Проблема політичного лідерства має давню традицію. Найбільш важливі її аспекти набули досить ґрунтовного висвітлення в працях істориків, політиків, політологів, соціологів, психологів.

Одним із засновників політико-психологічного підходу до вивчення проблеми лідерства вважається американський учений Г. Лассуел — представник чиказької психологічної школи політики, послідовники якої звертали основну увагу на вивчення особливостей відносин лідера з оточенням.

Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм — франкфуртська школа — в своїй концепції лідерства відходили від розгляду цього феномена в зв'язку із свідомим нахилом у психології широких мас у тих країнах, де існували тоталітарні режими.

На переконання американського науковця Ч. Мерріала, дослідження політичного лідера має спрямовуватися на вивчення його фізичних характеристик, особливостей інтелекту, використовуючи при цьому «всі засоби сучасної психології та психіатрії, а також здоровий глузд». При цьому акцентувалося на тому, що в процесі розкриття секретів особистості слід зважати на той факт, що «якості лідерів можуть бути визначені тільки тоді, коли відомі також і якості не лідерів чи послідовників, від яких вони відрізняються», звертати увагу на ораторські здібностей лідера, його

здібності до проведення інтриг, способів застосування ним заохочень і покарань та інших методів отримання та утримання влади⁶⁰.

Ч. Мерріал писав: «Велика людина для нас не просто герой, якому слід поклонятися, ніби він якимось таємничим способом наділений напівбожественними якостями, він (чи вона) є проблемою, ситуацією, яку необхідно вивчати, пояснювати. Його біологічна спадковість, його соціальне оточення, його життєвий досвід, його набуті риси виміряні настільки ретельно, наскільки можливо. І з усією точністю — ось чинники, які допомагають зрозуміти велику людину, а також і менш велику і майже велику»⁶¹.

Російські політологи (Г. Ашин, Ф. Бурлацький, М. Ільїн та ін.) розробили соціально-психологічну типологію лідерства, в якій пропонуються такі ознаки для його класифікації:

- історизм — тип лідерства залежить від характеру епохи;
- масштабність — лідери загальнонаціональні, регіональні, певного класу, групи;
- класовість — інтереси якого класу, соціальної групи захищає лідер;
- ставлення до існуючого устрою, організації — «функціональний», «стабілізуючий», «дисфункціональний»;
- здатність до лідерства — перетворення на лідера завдяки власним якостям або через обставини;
- ініціативність — здатність продовжувати розпочату справу.

Російський соціальний психолог Б. Паригін пропонує вибудовувати психологічну типологію лідерства, виходячи з таких трьох складових: змісту, стилю і характеру діяльності особи⁶².

За змістом діяльності він виокремлює: лідера-виконавця; лідера-натхненника; лідера, який одночасно є і натхненником, і виконавцем.

Такий розподіл передбачає домінування в особі лідера певних психологічних рис, наявність яких «провокує» його на реалізацію політичної діяльності за відповідними патернами.

Зрозуміло, що найбільш оптимальною є належність політичного лідера до третього типу, за якого можна передбачати встановлення своєрідного балансу між проголошуваними ідеями, концепціями, реформами і дійсним їх втіленням у життєдіяльність суспільства. Перші ж два типи можуть ефективно діяти лише за наявності певним чином зорієнтованого найближчого оточення: на продукування ідей у першому випадку і на виконання вже виголошених у другому.

За стилем керівництва пропонується розрізняти: авторитарного лідера; демократичного лідера; такого, що поєднує авторитаризм з демократизмом.

Оцінка авторитаризму чи демократизму як психологічних якостей, що зумовлюють стиль керівництва політичного лідера, не може бути однозначною. Так, широка демократія можлива лише за умови високого рівня загальної і політичної культури громадян. Через її брак, відсутність

об'єднувальної ідеї, постійні суперечності між політичними партіями, соціальними кланами, групами країна найчастіше потопає в чварах, суперечках, міжнародних конфліктах. Такому нестабільному суспільству потрібна не демократія, а насамперед сильна влада, яку може забезпечити саме авторитарний лідер.

За характером діяльності Б. Паригін поділяє лідерів на універсальних і ситуативних. Варто зазначити, що в чистому вигляді політичних лідерів практично не буває. До того ж, перебування в цьому статусі спричинює формування в них нових якостей, які додаються до вроджених у процесі політичної діяльності і взаємодії з конкретними суспільними реаліями.

В останні десятиліття проблема політичного лідерства стала предметом наукових зацікавлень і вітчизняних психологів. І хоча систематичне вивчення різних характеристик політичного лідерства на національному ґрунті має коротку історію, сьогодні цілком правомірно твердити про наявність досить ґрунтовних напрацювань з цієї тематики.

Звернення до психологічних досліджень, в яких розглядаються різні аспекти означеної проблеми засвідчує, що провідними напрямками тут виступають такі, як:

- визначення основних критеріїв, що застосовуються в сучасній психології для оцінки політичних лідерів;
- вивчення власне політичних лідерів;
- узагальнення наукових даних щодо типових гендерно-психологічних відмінностей чоловіків і жінок — політичних лідерів;
- вивчення того, якими політичні лідери постають у масовій свідомості.

Щодо критеріїв, то основними серед тих, якими оперує сучасна психологія при оцінці політичних лідерів, виступають: прагнення до влади; джерела керівництва; функції в політичній системі; політична активність.

Домінуючим критерієм вираження сутності феномена лідера є прагнення до влади. За ним розрізняють авторитарний і демократичний типи політичних лідерів. Обидва типи приблизно однаковою мірою прагнуть влади, намагаючись досягти її будь-якими засобами. Відмінність полягає в методах реалізації влади, в інтелекті лідера, його політичній культурі, меті та ідеалах, яких він прагне досягти. Так, для авторитарних лідерів головним принципом реалізації влади є примус; для демократичних — переконування. Перші виправдовують своє прагнення величчю та месіанським призначенням, а другі — важливими реформами, що здійснюються в суспільстві, країні, потребою стати на захист демократії.

Згідно з критерієм джерела керівництва також вирізняють два типи лідерів. До першого типу належать ті, для яких характерна впевненість у тому, що їхнє лідерство є результатом наявної в них компетентності, знань, умінь, таланту, обдарованості, а то й геніальності. Ці лідери керуються в своїй діяльності суто внутрішніми чинниками, надаючи собі ролі

доленосця, спроможного розв'язати всі політичні проблеми. Такі риси притаманні насамперед авторитарним лідерам, які переконані в тому, що їхнє призначення — вести людство до нових вершин⁶³.

До другого типу належать лідери, які надають перевагу суто зовнішнім чинникам, на які вони перекладають як свої успіхи, так і поразки (сприятливі/несприятливі обставини, події, підтримка послідовників чи підступність супротивників тощо).

Третій критерій — функції в політичній системі, що їх виконує той чи інший лідер — ґрунтується на ідеях Г. Лассуела, який запропонував виокремлювати такі їх типи: адміністратор, агітатор, теоретик. Ця типологія дає змогу визначати домінуючі в того чи іншого політичного лідера ознаки. Так, адміністраторові властива ієрархічність у стосунках, надання переваги прийняттю компромісних політичних рішень. Агітатору притаманні харизматичні якості, завдяки яким він привертає на свій бік значну кількість прихильників. Він стає улюбленцем мас за рахунок ефективного популізму, вміння декларувати прості та зрозумілі положення. Водночас лідер такого типу доволі часто може вдаватися до так званих закулісних методів політичної боротьби. Теоретик відзначається наданням підвищеної уваги розробці перспективних планів політичної діяльності. Він охоче займається великою політикою, але практичне втілення своєї стратегії покладає на помічників і підлеглих.

Четвертим критерієм класифікації типів політичного лідера є характер їхньої політичної активності. Відповідно до цього критерію можна виокремити лідерів-правноосіїв і пробивних лідерів. Перші відзначаються активністю, готовністю багато зробити заради перебування в центрі політичних подій будь-якого рівня. Другий з означених типів, роблячи вагомий внесок у політичну діяльність, залишається незадоволеним своєю роботою, її результатами. Тому його активність спрямовується переважно на те, щоб розчистити собі дорогу до вищих щаблів влади, і має характер самореклами.

Згідно з цим критерієм розрізняють також лідерів-новаторів, координаторів, консерваторів, володарів, адміністраторів, бюрократів та ін.

Новатори — лідери, які вміють знаходити незвичні, але прийнятні компромісні рішення. Потреба в таких лідерах зумовлене необхідністю стабілізації влади, суспільно-політичної ситуації в країні, зокрема в умовах перехідного періоду.

Консерватори — лідери старого типу, які не бажають приймати складні рішення, брати на себе відповідальність за їхні наслідки. Натомість, вони надають значну увагу реформуванню другорядних сфер, не торкаючись наріжних засад суспільства чи будь-яких окремих систем і процесів.

Володарі — це лідери, які відрізняються певними егоїстичними рисами. Як правило, це стратеги, яких не цікавлять деталі політичної діяльності. Політичну владу вони утримують завдяки формуванню нових

відносин влади в малих чи великих впливових суспільних або політичних групах.

Адміністратори — це політики-професіонали, реалісти. Вони постійно підтримують зв'язок з народом, підкреслюючи свою ідентичність з ним, захищаючи інтереси відповідної суспільної групи.

Бюрократи — це політичні лідери, які чітко дотримуються певних догм, стереотипів у діяльності та управлінні.

Будь-яка діяльність є умотивованою. Зважаючи на те, що влада, боротьба за неї наскрізь пронизує політичне життя будь-якого суспільства, цілком правомірно вважати найважливішим мотиваційним джерелом лідерства потребу у владі⁶⁴.

За мотивацією діяльності розрізняють традиційних, легальних (бюрократичних) та харизматичних лідерів.

Традиційні лідери діють за принципом «так робили наші діди і батьки, так робитимемо і ми». Більшість відомих монархів належать саме до цього типу лідерів.

Легальні, або бюрократичні лідери — це лідери «посади і крісла». Їхнє лідерство ґрунтується на підкоренні підлеглих, що зумовлюється не соціальною вагою їхньої політичної діяльності, а наявністю в них відповідного ієрархічного статусу.

Харизматичні лідери уособлюють особистісний тип лідерства. Авторитет такого лідера базується на його особистісних якостях, привабливості задекларованих ним ідей, проголошуваних гаслах.

Лідерство класифікують і за іншими ознаками. Скажімо, за реальним проявом розрізняють лідерство номінальне (помилкове, хибне) і реальне (фактичне). Варта уваги і концепція функціонально-рольового підходу, запропонована М. Херманном, який розглядає лідерство з позиції функції, яку має виконувати конкретний лідер у суспільстві. Відповідно до цього вирізняють лідера-вождя, лідера-комівояжера, лідера-маріонетку, лідера-пожежника.

Лідер-вождь має мету, заради якої здатний змінити політичну систему; він чітко визначає цілі, етапи своєї діяльності, характеризується наявністю вміння вести за собою маси і підкоряти їх своїй волі. Це сильна особистість, якій притаманне особисте бачення дійсності, існуючих проблем, перспектив розвитку політичної ситуації.

Лідер-комівояжер будує свою кар'єру на шанобливому ставленні до найважливіших потреб людей, намагаючись допомогти їм, а також переконати в тому, що він не тільки прагне, а й може реально поліпшити їхнє життя. Такі лідери зазвичай у своїй діяльності зважають на потреби мас, керуються їхніми бажаннями і прагненнями.

Лідер-маріонетка діє не самостійно, а від імені та за допомогою групи, яка його висунула і підтримує. Зважаючи на це, він пропагує і підтримує цілі цієї групи, проте методи їх досягнення переважно обирає самостійно.

В особі такого лідера важливу роль відіграє вміння переконувати інших у правомірності запропонованих ним ідей, що дає йому змогу прилучати на свій бік значну кількість прихильників.

Лідер-пожежник уміє оперативно й ефективно реагувати на зміни обставин і потреби громадян з метою швидкого вирішення наявних проблем. Для кращого пізнання та оцінки такого лідера варто вивчати не лише його самого, а й найближче до нього оточення.

О. Кудінов пропонує виокремлювати кілька рівнів, що характеризують базові складові психологічного образу політичного лідера⁶⁵. До першого рівня належать морально-етичні якості, які мають важливе значення в умовах кризи довіри виборців до будь-якої влади: чесність, невідкупність, справедливість, відповідальність. Другий рівень становлять ділові й професійні (компетентнісні) характеристики, а саме: знання наявних у суспільстві проблем, досвід управління, попередні професійні досягнення. Третій рівень: «пробивні якості» політичного лідера, його здібності. Четвертий рівень становлять зовнішні дані: особиста привабливість, солідність, гарні манери. До п'ятого рівня належать комунікативні вміння та навички: переконувати, вступати в контакти, аргументувати, культура мовлення.

Сьогодні в політичній психології помітні намагання створити певний сукупний ідеал політичного лідера за наявними в суспільстві пріоритетами, співвіднесення якого з реальним образом сприяло б виявленню «слабких місць» того чи іншого політичного діяча й програмуванню його поступу до політичного Олімпу, визначенню основного змісту та напрямів при створенні політичної реклами. Водночас існує комплекс певних психологічних якостей, завдяки яким людина і стає лідером. Такими якостями є:

Акумулятивність (здатність акумулювати й адекватно виражати в своїй діяльності інтереси конкретних масових угруповань — класів, соціальних груп — й успішно використовувати їх для досягнення своєї мети). Ця риса є вирішальною, особливо для лідерів загальнонаціонального і загальнодержавного рівнів.

Компетентність. Це поняття детермінується як спроможність кваліфіковано проводити діяльність, виконувати завдання або роботу, використовуючи необхідний набір знань, навичок і ставлень, що дають змогу особистості ефективно діяти або виконувати певні функції, спрямовані на досягнення певних стандартів у професійній галузі або певній діяльності⁶⁶. Стосовно політичного лідера компетентність уявляється як його всебічна підготовленість до діяльності в сфері політики, суспільних відносин. Ця якість набувається в процесі тривалого навчання, самоосвіти, самовдосконалення.

Наявність чіткої політичної програми (розробка продуманої програми, що відповідає інтересам великих соціальних груп або класів).

Інноваційність. Під інноваційністю розуміється здатність постійно створювати, поширювати й використовувати нові ідеї для розв'язання проблем,

які до цього часу вирішувалися по-іншому; результат творчого пошуку оригінальних, нестандартних рішень різноманітних політичних, економічних, соціальних проблем; уміння продукувати актуальні, значущі новоутворення, які виникають на основі різноманітних ініціатив і нововведень, що є перспективними для еволюції суспільства і позитивно впливають на його розвиток; нові ідеї, дії або адаптовані ідеї чи такі, для яких настав час реалізації.

При цьому слід зазначити, що для політичного лідера важливе значення має вміння не лише конструювати нові ідеї, а й пропонувати механізми їх практичного втілення.

Велика популярність. Вона досягається завдяки поєднанню іміджу, вміння завойовувати симпатії людей, ефективності політичної діяльності. У позитивному сенсі тут варто назвати популізм, вдале використання якого («робота на публіку», постійна поява перед людьми і спілкування з ними) є корисним для політичного лідера. Проте непідкріплення популізму конкретними діями може значно зашкодити іміджу лідера.

Політична гнучкість, динамізм. Наявність таких рис забезпечує ефективне генерування альтернативних рішень, запровадження неординарних дій і вчинків, які сприяють досягненню намічених цілей і високо поцінуються населенням.

Політична воля, вміння і здатність брати на себе відповідальність. Ці риси зазвичай притаманні сміливим, рішучим політикам. Вони виявляються в умінні швидко знаходити вихід з критичної суспільної ситуації, брати на себе відповідальність за прийняття рішення, виконувати свої обов'язки на високому рівні.

Гострий розум, політична інтуїція. Будучи вродженими, такі якості мають набувати подальшого розвитку в процесі політичної діяльності. У конкретному вимірі вони передбачають наявність умінь мислити аналітично, критично, неординарно, прораховувати і передбачати можливий перебіг подій і ті результати, до яких вони можуть привести.

Мова політичного лідера (навички культури спілкування і культури мовлення: володіння нормативною лексикою, політичною термінологією).

Володіння політичними технологіями (професійне володіння комплексом спеціальних, цілеспрямованих, послідовних та ефективних дій і прийомів, що забезпечують досягнення лідером політичних результатів діяльності; різнобічна обізнаність з політичним маркетингом — системою пропаганди, прояву кращих рис, притаманних самому лідеру або тим, кого він підтримує).

Привабливість лідера (імідж). Поняття «імідж» застосовується переважно для позначення особливого виду образів і уявлень, які широко використовуються різними громадськими інститутами, котрі формують установки в масовій свідомості. Саме таке розуміння іміджу використовується в політичній сфері життєдіяльності суспільства. На його основі розробляються технології роботи з політиками в процесі їхньої підготовки до участі

у виборах на посади різного рівня. Основним завданням по створенню такого іміджу виступає конструювання зовнішніх складових «портрета політика», а по суті — «перетворення його на актора, котрий грає певну роль «на публіку»⁶⁷. Започатковані на Заході такі технології з часом перетворили виборчі кампанії на своєрідні артистичні шоу. Адже західні кандидати на політичні посади, як правило, є досить відомими в тій чи іншій сфері фахівцями, і реалізація ролі актора абсолютною більшістю з них розглядається лише як своєрідне доповнення їхнього портрета.

Що стосується України, тут складається дещо інша ситуація. Значна кількість людей, які йдуть у політику, не відома або мало відома широкому загалу. За цих умов провідною якістю кандидата на політичну посаду виступає саме «його здібність до перевтілення, перетворення на актора, який би подобався громадянам». При цьому основна увага надається не трансформації і підготовці людини до професійної політичної діяльності з урахуванням можливостей розвитку її здібностей, індивідуально-психологічних якостей, які сприяли б ефективному виконанню нею нових ролевих обов'язків, а фокусуванню на зовнішніх рисах, які можуть забезпечити перемогу над «масами»⁶⁸.

Для прикладу можна навести психологічний портрет першого президента України після здобуття нею в 1991 році незалежності Л. Кравчука. З погляду представників тогочасної української інтелектуально-політичної еліти А. Авдієвського, В. Бар'яхтара, М. Жулинського, Л. Кравчук характеризувався як особа, здатна вгамувати політичні пристрасті, сприяти збереженню громадянського миру й національної злагоди, за будь-яких обставин діяти «зважено, розсудливо, далекоглядно, керуючись виключно інтересами народу України, вимогами закону, дбаючи про надійний захист життя, майна, прав і свобод громадян»⁶⁹. До цього портрета додавалися такі риси, як патріотизм, уміння аналізувати, враховувати реалії, робити правильні висновки⁷⁰.

Проте, як засвідчило подальше життя, такі якості задовольняли вимогам Української держави і її народу в перші роки незалежності. Надалі їх виявилось мало. Як справедливо зазначає М. Кармазіна, «кардинальна зміна політичних реалітетів вимагала від особистості не лише здатності до напруження, але й великого запасу чеснот і здібностей»⁷¹. У нових умовах актуалізувалася необхідність прояву інноваційності (на протизагу діяльності на засадах минулого досвіду), вміння стати «центром, долати розрив між неготовністю та ефективністю»⁷².

Вивчаючи «образ», «імідж» Л. Кравчука-лідера, український політолог М. Кармазіна зазначає, що: по-перше, його президентська «грань» по своєму «нейтралізує тіні радянського минулого в його політичному портреті» (хоча він і залишився сумним символом «нових старих часів»). Він виявився «спроможним відступитися... від кількадесятирічного радянського й кількасотлітнього російсько-імперського минулого України,

поставивши ... крапку в її долі країни імперії»⁷³. І, по-друге, — його сьогоденне демонстративне недбання про свій історичний імідж як першого президента. Така негідна поведінка, на переконання М. Кармазіної, «напевне відбере у Л. Кравчука перспективу бути віднесеним нацією до когорти тих, чие ім'я й через століття залишатиметься вартим найшанобливішої пам'яті»⁷⁴.

Даючи узагальнену оцінку дослідженням, присвяченим проблемам іміджу політика, слід відзначити, що до недавнього часу абсолютна їх більшість присвячувалася аналізу цього феномена переважно як «індивідуалізованого й персоніфікованого образу» з використанням західних розробок, в яких основна увага надавалася соціально-психологічному аналізу явища іміджу політика з акцентуванням на «підлагоджені» цього іміджу до потреб та інтересів соціальних груп, відносно яких він вибудовувався. Отже, можна твердити, що «відмінною особливістю трактувань і визначень іміджу політика була їх відносна односторонність, що виявилось в аналізі лише поверхових, «зовнішніх факторів» суб'єкта іміджу», акцентуванні на емоційному резонансі в психологічному впливі на публіку, який далеко не завжди підкріплювався реальними діями»⁷⁵.

Сьогодні спостерігається нова тенденція в дослідженнях та аналізі феномена іміджу, сутність якої полягає у ґрунтуванні на діяльності суб'єкта політики. На практиці це виявляється в тому, що стратегії іміджу вибудовуються з урахуванням відображення справді сильних, діяльнісних аспектів суб'єкта, позиціонування і репрезентації його реальних досягнень у політичній та соціально-економічній діяльності. Ці зміни в методології дослідження іміджу свідчать про налаштованість науковців на більш глибокий аналіз цього феномена, розкриття в ньому діяльнісної і змістової сторін, що сприяє створенню передумов для його вивчення в різних сферах життєдіяльності.

Так, у праці О. Перелігіної⁷⁶ аналізується імідж політика в контексті інтерсуб'єктної взаємодії. В основу запропонованої нею концепції покладено суб'єктно-діяльнісний підхід, що дало змогу створити підґрунтя для дослідження іміджу в акмеологічному аспекті. За цих умов важливості набуває, з одного боку, розгляд критеріїв і показників політичної діяльності політика, а з іншого — спеціальної діяльності зі створення його іміджу.

Запропонована О. Перелігіною акмеологічна концепція передбачає розробку теоретичних і методологічних засад дослідження іміджу політика в контексті, по-перше, впливу на нього результатів основної професійної діяльності, професіоналізму і політичної культури як підґрунтя розвитку потенціалу позитивного іміджу. По-друге, в контексті аналізу спеціальної діяльності політика як самодіяльності з формування іміджу.

Отже, акмеологічна концепція іміджу політика передбачає аналіз показників професіоналізму суб'єкта політики (акмеологічні характеристики діяльності та спілкування, акмоло-психологічні якості особистості) як

потенціалу позитивних іміджевих ознак політика. Особливість цього підходу детермінується певними критеріями суб'єктності.

Перший з-поміж них пов'язаний насамперед з розв'язанням різного роду суперечностей. Це суперечність між наявним станом, якістю, рівнем розвитку особистості, способом її організації та їх співвідношенням з реальними чи ідеальними соціальними умовами. До цього типу суперечностей належать: суперечність між здібностями, індивідуальністю, особливостями, потребами, з одного боку, та вимогами суспільства і реального життя — з іншого; суперечність між генетично закладеними потребами особистості, її потенціями і ступенем їх реалізації, рівнем самореалізації, якої їй вдалося досягти. Сюди також належить суперечність між домаганнями і зусиллями особистості та їх результатами.

Другий критерій суб'єктності — це свобода володіння зовнішніми і внутрішніми умовами своєї життєдіяльності, здібності до побудови життєвідносин історично зрілого типу, які оптимально розвивають самого політичного лідера та інших людей як суб'єктів відносин.

Третій критерій — наявність «Я-концепції», яка являє собою базисне особистісне утворення⁷⁷.

Виходячи з таких ідей, можна визначити основні психологічні характеристики, що впливають на формування іміджу політичного лідера і мають враховуватися в процесі проведення відповідних досліджень.

Першою такою характеристикою є активність — «інтегральний спосіб його самовираження», що має особистісні форми і виявляється в ініціативі, відповідальності і «семантичному інтегралі домагань, саморегуляції як засобі її організації та реалізації»⁷⁸.

Наступною психологічною характеристикою політичного лідера, що безпосередньо впливає на його імідж, є відповідальність, під якою розуміється «спроможність суб'єкта політичної діяльності гарантувати результат здійснення діяльності в певні терміни на якісно визначеному рівні, незважаючи на непередбачувані труднощі й суперечності»⁷⁹. Політичний лідер несе відповідальність не лише перед самим собою, а й перед різного рівня спільнотами, а головне — перед суспільством загалом.

У політичній психології важливими складовими методології дослідження того чи іншого явища політичного життя є методологічні принципи. Таким, що визначає високу модальність показника політичної діяльності є принцип ідентичності, який «дає змогу усвідомити і визначити відповідність цієї діяльності життєво необхідним потребам та інтересам, фундаментальним, ментальним цінностям і новим цінностям, ціннісним орієнтаціям більшості представників громадянського суспільства»⁸⁰.

Для досягнення ідентичності політичної діяльності політичного лідера необхідно враховувати: а) соціальний і соціально-психологічний стан громадянського суспільства; б) соціально-психологічні характеристики суб'єктів політичної влади; стан соціально-психологічних відносин між

владою, яка здійснює політичну діяльність, і суб'єктами громадянського суспільства⁸¹.

Наступний принцип — принцип розвитку. Він дає змогу розглядати особистість політичного лідера не як статичне утворення, а в процесі вимірювання й удосконалення в часі та професійному просторі. Складність розвитку в професійному полі політики полягає в тому, що розвиток особистісних і професійних якостей відбувається переважно на етапі, коли особистість уже сформувалася й набула певного професіоналізму. Це вимагає «певного усвідомлення необхідності зміни ролевих позицій з боку як самої особистості, так і «організаторів» процесу формування і розвитку кадрового складу політиків»⁸².

Розвиток політичного лідера детермінований сукупністю чинників, які створюють реальне «тло» потенційних і реальних можливостей для прояву в тому чи іншому виді діяльності. З огляду на це, особливої значущості набуває принцип розвитку, адже він «віддзеркалює динаміку якісних змін психіки в процесі професійної діяльності індивіда. Особистість у процесі розвитку зазнає змін, які пов'язані з перетворенням її потенційних якостей в актуально виявлені. Вона набуває здібностей динамічно змінюватися протягом часу та умов життя»⁸³.

За іншого підходу, утвердження того чи іншого іміджу політичного лідера може відбуватися кількома способами.

Перший з них полягає в створенні і нав'язуванні такого іміджу більшості пасивних громадян згори шляхом маніпулювання громадською думкою, інтенсифікації пропаганди. Це часто відбувається в суспільствах, де громадяни характеризуються низькою політичною культурою, слабкою політичною активністю, а внутрішньополітичні процеси гальмують впровадження демократичних норм життєдіяльності.

За інших умов підґрунтям для створення іміджу політичного лідера може виступати ініціатива самих мас. Найчастіше такі явища, як справедливо зазначає М. Головатий, спостерігаються під час кризових ситуацій у суспільстві, особливо на перехідних етапах його розвитку. На підтвердження цієї тези він наводить такий приклад: «... багато наших співгромадян претендували на роль «месії» — спасителя країни, її «найперспективнішого» розвитку і поступу до суверенної, демократичної держави в перші роки після краху тоталітарної системи, проголошення незалежної України. Поступово люди розібралися в сутнісних характеристиках багатьох лідерів. Сотні імен політичних лідерів, які ще зовсім недавно були дуже популярними, зараз забуті»⁸⁴.

Ще одним чинником формування іміджу політичного лідера (який, до речі, є найяскравішим і найстійкішим у громадській думці) є той, що стверджується завдяки наявним у нього особистісним якостям (вродженим і набутих), зокрема таким, як сильна воля, наполегливість, обов'язковість, відповідальність тощо. Крім того, ці лідери володіють харизмою, що також забезпечує симпатії і довіру громадян.

Американськими дослідниками запропонована так звана трипроменева модель, згідно з якою всі психологічні особливості політичного лідера розподіляються за трьома променями: 1) моральні якості; 2) інтелект; 3) особистісний потенціал⁸⁵.

Моральні якості охоплюють доволі широкий їх спектр, що зумовлює використання найрізноманітніших психологічних методів діагностики цієї ознаки політичного лідера, уявлення про яку ґрунтується на всебічному аналізі та узагальненні одержаної внаслідок такої роботи інформації. Психологічні дослідження доводять, що головні з них мають культурно-історичне або релігійне підґрунтя і є, по суті, антитезами восьми основних гріховних пристрастей, описаних ще півтори тисячі років тому преподобним Іоаном Лествичником⁸⁶.

Найбільш вагомими моральними якостями, вивченню яких має надаватися пріоритетна увага в оцінці політичного лідера, американські фахівці вважають:

- відданість інтересам народу, суспільства, яка виявляється в простій і зрозумілій для електорату формі, виключаючи двозначність тлумачень;
- альтруїзм, безкорисливість, турбота про благо інших, прагнення допомогти знедоленим, особиста сором'язливість, зовнішній вигляд тощо;
- чесність і порядність;
- релігійність. Передумовою акцентування на цій якості є те, що релігійний політик сприймається зазвичай як такий, що дотримується моральних орієнтирів і норм, позначених чіткою спрямованістю. У нерелігійного політика, стверджують психологи, ці риси нечіткі, невизначені, неоднозначні, що знижує довіру до нього;
- ставлення до родини, близьких людей (статус «доброго сім'янина» вважається одним з показників моральності політичного лідера).

Інтелектуальність політика — другий промінь означеної моделі — вимірюється його освіченістю, загальною і професійною ерудицією, глибиною розуму, що виявляються в розумінні сутності процесів, які відбуваються в країні, знаннях щодо їх причинно-наслідкових зв'язків, умінні висувати конструктивні ідеї і пропонувати способи вирішення проблем, розвиненій інтуїції, що допомагає передбачати можливі події, вибудовувати надійні прогнози тощо.

Особистісний потенціал політичного лідера оцінюється за його працездатністю, цілеспрямованістю, рішучістю, стресостійкістю, здатністю до саморозвитку і самовдосконалення.

Як видно з наведеної характеристики трипроменевої американської моделі, вона не враховує власне лідерські якості. Це стало підставою для вироблення чотирипроменевої моделі, в якій означений аспект утворює окремий промінь⁸⁷.

Г. Атаманчук та А. Гірник серед найважливіших якостей політичного лідера називають:

1. Природні якості: а) зовнішні дані; б) психологічний тип особистості; в) комунікативні здібності; г) рефлексивність; д) емпатійність.

2. Набуті (в процесі виховання, навчання, професійної діяльності) якості: а) моральні цінності; б) фізичне та психічне здоров'я; в) володіння навичками міжособистісного спілкування; г) життєвий досвід; д) професійна компетентність; е) рівень загальної культури; є) захоплення.

3. Соціальні характеристики: а) офіційна посада; б) походження; в) зв'язок з різними соціальними групами; г) родинний стан; д) суспільна діяльність.

4. Політичні характеристики: а) політична платформа; б) партійна символіка; в) партійна діяльність⁸⁸.

Щоправда, як стверджує Д. Ольшанський, жодного «стійкого» набору рис політичного лідера немає і не може бути в принципі⁸⁹.

Традиційними моментами, на яких акцентують увагу дослідники і з якими ототожнюється імідж політика (з погляду набуття ним рольової позиції політичного лідера), найчастіше виступають: зовнішність, манера говорити, поведінковий малюнок, біографічний фактор. Хоча існує й інша думка. Наприклад, В. Злишков вважає, що «на тему кольору шкарпеток та їх довжини було написано так багато», що немає сенсу йти цим протереним шляхом. Розглядаючи психологічні складові майбутньої перемоги у виборчій кампанії «Президент-2004», науковець бере за основний критерій ступінь прагнення влади⁹⁰.

Доцільність такого підходу обстоює і В. Васиutinський, акцентуючи на обов'язковості врахування мотивів прагнення влади. Згідно з його поглядами, якщо претендент володіє властивостями лідера, то влада для нього не самоціль, а інструмент реалізації задумів. «Натомість, — пише він, — для особи, невпевненої в собі, у власних силах, психологічно слабкої, неспроможної для адекватного досягнення, здобуття домінантної позиції, посідання влади виявляється вельми привабливим». Позбавлена реальних владних можливостей, вона захищається від усвідомлення своєї малоцінності тим, що «уявляє себе істотою владною, спроможною, патентною»⁹¹.

Дослідження, спрямовані на вивчення власне політичних лідерів, базуються переважно на опрацюванні біографічних матеріалів та соціально-психологічної інформації. Цей напрям охоплює матеріали, які більшою мірою стосуються політичних лідерів минулого, котрі залишили певний літературний (науковий і публіцистичний) наробок, аналіз якого дозволяє одержати дані щодо їхнього психологічного образу.

Проведення традиційного психологічного дослідження сучасних політиків — досить важка справа. Адже «по-справжньому ефективні лідери не мають ані вільного часу, ані вираженої внутрішньої спонуки для додаткових витрат часу на самоаналіз». Тому «результати застосування класичного методичного апарату для дослідження (опитувальники) в цій сфері

ані в досліджуваних, ані в дослідників особливого захоплення, як правило, не викликають»⁹².

Результати досліджень, проведених О. Скар, засвідчили існування трьох основних груп, на які поділяються політичні лідери за співвідношенням гендерних якостей: політики з маскулітним типом поведінки, політики з маскулітно-фемінітним типом поведінки і тип політиків з «розмитим», невизначеним тендерним статусом⁹³.

Отже, важливою рисою ідеального лідера вважається оптимальне поєднання як чоловічих, так і жіночих якостей, що забезпечують успішність у реалізації професійних обов'язків. Орієнтація політичного лідера на таку модель поведінки вважається більш самодостатньою і пристосованою до сучасних вимог.

Сучасний образ політичного лідера значною мірою зумовлений тими трансформаційними процесами, які мають місце в Україні, і, певним чином, є відзеркаленням політичної свідомості мас. В основі цього явища — буденна свідомість, уявлення, які формуються в процесі соціального розвитку людини і містять характеристики найбільш значущих політичних діячів минулого, актуальні соціальні й економічні цінності суспільства, традиції політичної культури тощо. На індивідуальній своєрідності стереотипів сприйняття особистості політичного лідера позначаються наявні в буденній свідомості уявлення, породжені культурою, соціальним середовищем, системою виховання, які складають певний лідерський архетип. Зміст архетипу або ієрархію якостей політичного лідера в свідомості мас можна вважати однією з основних характеристик групового (національного, регіонального, класового) менталітету⁹⁴.

Вивчення уявлень електорату щодо образу ідеального політичного лідера засвідчує, що вони не є стабільними. Звернення до психологічних досліджень дає змогу, наприклад, простежити, як мірою розвитку українського суспільства змінювалися вимоги населення до психологічних рис політичного лідера. Так, під час президентських перегонів 1999 року всім претендентам на перемогу не вистачало рішучості, послідовності, витримки, схильності до компромісу і тонкого розрахунку. Звідси випливає, що імідж політичного лідера (за результатами соціально-психологічних моніторинрів) пов'язувався із втіленням образу «сильної особистості».

Проблема політичного лідера у вимірі його психологічних якостей не обмежується наведеними вище аспектами. Її ґрунтовне опрацювання потребує подальшого різнопланового вивчення, яке передбачало б занурення як в теорію питання, так і проведення цілеспрямованих різнорівневих емпіричних досліджень. Не можна не зважати й на те, що мірою розвитку суспільства змінюються погляди на преференції в образі політичного лідера. Це зумовлює необхідність систематичного відстеження поцінувань електорату в цьому напрямі та їх співвіднесення з конкретними особами, що дасть змогу одержати реальну картину дійсно бажаного політичного лідера.

5. Виборчі системи як передумова формування політичних лідерів і політичних еліт

Демократизація суспільно-політичних процесів у постсоціалістичних державах є визначальною ознакою становлення демократичного політичного режиму, правової державності та дієздатного громадянського суспільства. В Україні за роки незалежності відбулися суттєві зміни у правовому регулюванні виборів, продовжується пошук оптимальної виборчої системи, налагодження шляхів забезпечення законності проведення виборів та формування повноцінної еліти.

Досвід постсоціалістичних держав світу свідчить про те, що одне з центральних місць у політичному процесі суспільств і держав, які стали на демократичний шлях розвитку, посідають проблеми створення виборчого законодавства, адекватного стану суспільних відносин та, відповідно, вибір типу виборчої системи, яка б заклала передумови для формування ефективної політичної еліти.

Необхідним є окреслення наукового, теоретичного і практичного аналізу перспектив виборчих систем та еліти. Найменш дослідженими є проблеми якісної трансформації еліти у постсоціалістичних державах — надзвичайно актуальне питання суспільного життя цих країн. Розглянемо механізми формування політичної еліти на *прикладі України та Польщі*. На сьогодні фактично відсутні серйозні як теоретичні, так і прикладні дослідження питань щодо шляхів переходу від теперішньої кастової, зосередженої майже виключно на власних інтересах, еліти до еліти як сукупності соціальних прошарків, всебічно інтегрованих у суспільство та зорієнтованих на виконання в ньому надзвичайно важливої суспільно-продукуючої функції. Навряд чи можна сподіватися, що суспільна еволюція сама по собі призведе до такого якісного перетворення еліти. Тому зосередження суспільної уваги та концентрація відповідних зусиль на вирішенні зазначеного питання набуває невідкладного характеру і стратегічного значення.

Дослідницьку увагу привертають особливості формування політичної еліти Верховної Ради України та двопалатного парламенту Польщі як законотворчих органів та інститутів демократії у постсоціалістичний період.

У другій половині ХХ ст. Україна і Польща були у одному політичному таборі, функціонували за подібними соціально-економічними моделями. Однак у постсоціалістичний період характер, темпи і напрями трансформації українського і польського суспільств помітно відрізняються.

Порівняльний аналіз становлення політичної еліти на основі формування парламентів, їхніх фракцій і груп та на застосуванні того чи іншого типу виборчих систем дасть змогу виявити особливості формування парламентської еліти та напрями її подальшого функціонування на прикладі двох країн.

Зміни до Конституції України, політична реформа, а також результати останніх парламентських виборів в Україні стали причиною актуалізації

у вітчизняних політичних колах, науковому середовищі чергової дискусії з приводу переваг і вад виборчої системи партійних списків (порівняно з іншими моделями виборчих систем). У цьому контексті найбільш важливою обставиною, яка звертає на себе увагу, є невідповідність прогнозованих і одержаних ефектів від застосування нової редакції виборчого законодавства, виборчої системи.

Як відомо, коли проєвропейські політики говорять про політичну, економічну, соціальну модернізацію України й, зокрема, про її євроінтеграційні можливості, то рідко обходиться без українсько-польських паралелей. Значною мірою наші країни справді мають певну спільність.

Вибір Польщі для порівняння з Україною є не випадковим. Серед аргументів, які визначають такий вибір, особливе місце посідають:

- однакова хронологічна тривалість розвитку виборчої системи в пострадянський період в Україні та Польщі;
- повний перехід України до принципу пропорційності, який застосовується у Польщі з 1991 р.;
- той факт, що під час запровадження змін до вітчизняного виборчого законодавства посилення на досвід Польщі були найінтенсивнішими як з боку законодавців, так і науковців⁹⁵.

Що спричинило вибір у Польщі на початку 90-х років системи партійних списків, а в Україні — системи одномандатних виборчих округів, а також чому розвиток виборчої системи Польщі відбувався у межах пропорційного принципу, а України — набув форми поступового переходу від мажоритарного принципу до пропорційного? Відповіді на ці питання мають пряме, безпосереднє відношення до нелегкого, часто суперечливого процесу формування політичної еліти в обох країнах.

Період перебудови в СРСР створив передумови як для українського, так і для польського народів для самовизначення і створення демократичних держав. Політична еліта відіграла вирішальну роль у демонтажі соціалістичного устрою. Парламентарії у період кардинальних суспільно-політичних перетворень утвердили свої елітарні позиції. Парламентські еліти України й Польщі набули керівної ролі у процесах державотворення: у законодавчій діяльності, формуванні уряду та судової влади. Цим пояснюється подібність становища парламентської еліти двох країн. Проте існувала значна відмінність у ідеологічному складі парламентів України та Польщі, у діяльності елітних груп на шляху демократичного розвитку. Характерною *особливістю* як польських, так і українських парламентаріїв було те, що за підтримки з боку населення опозиційної еліти та її легітимного становища у парламенті вона не змогла гідно відстояти інтереси суспільства і з часом втратила свою єдність.

Польська партійна система після 1989 року характеризувалася відчутною нестабільністю. Найстарішими виявилися два політичні об'єднання, сформовані ще за комуністичних часів: Союз Демократичної лівиці та

Польська Селянська Партія. Інша частина польської політичної сцени — центр і праві фракції — куди слабше зорганізовані й під час кількох минулих виборів нерідко утворювали політичні формування, які не протрималися навіть і до чергових виборів.

«Фактичним переможцем на виборах у Польщі 1989 р. і єдиною рушійною силою стала антикомуністична профспілка «Солідарність». Історію її діяльності можна простежити, починаючи з 1970 р., коли розпочинається відкрита діяльність незалежних політичних організацій, які склалися переважно з інтелігенції. У період з 1981 р., після запровадження військового становища в країні, і до 1989 р. вона діяла підпільно, що підсилювало її підтримку громадськістю. Саме у 1989 р. «Солідарність» відкрито виходить на політичну арену після укладання угоди між опозицією і комуністичним урядом. У Сеймі (нижній палаті парламенту) профспілка здобула 35 відсотків місць. У Сенаті (верхній палаті) «Солідарність» — 99 із 100 наявних місць»⁹⁶.

Антикомуністична профспілка «Солідарність» об'єднувала широкий спектр опозиційних сил. Головною її метою був демонтаж комуністичної системи. Польські соціологи Й. Василевський і В. Весоловський, досліджуючи питання формування польської парламентської еліти, звертають увагу на відсутність вкорінених політичних партій у польському суспільстві, які надавали б учасникам політичних змагань міцну основу для презентації чітко окреслених пропозицій та інтересів. «Прихід у вересні 1989 р. у виконавчу владу члена «Солідарності» Т. Мазовецького, який став Прем'єр-міністром Польщі, створив у Сеймі якісно нову ситуацію. Для депутатів це означало перехід від ролі парламентської опозиції до ролі правлячої партії. Тоді мало хто міг собі уявити процес трансформації політичної системи. Домінуючим сенсом була боротьба проти системи, яку для спрощення визначили як «комунізм»⁹⁷.

«Саме ця ситуація створила передумови для розколу об'єднаної політичної сили на перших президентських виборах у грудні 1990 р. і на перших демократичних виборах у 1991 р. до Сейму. На президентських виборах табір колишньої опозиції розколовся на чотири частини. У парламентських виборах 1991 р. взяли участь численні партії та політичні організації. Роздробленість політичного життя досягла свого піку. У результаті перемоги здобули ліберальна партія інтелігенції «Демократичний союз» — 12,3 відсотка голосів, колишні комуністи під гаслом соціал-демократів відновили свою діяльність і отримали 12 відсотків голосів, Селянська партія отримала 9,2 відсотка голосів і Католицька виборча акція набрала 9 відсотків голосів»⁹⁸.

Формування польського законодавчого інституту створило передумови для організації легітимної еліти, яка користувалася підтримкою населення. Було чітко окреслено негативне ставлення до комуністичної партноменклатури.

Польська опозиційна більшість прийшла до влади завдяки підтримці ліберальної консервативної інтелігенції та народних мас із переважаючими релігійними традиціями католицької церкви. Головною метою приходу до влади був демонтаж комуністичної системи. Парламентарії, представники опозиційної більшості, виконали свою місію та сформували уряд, але не змогли представляти інтереси суспільства однією політичною силою. Початком розколів і конфліктів всередині опозиції були президентські і парламентські вибори. Комуністичні погляди у Польщі представила Селянська партія, основу якої становила комуністична номенклатура за підтримки сільського електорату, який мав антиєвропейські та антиліберальні погляди. Цим пояснюється особливість регіонального аспекту поведінки електорату у Польщі.

Із здобуттям цілковитої перемоги польська парламентська еліта поступово перетворилася на плюралістичну, де різні суспільні групи почали конкурувати між собою на президентських виборах 1990 р. і на парламентських 1991 р. Президентські вибори дали поштовх для розколу опозиції на більш радикальну антикомуністичну консервативну еліту і посткомуністичну ліберальну. Саме суперництво Л. Валенси, консерватора й антикомуніста та Т. Мазовецького, представника ліберальної інтелігенції, призвело до глибокого фракційного розколу. «Під час парламентських виборів 1991 р. чітко окреслилося протистояння ліберальної інтелігенції проти Селянської партії, що в подальшому визначило польську електоральну географію як «місто проти села»⁹⁹.

Зазначені чинники надали специфічних рис формуванню польської парламентської еліти та її подальшому функціонуванню.

Відповідно до Положення про вибори до Сейму Республіки Польща 1993 року 391 депутат обирався за багатомандатними виборчими округами (їх територія зазвичай збігається з територією воєводств), а 69 депутатів — за загальнонаціональним округом; загороджувальний бар'єр у виборчих округах для партій становить 5 відсотків, для партійних коаліцій — 8 відсотків, а для загальнонаціональних списків — 7 відсотків діючих голосів. Високий загороджувальний бар'єр подекуди приводить до того, що значна частина виборців виявляється непередставленою. Наприклад, на виборах 1990 року в Чехословаччині, де діяв 4 відсотковий загороджувальний бар'єр, не отримали представництва 18,5 відсотка виборців, які проголосували. Хоча за цих обставин відіграло те, що згадані вибори були першими вільними виборами після падіння тоталітаризму, і тому в них взяла участь значна кількість партій, які не змогли попередньо оцінити свій електорат, так само, як і виборці, які мали недостатнє уявлення про вплив партій.

З 1997 року за новою Конституцією Польща — парламентсько-президентська республіка. «У Конституції країни польські політики ставлять на перше місце патріотизм і традиції, а не юридичну і політичну ефективність»¹⁰⁰. І це мало безпосереднє відношення до формування політичної

еліти. Парламентські вибори відбуваються за пропорційною системою з відкритими регіональними списками. Усі уряди були партійно забарвленими й унаслідок цього політично відповідальними. Але, підкреслимо, жодній партії (урядовій коаліції) не вдалося повторно перемогти на виборах.

За відсутності потужних центристських партій роль балансу політичної системи брав на себе президент А. Квасневський: обраний як кандидат від лівиці, він відразу ж призупинив своє членство у партії (Союзи лівих демократів). А. Квасневський — рішучий прихильник громадянського суспільства і головною проблемою вважає політичне виховання та створення демократичних механізмів рівноваги і контролю. Він двічі перемагав на президентських виборах і довів, що він справді «президент всіх поляків».

У жовтні 2005 р. президентом Польщі обрано одного з лідерів партії «Право і солідарність» Л. Качинського¹⁰¹. До влади прийшов політик, який підтримує консервативні цінності, піддає критиці Росію та Німеччину.

Слід відзначити одну яскраву закономірність: незважаючи на те, що протягом п'яти виборчих циклів у Польщі близько *ста* політичних партій мали своїх представників у Сеймі, всі вони виявилися партіями одногодвох виборчих сезонів. *Тільки дві партії від виборів до виборів безперервно поновлювали своє представництво у польському Сеймі — Союз лівих демократів та Польська селянська партія, які вважаються спадкоємницями Комуністичної партії (ПОРП)*. Тому саме вихідці з цих двох угруповувань сьогодні мають найбільшу питому вагу серед політичної еліти.

Рішення про необхідність дострокових парламентських виборів у Польщі 21 жовтня 2007 р., які проходили за пропорційною основою (із 5-відсотковим загороджувальним бар'єром) стали закономірним фіналом політичної боротьби всередині правлячої коаліції. У липні 2007 р. розпалася правляча коаліція — з неї вийшло дві партії. 13 серпня ц.р. Я. Качинський звільнив чотирьох міністрів. Президент Польщі Л. Качинський на прохання прем'єр-міністра відправив у відставку всіх міністрів уряду. Я. Качинський зазначив: «Старий парламент був суцільним непорозумінням, і цьому потрібно було покласти край. Ми вважаємо, що вибори нададуть Польщі шанс вирішити: чи буде країна йти по шляху змін, які можуть бути складними, але важливими, чи збереже стару олігархічну систему, яка була сформована у 90-х роках ХХ ст.»¹⁰².

Передвиборча боротьба була не такою «брудною», як у 2005 р. Деякі спостерігачі називали вибори 2007 р. у Польщі найважливішими після падіння комуністичного режиму у 1989 р.¹⁰³. І партія «Право і справедливість» братів Качинських, і головна опозиційна сила — «Громадянська платформа» на чолі з Д. Туском — вийшли із руху «Солідарність», однак мають різні погляди із багатьох ключових питань. Зокрема, політичні лідери партії «Право і справедливість» відрізняються досить стриманим ставленням до інтеграції Польщі до єдиної Європи та виступають за традиційні католицькі цінності та витіснення із політики колишніх комуністів.

Натомість представники «Громадянської платформи» дотримуються більш ліберальних поглядів. Головний їхній електорат — забезпечені та освічені городяни.

Вибори у Польщі були оголошені на два роки раніше запланованого терміну. На них обиралися 460 депутатів Сейму та 100 членів Верхньої Палати — Сенату. За даними Польської виборчої комісії, «Громадянська платформа» (РО) отримала 41,4 відсотка голосів виборців, натомість правляча партія братів Качинських «Право і справедливість» — 32,2 відсотка голосів. Третє місце посіла коаліція лівих та центристських партій з демократами «Ліви та демократи» — 13,2 відсотка голосів. Основний претендент на членство у коаліції з «Громадянською платформою» — Польська селянська партія (PSL) набрала 8,93 відсотка голосів. Таким чином, у Сеймі «Громадянська платформа» посіла 209 місць, «Право і справедливість» — 166 місць, та дві партії — 53 та 31 місць відповідно. Таким чином, польський коаліційний уряд отримав 240 мандатів у новому Сеймі. Прем'єр-міністром Польщі призначено лідера «Громадянської платформи» Дональда Туска. Сценарій формування парламентської системи постсоціалістичної України значно відрізнявся від Польщі. Досвід становлення української моделі виборчої системи у процесі розпаду Радянського Союзу визначався факторами, найсуттєвішим серед яких, на нашу думку, була структурна і організаційна слабкість опозиції. На відміну від Польщі, в Україні не відбулося повноцінної публічної дискусії з приводу інституційного дизайну новоствореної держави загалом і моделі виборчої системи зокрема. Як результат, Україна успадкувала виборчу систему, яка базувалася на мажоритарному принципі.

Вихідним пунктом аналізу еволюції виборчої системи в незалежній Україні є Закон про вибори 1989 р. Вибори 1990 р. до Верховної Ради (ВР) України проводилися ще в умовах однопартійності. Вони відбувалися у межах блоку комуністів і позапартійних, а кандидатів у депутати рекомендували певні партійні комітети, які остаточно схвалювалися Центральним Комітетом Компартії України. Водночас кандидати у депутати були висунуті й політичними об'єднаннями, що виникли в Україні у 1988–1989 рр. (Українська Гельсінська спілка, «Народний Рух України», «Демократична платформа в КПУ», Українська народно-демократична ліга). Вибори до ВР України у березні 1990 р. проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості. *Вперше за часів існування СРСР вибори відбулися в умовах ідеологічного плюралізму та мали переважно демократичний характер*. «На 450 місць до ВР УРСР претендувало близько 3 тисяч кандидатів, у середньому 6-7 чоловік на місце. До парламенту було обрано 378 комуністів, або 84 відсотків його складу, та 72 безпартійних (16 відсотків). Депутатами були обрані 52 представники Народного Руху України, який ще не був політичною партією (11,5 відсотка складу ВР України)»¹⁰⁴. У подальшому на базі Народного Руху України виникли політичні партії — Українська республіканська партія, Соціал-демократична партія, Партія демократичного

відродження України та ін. Депутати, які ввійшли до їх складу, ініціювали створення Народної Ради. У червні — серпні вона налічувала понад 100 депутатів. Вони активно виступали за проголошення незалежності України. Після проголошення незалежності України у складі парламенту відбулася диференціація депутатів за партійною належністю. Почали створюватися фракції, депутатські групи, депутатські об'єднання.

Парламент України успадкував від ВР УРСР повноваження, що значно перевищували повноваження парламентів демократичних країн. Заборона діяльності Комуністичної партії України у серпні 1991 р. фактично означала перехід усієї повноти влади до ВР України, вплив якої на формування та діяльність уряду був значним¹⁰⁵.

Вибори ВР УРСР дванадцятого скликання, яка пізніше була названа ВР України першого скликання, відбулися 30 березня 1990 р. за мажоритарною системою у одномандатних виборчих округах. Особливістю було те, що від Верховної Ради УРСР парламент України успадкував не тільки законодавчі функції, а й виконавчі, контрольні та розпорядчі. Це зробило його провідним владним інститутом у державі, який значно впливав на роботу уряду і обмежував повноваження президента. Після проголошення незалежності України влада переважно зосередилася у ВР. Але з часом парламент втратив свій вплив¹⁰⁶.

Парламентська еліта у цей час формувалася за таких соціально-політичних умов: у виборах взяли участь представники різних громадсько-політичних рухів, що заклало передумови для підриву влади однієї партії і надавало демократичну платформу для вибору. До депутатського складу ввійшли представники партійно-радянської номенклатури, управлінського і господарського апарату, а також колишні дисиденти, опозиційні письменники, вчені, офіцери та ін. Політичне структурування відбулося за партійною та ідеологічною ознаками, що розділило парламентарів на два табори і створило парламентську більшість і меншість.

На відміну від польської опозиційної парламентської еліти українська національна опозиція не набула широкої підтримки мас і пройшла до Верховної Ради здебільшого завдяки західному регіону. Опозиція як незалежна політична сила не змогла виступити в парламенті самостійно. У парламенті протистояли одна одній фактично дві політичні сили: «група 239» під керівництвом колишньої комуністичної еліти і група «Народна Рада». Як і у Польській Республіці, головною метою нової політичної сили була зміна політичного режиму.

Політика перебудови М. Горбачова заклала підґрунтя для виникнення та діяльності різних соціально-політичних організацій. Досить потужною політичною силою був Український Народний Рух, який спочатку об'єднував як колишніх поміркованих комуністів, прихильників перебудови комуністичної держави, так і українських націоналістів, у тому числі дисидентську еліту. Однак після виборів 1990 р., коли Демократичний блок, створений

на базі Народного Руху, отримав одну четверту мандатів, розпочався процес розколу на кілька окремих партій (серед них — Українська республіканська партія та Демократична партія України)¹⁰⁷.

Таким чином у парламенті утворилися дві політичні сили: «група 239» під керівництвом ЦК КПУ і група «Народна Рада», яка нараховувала приблизно 130 депутатів. Третя група «Демплатформа» під час голосування, об'єднавшись з «Народною Радою», створювала більшість. З плином часу групи «Народна Рада» і «Демплатформа», не маючи загальної ідеологічної позиції, розкололися на різні політичні сили.

Колишня партноменклатура втрачала свій контроль у вищому представницькому органі. Саме у цей період відбувається політичне структурування парламентської еліти за ідеологічними рисами: колишній комуністичній еліті протистоїть прагматична, реорганізована комуністична еліта та частина національно-демократичної інтелігенції. Поділ відбувся не лише за ідеологічними ознаками, а й за «земляцтвом». Дані процеси спостерігаються й у формуванні української еліти на сьогодні. Зокрема, як зазначає відомий український політолог Ф. Рудич, «...до влади у переважній більшості прийшла на всіх рівнях олігархізована, корумпована управлінська еліта... Спостерігаємо феномен приватизації влади: суть якого полягає у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади для того, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на зростання рівня життя громадян»¹⁰⁸.

Аналізуючи професійні ознаки депутатів, можна зазначити, що у депутатському корпусі були широко представлені партійно-радянська номенклатура, управлінський та господарський апарат. «За статистичними даними, депутатський корпус був представлений таким чином: голови Рад та їх заступники — 20,2 відсотка; партійні працівники (від парткому підприємства до ЦК КПУ) — 9, 6 відсотка; міністри, голови державних комітетів та їхні заступники — 4, 2 відсотка; військовослужбовці, працівники прокуратури, суду, Комітету державної безпеки, керівники профспілок — 7,6 відсотка; представники господарського апарату (голови колгоспів, директори радгоспів) — 7,1 відсотка; національно-демократична інтелігенція — 35 відсотка (викладачі вузів та шкіл, журналісти, працівники театрів, інженери, вчені, юристи)»¹⁰⁹.

Складні соціально-економічні, політичні, ідеологічні умови перехідного українського суспільства у 1992–1993 рр. актуалізували проблеми реалізації виборчих прав громадян України, необхідність формування нових засад організації виборів в Україні, застосування виборчої системи, що відповідає новим політичним відносинам, використання в організації виборчого процесу демократичних міжнародних виборчих стандартів у поєднанні з вітчизняним досвідом і власними традиціями.

«Робота депутатів до 1992 р. будувалася на непостійній основі, тому у Верховній Раді вони працювали на громадських засадах. Залишаючись

на основному місці роботи, депутатське звання мали як «почесну посаду»¹¹⁰. З листопада 1992 року, коли було ухвалено Закон України «Про статус народного депутата України», посада народного обранця стає професійною і на постійній основі. До речі, безпосередньо термін «парламент» та його онтологічний статус у радянській політичній думці застосовувався виключно щодо «буржуазних» країн. У СРСР існувала система Рад, які вважалися вищим представницьким органом. Це призвело до того, що у перших актах — Декларації про державний суверенітет України та Акті проголошення незалежності України — Верховна Рада не була названа парламентом. І лише 7 жовтня 1993 р. цей термін було визнано законодавчо у Законі України «Про назву, структуру і кількісний склад нового парламенту України»¹¹¹. Очевидно, цей факт певним чином вплинув на особливості формування Верховної Ради та на сприйняття парламентської ролі депутатів першого скликання.

Як наслідок, специфіка українського постсоціалістичного простору вплинула на типологічні риси парламентської еліти України та на її роль у становленні незалежної держави.

Вибори 1994 р. до ВР України були позачерговими. Їхнє призначення стало результатом тиску на структури державної влади влітку та восени 1993 р., насамперед страйкуючих шахтарів¹¹². Перенесення виборів на рік раніше, ніж вони мали відбутися за Конституцією, що діяла на той час, спричинило прискорене реформування виборчого законодавства. Прийняття нового закону про вибори до парламенту було нагальною потребою, адже з часу останніх виборів відбулися значні суспільні зміни, що адекватно не відображались законом, за яким обиралися депутати ВР України першого скликання. Суспільно-політичні умови, які склалися на той час, у першу чергу — кризовий стан розвитку України, коли попередні економічні і політичні структури значною мірою були зруйновані, а нові лише почали формуватися, гальмували процеси реформування виборчого законодавства. Вибори до ВР України другого скликання мали переважно демократичний характер, з окремими порушеннями та спробами застосування адміністративного ресурсу.

Вибори проводилися на основі мажоритарної системи абсолютної більшості і визнавалися дійсними за умови участі не менше 50 відсотків виборців, внесених до списків. До парламенту потрапляли ті кандидати, які отримували більшість голосів тих, хто брав участь у голосуванні, але не менш як 25 відсотків від числа виборців згідно зі списками (Ст. 43, ч. 3–4). Були обрані представники різних політичних та ідеологічних течій, зокрема, представники 13 політичних партій. Це дало змогу, з формального погляду, переважно адекватно представити інтереси різних суспільних верств. Склалися певні передумови для покращання законодавчої роботи ВР України, а саме: впровадження принципу роботи депутатів у парламенті на постійній основі, що сприяло професіоналізації їх діяльності; ухвалення

Регламенту ВР України (1994 р.) та прийняття Закону України «Про Комітети Верховної Ради України» (1995 р.).

За результатами виборів було обрано 338 народних депутатів України з 450 передбачених законодавством. Вперше ВР України ухвалила Закон на основі мажоритарної системи абсолютної більшості. Проте світова практика останніх десятиріч свідчить, що в умовах перехідного періоду у більшості постсоціалістичних країн для стабілізації і розвитку нових політичних режимів використовується пропорційна або здебільшого змішана виборча система. Із перших постсоціалістичних країн (Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Чехословаччина, НДР) у 1990 р. більшість обрали саме пропорційну або змішану виборчу систему і лише Польща — мажоритарну.

Однак і у 1994 р. не було обрано конституційний склад ВР України, і держава отримала перманентні вибори, які проходили в кілька етапів, і на які було витрачено великі кошти. *Прийняття мажоритарної системи було зумовлено, перш за все, слабкістю політичних партій та тим, що ВР виявилася політично неструктурованою.* «Членами політичних партій було лише близько 10 відсотків парламентаріїв, а з 36 парламентських груп тільки три були фракціями політичних об'єднань і рухів та дві — фракціями політичних партій»¹¹³.

Вибори народних депутатів 27 березня 1994 р. підтвердили, що система виборів має багато недоліків. *Виборці зневірилися в можливості проголосувати за достойних кандидатів*, а виборчі комісії робили все, щоб вибори відбулися, аби не витрачати державні кошти на наступний тур виборів. Неструктурованість парламенту, нездатність сформувати більшість, і, відповідно, неможливість прийняття базових законів для проведення політичних та економічних реформ призвели до поглиблення економічної кризи, загострення протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади. Застосування такої модифікації виборчої системи (мажоритарної абсолютної більшості) зробило вибори недостатньо результативними (реальною була загроза необрання парламенту у визначений термін, тривалий час стабільне функціонування парламенту було неможливе) і, безумовно, неефективними.

У 1994 р. внаслідок зусилля лівої більшості в парламенті було заблоковано ухвалення нового виборчого закону на пропорційній основі. Право висунування кандидатів збереглося за трудовими колективами та партіями. Як і в 1990 р., вибори депутатів у 1998 р. відбувалися у два тури у 450 мажоритарних округах. Виборча система 1998 р. (яка була застосована із незначними змінами також на виборах 2002 р.) була змішаною: половина складу ВР України обиралася за системою пропорційного представництва, інша половина — за мажоритарною системою відносної більшості.

Принциповою відмінністю українського виборчого закону 1997 р. було те, що у ньому вперше в історії українських виборів застосовується змішана — мажоритарно-пропорційна виборча система. Запровадження

змішаної системи виборів призвело до певного підвищення ролі політичних партій у суспільному житті. Партії почали розглядатися як механізм реального впливу на державну політику, зокрема, на діяльність парламенту. У ВР України поступово почало формуватися стійке «політичне ядро» парламентських партій (КПУ, НРУ, СПУ, СелПУ). Наявність такого «ядра» свідчить про усталеність політичних орієнтацій значної частини виборців. Вибори до ВР України 1998 р. розкрили певне підвищення політичної ваги та впливу партій на українське суспільство. З 449 обраних народних депутатів 335 були представниками 22 політичних партій, що становить 74,7 відсотка депутатського корпусу. У виборах до ВР України — 1998 р. брали участь 30 партій і блоків, з яких подолали чотиривідсотковий бар'єр тільки вісім. Порівняно з підсумками виборів до ВР України 1994 р. досягнуто певного прогресу у визначенні депутатами своєї партійної належності. «Так, серед обраних 404 народних депутатів України у 1994 р., 218 були позапартійними, а 176 депутатських місць — були розподілені між представниками 15 політичних партій, що становило трохи більше 43 відсотків від усього депутатського корпусу»¹¹⁴. Закон про вибори, в якому запроваджено (хоча і частково) систему пропорційного представництва, закономірно підвищив значення партій у житті держави, але, незважаючи на це, партії так і не стали масовими і їх вплив обмежувався часто лише одним регіоном.

Політична структуризація ВР України відбувалася по лінії «пропрезидентські — антипрезидентські сили»; поділ за ознакою «ліві політичні сили — неліві політичні сили» відійшов на другий план. Стійка більшість політичних сил так і не була утворена і мала переважно ситуативний характер, політична структура ВР була вкрай нестабільною, що пояснюється відсутністю у потенційної більшості важелів впливу на формування Уряду та впливом глави держави на формування фракцій у парламенті. Вплив Президента України на роботу парламенту був відчутним.

Закон 2001 р. був значно вдосконаленим у порівнянні з попереднім законодавством і забезпечував адекватні умови для проведення демократичних виборів. Одним з основних здобутків цього виборчого закону, що підняло його до рівня Європейського виборчого законодавства, стало надання пріоритетної ролі партіям на всіх стадіях виборчого процесу і насамперед під час висування кандидатів у депутати. На виборах до парламенту 2002 р. при першому ж голосуванні був обраний практично увесь склад парламенту — 442 депутати з 450. Вибори до ВР України проводилися, як і попередні, за змішаною системою. Таким чином, 25 політичних партій були представлені у ВР України 354 народними депутатами. 93 народні депутати обрані на основі самовисування.

На виборах за партійними списками представники опозиційних партій і блоків разом здобули понад 57 відсотків голосів виборців, у той час, як пропрезидентські партії і блоки — втричі менше (понад 18 відсотків). При

цьому, опозиційні партії і блоки здобули перші місця на виборах за партійними списками у переважній більшості регіонів України. Однак, по суті, пропрезидентські кандидати набрали значну частину голосів у мажоритарних округах.

Зміни виборчої системи розглядалися і розглядаються під кутом зору зменшення чи збільшення парламентського представництва окремих політичних сил за незмінності рівня їх суспільної підтримки. Відповідним чином формувалися і вимоги до виборчої системи. Вихідним положенням аналізу існуючої виборчої системи і вибору найоптимальнішої її модифікації має бути орієнтація на певні пріоритети. Зрозуміло, що при цьому мають бути враховані і існуючі суспільно-політичні та соціально-економічні реалії. Виборча система має забезпечувати: професіоналізм, порядність, чесність, відповідальність парламентарів перед виборцями, що є важливим чинником забезпечення політичної стабільності і утвердження повноцінної демократії у суспільстві та формування професійного парламенту, здатного у повному обсязі реалізовувати ті завдання, які на нього покладені Основним Законом¹¹⁵.

У контексті розгляду реформування виборчих систем слід наголосити, що з позицій синергетичного підходу еліта — це найважливіша складова механізму самоорганізації будь-якого суспільства. Їй належить провідна роль у визначенні напрямку і динаміки всього процесу самоорганізації етносу. У сучасних країнах, які стали на шлях демократії, система має бути відкритою, автономно функціонуючою, яка постійно оновлюється і самоудосконалюється відповідно до вимог зворотних зв'язків з масами.

В Україні, як і у постсоціалістичних країнах Європи, політичні еліти формуються зазвичай політичними партіями та створеними на їх основі партійними системами. Відмінність полягає у тому, що у постсоціалістичних країнах Європи політичні еліти формувалися переважно без участі колишньої компартійної еліти. Можна констатувати, що політична еліта України (на відміну від країн Центральної Європи і Балтії) не змогла перебороти політико-ідеологічну спадщину минулого. «Нині створені в Україні партії, за участю «старої компартійної гвардії» (переважно безідеологічні партії, окремі з яких більше нагадують олігархічні клуби за інтересами), виявилися неспроможними виконувати покладені на них функції, у тому числі і одну з найважливіших — підбір та виховання кадрів національної еліти України»¹¹⁶.

В Україні формування демократичної політичної еліти відбувалося не стільки за рахунок переходу влади до новосформованої еліти, скільки у спосіб відповідної модернізації старої еліти (номенклатури), етичні настанови та психологічні установки якої сформувалися ще за радянських часів.

Як відомо, еліта визначається за двома критеріями: формальним — за офіційним становищем, що його посідають певні особи, та ціннісним — за суспільним авторитетом, що його здобули особи, незалежно від їх

формального (офіційного) статусу. Стосовно політичної еліти ці критерії можна перефразувати так: політична еліта за формальною ознакою — це ті, хто править; за ціннісною — ті, хто гідний правити. В ідеалі ці критерії мають збігатися. Власне, суть і мета демократії полягає саме в наближенні суспільства до цього ідеалу. Наразі можна констатувати, що нинішня еліта України — це еліта за формальною ознакою. Експерти зазначають, що в Україні, на відміну від Польщі, Чехії та країн Балтії, дотепер не відбулася зміна «критичної маси» політичної еліти. За їх підрахунками, серед осіб, які протягом 1991–2004 рр. призначалися на найбільш впливові посади в системі влади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар РНБО, глава Адміністрації Президента), вихідці з партійної, радянської, господарської, комсомольської номенклатури радянських часів становлять 73 відсотків, серед осіб, які з 1995 р. займали (або займають) посади голів обласних адміністрацій — майже 80 відсотків. Що стосується її бюрократичної складової, то за даними Національного інституту стратегічних досліджень 52 відсотки та 46 відсотків керівного складу місцевих і центральних органів влади України, відповідно, перебували на державній службі ще за радянських часів¹¹⁷.

На наш погляд, важливо, щоб представники української політичної еліти визнавали і сповідували таку ідеологічну парадигму розвитку, яку б суспільство *підтримувало*. Певно, що вона повинна відповідати національним потребам, традиціям і найкращим світовим демократичним здобуткам. До прикладу, за перші дванадцять років, що минули після зміни суспільно-політичного ладу в Польщі, у країні змінилося дванадцять урядів. З цієї точки зору досягти політичної стабільності в державі не вдалося. Разом з тим, зміна урядів не впливала на вибір загальної стратегії розвитку країни. Хто б не очолював уряд, «ліві» чи «праві», всі вони *дотримувалися демократичних цінностей*, були прихильниками ринкових реформ і спиралися у своїй діяльності на спільне визначення головних засад національного інтересу: гарантування для Польщі тривалої безпеки, створення умов для розвитку добробуту населення, забезпечення умов для збагачення польської культурної спадщини¹¹⁸. Навіть ще до здобуття країною реального суверенітету ніхто в Польщі не сумнівався у європейській належності власної історії, культури, моральності. Тому підтримка громадянами вступу країни до європейських структур на початку 1990-х років сягнула 90 відсотків.

Що на сьогодні заважає формуванню ефективної політичної еліти як Польщі, так і України, як можна охарактеризувати сьогоднішні українсько-польські проблеми у цій сфері?

- роздвоєність еліти, боротьба у внутрішній політиці та нестабільність;
- немає прогностичного мислення та інноваційності;
- так звана «сіра зона» сьогоднішнього становища еліти; закритість та низька правова культура;
- неефективність зовнішнього зворотного зв'язку;

• «елітність» виявляється у оволодінні та утриманні ініціативи у передвиборчих змаганнях.

Існуючу еліту в Україні можна назвати квазіелітою, серед якої трапляються окремі «острівці» справжніх інтелектуалів чи керівників. Таким чином, без дієвої національної еліти ані модерна нація, ані сучасна держава в Україні не постануть¹¹⁹.

Вибори до Верховної Ради у 2006 р. вперше відбулися на суто пропорційній основі. Оскільки Закон «Про вибори народних депутатів України» забороняє участь у виборах партій, створених менш ніж за рік до виборів, то вже у вересні 2005 р. було проведено перший огляд партій — потенційних учасників виборних змагань. Статистика свідчить, що у виборах-2006 могли взяти участь 126 партій. Кількість потенційних учасників, порівняно з 2002 р., залишилася незмінною — тоді передвиборний пул теж становив 126 офіційно зареєстрованих партійних структур. Реальну участь у боротьбі взяли 63 політичні партії, а у виборах 2006 р. — 45 партій та блоків.

На думку експертів Українського незалежного центру політичних досліджень (м. Київ), найактуальнішими і фундаментально вагомими питаннями подальшого розвитку України є питання про зміну (або хоча би корекцію) виборчої моделі заради її відкриття для просування інтересів виборців і формування громадянського представництва, як і потреби у забезпеченні рівності всіх громадян перед законом.

У дострокових парламентських виборах взяли участь 20 партій та блоків. Особливістю причин дострокових виборів-2007 до парламенту України була конкуренція не стільки на рівні політичних сил, як на рівні інститутів влади. Головна інтрига виборів полягала значною мірою не в тому, за кого проголосує найбільша кількість виборців, а в тому, які ще партії зможуть подолати 3-відсотковий бар'єр. На рівні ж партійних програм та обіцянок нинішні вибори характеризувалися подальшою деідеологізацією. Для України і на попередніх виборах характерною була ситуація, коли програми різних політичних сил мало чим відрізнялися одна від одної в ідеологічному плані. У виборчій кампанії 2007 р. ця тенденція мала ще більш виражений характер, а отже — ще більшого значення набув персоналізований вибір. Експертами відзначається катастрофічна відсутність нових ідей та криза старих. Ще однією із особливостей виборчих перегонів-2007 було використання адмінресурсу, підсоговування рейтингів та війни референдумів як технологій у боротьбі за голоси виборців.

Дострокові парламентські вибори у вересні 2007 р. проходили також на пропорційній основі. За остаточними підрахунками ЦВК до ВР України пройшли п'ять політичних партій та об'єднань: Партія регіонів отримала 175 мандатів, БЮТ — 156; Блок НУНС — 72; Комуністична партія — 27 та Блок Литвина — 20 мандатів (для отримання одного мандата політичній силі необхідно було набрати 45 909 голосів). У листопаді 2007 р.

було створено коаліцію демократичних сил (БЮТ та НУНС). Чи сприятиме це ефективній роботі парламенту та наскільки професійно розгортиме свою діяльність українська політична еліта — доведе час. Однак необхідно зауважити, що із введенням пропорційної системи виборів ще у 2006 р. пов'язували надії у суспільстві щодо становлення партійної системи України, політичної структуризації парламенту, створення у парламенті стійкої більшості та як наслідок, зростання ефективності його функціонування в Україні, забезпечення політичної стабільності у державі. Наявність значної кількості політичних партій свідчить про нестабільність політичної системи. У масовій свідомості ставлення до партій та політичних лідерів є дуже суперечливим, а довіра громадськості до них — низькою.

Причиною неусталеної багатопартійності у парламентах Польщі й України, розрізненості ідеологічних засад і розколів опозиційних сил є відсутність вкорінених політичних партій, тобто таких, які б відповідали інтересам великих суспільних груп. Відсутність таких партій є причиною безвідповідальності парламентської еліти і «політичних ігор», які відбуваються у законодавчих інститутах двох країн.

Зважаючи на існуючу в Україні тенденцію до блокування політичних партій, які беруть участь у виборчому процесі, вартим є досвід Польщі, де загороджувальний бар'єр для виборчих коаліцій є значно вищим, ніж для окремих партій. Так, зокрема, до розподілу мандатів допускаються політичні партії, списки яких отримали не менше 5 відсотків голосів виборців по країні, а для виборчих коаліцій ця цифра становить 8 відсотків. Крім того, що більше партій входять у виборчу коаліцію, тим вищим встановлюється бар'єр. Такий досвід, на наш погляд, можна взяти на озброєння і в Україні. Знову ж таки зазначимо: ці складнощі, ця напружена політична конкуренція об'єктивно сприяє формуванню кола політичних лідерів, політичної еліти загалом.

Як аргумент проти запровадження пропорційної виборчої системи також часто наводиться те, що в Україні на виборах застосовується пропорційна виборча система із закритими (жорсткими або зв'язаними) списками, коли виборець не має права впливати на черговість розташування кандидатів у списку, що визначається, відповідно, політичною партією (блоком). Така система веде до надмірної концентрації влади в руках партійних лідерів.

Пропорційна система, яка ґрунтується на голосуванні за списки депутатів із преференціями, є найбільш ефективною, оскільки це дозволить громадянам обирати не лише партії, а й надавати перевагу тим чи іншим кандидатам безпосередньо.

Еліта — це особи чи група осіб, які завдяки своїй поведінці найпереконливіше представляють головні цінності якоїсь спільноти чи об'єднання суспільства. Що ж мають робити еліти, щоб відповідати вимогам демократичного суспільства? Представницька демократія передбачає наявність конкуруючої еліти, а не гомогенної. Це вже не буде демократією.

Якщо розглянути канали, якими відбувається підйом еліти нагору, політична конкуренція, то для політичної еліти роль цього каналу виконують відповідні політичні партії та вибори. Як пропорційна, так і мажоритарна виборчі системи мають свої переваги і вади, тож питання полягає в тому, наскільки вдало у конкретній державі підібрано той або інший вид виборчої системи, наскільки поталанить, зважаючи на низку різних обставин, знівелювати вади і скористатися перевагами обраної системи.

Саме тому подальші дискусії з приводу виборчих систем і виборчої інженерії ще тривалий час стоятимуть на порядку денному науки і практики, а порівняльні дослідження у цій галузі за умови виважених та обґрунтованих підходів будуть важливим джерелом інформації та розуміння процесів, що відбуваються.

Радикальні перетворення останніх років у постсоціалістичних державах неминуче вимагали й вимагають не просто зміни колишньої політичної еліти, а інколи й формування її як такої. Процес формування, вирощування й виховання національної політичної еліти є тривалим. Водночас, цей процес є першочерговим завданням для держави, особливо для Польщі та України, розбудова яких лише розпочалася, і багато що залежить від активності й поведінки правлячої еліти.

Роль, суспільні функції і міра відповідальності політичної еліти дискутуються постійно, але особливо активно — в перехідні етапи розвитку суспільства. Це свідчить, що в такі моменти роль політичної еліти стає винятково важливою, якщо не вирішальною, оскільки саме вона — еліта — повинна сформулювати відповіді на виклики, поставлені часом змін.

Сьогодні весь світ перебуває у стані переходу від колишньої біполярної системи до нової, контури якої лише визначаються. Колишні постсоціалістичні країни Центральної Європи та Балтії приєдналися до Європейського Союзу — спільноти країн розвинутої демократії.

Однак головний виклик для України, як відзначають експерти, міститься не ззовні, а всередині, має внутрішній характер і полягає в невідповідності її сучасного стану прийнятним у демократичному світі критеріям. На цей виклик нинішня політична еліта України наразі не відповіла. Адже на те й існує еліта, щоб показати суспільству шлях вирішення проблем, що постали, консолідувати його і повести за собою.

Причина суспільної неефективності сучасної української політичної еліти — не у відсутності знань і умінь, а в тому, що вона *не має потреби брати до уваги інтереси суспільства*. Така потреба може диктуватися або моральними засадами еліти, або дієвими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Таких чинників в Україні поки що немає. А мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої честоти, як служіння суспільству, не передбачає. Номенклатура — тому що вона колишня, буржуазія — тому що вона нова.

Ефективної консолідованості еліти на даному політичному етапі ще не відбудеться з причин відсутності в нашій країні такого явища, як еліта України чи українська еліта, польська еліта, оскільки дане позиціонування нині підмінено поняттям істеблішмент, що не відповідає основним показникам елітарності, а є лише умовним заміником для електорального поля.

Таким чином, питання впливу виборчих систем на формування еліти є актуальною проблемою для поглибленого подальшого системного вивчення досвіду постсоціалістичних держав й, зокрема, українсько-польського у контексті змін у виборчому законодавстві. Необхідним є активніше досліджувати проблеми, які є спільними для Польщі та України: функціонування політичної еліти, ефективність виборчої системи, проблеми законодавчого забезпечення процесу становлення громадянського суспільства, кадрової політики. Все це повинно мати також практичну значущість.

Література до розділу I

- ¹ Пахарев А. Д. Лідер політичний. Лідерство політичне // Політологічний словник. — К., 2005. — С. 436, 438.
- ² Блондель Ж. Политическое лидерство. — М., 1992. — С. 10; Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. — М., 1995. — С. 117.
- ³ Пахарев А. Теоретичні основи політичного лідерства в сучасній політичній науці // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск, 2006. — С. 25.
- ⁴ Лебон Г. Психология народов и масс. — СПб., 1995. — С. 135.
- ⁵ Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 690.
- ⁶ Выдрин Д. Очерки практической политологии. — К., 1991. — С. 46–66.
- ⁷ Див.: Кудряшова Е. В. Лидер и лидерство: исследования лидерства в современной западной общественно-политической мысли. — Архангельск, 1996. — С. 52–115.
- ⁸ Там само. — С. 55–57.
- ⁹ Там само. — С. 57–58.
- ¹⁰ Kossen S. The Human Side of Organization. — N.Y., 1983. — P. 202–203.
- ¹¹ Див.: Кудряшова Е. В. Указ. соч. — С. 58–59.
- ¹² Там само. — С. 59–60.
- ¹³ Там само. — С. 61–62.
- ¹⁴ Bass B. Leadership, Psychology and Organizational Behavior. — N.Y., 1960. — P. 172.
- ¹⁵ Hersey P., Blanchard K. Management and Organizational Behavior. — N.Y., 1982.
- ¹⁶ Див.: Кудряшова Е. В. Указ. соч. — С. 67.
- ¹⁷ Hollander E. P. Emergent Leadership and Social Influence // Leadership and Interpersonal Behavior. — N.Y., 1961. — P. 45.
- ¹⁸ Кудряшова Е. В. Указ. соч. — С. 72.
- ¹⁹ Див.: Fiedler F. A Contingency Model of Leadership Effectiveness. — N.Y., 1964. — P. 149–164.
- ²⁰ Див.: Кудряшова Е. В. Указ. соч. — С. 77–78.
- ²¹ Там само. — С. 81.

- ²² Blau P. M. Exchange and Power in Social Life. — N.Y., 1964. — P. 48–49.
- ²³ Maslow A. A. Theory of Human Motivation. — N.Y., 1950. — P. 370–396.
- ²⁴ Див.: Кудряшова Е. В. Указ. соч. — С. 88–89.
- ²⁵ Hodgkinson C. Philosophy of Leadership. — Oxford, 1983. — P. 31–36, 180, 196.
- ²⁶ Див.: Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. — М., 1995. — С. 126–127.
- ²⁷ Див.: Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. — К., 2001. — С. 89–90.
- ²⁸ Див.: Иванов В. Н., Матвиенко В. Я., Патрушев В. И., Молодых Н. В. Технологии политической власти. — К., 1994. — С. 168.
- ²⁹ Див.: Панарин А. С. Политология. — М., 1998. — С. 181–182.
- ³⁰ Пахарев А. Д. Стиль политического лидерства: факторы формирования та складові // Нова політика. — 2001. — № 5. — С. 51.
- ³¹ Див.: Монтестье III. Избранные произведения. — М., 1955. — С. 288–289.
- ³² Херманн М. Г. Составные части лидерства // Политология вчера и сегодня. — Вып. 2. — М., 1990. — С. 197–198.
- ³³ Див.: Выдрин Д. И. Очерки практической политологии. — К., 1991. — С. 43–71.
- ³⁴ Див.: Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. — С. 119–121.
- ³⁵ Див.: Мухаев Р. Т. Политология. — М., 1998. — С. 118–122.
- ³⁶ Див.: Кудряшова Е. В. Указ. соч. — С. 65–66.
- ³⁷ Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний прогноз. — К., 1995. — С. 21–22.
- ³⁸ Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 666.
- ³⁹ Там само. — С. 706.
- ⁴⁰ Там само. — С. 646–648.
- ⁴¹ Див.: Hodgkinson C. Philosophy of Leadership. — Oxford, 1983. — P. 125–190.
- ⁴² Херманн М. Г. Составные части лидерства // Политология вчера и сегодня. — Вып. 2. — М., 1990. — С. 197–201.
- ⁴³ Див.: Кудряшова Е. В. Указ. соч. — С. 117–118.
- ⁴⁴ Там само. — С. 68.
- ⁴⁵ Там само. — С. 68.
- ⁴⁶ Див.: Почепцов Г. Г. Как становятся президентами. Избирательные технологии XX века. — К., 1999. — С. 36–39.
- ⁴⁷ Ганди. Сатьяграха // Ненасилие: философия, этика, политика. — М., 1993. — С. 167.
- ⁴⁸ Киселев В. Ненасильственный опыт движения за гражданские права в США (50–60-ые гг.) — <http://ethics.iph.ras.ru/works/N/3.html>
- ⁴⁹ Чит. за: Датта Дж. Философия Махатмы Ганди. — М., 1959. — С. 125.
- ⁵⁰ Гальтунг Ю., Несс А. Політична етика Ганді. — Львів, 2001. — С. 149.
- ⁵¹ Горев А. В. Махатма Ганди. — М., 1989. — С. 220.
- ⁵² Неру Дж. Автобиография. — М., 1955. — С. 82, 88–89.
- ⁵³ Кинг М. Л. Есть у меня мечта... — М., 1970. — С. 36.
- ⁵⁴ Там само. — С. 39.
- ⁵⁵ Гальтунг Ю., Несс А. Названа праця. — С. 63–64.
- ⁵⁶ Мартышин В. Политические взгляды Мохандаса Карамчанда Ганди. — М., 1970. — С. 178.
- ⁵⁷ Неру Дж. Названа праця. — С. 236–237.

- ⁵⁸ Киселев В. Названа праця.
- ⁵⁹ Горев А. В. Названа праця. — С. 255–256.
- ⁶⁰ Цит. за: Кармазіна М. Президентство: український варіант. — К., 2007. — С. 117.
- ⁶¹ Там само. — С. 120.
- ⁶² Див.: Парыгин Б. Д. Социальная психология: Проблемы методологии, истории и теории. — СПб., 1999. — С. 250.
- ⁶³ Див.: Головатий М. Ф. Політична психологія. — К., 2005. — С. 305.
- ⁶⁴ Див.: Диллигенский Г. Г. Социально-политическая психология: Учеб. пособие для высш. учеб. завед. — М., 1996. — С. 232.
- ⁶⁵ Див.: Кудинев О. П. Основы организации и проведения избирательных кампаний в регионах России. — Калининград, 2006. — С. 166–167.
- ⁶⁶ Див.: Srector J., Michael-de la Teja, Ileana. ERIC Clearinghouse on Information and Technology Syracuse N.Y. Competencies for Online Teaching. ERIC Digest, Competence, Competencies and Certification. — P. 1–3.
- ⁶⁷ Костенко Е. П. К вопросу об акмеологической концепции имиджа политика // Мир психологии. — 2006. — № 1. — С. 184.
- ⁶⁸ Див.: Там само. — С. 185.
- ⁶⁹ Звернення до громадян України // Голос України. — 1991. — 11 вересня.
- ⁷⁰ Цит. за: Кармазіна М. Назв. праця. — С. 116.
- ⁷¹ Кармазіна М. Назв. праця. — С. 116.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Там само. — С. 119.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Див.: Костенко Е. П. Указ. соч. — С. 185.
- ⁷⁶ Перельгина Е. Б. Социально-психологическая природа индивидуального имиджа // Мир психологии. — 2004. — № 4. — С. 17–20.
- ⁷⁷ Костенко Е. П. Указ. соч. — С. 186–187.
- ⁷⁸ Там само. — С. 187.
- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ Там само. — С. 188.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ Там само.
- ⁸⁴ Див.: Головатий М. Ф. Назв. праця. — С. 72.
- ⁸⁵ Див.: Политическая психология / Под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. — М., Екатеринбург: Деловая книга, 2001. — С. 585.
- ⁸⁶ Див.: Дембицька Н., Валюк О. Архітектура образу ефективного політика: репрезентації в політичній свідомості молоді // Соціальна психологія. — 2007. — № 2. — С. 29.
- ⁸⁷ Там само. — С. 30.
- ⁸⁸ Див.: Атаманчук Г., Гірник А. Політичний менеджмент. Теорія і практика політтехнологій. — Рівне, 2005. — С. 54.
- ⁸⁹ Ольшанский Д. В., Пеньков В. Ф. Политический коллантаинг. — СПб., 2005. — С. 122–124.
- ⁹⁰ Зливков В. Виборча кампанія «Президент-2004». Тенденції конструювання іміджу вірогідного переможця // Соціальна психологія. — 2004. — № 1. — С. 26.

- ⁹¹ Васютинський В. Домінування і підпорядкування на терезах інтерсуб'єктної взаємодії // Соціальна психологія. — 2003. — № 1. — С. 40–50.
- ⁹² Васильев В. К. Методика экспертной оценки лидерских качеств // Теоретические и прикладные вопросы психологии / Под общ. ред. проф. Крылова А. А. — СПб., 1996. — С. 112.
- ⁹³ Див.: Скиар О. Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів / Соціальна психологія. — 2004. — № 3. — С. 39–46.
- ⁹⁴ Див.: Кияшко Л. А. Психологические факторы формирования стереотипов восприятия политических лидеров // Сборник науч. трудов. — Донецк, 1999. — С. 65–71.
- ⁹⁵ Див.: Бойко Н. С. Становлення виборчої системи як інституту представницької демократії: досвід України і Польщі // Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи: Зб. матер. міжнар. науково-практ. конф. — К., 2007. — С. 229.
- ⁹⁶ Зарицький Т. Мозаїка Центральної Європи: порівняльний аналіз польського та українського просторів. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. — Луганськ, 2002. — С. 506.
- ⁹⁷ Poczatki parlamentarnej elity. Poslowie sejmu kontraktowego. Praca zbiorowa pod red. Jacka Wasilewskiego, Wlodzimierza Wesolowskiego // Studia socjologiczne. — 1992. — № 3–4. — S. 230.
- ⁹⁸ Вілета О. Особливості формування української і польської парламентських еліт: порівняльний аналіз // Соціальні виміри суспільства. — 2004. — Вип. 7. — С. 423.
- ⁹⁹ Зарицький Т. Мозаїка Центральної Європи: порівняльний аналіз польського та українського просторів. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. — С. 515.
- ¹⁰⁰ Яжборовская И. С. К проблеме национальной идеи в Польше // Полития. — 2005. — № 2 (37). — С. 47.
- ¹⁰¹ Див.: Рудич Ф. Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи // Політ. менеджмент. — 2007. — № 2. — С. 38–40.
- ¹⁰² Див.: <http://www.otchestvo.org.ua/main/20079/1007.htm>
- ¹⁰³ Див.: <http://www.rian.ru/world/europa/20051021/41854162.html>
- ¹⁰⁴ Моргун В. А. Законодавча діяльність Верховної Ради України в 1990–2001 роках // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / Ін-т історії НАН України. — 2002. — Вип. 4. — С. 53.
- ¹⁰⁵ Див.: Парламент України: основні напрями та етапи еволюції // Нац. безпека і оборона. — 2003. — № 2 (38). — С. 6.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 4.
- ¹⁰⁷ Див.: Зарицький Т. Мозаїка Центральної Європи: порівняльний аналіз польського та українського просторів. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. — С. 515.
- ¹⁰⁸ Рудич Ф. Внезапный выброс гремучей смеси. Новая политическая элита: ее место и роль в становлении украинского государства // Киевский телеграф. — 2007. — 14–20 сент. — С. 12.
- ¹⁰⁹ Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — К., 1994. — С. 412.
- ¹¹⁰ Парламент України: основні напрями та етапи еволюції // Національна безпека і оборона. — 2003. — № 2 (38). — С. 30.

- ¹¹¹ Див.: *Шатовал В., Журавльова Г.* Феномен Парламенту. Спроба наукового тлумачення дефініції // Віче. — 2000. — № 2 (95). — С. 13.
- ¹¹² Див.: *Кресіна І. О., Перегуда Є. В.* Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. — К., 2003. — С. 89.
- ¹¹³ *Лук'янов Д. В.* Становлення національної виборчої системи у контексті розвитку політичних партій // Сучас. пробл. права, держ. безпеки життєдіяльності людини, формування громад. сусп-ва. — Х., 2002. — С. 14.
- ¹¹⁴ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. освіти / За ред. Рудича Ф. М. — К.: Парлам. вид-во, 2002. — С. 157.
- ¹¹⁵ Див.: *Мельниченко В.* Система виборів до парламенту України: сучасний стан, проблеми, перспективи // Наук. зап. Ін-ту політ. та етнонац. дослідж. НАН України — 2002. — Вип. 18. — С. 250.
- ¹¹⁶ *Обушний М. І.* Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. — К., 2006. — Т. 2. — С. 145–146.
- ¹¹⁷ Див.: Консолідація суспільства і відповідальність еліт в умовах виборчого процесу: Матеріали «круглого столу» / За ред. С. Мітряєвої. — Ужгород, 2006. — С. 31.
- ¹¹⁸ Див.: *Ольховський А.* Польща на шляху до Європейського Союзу // Партнерство. — 2001. — № 2.
- ¹¹⁹ Див.: *Грабовський С.* Парадокс національної еліти // Україна плюс політика. — 2005. — № 6 — 7(13–14). — С. 9–11.

ІДЕЇ ЛІДЕРСТВА У СВІТОВІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

1. Уявлення про лідерство в стародавні часи і в епоху Середньовіччя

Політичні та соціально-філософські учення, в яких утверджується ідея володарювання і політичного лідерства, існують уже тисячоліття. Наукові погляди на владу та її носіїв — мислителів стародавньої історії і Середньовіччя стали надійними підвалинами для формування сучасної науки про політичне лідерство. У працях Конфуція, Платона, Аристотеля, Цицерона, християнських богословів, Макіавеллі, Е. Роттердамського та інших мислителів того часу закладалися і розвивалися політологічні основи сучасних концепцій елітизму та лідерства.

Виникнення, становлення, розквіт і занепад давніх цивілізацій у світовій історії безпосередньо пов'язані з діяльністю видатних осіб та їхнього найближчого оточення. Вивчення історичних подій та фактів, виявлення їхньої значущості або мізерності спричинює глибоке усвідомлення історичної істини, яка не може підлагоджуватися під заздалегідь визначені схеми минулих чи сучасних політичних установах. Тільки в такий спосіб досягається об'єктивність історичних досліджень, наукова обґрунтованість впливаючих з них висновків, відповідальність та зваженість міркувань щодо проблем, які стосуються долі видатних політичних діячів всесвітньої історії людства.

Політичні праці стародавніх авторів були започатковані в часи виникнення і становлення державності в перших цивілізаціях. До нас дійшли політичні трактати стародавнього Сходу, Греції, Риму. Мислителі давніх часів намагалися розкрити механізми державного володарювання, визначити форми управління суспільством, виявити мотивацію, стиль та технологію політичної влади. З трактатів стародавніх авторів до сучасного політичного лексикону та політичної практики прийшли такі поняття, як «державна влада», «державний закон», «монархія», «республіка», «тиранія», «демократія», «олігархія», «політика», «політична мораль» і багато інших, без яких не можливе саме існування сучасної політичної науки.

З'ясовуючи сутність і форми політичної влади, державного устрою та управління, мислителі стародавності і Середньовіччя змушені були

вибудовувати свої концепції, виявляючи симпатії чи антипатії до певних політичних лідерів: вождів, царів, імператорів, королів, тиранів, архонтів, консулів та інших правителів, за часи правління яких вони жили, будучи безпосередніми свідками їхньої діяльності. Таким чином, політичні трактати Каутільї, Конфуція, Демокрита, Платона, Аристотеля, Цицерона, Плутарха, Светонія, Августина, Фоми Аквінського, Н. Макіавеллі та інших мислителів створювалися на основі біографій правителів того часу.

Давньоіндійський трактат про політику і державу «Артахаштра, або наука політики» (IV ст. до н. е.) був практичним настановленням з питань управління державою. Згідно з цим документом раджа (цар) мав усю повноту влади, а управління здійснював за допомогою сановників, довірених осіб та наглядачів¹. У цьому трактаті-настановленні йдеться про методи управління чиновниками з боку володаря: «Задоволених нехай цар шанує матеріальними дарами та знаками уважності. Незадоволених нехай підкоряє привітністю, дарами або чварами та покараннями...»². «Артахаштра» наділяє ідеального володаря такими якостями, як: родовитість походження, зовнішня привабливість, прагнення до знань, хоробрість, красномовність, далекоглядність та вміння правильно використовувати найближче оточення. Можна безперечно зробити висновок, що управлінські якості володаря, які визначені на сторінках давньоіндійського трактату, цілком співпадають з сучасними концептуальними характеристиками політичного лідера.

Видатний давньокитайський мислитель Конфуцій (551–479 до н. е.) є засновником етико-політичного вчення, в основу якого покладені моральні принципи, що визначають відносини між владою і людьми. Ці відносини, за Конфуцієм, мають базуватися на суворій родинній та суспільній ієрархії та регулюватися певними правилами поведінки, в основі яких — повага, шанування та відданість. На думку мислителя, Володар повинен управляти народом не за допомогою сили, а прикладом моральної поведінки, не на основі законів та покарань, а спираючись на добросовісність. Він закликає правителя не обтяжувати народ великими податками.

Торкаючись проблеми управління суспільством, Конфуцій стверджував, що суспільство має складатися з двох основних категорій: тих, хто думає і управляє, і тих, хто працює і підкоряється. Управлінська еліта конфуціанського зразка має формуватися не за ознакою шляхетності або багатства, а за ознаками добросовісності та знань. Ідеологічними підвалинами конфуціанської моделі володарювання були: норма, правило, церемоніал, а ієрархічні відмінності в суспільстві мали зберігатися завжди. Конфуціанський комплекс привілеїв складається із знань норм етикету, регламенту вчинків, рухів, прикрас, форми та кольору одягу, типу карети тощо. Наведемо деякі постулати конфуціанської теорії управління: «Керуючи, слід бути дбайливим у справах, правдивим, любити людей, заощаджувати кошти та спонукати народ до праці»; «Коли керуєш, забудь про відпочинок,

а виконуючи доручення, будь чесним»; «Спонукай до старанності власним прикладом»; «Будь прикладом для своїх підданих, не звинувачуй за дрібні провини, висувай достойних і здібних»³.

Вчення Конфуція після його смерті розвивали його численні учні та послідовники. Воно поповнювалося новими положеннями, зазнавало різних трансформацій на шляху до державної доктрини і навіть релігії. Конфуціанство виявилось досить живучим і довготривалим ученням, хоча в історичному розвитку Китаю були періоди, коли воно заборонялося. Змінювалися правлячі династії, приходили іноземні завойовники (гунни, монголи, маньчжури), але зберігалася китайська еліта, яка пристосовувала конфуціанську ідеологію і систему адміністративного управління до нових умов. Останнє відродження конфуціанства в сучасному Китаї відбулося за часів так званої «культурної революції» під проводом Мао Цзедуна.

Конфуціанська теорія управління побудована на зрозумілих принципах моралі, за якими правитель зобов'язаний жити для щастя своїх підданих, безкорисливо служити народові та державі. Великий китайський мислитель є по праву фундатором морально-етичних норм управління суспільством. Серед давньокитайських мислителів, крім Конфуція, слід назвати засновника матеріалістичної філософської школи Сюнь-цзи, ідеалістичної школи Мен-цзи, мислителя Мо-цзу та інших, у працях яких формулювалися принципи державного управління та володарювання.

Могутнім центром розвитку гуманітарних наук (філософії, історії, політики) і художньої літератури була Давня Греція. Імена Гомера, Геродота, Фукіїда, Ксенофонта, Сократа, Платона, Демокрита, Аристотеля, Фіогена, Геракліта, Епікура, Софокла, Аристофана та інших корифеїв надійно увійшли до світової скарбниці передової суспільної думки та художнього прогресу, а їхній доробок завжди впливав і впливає на процес історичного розвитку. Безперечно, першооснову вивчення феномена політичного лідерства заклали поважні засновники давньогрецької історичної науки Геродот, Фукіїд та Ксенофонт, праці яких набули поширення в грецьких полісах.

Так, батько весвітньої історії Геродот (490/480 — 430–424 до н. е.) у власній «Історії» віддає перевагу божій волі та велінню фортуни. Розповідаючи про успіхи історичних діячів (Дарія, Ксерокса, Кімона, царя Леоніда, Фемістокла та інших), він відзначає їхні особисті здібності й уміння. Торкаючись політичних біографій видатних діячів давньогрецької та перської історії, Геродот переконаний у тому, що боги заздять людям і фортуна гнобить тих, хто досягає дуже великих успіхів і щастя⁴.

Видатний давньогрецький історик Фукіїд (460–400 до н. е.) написав «Історію» у восьми книгах, присвячену Пелопоннеській війні, в якій він брав участь як один з афінських стратегів. Фахівці історичної науки вважають, що «Історія» Фукіїда є вершиною давньогрецької історіографії, адже вона написана на вірогідних фактах, а не на легендах та здогадках. Він не прагне перебільшувати роль окремих діячів в історичних подіях,

хоча й підкреслює значущість державного розуму та управлінської волі в державних справах. Фуکیدід був прибічником поміркованої і розумної влади й вороже ставився до радикальної демократії. Його ідеал політичного управління суспільством — помірковане олігархічне правління народних обранців, яке здатне поєднати олігархічні й демократичні елементи суспільства⁵.

Відомий давньогрецький історик Ксенофонт (430–353 до н. е.) був представником афінської аристократії, але симпатизував спартанському державному ладу, а його політичним ідеалом була спартанська правляча еліта з її системою виховання представників влади та проведенням суворої владної політики⁶.

Видатний давньогрецький філософ-матеріаліст Демокрит (460–370 до н. е.) написав понад 70 наукових праць, з яких до нашого часу дійшло лише близько 300 фрагментів. Політична думка мислителя охоплює судження про державу і владу, демократію і свободу, правосуддя і законодавство. Він був прибічником побудови внутрішньополітичного життя на засадах громадянського миру і державного законодавства. Торкаючись проблеми правителів та управлінців, Демокрит писав: 1) «Інтереси держави треба ставити вище за все інше і дбати, щоб вона добре управлялася...»; 2) «Закон виявляє своє благодійне діяння лише тим, хто йому підкоряється...»; 3) «Тільки при одностайності можуть бути здійснені великі діла, у протилежному разі це неможливо...»; 4) «Люди більше пам'ятають про зроблені керівниками помилки, ніж про вдалі їхні вчинки... Бо керівник обирається не для того, щоб погано вести справу, але щоб добре»⁷.

Основні політичні ідеї Демокрита, які значно впливали на суспільний розвиток античного світу, є досить актуальними й сьогодні; вони викликають не тільки науково-пізнавальний інтерес, а й мають певну практичну значущість в умовах сьогодення.

Видатний давньогрецький мислитель, філософ-ідеаліст Платон (428–347 до н. е.) одним із перших систематизував власні політичні ідеї у працях «Держава», «Політика» і «Закони», які подаються читачеві у формі діалогів. З позиції об'єктивного ідеалізму він пояснює людське суспільство та державний устрій як віддзеркалення вічних ідей, які існують незалежно від дійсності. Філософ намагався намалювати картину ідеального суспільства і держави, в якій є три стани: правителі — філософи, воїни та деміурги (ремісники, купці, землеробці). Він категорично виступав проти змішування станів ідеальної держави. Платонівська концепція ідеальної держави припускає дотримання всіма громадянами політичного життя. На чолі управлінської еліти обираються тридцять сім державних правителів, які відрізняються особливою мудрістю і працездатністю.

Вищою доброчесністю політичного діяча Платон вважав справедливість у поєднанні з мужністю, мудрістю та поміркованістю. Платонівське уявлення про політичного лідера містить такі високі людські якості,

як: природжена схильність до знань, любов до істини, рішуче неприйняття брехні. Володар має бути скромним, шляхетним, справедливим, великодушним, духовно досконалим: «Достатньо з'явитися одній такій особі, яка має підпорядковану державу, і ця особа здійснює все...»⁸.

Учень Платона, видатний мислитель Аристотель (384–322 до н. е.) у праці «Політика» визначив сутність і цілі держави, сформулював власне бачення форм і методів державного управління. Зразком державного володарювання він вважав аристократію, яка обирається на вищі державні посади за ознаками шляхетного походження, багатства та доброчесності. Мислитель був переконаний у тому, що володар повинен сам пройти школу підпорядкування: «Не можна добре керувати, не навчившись підкорятися». Панування тиранів мислитель тісно пов'язує з демагогією, за допомогою якої вони набувають народної довіри. Тому політичний лідер «в очах своїх підданих має бути не тираном, а домоправителем та царем, не грабіжником, а опікуном, він повинен вести скромний спосіб життя, не дозволяти собі надмірностей, знатних залучати на свій бік привітливістю, а народом керувати за допомогою демагогічних засобів»⁹.

Демократичне управління суспільством викликає в Аристотеля негативну оцінку: «В тих демократичних державах, де вирішальне значення має закон, демагогам немає місця; але там, де верховна влада заснована не на законах, з'являються демагоги... І виявляється, що демагоги стають могутніми внаслідок зосередження верховної влади в руках народу, а вони розпоряджаються його поглядами, бо народна маса перебуває в них у слухняності...»¹⁰. Мислитель був переконаний, що управлінською політичною діяльністю можуть займатися лише військові та законотворці, які й є справжньою аристократією. Політичний лідер, за Аристотелем, повинен мати три якості: 1) співчувати існуючому державному устрою; 2) мати великі здібності управління; 3) бути доброчесним і справедливим¹¹. Аналізуючи погляди великого мислителя на державну владу та її носіїв, можна відверто визнати, що значна частина цих постулатів не втратила актуальності й у сучасній політичній дійсності.

Значний внесок у наукову розробку проблеми політичного лідерства зробив давньогрецький історик Плутарх (45–127 рр.). Його головний твір «Порівняльні життєописи» подає читачеві як історичні зразки 50 біографій політичних діячів полісної Греції та Римської республіки. Видатний мислитель стародавності стверджує: «... дивлячись в історію, неначе в дзеркало, я намагаюся змінити на краще власне життя і влаштувати його за прикладом тих, про чію мужність розповідаю ... завдяки історії ми неначе приймаємо кожного з великих людей у себе вдома... та обираємо з їхніх подвигів найвизначніше та найчудовіше»¹².

«Порівняльні життєписи» по праву вважаються вершиною античного біографічного жанру і здобутком величезної ерудиції автора. Тому праця Плутарха має велике значення і як історичне джерело, і як літературний

пам'ятник. Біографії видатних греків і римлян викладаються попарно і завершуються порівняннями. Плутарх став фактичним фундатором моральної оцінки дій видатних політиків та полководців в античній літературі. Моралістський принцип опису політичних біографій дозволив створити історико-політологічний жанр як психологічно-біографічний нарис, який став широко використовуватися в подальші епохи суспільного розвитку. Автор «Життєписів» поєднував парами політичних діячів Давньої Греції і Риму таким чином, який здавався йому найбільш вдалим. Серед фігурантів роботи такі пари: Тесей і Ромул, Лікурґ і Нума Пампілій, Солон і Публій Валерій, Фемістокл і Камілл, Перикл і Фабій Максим, Пірр і Гай Марій, Лісандр і Сулла, Нікій і Красс, Олександр Македонський і Цезар, Демосфен і Цицерон та інші. Оцінюючи перелік персонажів «Життєписів», можна побачити, що автор включив до свого твору як міфічних осіб (Тесей, Ромул, Лікурґ), так і реальних героїв стародавності. І більшість героїв плутархівського твору, безумовно, видатні політики і полководці античної історії, діяльність і подвиги яких були високо оцінені сучасниками і добре відомі наступним поколінням людства.

У своїй праці Плутарх намагається запропонувати моральні зразки, яких слід дотримуватися і яких слід уникати. Він був переконаний, що добродієність, як і пороки діячів минулого залишаються зразком для всіх часів. Так, у характеристиці напівлегендарного спартанського правителя Лікурґа наголошується, що «він створений для того, щоб володарювати та володіти здібністю справляти на інших моральний вплив»¹³. Про видатного афінського полководця і державного діяча вчений пише: «...суспільна діяльність рано й бурхливо залучила до себе Фемістокла; ним оволоділо сильне прагнення слави, через яке він від самого початку, бажаючи грати першу роль, сміливо вступав до ворожнечих відносин з могутніми особами, які посідали в державі провідні місця»¹⁴. У біографії видатного афінського політика-реформатора Перікла автор «Життєписів» звертає увагу на його виняткову особистісну скромність і порядність: «За часи власної тривалої політичної діяльності він не ходив ні до кого з друзів на обід... тому що панібратство має таку силу, що перед ним не може встояти ніяка величність»¹⁵.

У праці Плутарха є яскраві політичні портрети Корнелія Сулли, Гая Марія, Марка Красса, Гнея Помпея та багатьох інших. Про Олександра Македонського він, зокрема, пише: «Ще в дитячі роки виявилася його помірність: він був байдужим до тілесних радощів і віддавався їм дуже помірковано; честолюбство ж Олександра приводило до того, що його склад думок був не по віку серйозним та величним. Він любив не будь-яку славу і шукав її не аби де»¹⁶. Про Цезаря Плутарх пише, що він був обдарований багатьма яскравими якостями, але найбільше шанував політичну та військову славу. «Мужність та любов до слави Цезар сам виховав у своїх війнах тим, що щедро роздавав почесні й дарунки... він сам добровільно

кидався назустріч будь-якій небезпеці й не відмовлявся переносити будь-які труднощі. Його любов до безпеки не викликала здивування в тих, хто знав його честолюбство, але всіх захоплювало те, як він переносив злидні, які здавалося перевершують його фізичні сили, бо він був слабкої будови, з білою і ніжною шкірою, страждав болем голови та падучою»¹⁷.

Коротке знайомство з працею Плутарха дає змогу уявити біографії видатних греків та римлян на тлі тих історичних подій, сучасниками яких вони були. Захоплює оповідання, інтерес та увага автора до людської долі й характеру, повага до моральних цінностей, котрі сповідували його герої, глибоке знання історії, філософії і політики завжди притягали і притягають до творчості Плутарха не тільки професійних учених-суспільствознавців, а й пересічних читачів.

Яскравим представником давньоримської політичної культури був Марк Тулій Цицерон (106–43 до н. е.), автор праць «Про державу» та «Про закони». Він першим зробив спробу зрозуміти механізми вдосконалення державної влади: «Держава — це об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою злагодою в питаннях права та спільністю інтересів». Цицерон заклав правовий принцип у взаємовідносини управлінців та підлеглих, стверджуючи, що «під дію закону мають підпадати всі, а не тільки деякі, добірні громадяни»¹⁸.

Цицерон був не тільки сучасником, а й активним політичним діячем Риму в добу найбільш бурхливих історичних подій. Мислитель-політик стверджував, «що насамперед треба прямувати до моральної гідності, адже справжня мужність та бездоганна діяльність прикрашаються вшануваннями, нагородами, пишністю, а пороки та злочини караються пенями, ганьбою, кайданами, побоями, вигнанням та смертю»¹⁹. Політичний лідер, за Цицероном, «має розбиратися в усьому, що стосується громадянських звичаїв і людської натури, що стосується повсякденного життя, державного устрою, суспільних порядків, суспільних уявлень, природних властивостей і традицій»²⁰.

Цицерон, безумовно, належить до першого покоління інтелігентів-політиків, на прикладі політичної кар'єри якого можна побачити і певну політичну незрілість, і відсутність опори на широкі кола римської громадськості, й певну безпорадність у питаннях державного управління. Але внесок Цицерона в скарбницю світової політичної культури безцінний, а глибокий інтерес до його спадщини пояснюється насамперед тим, що він жив і діяв у велику і драматичну епоху не тільки римської, а й світової історії.

Марк Аврелій (121–180 рр.) був не лише римським полководцем та імператором, а й останнім визначним представником античного стоїцизму у філософії. У праці «До самого себе», наводячи свої погляди на володарювання, він писав: «Не йди слідами Цезарів й не дозволяй себе втягнути... Намагайся зберегти в собі простоту, добродієність, незіпсованість, серйозність, скромність, відданість справедливості, благочестя, доброзичливість,

волелюбність, твердість у виконанні потрібної справи... Шануй богів і турбуйся про людське благо»²¹. Як бачимо, в цій настанові філософ-імператор у концентрованому вигляді сформулював основні моральні й гуманістичні завдання володаря. Спроби осмислення надзвичайно важливого соціального феномена політичного лідерства робили давньоримські історики Гай Саллюстій, Тит Лівій, Тацит, Марцеллін, Светоній та інші, які бачили в національних героях, монархах та полководцях фактично єдиних творців історії.

Відомий римський історик Гай Саллюстій (86–35 до н. е.), як і Цицерон, був визначним діячем свого часу: народний трибун, сенатор, проконсул у Новій Африці, учасник військових походів Цезаря. Занепад Римської держави він убачав у моральному розкладі нобілітету та нездатності сенату управляти державою. Для нього головна рушійна сила історії — це діяльність видатних осіб. Він підкреслює, що честолюбство, пихатість та жорстокість панства перетворили римську владу на нестерпну та ганебну. В умовах морального розкладу правлячої римської еліти стали можливими часті заколоти, громадянські війни, прихід до влади тиранів і диктаторів. У цілому Саллюстій виступає як виразник римської демократії, який щиро висловлює ненависть до нобілітету. У своїх історичних працях він створив яскраві політичні портрети Катиліни, Цезаря, Катона, Югурти, Марія, Сулли та інших²².

Тит Лівій (59 до н. е. — 17 н. е.) написав «Римську історію» у 142 томах. До нашого часу дійшли лише 35 книжок, в яких викладається історія Риму під владою царів, а також події Пунічних війн. Розповідаючи про видатних правителів та полководців Риму, автор стверджує, що моральні підвалини сприяли створенню римської величі. Царський період правління, який охоплює близько 250 років, написаний на основі анналів, що були складені майже через три століття після означених подій, і, природно, є напівміфологічними, де реальність переплітається з легендами та вимислами. Такими є образи Енея, Асканія Сильвія, Агріппи, Ромула та інших. Лише етрусська династія Тарквініїв має достовірні історичні підтвердження, що й відзначає історик²³.

Події Пунічних війн викладені Лівієм на основі особистих якостей провідних військово-політичних лідерів Карфагену Гамількара, Ганнібала, Гасдрубала, римського полководця-тріумфатора Корнелія Сципіона Африканського та інших. Про Ганнібала історик пише: «... він був хоробрим, кидаючись у небезпеку, настільки ж був обережним у самій небезпеці. Не було таких турбот, від яких би він стомлювався тілом або падав духом. І спеку, і мороз він переносив з рівним терпінням; їв і пив рівно стільки, скільки вимагала природа, вибирав час для відпочинку, не звертаючи уваги на день або ніч... ті часи, які залишалися вільними від роботи...»²⁴.

Видатний давньоримський історик Корнелій Тацит (56–117 рр.) у своїх працях «Агрікола», «Германія», «Історія» і «Аннали» розкриває історичну

роль Риму за часів імперії, в якій він убачав необхідний етап римської історії, прогресивну форму економічної та військово-політичної організації держави, яка закономірно змінила республіку. Але він чітко усвідомлював деспотичне свавілля багатьох імператорів. Історичні портрети Нерона, Отона, Вітеллія, Віспасіана, Тита, Доміціана, Гальби та інших створені на ґрунтовній джерельній основі, з використанням широкого кола архівних матеріалів. Одних імператорів Тацит ототожнює з носіями добра і блага, інших — з уособленням зла і ганьби²⁵. З особливою повагою описані політичні біографії імператорів Цезаря, Августа, Клавдія, Віспасіана і Тита. Імператори Тиберій, Гай Калігула, Нерон, Гальба, Отон, Вітеллій і Домініціан названі тиранами. В історичній концепції Тацит робить висновок: «Поганим імператором подобається необмежена влада, добрим — помірна свобода»²⁶. У працях видатного римського історика немає чітких переваг будь-якої з форм володарювання, але він з повною визначеністю висловлює ненависть до тиранії та скептицизм до аристократичного елементу римського державного устрою. Ідеалом для мислителя є давня римська республіка, коли в суспільстві, на думку Тацита, панували справедливість, добросовісність та рівність громадян.

Давньоримський історик і письменник Светоній Транквилл (70–122 рр.) написав «Життя дванадцяти Цезарів», коли займав посаду імператорського секретаря і мав вільний доступ до імператорських архівів. Біографії римських імператорів охоплюють період від Цезаря до Домініціана. Автор не тільки викриває вади перших цезарів, а й відзначає їхні позитивні, з точки зору сучасників, риси, ілюструючи на конкретних прикладах «добрих правителів» і «тиранів».

Светоній був фактично першим творцем і представником нового типу біографічного жанру, коли виникла потреба у виразній та фактологічній оцінці діяльності кожного імператора кожної династії. Так, політична біографія Юлія Цезаря свідчить про блискучу освіту, видатні здібності полководця і державного діяча. Політичні успіхи Цезаря пов'язані з низкою його особистих якостей і вчинків, які привели його до верховної влади. Історик відзначає: «...він щедро роздавав все, про що його просили ..., громадян з інших станів, які приходили до нього, він осипав дарунками, не забуваючи їхніх рабів, якщо ті були милі патрону..., з таким же старанням притягав він до себе і царів і провінції в усьому світі ..., видовища він робив найрізноманітніші: і битви гладіаторів, і театральні вистави в усіх кварталах міста та різними мовами, і перегони в цирку, і змагання атлетів, і морський бій ... вірністю й турботою про клієнтів він відрізнявся змолоду, до друзів був завжди уважним і добрим...»²⁷. Портрет Цезаря насичений ораторськими, політичними та військовими здібностями, які були притаманні першому римському імператорові, а також його терплячості незалежно від скромних фізичних даних.

Імператора Нерона Светоній описує як самозакоханого, жорстокого і розпутного тирана, зайнятого переважно власними «акторськими» успіхами,

а не державними справами, які він передовіряв своїм рабам та іншим тимчасовим правителям. Його вбивство у віці 32 років стало порятунком від тиранії. «Радіння в народі було таке, що біднота бігала по всьому місту у фригійських ковпаках»²⁸.

Книга Светонія є цінним джерелом античної історико-політичної культури, де в літературній формі показано подоби політичних лідерів світової імперії. Автор розповів про своїх героїв, прагнучи зобразити як їхні видатні обдаровання і дії, так і негідні вчинки і пороки. Светоній неодноразово підкреслював, що в боротьбі за верховну владу люди виявляють і нестримну волю, і цілеспрямованість, і розумові здібності, і підступність, і грубу силу, і жадібність, і немилосердність, і моральний нігілізм. Книга свідчить, що боротьба за володарювання часто обертається не тільки втраченою людських гідностей, а й трагічним фіналом для самих пошукачів необмеженого панування. Так, з дванадцяти римських імператорів книги Светонія дев'ять закінчили життя через насильницьку смерть, а два — внаслідок хвороби. Лише Август помер власною смертю у віці 76 років. Праця Светонія стала своєрідним документом для середньовічної Європи, коли формувалася ідея «освіченої монархії» і, безумовно, мала певний вплив на європейську політичну культуру різних епох.

Давньоримська політична література завершує знайомство з поглядами та концепціями античних мислителів на сутність володарювання. Оцінка стародавніми авторами місця і ролі правлячих еліт і лідерів стала основою наукової розробки сучасної політичної науки з проблем елітотворення і лідерства. Багатий фактологічний матеріал, глибокі узагальнення та мудрі сентенції, притаманні творам давніх мислителів, дають змогу сьогодні отримати вичерпні уявлення не тільки про характер влади та її носіїв давньої епохи, а й визначити місце політичного лідерства на всіх етапах людської цивілізації.

Розвиток суспільства обумовлював радикальні культурні та духовні зміни, в центрі яких став релігійний фактор.

Складний шлях християнства від нечислених та роз'єднаних общин до панівної релігії в Європі був пов'язаний з глобальними політичними та соціально-економічними змінами. Мінялася в перші століття Нової ери ідеологія і соціальний склад самих християнських общин. Криза рабовласницького ладу штовхала значну частину заможних прошарків населення, які мали не тільки матеріальні кошти, а й певну освіту, до християнських общин. Поступово представники колишньої рабовласницької знаті захопили панівні позиції в християнських громадах і створили єпископат. У руках єпископів (спочатку вони обиралися, а потім призначалися) зосереджувалася влада й управління християнськими общинами, що призвело до створення монархічного єпископату²⁹.

Християнська історіографія визначає періодизацію церкви таким чином: «1) Давній період нероздільної церкви простягається до середини

XI ст. (1054 р.); 2) Середньовічний обіймає час від середини XI ст. до падіння Константинополя в 1453 р., а в Західній Європі до виступу М. Лютера (1516 р.); 3) Новий період починається від зазначених подій і триває до сьогодні»³⁰. Раннє Середньовіччя (V–XIV ст.) не подарувало людству гуманітарного прогресу, як це було в Стародавні часи. Панування релігійного світогляду, носієм якого була християнська церква, яка стала в більшості європейських країн державною, призвело до занепаду багатьох гуманітарних наук, заглушило загалом суспільну думку на декілька століть. Так, відомий християнський мислитель Августин (354–430) у трактаті «Про град Божий» не тільки виклав основи християнської політичної доктрини (постійна боротьба праведного з грішним), а й обґрунтував вимогу підкорення світської влади церкві. Він стверджував: «Так як головна умова обопільного союзу в кожній державі полягає в підкоренні царям і взагалі вищій владі, значно більше повинні ми підкорятися в усьому Богові...»³¹. Інший мислитель-богослов Фома Аквінський (1226–1274) у трактатах «Суми теорії» та «Про правління володарів» розглядав державу як частину універсального порядку, творцем і верховним правителем якого є Бог. Він обґрунтував ідею всесвітньої зверхності римського папи як намісника Бога на землі. Світську владу (монархічну) Фома Аквінський наділяє божественним характером; вона має бути моральною, розумною й соціальною. Проголошуючи священність монархічної влади, християнський богослов вважав, що в разі перетворення монархії на тиранію припустимі виступи підданих проти тирана, а насильницьке зміщення тирана не є гріхом³². Така позиція була певним кроком уперед, бо попередня концепція Августина вважала будь-яке протистояння монархічній владі смертним гріхом. Відомий теоретик соціал-демократії Карл Каутський (1854–1938) у праці «Походження християнства» доходить висновку, що «християнська церква перетворилася в організацію панування, яка служить або потребам власних володарів, або потребам інших носіїв політичної влади, які спромоглися підкорити собі церкву»³³.

Криза католицизму за часів Середньовіччя супроводжувалася низкою гучних політичних подій. Серед них: Авіньйонське полонення пап французькими королями (1309–1377); «Великий розкол» (1378–1417), коли відбувся розподіл католицького кліру спочатку на два, а потім на три церкви, які очолювали ворогуючі один з одним папи; створення незалежної від Ватикану англіканської церкви (1534 р.); «Реформація» в Європі — широкий рух проти католицької церкви, пов'язаний з іменами Мартіна Лютера в Німеччині, Ульріха Цвінглі в Швейцарії, Жана Кальвіна у Франції, Яна Гуса в Чехії. Реформатори були не просто засновниками нових християнських напрямів — лютеранства, кальвінізму, англіканської церкви, баптизму та інших, а й визначали функції світської влади, яка не повинна визнавати верховенство церкви. Політичні погляди лідерів Реформації не були відверто сфокусовані на проблемі влади. Вони лише опосередковано

відзеркалювали їхні позиції на управління суспільством з боку світських правителів.

Більш визначену систему поглядів на владу та управління суспільством здійснили політичні мислителі епохи Відродження Н. Макіавеллі, Т. Мор, Ла Боесі, Ж. Боден, Т. Кампанелла та інші. Ідеологи Відродження виступали проти диктату церкви в політичному житті суспільства, були прихильниками міцних національних держав, убачали в сильній монархічній владі гарантії проти феодалного свавілля та клерикального диктату.

Найбільш вагомий внесок у дослідження політичного лідерства зробив видатний італійський мислитель епохи Відродження Ніколло Макіавеллі (1469–1527). Як прихильник республіканської форми правління Н. Макіавеллі, аналізуючи становище тогочасних роздроблених італійських держав, які постійно ворогували між собою, що давало змогу могутнім північним сусідам (Франції та Австрії) постійно нападати на італійські землі і грабувати їх, дійшов висновку, що спасіння Італії в об'єднанні під владою диктатора-монарха. У трактаті «Володар» мислитель відмовляється від моральних принципів управління. Він виправдовує терор, зраду, брехню та інше заради загальної справи державної могутності, стверджуючи: «...ми знаємо з досвіду, що в наш час великі справи таланили лише тим хто не намагався стримати дане слово й умів, кого треба, обвести навколо пальця; такі володарі зазвичай досягали успіху куди частіше, ніж ті, хто ставив на чесність...»³⁴. Твір Н. Макіавеллі став своєрідним довідником з державного управління монархічних країн. У ньому є цілий набір практичних порад та рекомендацій, як ефективно управляти суспільством, уникаючи ненависті й зневаги щодо підданих. Ось деякі постулати трактату видатного мислителя:

— «Нерідко володарі, особливо нові, з часом переконуються в тому, що більш віддані та корисні для них люди — це ті, кому вони спочатку не довіряли»;

— «Ніщо не може викликати до володаря такої поваги, як військові справи та надзвичайні вчинки»;

— «Володаря поважають також, коли він відкрито виявляє себе ворогом або другом, тобто коли він без коливань виступає за одного проти іншого — це завжди краще, ніж стояти осторонь»;

— «Нерішучі володарі зазвичай обирають невтручання, щоб уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це призводить їх до катастрофи»;

— «Володар має також виказувати себе покровителем обдарованих, шанувати обдарованих людей, віддавати пошану тим, хто відзначився в будь-якому ремеслі або мистецтві»;

— «Велику значущість має для володаря вибір радників, а якими вони будуть, хорошими чи поганими, — залежить від розсудливості володарів. Про розум правителя передовсім судять по тому, яких людей він до себе наближає»³⁵.

Таким чином, Н. Макіавеллі переніс проблему політичного володарювання з царини уявлення та належного у площину реального життя, виявив природу, функції, технологію та зміст монархічного лідерства. Основними критеріями поведінки людей у суспільстві Макіавеллі вважав страх і любов, які й повинен використовувати Володар. Крім страху і любові Володар має також використовувати честолюбство, притаманне кожній людині. Технологія стабільного лідерства полягає у вмілому поєднанні засобів заохочення і покарання, причому останнє має значно перевищувати перше. Макіавеллі був переконаний, що Володар, який прагне абсолютної влади, зобов'язаний утримувати підданих у такому страху, щоб відібрати будь-яку надію на опір. Мислитель вважав, що нагороду і заохочення по службі слід роздавати по краплі, щоб здобути істинно шляхетну оцінку.

Н. Макіавеллі визначив функції політичного лідера. Серед них він виділяє: забезпечення суспільного ладу й стабільності в суспільстві; взаємозв'язок розбіжних інтересів; мобілізацію народу на вирішення загальнонаціональних завдань. У цілому теорія політичного лідерства за Н. Макіавеллі побудована на наступних положеннях: 1) влада правителя базується на всебічній підтримці з боку соратників; 2) підлеглі зобов'язані розуміти цілі й прагнення лідера та виявляти здібності до їх виконання; 3) Володар має володіти непохитною волею та живучістю; 4) правитель — завжди зразок мудрості й справедливості для своїх прихильників.

Розроблені Макіавеллі практичні поради для правителів, які передбачають майстерне поєднання хитрощів і сили, високо оцінювали Кромвель, Наполеон, Сталін та багато інших відомих політиків. Виправдання мислителем державного насилля, вбивств, зради, брехні пізніше породило термін «макіавеллізм», який став визначати політику зневажання законів, моралі.

Європейське середньовіччя, безумовно, було центром становлення і формування передової суспільно-політичної думки. Створення та зростання могутніх централізованих держав, утвердження феодалного абсолютизму, зародження капіталістичних відносин на тлі географічних відкриттів та колоніальних завоювань, розвиток нових галузей науки і техніки, реформація церкви, Ренесанс у мистецтві, літературі та суспільній думці — все це стало суттєвими факторами цивілізаційного прогресу.

Політична думка про владні еліти і лідерство стародавніх часів і Середньовіччя дає змогу познайомитися з поглядами видатних мислителів на сутність людського володарювання. Багатий фактологічний матеріал, глибокі висновки та мудрі сентенції, які є в творах античних і середньовічних авторів, дають змогу одержати сьогодні вичерпні уявлення не тільки про характер влади та її носіїв давніх епох, а й визначити місце політичного лідерства на всіх етапах людської цивілізації.

2. Ідея лідерства в політичній думці Нового і Новітнього часів

Політичні теорії нової і новітньої історії націлені на обґрунтування спроможності влаштування суспільства на принципах раціоналізму, свободи і громадянської рівності. До цих ідеалів прагнув новий клас — буржуазія, яка з кожним століттям набувала все більшої економічної могутності, залишаючись без важелів державного управління. Боротьба буржуазії проти феодалізму вилилася в яскраву епоху широкого ідейно-політичного руху в країнах Європи, який дістав назву — Просвітництва. Ідеї просвітителів-мислителів стали основою класової самосвідомості буржуазії та ідеологічним обґрунтуванням буржуазних революцій у Голландії, Англії, Франції та інших державах. Революції XIX століття у Франції, Німеччині, Італії, Австро-Угорщині фактично завершили остаточну перемогу капіталізму в економіці й панування в політичній сфері.

Політична думка нового часу з інших позицій характеризує владу і роль політичних лідерів в умовах буржуазного панування. На зміну окремим трактатам про владу приходять цілі теорії і концепції, авторами яких були блискучі мислителі епохи Просвітництва.

Вагомий внесок у теоретичні розробки проблем влади й управління суспільством зробили англійські Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм, Е. Берк, І. Бентам, В. Галлам, Т. Карлейль та інші. Розглянемо деякі окремі теоретичні погляди та концепції англійських мислителів на проблеми володарювання і політичного лідерства.

Видатний англійський філософ-матеріаліст, ідеолог буржуазії Томас Гоббс (1588–1679), автор численних творів, у тому числі відомого трактату «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і світської», вважав, що утримати людей від хаосу може лише сильна і нічим не обмежена влада монарха. Вся діяльність людей і життя суспільства мають бути підпорядковані державній владі й регулюватися нею. Обґрунтовуючи всевладдя лідера, Гоббс доходить висновку: «...жодна людина, яка володіє верховною владою, не може бути по праву страчена або як-небудь інакше покарана будь-ким зі своїх підданих». «Суверен... має право здійснити все, що він вважає необхідним для збереження миру і безпеки шляхом попередження чвар усередині та на падіння ззовні...»³⁶.

У своєму трактаті Гоббс надає політичному лідеру широкі права і повноваження: диктувати підданим правила поведінки і володіння власністю; здійснення судової функції; проголошувати війну й укласти мир; призначати всіх радників і міністрів; нагороджувати і карати; встановлювати почесні титули і табелі про ранги. Говорячи про владу лідерів-узурпаторів, мислитель стверджує: «Влада суверена, яка була придбана силою, не може бути без його згоди перенесена на іншого. ... Він є суддею того, що необхідно для підтримки миру; він вирішує питання про навчання; він є єдиним

законодавцем і верховним суддею в усіх суперечках; він визначає час і привід для проголошення війни й укладання миру; йому належить право обирати посадових осіб, радників, військових та інших чиновників і виконавців, а також встановлювати нагороди, покарання, пошани та ранги»³⁷. Таким чином, Т. Гоббс, будучи прибічником необмеженої монархії, дійшов висновку, що абсолютна монархічна влада в суспільстві необхідна, щоб позбавити його членів від хаосу та насильства (війни всіх проти всіх), а в обмін на владні повноваження монархові громадяни отримують безпеку і захист.

Джон Локк (1632–1704), автор праць з філософії, теології, політичної теорії, педагогіки та економіки в праці «Два трактати про управління державою» проголошує недоторканність прав і свобод власника, виступає одним із перших ідеологів лібералізму. Він був противником абсолютної монархії як форми державного управління, вважав її несумісною з основами та цілями суспільного життя. Він підтримував право народу на повстання, якщо правителі зневажають його законні інтереси і права. Положення трактату про узурпацію влади і тиранії дають змогу виявити ставлення Джона Локка до окремих питань політичного лідерства: «...узурпатор ніколи не може мати права на своєму боці, адже узурпація відбувається тільки тоді, коли хто-небудь оволодіває тим, на що має право інший». Говорячи про відмінності між освіченим монархом і тираном, мислитель підкреслює, що вони «полягають тільки в тому, що перший створює закони, які обмежують його владу, і метою його правління є суспільне благо, а другий всі підпорядковує власній волі та примхам». «Скрізь, де влада, вкладена в чийсь руки для управління народом і для збереження його власності, пристосовується до інших цілей і використовується для того, щоб розоряти його, мучити або підкоряти деспотичним і безладним наказом тих, хто має цю владу, всюди вона відразу ж виявляється тиранією, незалежно від того, одна людина користується цією владою чи декілька»³⁸.

Локк не сприймав концепцію Гоббса про абсолютну й необмежену монархічну владу. Він дотримувався позиції, що основний обов'язок держави, яка виникла на основі суспільного договору, є дотримання «природного права», захист особистої свободи і приватної власності громадян. Він стверджував: «Для правильного розуміння політичної влади і визначення джерел її виникнення ми повинні розглянути, в якому природному стані перебувають усі люди, а це — стан повної свободи і стан рівності...»³⁹. Мислитель пояснює сутність агресивного панування таким чином: «... той, хто хоче підкорити мене своїй владі без моєї згоди, буде робити зі мною все, що йому заманеться, і може навіть знищити мене, якщо в нього буде таке бажання; ... і розум спонукає мене дивитися на нього як на ворога моєї безпеки, який прагне відібрати в мене *свободу*...»⁴⁰. Говорячи про цілі політичного суспільства і правління, Локк визначив основні положення: 1) встановлення справедливого законодавства; 2) створення досвідченого й неупередженого судочинства; 3) формування реальної сили, яка «змогла б

підкріпити і підтримати справедливий вирок і привести його у виконання»⁴¹. Локк є фундатором доктрини економічного й управлінського лібералізму — суспільно-політичного напрямку, який успішно розвивався в минулі два століття і є всесвітньою ідеологією нашого часу, але, враховуючи час, коли діяв мислитель, треба сказати, що найдосконалішою формою держави він вважав конституційну монархію.

Англійський філософ, правознавець та історик Давид Юм (1711–1776) трактував проблеми державності та володарювання таким чином:

«Правителі настільки далекі від того, щоб вважати джерелом як свого авторитету, так і обов'язку перед підданими..., що по можливості приховують походження своєї влади від народу, особливо від простолюдинів»⁴². Він сформулював три основні принципи, які є джерелом права на державну владу: «Перший принцип — це принцип, який обґрунтовує авторитет усіх найбільш усталених урядів у світі, а саме: принцип *тривалого володіння* владою за будь-якої однієї форми правління або за спадкоємності володарів... Коли немає форми правління, яка ґрунтується на підвалинах тривалого володіння владою, для її зміни буває достатньо *наявного володіння*, яке можна розглядати як друге джерело державної влади... *Право завоювання* можна вважати третім джерелом урядової влади»⁴³.

Видатний англійський мислитель, історик, філософ і публіцист Томас Карлейль (1795–1881) був переконаний, що сама історія людства й усі історичні події є результатом творчості видатних осіб. Така позиція і погляди на історичний процес зближали його з багатьма положеннями Н.Макиавеллі. Карлейль у своїх творах наполягав на тому, що єдиними творцями історії є «обрані», «герої». Для нього світова історія — це біографії визначних людей, а народні маси є лише сліпою зброєю в їхніх руках. Особливу роль в історичному процесі він відводить, наприклад, Наполеону Бонапарту наприкінці подій Великої Французької революції XVIII століття: «Це людина з головою, людина діла... твердість! Артилерійський офіцер твердий, як бронза, а при потребі швидкий, як блискавка». Але, визначаючи міру впливу лідера, англійський мислитель робить висновок: «Велич визначної людини виявляється в тому, як вона поводить з маленькими людьми»⁴⁴.

Французьке просвітництво, яке по праву називають попередником Великої Французької революції 1789–1794 років, спочатку деякі ідеї запозичувало у британців. Але просвітницька критика у Франції була більш дійовою й одержувала величезний суспільний резонанс, адже спрямовувалася проти абсолютизму й феодальних державних установ. Видатні французькі мислителі були найбільш численною яскравою когортою блискучих ідеологів майбутніх соціально-політичних перетворень. Імена Жана Мельє, Шарля Монтеск'є, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, енциклопедистів на чолі з Дені Дідро та багатьох інших увійшли в світову скарбницю політичної думки.

Кюре з Шампані Жан Мельє (1664–1729) у творі «Заповіт» виступив з гострою критикою суспільного ладу феодальної Франції, вважаючи, що

світська та духовна влади підтримують одна одну як два злочинці: «Релігія підтримує навіть найгірший уряд, а уряд, у свою чергу, підтримує навіть найбезглуздішу, найбільш нісенітну релігію... Служителі релігії, які панують над нашою совістю, є нахабними дурисвітами народу, а володарі та інші сильні світу сього, які володіють нашим тілом і майном, — найбільшими злодіями та убивцями з усіх існуючих у світі»⁴⁵. «Заповіт» Ж. Мельє справив значний вплив на подальший розвиток революційно-демократичної ідеології передреволюційної Франції та світової радикально-революційної думки.

Видатний французький мислитель Шарль Монтеск'є (1689–1755) у праці «Персидські листи» наводить гостру сатиру на соціальні та політичні інститути абсолютистської Франції. Він гнівно засуджував деспотизм, відстоював право людей на свободу, а зразком державного управління вважав швейцарську республіку⁴⁶. Пізніше в працях «Роздуми про причини величі та падіння римлян» і «Про дух законів» Монтеск'є виділяє три форми державного управління — деспотію, монархію і республіку, але республікансько-демократичний лад він визнає лише для невеликих країн. Визначаючи деспотизм як ганебну систему, він надає перевагу в управлінні у великих державах конституційній монархії⁴⁷.

Видатний французький мислитель Франсуа Марі Аруе Вольтер (1694–1778) був послідовним борцем проти феодального абсолютизму та релігійного фанатизму. Політичні погляди Вольтера формувалися на основі неприйняття самодержавного свавілля та станової нерівності. Він був прихильником буржуазних свобод й поміркованості в політиці. Його ідеї реформування влади зверху передбачали створення освіченої монархії. Пізніше мислитель схиляється на користь конституційної монархії, а з часом — і до республіки. Разом з Дідро і Даламбером він активно залучався до участі в створенні «Енциклопедії»⁴⁸. Про сутність влади великий мислитель писав: «Той, хто побажав би підрахувати нещастя, пов'язані з ганебним правлінням, змушений був би написати історію людства»⁴⁹.

Роль Вольтера в розвитку та поширенні передових ідей важко переоцінити. Він палко вірив у силу розуму, у визволення людини від рабства. Вольтерівський дух сумніву і вільнодумства, який у багатьох країнах називали «вольтер'янством», розуміли як заклик до революційної боротьби проти абсолютизму і духовного мракобісся. Політичні погляди і виступи Вольтера стали поштовхом до виникнення цілої плеяди видатних французьких мислителів, які не тільки створили величезний масив громадсько-політичної науки, а й стали ідейними попередниками Великої французької революції XVIII століття.

Головний редактор «Енциклопедії» Дені Дідро (1713–1784) у трактаті «Промова філософа, звернена до короля» писав: «Володаре, якщо Ви бажаєте мати священників, Ви не можете бажати філософів, а якщо бажаєте філософів, не можете бажати священників. Адже філософи за самою своєю

професією — друзі розуму і науки, а священники — вороги розуму і заступники темноти, і якщо перші роблять добро, то другі роблять зло; Ви ж не можете бажати водночас добра і зла»⁵⁰. Перекоаний супротивник абсолютизму і божого походження королівської влади, Дідро покладав певні надії на плідну діяльність освіченої монархії, але пізніше він прийшов до ідеї республіканського правління.

Видатний французький політичний мислитель Клод Гельвецій (1715 — 1771) у трактатах «Про розум» і «Про людину» писав: «... кожний прагне стати деспотом. Щоб досягти цього, необхідно послабити владу знаті та народу, а для цього потрібно протиставити інтереси громадян»⁵¹. Далі він висловлює думку: «Стати деспотом легко. Народ рідко передбачає біди, які несе за собою зміцніла тиранія. Коли ж нарешті він помічає їх, то виявляється зігнутим під ярмом, обтяженим ланцюгами і безсильним, щоб захищатися, він лише очікує кари. Ухвалені слабкістю народу володарі стають деспотами»⁵².

Видатний політичний мислитель, енциклопедист Поль Гольбах (1723—1789) визначав політику як мистецтво управління людьми. Значну увагу він приділяв законодавству й вихованню професійних управлінців. Не втратили актуальності думки Гольбаха про проблему підготовки державних діячів та діяльності політичних лідерів по управлінню та розвитку суспільства, зокрема: «Володар зобов'язаний шанувати, захищати і винагороджувати кожного підданого за його заслуги та користь»⁵³.

Видатний мислитель Франції Жан-Жак Руссо (1712—1778) убачав у нерівності корінь зла і стверджував, що це зло пов'язане з деспотичною монархічною владою. Він не вірив у справедливість просвітницької монархії і стверджував, що в умовах монархічного правління «все сприяє тому, щоб позбавити справедливості та розуму людину». «Тиран — це король, який управляє за допомогою насилля, не рахуючись зі справедливістю і законами»⁵⁴.

У полеміці з Д. Дідро, який був прихильником концепції «просвітницького абсолютизму», Руссо стверджує, що правителі не тільки від природи не зацікавлені в щасті народних мас, а, навпаки, часто шукають власну користь в їхніх бідах. Він пише: «Той, кого могутність ставить вище людей, має бути вище людських слабкостей...»⁵⁵.

Один з найяскравіших вождів французької революції, вчений і публіцист Жан Поль Марат (1743—1793), пройшовши складний життєвий шлях і здобувши блискучу освіту в Бордо, Парижі та Единбурзі, очолював справжнє революційне крило мислителів та політичних діячів свого часу. Його газета «Друг народу» була трибуною палкої боротьби не тільки проти деспотичного абсолютизму, а й проти вождів великої буржуазії («жирондистів»), в яких він геніально передбачив майбутніх зрадників революції. У творах «Ланцюги рабства», «План кримінального законодавства» та інших Марат проголошує безкомпромісну боротьбу проти правителів,

які узурпували владу в державі, проголосивши цю боротьбу законною і справедливою. Монархічна реакція та лідери великої буржуазії (Неккер, Мірабо, Байя та інші) люто цькували Марата й організували його вбивство у липні 1793 року⁵⁶. У власних характеристиках правителів Марат був гранично об'єктивним і нещадним: «На одного доброго володаря — скільки в світі чудовиськ! Майже всі вони темні, пихаті, зневажливі, віддані святковості та насолодам. Більшість з них ледацюги, боягузи, грубіяни, зверхні, не здатні до жодної похвальної справи, до жодного шляхетного почуття. Дехто з них виявляє діяльну натуру, знання, здібності, талант, відвагу, великодушність; але справедливості, цієї найвищої з королівських чеснот, вони позбавлені цілком»⁵⁷.

Вождь якобінців і голова революційного уряду Максиміліан Робесп'єр (1758—1794) сформулював принципи революційного уряду, в яких проголошувалося: «Недостатньо залякувати ворогів народу, треба надавати допомогу його захисникам; ми просимо у правосуддя певних заходів на користь солдат, які борються та страждають за свободу»⁵⁸.

Учасник французької революції, утопічний комуніст Гракх Бабеф (1760—1797) перебував під впливом ідей Ж.-Ж. Руссо, Маблі і Морелі. Прихильник демократичної республіки і ліквідації всіх пільг аристократії і буржуазії, він зазнав репресій усіх політичних режимів часів революції, а термідоріанська диктатура призвела його до страти. У «Маніфесті плебеїв» Бабеф стверджує, що стійкий добробут більшості народу не повинен залежати «від бездарності, безпутності та злої волі правителів..., що треба покласти край тому нестійкому і завжди тяжкому становищу, в якому по волі тиранів усіх часів змагає більшість людей». Він називає громадянську війну боротьбою плебеїв і патрициїв: «Плебе ставить собі на службу всі добродетності: справедливість, людяність, безкорисливість. Патриціат закликає собі на допомогу всі пороки: хитрість, лукавство, підступність, ненажерливість, пихатість, честолюбство... Необхідно перебороти злочини і повернутися до демократичного правління...»⁵⁹.

Французький політичний мислитель, соціаліст-утопіст Клод Анрі Сен-Сімон (1760—1825) як офіцер воював за незалежність США. Він стверджував: «Окрім жахливих жорстокостей, які стали цілком природним наслідком такого застосування принципу рівності, який доручив владу темним людям, він створив форму правління зовсім не придатну, бо кількість правителів настільки збільшилася, що праці підлеглих ледве вистачає на їхнє утримання». Принципи Сен-Сімона для управління суспільством формувалися як «духовна влада — в руках учених, світська — в руках власників; влада ж обирати осіб для виконання обов'язків великих вождів людства — в руках усього народу; заробітна платня правителям — пошана»⁶⁰.

Сен-Сімон був переконаний, що «уряди не будуть більше керувати людьми, їхній обов'язок обмежуватиметься лише усуненням усього того,

що заважає корисним справам». «Єдиний клас суспільства, якому ми бажаємо підсилення владності та політичної сміливості, єдиний клас, честолюбство якого йде на користь, а сміливість необхідна, є загалом клас підприємців, адже їхні власні інтереси цілком узгоджуються зі спільними інтересами»⁶¹.

Підводячи підсумок суспільно-політичного значення французького Просвітництва, можна констатувати, що воно висунуло блискучу когорту політичних мислителів, які обґрунтували й проголосили ідеали свободи, рівності, щастя народу, випереджаючи свій час. На відміну від англійського Просвітництва, яке формувалося після революційних подій, французьке — стало ідеологічним і організаційним підґрунтям, своєрідним ідейно-політичним стрижнем у діяльності всіх вождів і лідерів Великої французької революції.

Просвітницький рух Північної Америки був ідеологічною основою боротьби за визволення з-під колоніальної залежності від англійської метрополії. Серед видатних діячів американського Просвітництва були лідери Війни за незалежність (1775–1783 рр.) Т. Джефферсон, Б. Франклін, Т. Пейн та інші. Більшість з них були послідовниками французьких просвітителів. Так, Томас Джефферсон, який був третім президентом США, писав після своєї політичної кар'єри: «Виборчий деспотизм — це не та форма правління, за яку ми боролися. Ми боролися за таку форму правління, яка не тільки повинна ґрунтуватися на принципах свободи, але за якої правляча влада була б так розподілена та зрівноважена між декількома інститутами влади, щоб жоден з них не міг би вийти за межі власних законних повноважень, щоб не зустріти ефективного стримування і протидії з боку інших»⁶². Сучасна американська політична думка має багато послідовників Джефферсона, які гостро критикують американську конституцію, яка фактично створила в державі демократію для олігархії, а не для народу.

Сучасна американська політична наука цілком виразно стверджує, що американську конституцію сформували удачливі в справах плантатори, торговці та фінансисти, пов'язані між собою кровними та шлюбними зв'язками, або спільною службою в конгресі, на військовій та дипломатичній ниві. Нині такі висновки не дуже приємні деяким adeptам американської політичної системи нових державотворень, особливо на постсоціалістичному та пострадянському просторі. Але це політична реальність.

Помітне місце проблема політичного лідерства займає в марксизмі. Карл Маркс (1818–1883) визначив критерії оцінки діяльності окремих видатних осіб. Згідно з марксистською теорією, активність політичних лідерів обмежується історичною потребою і класовими інтересами. Політичний лідер виступає лише найпослідовнішим, найбільш вправним і впливовим виразником волі класу. Марксизму не властиві ні фаталістичні уявлення про автоматизм суспільного розвитку, ані суб'єктивістські погляди, що

зводять історію до сваволі та дій великих людей. Віддаючи належне періодам правління багатьох видатних монархів, К. Маркс негативно ставився до монархічної форми влади, ототожнюючи її з державним тероризмом: «...монархічні терористи, терористи милістю Бога і закону, на практиці жорстокі, ганебні та підлі, в теорії боягузи, потаємні та двоєдушні, в будь-якому відношенні безчесні»⁶³.

Марксизм стверджує, що видатні особи відіграють значну роль в історії людства. Конкретні історичні потреби, згідно з марксизмом, породжують енергію мас, висувають їхніх вождів і лідерів. Таким чином, видатні політики «...залишають в історії слід, тому що більш глибоко усвідомлюють і більш чітко висловлюють суспільні потреби, організують громадські сили і керують боротьбою мас за задоволення цих потреб. Історична значущість дій видатних осіб залежить від масштабів і цілей суспільних рухів, інтереси яких вони виражають»⁶⁴.

Всесвітня політична історія людства, яка зазнавала в різні періоди великих катаклізмів і зламів, завжди мала оціночні міркування щодо цих явищ з боку політичних мислителів. Сучасна політична реальність також пов'язана з часом великих історичних і політичних змін, які характеризуються формуванням нових геополітичних систем, створенням нових держав і міждержавних альянсів, хоча очевидно, що в сучасному світі не завжди править суспільний прогрес і соціальна справедливість. Історичне минуле політичного лідерства не може дати точні та ефективні рецепти сучасним політикам щодо управління суспільством. Але минуле може застерегти від багатьох помилок в управлінні долею людей, які мали місце в історії і призводили до трагічних наслідків. Минуле може сприяти виробленню найбільш оптимальних орієнтирів у політичній практиці сучасних лідерів.

Політичне життя минулого багате різними типами лідерства. Всі вони одержали неоднозначні оцінки і характеристики своїх сучасників і політичних мислителів подальших епох. Але політична наука лише наприкінці XIX і в XX століттях зробила наукове осмислення і теоретичне обґрунтування феномена політичного лідерства, про що йдеться в спеціальному розділі поданого монографічного видання.

3. Концепції лідерства в російській та українській політичній думці

Східнослов'янська політична наука, до якої належать трактати мислителів Білорусі, Росії та України, почала формуватися лише в другій половині XIX століття. Умови становлення і розвитку цієї науки були різні. Якщо російські суспільствознавці працювали в умовах власної держави і їхні владно-державницькі ідеї ґрунтувалися на багатовіковій

політичній історії Московського царства і Російської імперії, то українські політологи розробляли свої концепції в умовах володарювання Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі. Але всі східнослов'янські представники політичної науки спиралися на історичний досвід Давньоруської держави, яка об'єднала всі східнослов'янські племена й до періоду роздвібненості та занепаду була доволі могутньою європейською державою.

Проблема політичного лідерства або володарювання набула досить широкого висвітлення в державних документах та історико-літературних джерелах давньоруської епохи. Формування давньоруської державності, прийняття християнства, торгово-економічні зв'язки з Візантією та європейськими країнами сприяли розвитку культури й письменності. Історико-літературні джерела X–XIII століть свідчать про те, що політика і державна влада вже домонгольського періоду відігравали провідну роль у розвитку суспільства. «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Повість временних літ», «Повчання Володимира Мономаха», «Слово про князів», «Києво-Печерський патерик» та інші пам'ятки того часу розповідають про спосіб правління князів, їхні військові та громадські дії, про оточення князів, а також про погляди самих давньоруських правителів на володарювання.

Російська політична думка бере початок з періоду становлення і зростання Московської держави. Вже в «Слові Даниїла Заточника» (XII ст.) князь порівнюється з головою човна, сила якого в могутньому війську, а сам він має бути грізним, але справедливим. Князівська гідність — це «сила Самсона, хоробрість Олександра, розум Йосипа, мудрість Соломона, мистецтво Давида...»⁶⁵.

Епоха московської централізації висуває нову політичну ідеологію, яку на початку XVI століття обґрунтували два мислителі — Йосип Волоцький (1439–1515) і Філофей Псковський (1462–1542). Ігумен Йосип у трактаті «Просвітитель» уперше в російській політичній думці легітимизував абсолютизм, надавши йому статусу влади від Бога. Така позиція сприяла посиленню процесу централізації влади й зміцненню російської державності. Посилаючись на численні релігійні джерела, Йосип Волоцький робить висновок: «Той, хто прийняв за вищим повелінням правління родом людським, має не тільки турбуватися про власні справи та розпоряджатися власним життям, а й все, що перебуває під його владою, захищати від заворушень і гріховних обурень, якими лукавий дух затоплює повсюди і збурує смиренність тіла»⁶⁶.

Ченець псковського монастиря Філофей став фактично першим автором концепції «Москва — третій Рим». Він наділяє московського володаря пишними епітетами: «найсвітліший», «високостольніший», «вседержавний», «боговінчаний», «благочестивий», «світліший». У відображенні Філофея великий князь московський не тільки цар, якому Бог надав усю повноту світської влади, а й голова православної церкви, охоронець православ'я

в усьому світі⁶⁷. У роки володарювання царя Івана Грозного ідеї московського самодержавства набули подальшого розвитку в працях Федора Карпова та Івана Пересветова.

Процес створення централізованої держави під владою Москви мав декілька етапів, які характеризувалися політичною участю і першістю спочатку боярства, потім дворянства. З приходом до влади династії Романових короткотривалий політичний вплив мали Земські собори, але з другої половини XVII століття в Росії утверджується абсолютизм, який у XVIII столітті перетворюється на імперію.

Згідно з російською політичною традицією монархія була уособленням усіх владних добродієностей. Всеволоддя царя, імператора на віки стало визначальним принципом політичного устрою російського суспільства. Політична думка також прагнула до обґрунтування доцільності необмеженої влади монархів.

Так, Микола Данилевський, автор популярної книги «Росія та Європа», писав: «Великих політиків відзначає своїм перстом не одна природа, яка обдаровує їх своїми дарами, а й щастя, яке поєднує їхню долю з долею тих народів, тих історичних інтересів, яким призначені успіх і перемога»⁶⁸.

У XIX столітті в Росії суспільно-політична думка поширилася завдяки становленню та розвитку радикальних політичних течій, які були представлені концепціями декабристів, революційних демократів, народників і марксистів.

Видатний російський революціонер, філософ, письменник і публіцист Олександр Іванович Герцен (1812 — 1870) дотримувався погляду, згідно з яким значення особи в історії визначається розумінням народних потреб. Видатні особи можуть впливати лише тоді, коли все готове вирушити вперед і потрібен лише ватажок. Ідеалізуючи особу і політику Петра I, Герцен пише: «...наприкінці XVIII століття на царському троні з'явився сміливий революціонер, обдарований всебічним генієм і незламною волею»⁶⁹.

Ідеолог бланкізму в російському народницькому русі Петро Ткачов вважав, що народ не спроможний до самостійної революційної творчості. Здійснити ідеали соціальної революції здатна лише свідомо меншість. Він був переконаний, що джерелом суспільного розвитку є воля окремих постатей: «... ми, особи, можемо впливати на хід і розвиток історичного процесу і... є в цьому процесі... активними і самостійними діячами»⁷⁰.

Один з провідних ідеологів російського народництва, публіцист і соціолог Микола Михайлович (1842–1904) став автором теорії «героїв і натовпу». Він стверджував, що масові рухи є за своєю сутністю несвідомими і наслідуваними, адже суспільство прирікає більшість населення на жебрацьке існування, вузькість інтересів та убогість духовної діяльності. Під впливом такого образу життя маса перетворюється на «натовп», який готовий йти за «героєм» куди завгодно⁷¹.

Феномен політичного лідерства визначався в політичних і науково-теоретичних працях російських мислителів інших напрямів суспільно-політичної думки.

У «Міркуваннях про державний устрій імперії» граф Михайло Сперанський (1772–1839) попереджав: «У кожній державі, де політичне становище визначається єдиним характером володаря, закон ніяк не буде мати сили, народ буде тим, чим влада звелить йому бути»⁷².

Погляди російського історика, філософа і публіциста Петра Струве (1870–1944) на політичне лідерство пов'язувалися з проблемою ролі та значення російської інтелігенції в революційній боротьбі XIX–XX століть. Він був прихильником політичних компромісів, стверджуючи, що низька компетентність політиків, які домагаються влади, не дозволяє їм передбачати окремі наслідки власних дій й оцінювати реальну можливість виконання своїх обіцянок масам. Політична аморальність та безвідповідальність — породження некомпетентності та політичної наївності. Він писав: «Питання про політичну відповідальність ставиться в Росії так різко тому, що народні маси до сих пір нерідко перебувають у стані політичного дитинства і надзвичайно наївно, з довірою ставляться до будь-якої проповіді, яка йде назустріч їхнім злидням та побажанням»⁷³. Можна з повною впевненістю сказати, що актуальність цього висновку далеко не втрачена і в наші дні. Фактично внутрішньополітична ситуація в пострадянську добу цілком відповідає політичному коментарю відомого мислителя, висловленому більше століття тому.

Російська політична думка XX століття розвивалася в двох напрямках. Після жовтня 1917 року радянське суспільствознавство формувалося на засадах марксистсько-ленінської методології і політичне лідерство досліджувалося у працях радянських істориків, філософів, соціологів, хоча в цей період з'являлися праці, які різко відрізнялися від офіційної політичної концепції суспільствознавства. Другий шлях розвитку російської думки пов'язаний з науковою діяльністю російської еміграції.

Серед найбільш помітних напрямів російської політичної думки слід назвати концепції, в яких висвітлювалися проблеми політичного лідерства: «соціального ієрархізму» (М. Бердяєв, С. Франк, П. Сорокін, М. Тимашев); «євразійства» (М. Трубецькой, П. Савицький, П. Савчинський, Л. Карсавін, Л. Гумільов); «неомонархізму» (І. Льїн, П. Флоренський); «християнського соціалізму» (С. Булгаков, Г. Федотов); «всесвітнього народоустрою» (Д. Андреев)⁷⁴.

Вагомий внесок у формування вітчизняної політології зробили українські мислителі. Сучасна політична наука в незалежній Україні не тільки спирається на скарбницю минулого, а й намагається сформулювати власний погляд на історичні події минулих епох і видатних діячів тих часів.

Нааявні певні проблеми у становленні та розвитку політичної науки в Україні, яка має вагомий науковий потенціал. Однак спроба відмежувати

й різко виділити українську політичну думку періодів Стародавньої Русі, Московського царства та Російської імперії у щось самостійне є проблематичною з погляду історичної науки і просто здорового глузду. Наприклад, етнічні за своїм походженням українці Феофан Прокопович, Гаврило Будинський, Володимир Золотницький, Яків Козельський, Семен Десницький та інші були суто російськими політичними мислителями, слугуючи Російській державі вірою і правдою. Зрозуміло, в Україні також жили й творили політичні мислителі, які висували та обґрунтовували ідеї національної державності й самостійності.

Національно-визвольна боротьба українського народу, початок якої було покладено в XVI столітті, а вищим щаблем стала визвольна війна 1648–1654 років, висунула не лише плеяду видатних політичних і військових лідерів (К. Косинський, С. Наливайко, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Богун, М. Кривоніс, П. Дорошенко та інші), а й сприяла посиленню уваги до проблем державності, влади, ролі особистостей в історичних подіях. Відомі українські історики, філософи, дипломати і публіцисти, багато з яких були активними учасниками і лідерами політичних подій, правомірно посідають почесне місце в історії вітчизняної політичної науки. Серед цих мислителів слід назвати дипломата і політичного діяча Юрія Немирича, сподвижника гетьмана Івана Виговського і співавтора Гадяцького договору з поляками 1658 р.; гетьмана України в еміграції Пилипа Орлика, автора першої української Конституції; гадяцького полковника Григорія Граб'янку, який описав період Гетьманщини і Руїни; філософа Г. С. Сковороду; великого поета і революційного демократа Т. Г. Шевченка; істориків і лідерів Кирило-Мефодіївського братства М. І. Костомарова та П. О. Куліша; історика і відомого публіциста В. Б. Антоновича; історика, публіциста й родоначальника української політології М. П. Драгоманова; відомого письменника і революціонера-демократа І. Я. Франка; видатного історика і відомого політичного діяча М. С. Грушевського; письменника і провідного політичного діяча перших десятиліть XX століття В. К. Винниченка; відомого економіста і політолога М. І. Туган-Барановського та інших.

Гадяцький полковник Григорій Іванович Граб'янка (р.н. невідомий — бл. 1738), учасник Кримських походів 1687 і 1689, Азовських походів 1695–1696 і Північної війни 1700–1721 років, російсько-турецької війни 1735–1739 рр. — український козацький літописець, автор, хоча й значною мірою компілятивної, але документально насиченої роботи літописного жанру про Національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. і Руїну. В літописі на тлі військово-політичних подій містяться політичні характеристики та оцінки багатьох українських діячів XVII століття: Богдана та Юрія Хмельницьких, Івана Виговського, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи, маловідомих правобережних гетьманів Остапа Гоголя, Степана Куницького, Андрія Могили, Павла Яненка та інших⁷⁵.

У 1822 році в Москві вийшла друком 4-томна «Історія Малої Росії від оселення слов'ян у цій країні до знищення гетьманства» відомого історика та археолога Дмитра Миколайовича Бантиш-Каменського (1788–1850), яка стала першим великим дослідженням з історії України.

Характеризуючи Ярослава Мудрого, автор «Історії...» пише: «Він перший видав письмові закони слов'янською мовою, відомі під назвою Правди Руської; розбудував Київ, обніс його кам'яними стінами і, наслідуючи Константинополь, назвав головні ворота Золотими. Поділ держави, за прикладом Володимира, на наділи супроводжувався міжусобицями»⁷⁶.

Політичні біографії гетьманів Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського та інших, написані Бантиш-Каменським на значному історикознавчому матеріалі, становлять і в наш час неоціненний історико-пізнавальний і політологічний інтерес, дають змогу глибше вивчити проблему політичного лідерства в Україні.

Помітне місце в розробці історичних портретів минулого належить відомому істориком Миколі Івановичу Костомарову (1817–1885). Його монографічні праці «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії», «Гетьманство Виговського», «Заколот Стеньки Разіна», «Мазепа», а також тритомник «Російська історія у життєписах її найголовніших діячів» відзначаються не лише бездоганною фактологічністю, а й високою літературною культурою, що значною мірою підвищує читацький інтерес загалом.

Відзначаючи рішучість і сильний вплив на козаків і селян Богдана Хмельницького, історик пише: «Незважаючи на важливі похибки і помилки, Хмельницький належить до найбільш визначних рушіїв російської історії. У багатовіковій боротьбі Русі з Польщею він дав рішучий поворот у бік Русі і наніс аристократичному устрою Польщі такий удар, після якого цей устрій не міг уже триматися в моральній силі»⁷⁷.

Особливий науково-пізнавальний інтерес викликає історичний портрет князя Данили Романовича Галицького, в якому емоційно, яскраво розкриті особистісні якості цього незвичайного лідера Південно-Західної Русі: особиста відвага, дар полководця, мудрість державного діяча. На долю Данили припав найбільш трагічний період вітчизняної історії, пов'язаний спочатку з немилосердною міжусобицею, а потім — монголо-татарським ярмом. Костомаров, спираючись на численні літописні джерела, описує агресивну ворожнечу різних родових гілок Рюриковичів, в яку активно залучалися поляки, литовці, угорці й половці. Зради бояр, жорстокі страсти і підступність найближчих родичів призвели до повного зруйнування колись сильної Давньоруської держави. Монгольське нашествя поставило останню крапку на існуванні давньоруської могутності. Говорячи про Галицького князя, Костомаров формулює таку підсумкову характеристику: «У долі цього князя було щось трагічне. Багато чого досяг він, чого

не досягав жоден південноросійський князь, і з такими зусиллями, які не виніс би ніхто інший. Майже вся Південна Русь, увесь край, населений південноросійським плем'ям, був у його владі; але, не встигнувши звільнитися від монгольського ярма і надати своїй державі самостійного значення, Данило тим самим не залишив і міцних застав самостійності для майбутніх часів. Стосовно своїх західних сусідів, як загалом у всій своїй діяльності, Данило, завжди відважний, безстрашний, але разом із тим великодушний і добросердний до наївності, найменше за все був політиком. У всіх його діях ми не бачимо і сліду хитрощів, навіть тих хитрощів, які не допускають людей потрапити в оману»⁷⁸.

Негативна оцінка особистості Мазепи, неспівзвучна з сучасними поглядами на діяльність цього українського гетьмана, свідчить не стільки про упередженість історика стосовно персони гетьмана, скільки про переживання його у зв'язку з негативними наслідками гетьманської політики для України. Костомаров стверджував: «Гетьман Мазепа як історична постать не був представником ніякої національної ідеї. Це був егоїст у повному розумінні цього слова. Поляк за вихованням і способом життя, він перейшов у Малоросію і тим зробив собі кар'єру, підлагоджуючись до московської влади і не зупиняючись ні перед якими аморальними шляхами. Найбільш правильно визначаючи цю особистість, слід сказати, що це була втілена брехня»⁷⁹.

Описуючи трагічну долю покараного гетьмана України Павла Полуботка, який був обраний козацькою старшиною після смерті Івана Скоропадського, Костомаров наводить численні документальні свідчення про цілеспрямовану ліквідацію політичних пілг в Україні Петром Великим. Полуботок, будучи чернігівським полковником, після зради Мазепи залишився вірним Петру, а як наказний гетьман прагнув відновлення гетьманства і ліквідації Малоросійської колегії, яка стала зброєю знищення української автономії. Полуботка викликали до Петербурга і після допитів у Таємній канцелярії арештували й відправили у Петропавловську фортецю, де він через рік помер. Негативну роль у трагедії Полуботка відіграв Феофан Прокопович, який, ґрунтуючись на листах з України, написав донос Петру про зв'язки Полуботка з Орликом, що призвело до виникнення справи із звинувачення в державній зраді. Ставлячи під сумнів офіційне уявлення про Полуботка в імперії, Костомаров пише: «У Малоросії між тамтешньою інтелігенцією склалася й закріпилася думка про Полуботка як про сміливого, шляхетного і рішучого, тим не менш непохитно відданого престолу і своїм обов'язкам героя, який пожертвував своєю свободою і навіть самим життям задля прав своєї батьківщини»⁸⁰.

Блискуча галерея політичних портретів видатних діячів російської і української історії, створена М. І. Костомаровим, склала фундаментальну історико-літературну працю «Російська історія у життєписах її найголовніших діячів». Поряд з численними образами давньоруських князів,

російських царів, імператорів, полководців і патріархів видатний історик значну увагу надає українським політичним діячам. Про оцінки Б. Хмельницького, І. Мазепи і П. Полуботка вже йшлося вище. Однак політичні портрети українських діячів цими іменами не обмежуються. Костомаров яскраво розкриває образи українських гетьманів Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетери, Івана Сірка, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Якіма Сомка, Івана Золотаренка, видатного полководця Івана Богуну⁸¹.

Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895), визначний український історик, політолог, публіцист і громадський діяч, був пов'язаний з багатьма представниками передової революційної інтелігенції, серед яких Герцен, Добролюбов, Чернишевський, Франко, Лавров та багато інших. У своїй активній діяльності зі створення «Громад», суспільно-культурологічних об'єднань української інтелігенції, він розвивав широкі зв'язки з прогресивними видавництвами і товариствами. У Женеві видавав збірник, а потім журнал «Громада». Торкаючись проблеми політичного лідерства, в листі П. Лаврову (лютий 1878 року) писав: «Чи краще просто вимагати від людини: 1) порядності індивідуальної; 2) визнання соціально-демократичних ідей — і надати їй самій по совісті і за здібностями робити для них, що може і знає»⁸².

Сучасна політична наука України значно розширила і поглибила дослідження спадку М. П. Драгоманова, розкриваючи національну сутність його громадсько-політичної творчості. Як справедливо відзначає Ю. А. Левенець: «М. Драгоманов відстоював і захищав не тільки права і свободи української нації, прагнення українського народу до національного і соціального звільнення, створення власної держави, вільного розвитку, а й основні права людини як загальнолюдську цінність»⁸³.

Голова Центральної Ради в період революції 1917 року Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) поєднував наукову роботу з активною політичною діяльністю. Автор близько двох тисяч наукових публікацій з історії України, він був створювачем ліберально-демократичних організацій, лідером партії «поступовців», учасником найважливіших політичних подій періоду революції і громадянської війни. З 1919 до 1924 року перебував в еміграції (Австрія). Повернувшись на батьківщину, багато зробив з формування історичної науки в Україні, з 1930 до 1934 року працював у Москві, був обраний академіком республіканської Академії Наук (1924 рік) і академіком Академії наук СРСР.

Знайомство з історичними працями і політичними заявами М. Грушевського свідчить, що він тонко відчував різницю між політичним лідером і політичним вожаком, між політиком, який працює заради блага нації, і політиканом, який прагне до власної популярності шляхом експлуатації національних почуттів народу. Особливо глибокими є характеристики, які М. Грушевський дав особистості великого українського полководця

і політичного діяча Богдана Хмельницького. І хоча ці характеристики не завжди однозначні, оцінка українського лідера загалом позитивна: «Обдарований полководець, геніальний, можна сказати, адміністратор, майстерний політик-дипломат, він не спроможний був до створення і послідовного проведення планів, які спрямовані в далеке майбутнє, тим більше, що і сам він не піднімався над рівнем політичних і громадських поглядів зростаючого його середовища»⁸⁴.

Використовуючи численні історіографічні джерела, М. Грушевський малює політичні портрети провідних українських політиків періодів Гетьманщини і Руїни. Влучні оцінки й яскраві характеристики особистостей гетьманів П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Сірка, І. Мазепи та інших українських політичних діячів свідчать про глибоке вивчення проблем лідерства видатним істориком.

Розкриваючи суперечність політичної біографії гетьмана Івана Мазепи, Грушевський робить висновок: «Шляхтич за походженням і вихованням, в епоху народних війн України проти польсько-шляхетського режиму зростаючий в атмосфері інтриг королівського двору Польщі, що розкладався, доволі випадково опинившись у козацькому війську і навряд чи шукаючий в ньому щось крім особистої кар'єри, новий гетьман, подібно до свого попередника, був досить сумнівним набутком для Гетьманщини в її тодішньому надто серйозному стані. Людина здібна й честолюбна, але надто обмежена, надто враховуюча будь-який ризик і небезпеку для свого «я», бюрократ і дипломат за складом понять і темпераменту, він був мало придатним для самостійної, відповідальної ролі правителя»⁸⁵.

Таким чином, можна зробити висновок, що політичні характеристики українських діячів, визначені видатним вітчизняним істориком, відрізняються вагомою фактологічністю та історичною об'єктивністю, що інколи не співпадає з сучасними оцінками деяких істориків, які намагаються інакше переписати історію на користь певним політичним силам.

Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951) є не тільки визначним письменником і публіцистом, але й найактивнішим політичним лідером України періоду революції та громадянської війни.

У відомій праці «Відродження нації» В. Винниченко дає характеристики багатьом політичним діячам того часу, намагається пояснити причини політичного краху того чи іншого українського лідера революційної доби. Скажімо, описуючи період гетьманства П. Скоропадського, автор називає його не просто «слинявим російським генералом», який створив оточення з блюдолизів і підлабузників, а й прямим агентом німецького імперіалізму. Поразка Директорії пояснюється ганебними діями отаманщини на чолі з Петлюрою. Розгони робітничих з'їздів, розгром профспілок, примусова зміна політичних орієнтирів, процесії з попами, єврейські погроми — все це, на переконання видатного політика, стало передумовою більшовицького наступу в Україні⁸⁶. У своєму останньому політичному

трактаті «Заповіт борцям за визволення», відзначаючи доволі незначні лідерські здібності «головного отамана», які посилювалися безмірною пихатістю і честолюбством, Винниченко робить висновок, що політичний злет Петлюри пов'язаний з тогочасною політичною слабкістю української політичної еліти, яку автор «Заповіту» називає громадськістю.

Сучасна політична наука України має досить широкий дослідницький матеріал, на основі якого вивчається суспільно-політична діяльність Володимира Винниченка. У книжках та науково-популярних статтях особистість талановитого оратора і визначного політичного діяча перших десятиліть ХХ століття подана в сукупності з усіма складнощами й суперечностями, характерними в цілому для цієї епохи, а також з урахуванням особистісних якостей, притаманних цій неординарній людині.

Зокрема, у монографії В. Ф. Солдатенка здійснено прискіпливий аналіз суспільно-політичних досягнень Володимира Винниченка. До них автор дослідження відносить те, що суспільно-політична діяльність українського лідера повністю збігалася з прогресивними процесами початку ХХ століття; його світоглядна позиція відповідала демократичним доктринам свого часу; він прагнув поєднати проблеми соціального і національного звільнення українців; політичні позиції В. Винниченка були переважно реалістичними, хоча й мали певні прорахунки і недоліки; він багато зробив корисного для повномасштабного і всебічного відродження української нації у переломний період історії; своїм яскравим і різнобічним талантом і здібностями В. Винниченко був зразком для покоління революціонерів, політичних і державних діячів того часу і залишається таким самим зразком для сучасної політичної еліти України⁸⁷.

Відомий український історик і публіцист В'ячеслав Казимирович Липинський (1882–1931) був ідеологом консерватизму. У працях з проблем управління українським суспільством він відстоював ідею державності у формі монархії, яка має спиратися на аристократію, ідею територіального патріотизму, релігію і український консерватизм. Майбутнє України він убачав у створенні незалежної монархії у вигляді спадкової гетьманської влади. Він був супротивником польської моделі монархізму, де королі завжди були маріонетками шляхти. Обґрунтовуючи ідею неможливості створення демократичного суспільства в Україні без попереднього етапу монархічного правління, Липинський стверджував: «Я не вірю в те, щоб правда і добро виходили від розігрітих агітаторами хвилеподібних пристрастей випадкової арифметичної більшості, а навпаки вірю у досвід історії людства, який учить, що всі суспільні цінності були завжди створені вміною володарювати над своїми і чужими пристрастями, організованою і стійкою своїх переконаннях меншістю»⁸⁸. «Як історик і політик, — відзначає Ю. Левенець, — В. Липинський чітко уявляв слабкі сторони Хмельниччини і досить швидко зрозумів сутність і безперспективність гетьманства Павла Скоропадського. Однак, як виявляється з його робіт,

для нього надзвичайно важливе значення мав символ, ідея гетьманщини — ефективної державної влади, побудованої на авторитеті і повноваженнях однієї особистості і, разом з тим, протилежної необмеженій правовим полем військово-диктаторської отаманщини»⁸⁹.

Представник ідеології українського інтегрального націоналізму Дмитро Донцов (1883–1973), автор праць «Історія розвитку української державної ідеї», «Націоналізм», «Росія чи Європа», «Від містики до політики» та інших, став автором української концепції управління суспільством. Ідеї диктатури, всевладності націократії і націоналістичної ідеології не стали новими в політичній думці ХХ століття. Просто Донцов екстраполював їх на українську дійсність. У фундаментальному історико-політологічному дослідженні Ю. А. Левенець пише: «У своєму головному творі «Націоналізм» (1926), а також у численних статтях і виступах Д. Донцов обстоював філософію «національного волюнтаризму», частково запозиченому у Ніцше. Передусім Д. Донцов несе відповідальність за те, що ідеологія українського інтегрального націоналізму набрала войовничо-іраціонального, антиінтелектуального і волюнтаристського характеру»⁹⁰. Можна додати, що на управлінську концепцію Донцова вплинула не лише ідеологія Фрідріха Ніцше. Нам уявляється, що в ній віддзеркалилися концептуальні положення багатьох ідеологів-тоталітаристів ХХ століття, особливо відчутний вплив Роберта Міхельса.

Ідеї радикального націоналізму, прибічником яких був Донцов, певною мірою спричинили послаблення впливу комуністичних ідей та москвофільства на суспільну свідомість у Західній Україні. Ідеї Донцова мали вплив на частину західноукраїнської молоді і стали ідеологічним обґрунтуванням діяльності ОУН. Але сьогодні в умовах державної незалежності вони не стали домінуючими в українському суспільстві, хоча і мають активну підтримку з боку окремих політичних діячів та структур в Україні та за її кордонами.

Тисячолітній шлях розвитку вітчизняної політичної думки підтверджує одну просту істину, що в політиці не існує однозначних критеріїв прогресу. Політична історія російського та українського народів формувалася відповідно до тих подій, які давала історична реальність. Політична ж думка брала на себе обов'язок пояснити й обґрунтувати закономірність або випадковість цих історичних подій. Виходячи з багатовікового вітчизняного досвіду державного управління, можна стверджувати, що історія вітчизняної політичної думки тісно пов'язана з проблемою лідера: вожака, князя, царя, гетьмана, вождя. Саме корифеї вітчизняної політичної думки наділяли перших осіб державної влади надзвичайною мудрістю і проникливістю, а пізніше болісно страждали над розв'язанням таємниці деспотизму.

Таким чином, проблема політичного лідерства у суспільній думці минулого розвивалася у двох напрямках: 1) створювалися концепції політичного

лідерства відповідно до історичної епохи та історичних умов; 2) розроблялися наукові політичні біографії видатних особистостей, життєпис і оцінка яких ставали найважливішою частиною, своєрідною конкретною теорією та досвідом політичного лідерства.

Література до розділу II

- ¹ Советская историческая энциклопедия. — М., 1961. — Т. 1. — С. 802.
- ² Архашастра, или наука политики // Антология мировой политической мысли: В пяти томах. — М., 1997. — Т. 1. — С. 129.
- ³ Див.: *Конфуций*. Я верю в древность. — М., 1995. — С. 57–143.
- ⁴ Див.: Всемирная история. — М., 1955. — Т. 1. — С. 87–88.
- ⁵ Там само. — С. 90–91.
- ⁶ Див.: Советская историческая энциклопедия. — М., 1965. — Т. 8. — С. 211–212.
- ⁷ *Демокрит*. Фрагменты // Антология мировой политической мысли. — Т. 1. — С. 81–84.
- ⁸ *Платон*. Сочинения. — М., 1972. — Т. 3. — Ч. 2. — С. 160, 226–231, 180–184.
- ⁹ *Аристотель*. Сочинения. — М., 1983. — Т. 4. — С. 451–452.
- ¹⁰ Там само. — С. 496–497.
- ¹¹ Див.: Там само. — С. 548.
- ¹² *Плутарх*. Сравнительные жизнеописания. — М., 1990. — Т. 1. — С. 272.
- ¹³ Там само. — С. 95.
- ¹⁴ Там само. — С. 217.
- ¹⁵ Там само. — С. 289.
- ¹⁶ Там само. — С. 364.
- ¹⁷ Там само. — С. 438, 483–485, 493.
- ¹⁸ Див.: *Утченко С. Л.* Цицерон и его время. — М., 1972. — С. 145–147.
- ¹⁹ *Цицерон*. Три трактата об ораторском искусстве. — М., 1972. — С. 113.
- ²⁰ Там само. — С. 143.
- ²¹ *Аврелий Марк*. Наедине с собой // Антология мировой философии. — М., 1969. — Т. 1. — С. 522.
- ²² Див.: *Историки Рима*. Сборник. — М., 1970. — С. 38–71.
- ²³ Там само. — С. 142–160.
- ²⁴ Там само. — С. 199.
- ²⁵ Там само. — С. 311–345.
- ²⁶ Там само. — С. 367.
- ²⁷ *Светоний Транквилл*. Жизнь двенадцати цезарей. — М., 1966. — С. 11–17, 27.
- ²⁸ Там само. — С. 150–164, 171.
- ²⁹ *Посиов М. Э.* История христианской церкви (до разделения Церквей — 1054 г.). — Брюссель, 1964. — С. 82, 249, 271.
- ³⁰ Там само. — С. 21.
- ³¹ *Августин*. Общество и утопия // Антология мировой философии. — М., 1969. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 603.
- ³² Див.: Там само. — С. 823–862.
- ³³ *Каутский К.* Происхождение христианства. — М., 1990. — С. 33.
- ³⁴ *Макиавелли Н.* Государь. — М., 1990. — С. 52.

- ³⁵ Там само. — С. 64, 66–69.
- ³⁶ Див.: *Гоббс Т.* Избранные произведения. — М., 1965. — Т. 2. — С. 202–204.
- ³⁷ *Гоббс Т.* Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Антология мировой политической мысли. — М., 1997. — Т. 1. — С. 324.
- ³⁸ Див.: *Локк Д.* Сочинения. — М., 1988. — Т. 3. — С. 377–379.
- ³⁹ *Локк Д.* Два трактата о правлении // Антология мировой политической мысли. — Т. 1. — С. 359.
- ⁴⁰ Там же. — С. 360.
- ⁴¹ Там же. — С. 362–363.
- ⁴² *Юм Д.* Трактат о человеческой природе // Антология мировой политической мысли. — Т. 1. — С. 415.
- ⁴³ Там же. — С. 420–422.
- ⁴⁴ *Карлейль Т.* Французская революция. История. — М., 1991. — С. 196, 545.
- ⁴⁵ Див.: Всемирная история. — М., — Т. 5. — С. 556.
- ⁴⁶ *Манфред А. З.* Великая французская буржуазная революция XVIII века. — М., 1956. — С. 39–40.
- ⁴⁷ Див.: *Монтескье Ш.* Избранные произведения. — М., 1955. — С. 51, 169–187, 288–289.
- ⁴⁸ Див.: Всемирная история. — Т. 5. — С. 557–559.
- ⁴⁹ *Вольтер*. О феноменах природы // Антология мировой политической мысли. — Т. 1. — С. 381.
- ⁵⁰ *Дидро Д.* Речь философа, обращенная к королю // Там же. — Т. 1. — С. 442–443.
- ⁵¹ *Гельвеций К.* Об уме // Там же. — Т. 1. — С. 447.
- ⁵² Там же. — С. 448.
- ⁵³ *Гольбах*. Естественная политика, или беседы об истинных принципах управления // Антология мировой политической мысли. — Т. 1. — С. 468–470.
- ⁵⁴ *Руссо Ж.-Ж.* Трактаты. — М., 1969. — С. 154, 170–171.
- ⁵⁵ *Руссо Ж.-Ж.* Избранные сочинения. — М., 1961. — Т. 3. — С. 627.
- ⁵⁶ Див.: *Манфред А. З.* Указ. соч. — С. 110–113.
- ⁵⁷ *Марат*. Цепи рабства // Антология мировой политической мысли. — Т. 1. — С. 507.
- ⁵⁸ *Робеспьер М.* О принципах революционного правительства // Антология мировой политической мысли. — Т. 1. — С. 575, 578.
- ⁵⁹ *Бабеф Г.* Манифест плебеев // Антология мировой политической мысли. — Т. 1. — С. 583, 586.
- ⁶⁰ *Сен-Симон*. Письма женева обитателя к современникам // Антология мировой политической мысли. — Т. 1. — С. 592.
- ⁶¹ Там само. — С. 594–595.
- ⁶² *Джефферсон Т.* Заметки о штате Виргиния // Антология мировой политической мысли. — Т. 1. — С. 534.
- ⁶³ *Маркс К., Энгельс Ф.* Полицейское уничтожение «Новой рейнской газеты» // Сочинения. — М., 1955. — Т. 6. — С. 547–548.
- ⁶⁴ *Бурлацкий Ф. М., Галкин Р. Р., Красин Ю. А., Плетнев Э. П.* Введение в марксистское обществознание. — М., 1989. — С. 41.
- ⁶⁵ Художественная проза Киевской Руси XI–XIII веков. — М., 1957. — С. 232.
- ⁶⁶ *Иосиф Волоцкий*. Просветитель // Антология мировой политической мысли. — Т. 3. — С. 131.

- ⁶⁷ *Филофей*. Послание Великому князю Василию об исправлении крестного знамения и о содомском блуде // Антология мировой политической мысли. — Т. 3. — С. 150–152.
- ⁶⁸ *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа. — М., 1991. — С. 343.
- ⁶⁹ *Герцен А. И.* Петр I // Собрание сочинений. — М., 1975. — Т. 3. — С. 388.
- ⁷⁰ *Жаков П. Н.* Кладези мудрости российской философии. — М., 1990. — С. 147.
- ⁷¹ Див.: *Михайловский Н. К.* Политические письма социалиста // Антология мировой политической мысли. — Т. 4. — С. 206–210.
- ⁷² *Сперанский М. М.* Размышления о государственном устройстве империи // Антология мировой политической мысли. — Т. 3. — С. 616.
- ⁷³ *Струве П.* Русская идейная интеллигенция на распутье. — СПб., 1911. — С. 28; *Струве П.* Великая Россия // Антология мировой политической мысли. — Т. 4. — С. 480–482.
- ⁷⁴ Див.: *Пахарев А. Д.* Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. — К.: Знание Украины, 2006. — С. 246–252.
- ⁷⁵ Див.: Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — 182 с.
- ⁷⁶ *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 5, 221, 223, 249.
- ⁷⁷ *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 218.
- ⁷⁸ Див.: Там само. — С. 389–403.
- ⁷⁹ *Костомаров Н. И.* Мазепа. — М., 1992. — С. 320.
- ⁸⁰ *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. — С. 403–424.
- ⁸¹ Див.: *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — М., 2006. — С. 536–559.
- ⁸² *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці. — К.: Наукова думка, 1970. — Т. 2. — С. 467.
- ⁸³ *Левенець Ю. А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 2001. — С. 218.
- ⁸⁴ *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа. — К.: Либідь, 1991. — С. 179.
- ⁸⁵ Там само. — С. 227, 230.
- ⁸⁶ Див.: *Винниченко В.* Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — Ч. 3. — С. 55–57, 233–239.
- ⁸⁷ Див.: *Солдатенко В. Ф.* Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. — К.: Світогляд, 2005. — С. 266–275.
- ⁸⁸ Див.: *Липинський В.* Історико-політична спадщина і сучасна Україна. — Київ-Філадельфія, 1994. — С. 107–110.
- ⁸⁹ *Левенець Ю. А.* Названа праця. — С. 244.
- ⁹⁰ *Левенець Ю. А.* Названа праця. — С. 274–275.

ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ ХХ СТОРІЧЧЯ

XX сторіччя — сторіччя особливо видатних, яскравих і могутніх харизматичних особистостей, вождів, політичних титанів, які міцно ввійшли в літопис історії людства. Політичні лідери володіли виразними рисами, впливали на суспільство, і не тільки виводили свої країни з кризи, а й створювали держави, з якими рахувалися в світі і які впливали на світові події, людство загалом.

До таких лідерів слід віднести Конрада Аденауера, Шарля де Голля, Франкліна Делано Рузвельта, Йосипа Віссаріоновича Сталіна, Уїнстона Черчілля. Цих лідерів об'єднує як і те, що вони жили і діяли в один історичний період, так і те, що незважаючи на протилежні ідеології, були пов'язані тією чи іншою мірою особистими взаєминами, що сприяло розвитку їх держав і світовому процесу загалом.

1. Конрад Аденауер

Протягом свого тривалого 91-річного життя Конрад Аденауер пережив крах трьох німецьких держав: Імперії Вільгельма II в 1918 році (проіснувала 48 років) Веймарської республіки в 1933 році (проіснувала 15 років) і нацистського «тисячолітнього Рейху» (проіснував 12 років). В 1949 році він створив четверту в XX сторіччі німецьку державу — Федеративну Республіку Німеччини¹. Ця держава існує уже більше як піввіку і ніщо не свідчить, що її може спіткати доля її попередників. Сучасна об'єднана Федеративна Республіка Німеччини — шанований і рівноправний член європейського і світового співтовариства, володіє могутньою економікою і забезпечує своїм громадянам одну із вищих у світі якість життя.

Народився Конрад Аденауер 5 січня 1876 року в сім'ї дрібного судового службовця в місті Кельні Рейнської області. Сім'я була багатодітна — Аденауер був третім, а всього дітей було п'ятеро. Батько — Іоганн Конрад Аденауер підтримував в сім'ї сувору дисципліну, мав величезний вплив на формування особистості майбутнього канцлера в його дитячі і юнацькі роки. В спальні Конрада постійно висіла фотографія батька.

У 1885 році Конрад вступив, а в 1894 році закінчив гімназію Святих Апостолів в Кельні. За два з половиною роки проходить п'ятирічний курс навчання в Боннському університеті, здобуває звання «молодший радник юстиції», проте лише через чотири роки отримує першу в своєму житті оплачувану роботу в прокуратурі Кельна.

26 жовтня 1904 року Конрад Аденауер одружується з Еммою Вейер. Правда, спочатку Вейери — старші були проти цього шлюбу, вважаючи, що їх дочка, аристократка за походженням, не повинна одружуватися з дрібним малозабезпеченим чиновником. Проте наречена заявила, що ні за кого, крім Аденауера, заміж не вийде, і батьки Емми дали згоду на шлюб.

1906 рік виявився переломним у житті 30-річного Аденауера, його обирають помічником обер-бургомістра Кельна, він стає одним із дванадцяти місцевих «міністрів», очолив управління магістрату, що займалося збором податків. Батько, який помер через 3 дні після виборів сина, встиг дати йому наказ: «Пам'ятай, Конраде, наступна мета — стати обер-бургомістром»².

Конрад наполегливо працював, щоб виконати батьків наказ. Уже в наступному 1907 році міський бюджет вперше за багато років став бездефіцитним, а 22 липня 1909 року Аденауера було обрано першим помічником обер-бургомістра, на якого, по суті, покладались обов'язки керувати одним із найбільших міст Німеччини.

У 1911 році Аденауер придбав земельну ділянку, побудував там будинок, де і поселився з матір'ю, сестрою, дружиною і трьома дітьми — Конрадом, Максом і Марією. В жовтні 1916 року Емма — дружина Конрада — після тривалої хвороби померла.

У вересні 1917 року, напередодні Першої світової війни, Конрад Аденауер був обраний обер-бургомістром Кельна, виконавши тим самим заповіт батька.

Восени 1918 року в Німеччині, яка зазнала поразки у війні, почалася революція. В Кельні установилося двовладдя: Рада робітничих і селянських депутатів і Комітет суспільного блага, створений обер-бургомістром.

За умовами перемир'я лівий берег Рейна, і Кельн у тому числі, включаючи його правобережні райони, мали бути окуповані військами Антанти. В Кельні до приходу англійських військових формувань належало демобілізувати чотири армійські корпуси із Західного фронту. В Кельні, на відміну від багатьох інших міст Німеччини, завдяки енергійним діям Аденауера демобілізація пройшла без істотних ексцесів. Почалася дев'ятирічна окупація Рейнланда англійцями і французами. Наприкінці 1919 року у Версалі був підписаний мирний договір між країнами Антанти і Німеччиною. Британці і американці не дозволили відірвати французам Рейнланд від Німеччини (французи в цей період активно підтримували сепаратистський рух за створення незалежної, а фактично — підконтрольної Парижу, республіки з кордоном по Рейну) і питання відокремлення втратило актуальність.

25 серпня 1919 року Конрад Аденауер вступив у повторний шлюб з дочкою власника сусіднього особняка Августою Цінссер. Йому було 43 роки, нареченій ще не виповнилось і 24. Діти Аденауера і батьки Августини категорично заперечували, але потім були вимушені погодитися. Крім трьох старших дітей від Емми, Аденауер мав ще чотирьох дітей з Августиною. В 1931 році, коли народився найменший син Георг, Аденауеру виповнилось 55 років.

Репарації союзникам призвели до того, що Німеччина на початку 1920 року переживала гіперінфляцію. В цей тяжкий час Кельн, по суті, був єдиним містом в країні, який не просто жив, а й розвивався. За ініціативою Аденауера було здійснено два амбітних проекти: створено зелену смугу навколо Кельна на місці фортифікаційних споруд і реконструйовано річковий порт, з тим щоб він міг приймати і морські кораблі. Обер-бургомістр сприяв заснуванню Кельнського університету, в якому отримав звання почесного доктора і з того часу іменувався «доктором Аденауером».

Наприкінці 1920-х років життя стало налагоджуватися, але в 1929 році почалася Велика криза. Постійно переживаючи конфлікти і економічну кризу, Веймарська республіка стала «сповзати» в нацизм. У 1933 році, коли націонал-соціалістська Німецька робітничка партія (НСДАП) прийшла до влади, Конрад Аденауер був зміщений з усіх посад (крім обер-бургомістра Кельна, був головою пруської Державної ради) «за злочини проти німецького народу»³. В березні 1933 року Аденауер з дружиною змушений був втекти із рідного міста — нацисти порушили проти нього судовий процес за звинуваченням у фінансових зловживаннях і сепаратизмі.

У свої 57 років Аденауер виявився повним банкрутом — ані грошей, ані будинку (його будинок в Кельні було конфісковано), ані роботи, без жодних перспектив. Переховувався то в Берліні, то у віддалених католицьких монастирях. Влітку 1934 року нацистській суд змушений був припинити справу проти Аденауера через недостатність доказів. Йому призначили пенсію як экс-бургомістру. Сім'я Аденауера придбала будинок на березі Рейну в селищі Рендорф неподалік від Бонна. В цьому будинку Аденауер прожив 25 років — до самої смерті.

У цей період экс-бургомістр не підтримував жодних контактів ані з новим режимом, ані з антигітлерівською опозицією: вирощував квіти і дерева і навіть займався винахідництвом у сфері побутової техніки. Проте насправді ці довгі дванадцять років нацистської ночі стали для Аденауера роками напруженої внутрішньої роботи. Він розробляв нову модель суспільно-політичного устрою для післявоєнної Німеччини: християнсько-соціальну модель, яка розглядалася ним як альтернатива тоталітарним режимам (комуністичному і нацистському) так само, як і дикому капіталізму часів Веймарської республіки.

Наближався край «тисячолітнього Рейху». Проте незгоди не полишали Аденауера. 20 липня 1944 року відбувся невдалий замах на Гітлера.

Один із заарештованих змовників Йозеф Гіссен під тортурами назвав серед «співучасників» і доктора Аденауера. Був арешт і відправка в концтабір в Кельн. Проте другу Аденауера майору люфтваффе Гансу Шибушу вдалося визволити Аденауера. Під прізвиськом «доктор Вебер» він сховався в невеличкому гірському готелі «Нестер Мюле». Згодом була заарештована Августина. Залякана погрозами, що її дочок, яким виповнилося 16 і 19 років, посадять в камеру з повіями, вона назвала місце перебування чоловіка. Августина відпустили. Аденауер був заарештований і відправлений у в'язницю в Кельні. Син Аденауера Макс — командир танкового батальйону, дізнавшись про це, прибув у Берлін і в управлінні гестапо заявив: «Я і двоє моїх братів б'ємося в танкових військах на Східному фронті. Як повинен почуватися солдат на полі бою, коли дізнається, що в тилу ні з того, ні з цього хапають і заарештовують його старого батька?»⁴. В листопаді 1944 року Конрад Аденауер вийшов на свободу.

У першу ніч після свого звільнення Августина перерізала собі вени на руках, її врятували. Аденауер після повернення переконував дружину, що вона в ситуації, що склалася, вчинила правильно. Проте через декілька місяців Августина отруїлася, відбулася інтоксикація всього організму. Цілком здорова до того жінка не захотіла лікуватись і 3 березня 1948 року померла.

У 1945 році німецька державність фактично була ліквідована. Вся повнота влади належала американо-британо-франко-радянській чотирьохсторонній комісії. Єдності поглядів відносно майбутнього Німеччини не було. Країна лежала в повоєнних руїнах, обладнання заводів вивозилося на Захід і Схід в рахунок репарацій. Більшість німців тяжко переживала «відчуття поразки», а дізнавшись про тяжкі злочини нацистів, втратили повагу — і до себе особисто, і до своєї нації в цілому.

Аденауер запропонував для державотворення християнську альтернативу. Вперше в історії Німеччини представники двох головних конфесій — протестанти і католики об'єдналися в єдину політичну партію — Християнсько-демократичний союз, куди ввійшов і баварський Християнсько-соціальний союз.

За задумом Аденауера його партія, його дітище — християнсько-демократичний союз мала докорінно відрізнятись від усіх європейських партій, які існували до того. Вони були як і раніше класовими: соціалісти чи комуністи проголошували вірність робітничому класу, інші спиралися на селян чи латифундистів, промисловців або інтелігентів. Народна партія прагнула до представництва в усіх прошарках суспільства, оскільки скрізь є люди, які тяжіють до цінностей ідейного консерватизму, головною моральною цінністю якого була сім'я — традиційна, розгалужена, дружня⁵. Проте, по суті, це була партія великої західнонімецької промислової буржуазії.

Створена Аденауером партія привела його в крісло канцлера. У серпні 1949 року відбулися вибори в парламент країни. Блок ХДС/ХСС отримав

30 відсотків голосів і разом з Вільною демократичною партією і невеликою партією правих утворили урядову коаліцію. Головою Уряду — канцлером, який проголосив 21 вересня 1949 року утворення Федеративної Республіки Німеччини, — був обраний Конрад Аденауер. Столицею ФРН став Бонн.

1950-ті — початок 1960-х років і прихильники, і опоненти канцлера одностайно називають «ерою Аденауера». В Західній Німеччині існувала своєрідна «диктатура» канцлера. Аденауер володів таким авторитетом і політичною вагою, що суперечити його рішенням не міг практично ніхто — ані в партії, ані за її межами. Вищим керівним органом офіційної політики фактично стало відомство федерального канцлера. Через відомство канцлера здійснювався контроль за міністрами, а через більшість ХДС/ХСС — за парламентом. Політика Аденауера ґрунтувалася на двох китах — соціальній ринковій економіці і «Новій Німеччині в Новій Європі».

Головну ідею теорії соціальної ринкової економіки Аденауер сформулював так: «Капіталістична система економіки не відповідає життєвим політичним і соціальним інтересам німецького народу. Нова структура німецької економіки повинна ґрунтуватись на врахуванні того факту, що час безмежного панування капіталізму минув»⁶. Йшлося насамперед про перерозподіл прибутку на користь найманих робітників, забезпечення гідного рівня життя безробітних і непрацевдатних. Аденауер не був прихильником ані крайнього лібералізму, ані націоналізованої економіки.

Не симпатизуючи соціалістам, Аденауер йшов, коли це було потрібно, на співробітництво з ними. Заборонивши в 50-ті роки комуністичну партію, Аденауер одночасно відчуває глибоку симпатію до її вождя Макса Реймана. Інколи вони по-стариковськи зустрічались і дружньо розмовляли⁷.

Час його правління — 1949—1963 рр. став періодом надзвичайного зростання економіки. Країна не могла самостійно вийти із післявоєнної розрухи. Інші держави, насамперед США, надали відчутну фінансову допомогу. І діяли вони виходячи не із альтруїстичних міркувань. У виснаженій війною країні легко могли знайти підтримку комуністичні ідеї, а у разі загострення конфлікту між Сходом і Заходом це мало б катастрофічні наслідки⁸.

І все ж головним фактором стала правильно визначена і реалізована урядом Аденауера економічна політика. Людвіг Ерхард, якого вважають автором післявоєнного «німецького чуда», зробив ставку насамперед на розвиток малого бізнесу. Наступним кроком стало «соціальне» житлове будівництво — відносно дешеві будинки і квартири для робітників за рахунок бюджету. До цього слід додати: пенсії зростали пропорційно збільшенню внутрішнього валового продукту, надавалися податкові пільги і заохочення вкладникам ощадкас, випускалися «народні акції» акціонерного капіталу, які продавалися особам найманої праці за пільговими цінами.

За п'ять перших років правління Аденауера валовий внутрішній продукт зріс на 48 відсотків, реальна заробітна плата на 80 відсотків. У світі заговорили про «німецьке диво». Не знижались темпи і надалі. Наприкінці 50-х років Німеччина Аденауера уже володіла найбільш могутньою і динамічною економікою в Західній Європі. Основною метою політики канцлера, крім подальшого відродження німецької економіки, було введення ФРН в суспільно-політичні структури західних держав і, в подальшій перспективі, об'єднання двох Німеччин.

Конрад Аденауер разом із президентом Франції Шарлем де Голлем, був, напевно, найбільш послідовним прихильником європейської політичної, економічної і військової інтеграції. Становище Конрада Аденауера ускладнювалося тим, що в першій половині ХХ сторіччя в Європі спалахнули дві світові війни, призвідницею яких стала його країна. Недовіра до німців і образа на них були ще сильно відчутними не тільки у мільйонів рядових європейців, а і у представників політичних еліт. Канцлер вважав, що тільки за допомогою членства у міжнародних організаціях і в співробітництві з іншими країнами Німеччина зможе подолати відчуження країн, які постраждали від фашизму, і відновити повагу всьому світу до себе.

У 1952 році в Німеччині було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі, а через шість років утворилося Європейське економічне співтовариство, із яких згодом часом виросла величезна споруда Європейського Союзу. В 1955 році Німеччина стала членом Північноатлантичного альянсу (НАТО). Сам канцлер був прихильником федеративної Європи з могутніми інструментами управління і влади, які б відали справами всіх держав континенту.

Конрад Аденауер пішов у відставку 15 жовтня 1963 року у віці 87 років. «За сто років багаті подіями німецької історії ми вперше є свідками того, коли людина, тривалий час знаходячись на вершині влади, залишає її не внаслідок свого банкрутства як політика, а по добрій волі, в мирі і злагоді», — сказав в той день голова бундестагу Херстенмайер⁹.

Конрад Аденауер прожив ще чотири роки і пішов із життя в Рендорфі. «Народившись у 1876 році, він помер 19 квітня 1967 року, до останніх днів зберігаючи ясний розум. Він подолав ненависне моралізаторство і добився успіху практично в усіх своїх начинаннях. Він занадто добре знав людську натуру, щоб робити ставку на мораль, на балаканину про мораль. Але, здається, у нього в душі все-таки був Бог»¹⁰. Під час поховальної церемонії в кафедральному соборі в Кельні маси людей зібрались віддати цій людині останню шану.

Один з його наступників канцлер Гельмут Коль сказав: «Те, що створив Аденауер, ми хочемо не тільки зберегти, а й розвивати далі, відповідно до принципів, які він поклав в основу християнсько-демократичної політики»¹¹. Саме на долю Гельмута Коля випала історична подія: об'єднання

3-го жовтня 1990 року Німеччини, відновлення її основного геополітичного статусу, втраченого внаслідок двох світових воєн — впливового силового полюсу практично в самому центрі Європейського континенту¹². Новий уряд Німеччини на чолі з восьмим канцлером після Конрада Аденауера Ангелою Меркель покликаний продовжувати цю місію.

2. Шарль де Голль

Генерал Шарль де Голль, політичний лідер займає по праву цілком особливе місце у французькій і світовій історії ХХ століття¹³. Його порівнюють з великим французом ХІХ століття Наполеоном Бонапартом. Йдеться не про політичні погляди, не про стиль керівництва, а про масштаб особистості. У де Голля була ідея, якій він присвятив життя. Це — велика і сильна Франція. Влада не була для нього надметою, він розглядав її як засіб втілення в життя своєї ідеї. Альфою і Омегою світогляду Шарля де Голля була його глибока віра в національний фактор, в пріоритет інтересів нації над будь-якими іншими ідеологічними або корпоративними інтересами, в тому числі і бізнес-інтересами. До кінця свого життя де Голль ніколи не визнавав своєї належності до буржуазії. Уже будучи президентом Франції, генерал в 1962 році, заявив: «Буржуа? Я ним ніколи не був. Буржуазія — це багатство, прагнення до доходів, до власності. Моя сім'я і я, ми завжди були бідними... Я ніколи не відчував себе зв'язаним з інтересами цього класу»¹⁴.

Шарль де Голль народився 22 листопада 1890 року, в місті Лілль на півночі Франції, хоча сім'я постійно проживала в Парижі. Шарль навчався в коледжі єзуїтів по вулиці Воржижар, в якому викладав літературу, філософію, математику його батько. Першою освітою майбутнього президента була духовна, проте юний Шарль захоплювався літературою і особливо історією. Батько Шарля філософ — педагог Анрі де Голль був хоробрим офіцером, брав участь у франко-пруській війні 1870 року, зазнав тяжкого поранення. У сім'ї панував культ військової служби Вітчизні. Не дивно, що Шарль ще в юнацькі роки обрав собі кар'єру військового. Улітку 1908 року, успішно закінчивши в Бельгії єзуїтський коледж (аналогічний коледж у Франції, де почав навчатися Шарль де Голль був закритий), він повертається до Парижа. У серпні 1909 року успішно складає вступні іспити і стає слухачем спеціалізованої військової школи Сен-Сір. У жовтні 1912 року Шарль де Голль закінчив Сен-Сір, отримавши звання молодшого лейтенанта. Своїми успіхами він завоював 13 місце у випуску, який налічував 211 чоловік, що було дуже почесно.

Кращим випускникам Сен-Сіра надавалося право вибору призначення. Шарль де Голль також отримав таке право і перед ним постало питання,

де почати свою службу. Найбільшим престижем традиційно користувалася кавалерія, а на самому останньому місті, як і скрізь, багатостраждальна піхота. Молодший лейтенант, як не дивно, обирає невдячну участь піхотинця. Він вирішив служити у тому ж 33-му піхотному полку, де він проходив солдатський вишкіл. Командиром полку на той час був Філіпп Петен.

Молодий офіцер, якому належало багато років служити тоді під командуванням полковника, а потім і маршала Петена, постійно відчуватиме до нього глибоку повагу. Навіть після ганебного кінця Петена, який став зрадником Франції, де Голль щось збереже від цього почуття: «Моїм першим полковим командиром був Петен, який відкрив для мене все значення таланту і мистецтво воєначальника»¹⁵. До речі, Петен дав високу оцінку молодому офіцеру: «З самого початку проявив себе як дійсно достойний офіцер, який вселяє найбільші надії на майбутнє. Дуже здібний. Блискуче показав себе як у вогневій підготовці, так і в навчальних заняттях»¹⁶.

Після вбивства 28 червня 1914 року в Сараєво австрійського екс-герцога Франца-Фердинанда виникла небувала загальноєвропейська криза, яка призвела до Першої світової війни.

Уже у перші дні війни лейтенант де Голль, якому не виповнилося ще і 24 років, прийняв бойове хрещення: 15 серпня 1914 року, коли він разом зі своїм батальйоном захищав міст через річку Мезе бельгійського міста Дінана, він отримує першу рану. Через три місяці після першого поранення повертається на фронт. Його полк у цей час знаходився в Шампані. Вже 15 березня 1915 року де Голль отримує другу рану. Лише в липні того ж року повертається в полк, згодом йому присвоєно звання капітана і призначено командиром роти. На початку 1916 року під Верденом рота, якою командував де Голль, була розгромлена, її командира поранено. Він потрапив в полон, в якому пробув майже три роки. Зробив п'ять спроб втечі. У полоні, до речі, де Голль познайомився з російським офіцером Тухачевським, якого він навчає французької мови. Полонені за деякі особливості характеру Шарля дали йому прізвисько «Коннентабль», тобто головний командувач короля. У листопаді 1918 року Перша світова війна закінчилась поразкою Німеччини, полонених відпустили додому. Де Голль повернувся у Францію, в Дордос, у сімейне володіння.

Участь Шарля де Голля у війні відзначено орденом Почесного легіону, Військовим хрестом.

Восени 1920 року 30-річний Шарль де Голль одружується з Івонною Вандру — дочкою володаря декількох кондитерських фабрик. Нареченій тільки що виповнилось 20 років.

На початку 20-х років де Голля було призначено заступником професора воєнної історії в Сен-Сірі. Лекції, які він читав на високому професійному і емоційному рівні, користувалися надзвичайним успіхом

у слухачів. В листопаді 1922 року де Голль починає навчання у Вищій військовій школі, навчальному закладі, адекватному академіям генерального штабу в інших країнах. У Вищій військовій школі впродовж двох років готували потенційних генералів, здатних командувати великим об'єднанням військ.

Після закінчення Вищої військової школи де Голля призначили не в Генеральний штаб, що зазвичай чекало кращих випускників, до яких де Голль себе небезпідставно відносив, а лише в штаб Рейнської окупаційної армії в Майнці. В жовтні 1925 року де Голль отримує призначення в кабінет маршала Петена, віце-голови Вищої ради національної оборони, бере участь у розробці військової доктрини Франції, проте не поділяє її основну ідею — оборонну тактику. В 1927 році отримує чергове військове звання: тепер він майор, його призначають командиром мотопіхотного батальйону. В 1929 році він був направлений в штаб французьких військ в Сирії і Лівані.

У цей період веде активну літературну діяльність. У 1924 році виходить друком його книга «Розбрат в стані ворога», в якій на прикладі Німеччини показує, що основною причиною її поразки у Першій світовій війні було прагнення військового командування діяти незалежно від державної влади. Проводить аналогію в цьому плані із власною країною. Наступна книга «На вістрі шпаги» вийшла в 1930 році. В ній автор розглядає питання війни, армії, полководця. Англійський історик і журналіст так писав про цю книгу: «Нарис «На вістрі шпаги» ясно виявляє величезну ерудицію де Голля, його рідкісний класичний літературний стиль і високий розум. Але цей нарис також відображає тверде усвідомлення власної переваги де Голля і непохитну віру в себе як в людину, посланою долею. Сильний характер, авторитет і віра є, на думку де Голля, трьома головними елементами, які створюють великого полководця і вождя»¹⁷.

У 1932 році де Голля переводять із штаба в Бейруті знову в Париж на посаду секретаря Вищої ради національної оборони — постійного органу при прем'єр-міністрові, який займається підготовкою держави до війни. В 1933 році де Голль отримує чин підполковника. У Вищій раді національної оборони він працює з 1932 по 1937 рік. Сутність військової доктрини Франції на той час полягала в тому, що якщо в минулу війну країна керувалася гаслом «наступ за будь-яку ціну», то тепер вона готувалася до «оборони будь-якою ціною». Для цього велися роботи для захисту кордонів країни укріпленнями. Будь-яка пропозиція оснастити армію новітньою технікою відкидалась.

У цей час у де Голля виникає ідея створення професійних бронетанкових збройних сил, ідея, яка стає його бойовою програмою. Де Голль пише нову книгу, в якій він намагається викласти свій план і свої ідеї. У травні 1934 року виходить друком книга де Голля «За професійну армію». Автор характеризує географічне положення Франції, показує, що оборонна

доктрина є згубною для країни, обґрунтовує необхідність створення професійної армії, оснащення її сучасною військовою технікою, що вимагає високої професійної підготовки солдат, аналогічної підготовки інженерів і техніків у передових галузях промисловості. Особливу увагу приділяє створенню потужної танкової армії. В книзі детально розроблена структура армії, тактика і стратегія її дій, нові правила з управління професійною ударною армією. Головний висновок перебудовання армії — завдання державне.

Доклавши надзусилля для здійснення свого плану, де Голль, зрештою, нічого не досягнув. Йому не вдалося переконати ні військового керівництво країни, ні парламент, ні уряд (з цього приводу його прийняв прем'єр-міністр Леон Блюм). Цікава деталь: книга де Голля «За професійну армію» майже не викликала інтересу у Франції, проте мала успіх у Німеччині. Публікацію переклали німецькою мовою. Радники Гітлера доповіли йому про книгу, і він ознайомився з нею. Книгу уважно прочитали і зробили з неї висновки німецькі генерали. А де Голль залишається в становищі пророка, якому відгукнулися події, а люди залишилися глухими. Грозові події ідуть одна за іншою. Заколот Франко в Іспанії ставить під загрозу тил Франції, яка зраджує Іспанію і дозволяє Франко за допомогою Гітлера і Муссоліні знищити Іспанську республіку. В 1938 році — аншлюс Австрії, потім Мюнхен і крах Чехословаччини.

П'яте десятиріччя де Голля не було для нього ні легким, ні приємним, ні успішним у кар'єрі. В 1936 році його викреслили зі списку офіцерів, яких представляли до звання полковника. Тільки після стажування в Центрі вищих військових досліджень наприкінці 1937 року йому присвоюють чин полковника. На початку 1938 року полковник де Голль призначається командиром танкового полку в Меце. У вересні 1939 року починається війна. Німецькі танкові дивізії за два тижні розгромили Польщу. Франція байдуже сприйняла цю трагедію, проте на початку 1940 року зробила спробу втрутитися у війну між СРСР і Фінляндією на боці останньої.

У березні 1940 року уряд очолив Поль Рейно. В травні 1940 року де Голля призначили командиром танкової дивізії, надали чин бригадного генерала. Згодом призначили заступником військового міністра. У цей період де Голль веде активні бойові дії, як член уряду виношує плани переїзду урядових структур у Північну Африку, веде переговори з англійським урядом, зокрема з прем'єр-міністром Черчиллем. Проте всі зусилля де Голля вплинути на уряд, активізувати його діяльність щодо оборони Франції виявилися безуспішними: 14 червня 1940 року військовий губернатор Парижу Денц за наказом уряду здав столицю німцям.

Генерал де Голль, виходячи із попередньої домовленості з Черчиллем про те, що він у разі капітуляції Франції емігрує до Англії, 17 червня 1940 року відлітає із аеродрому «Маріньяк» до Лондона. Генерал де Голль: «Зробивши зупинку на острові Джерсі, після полудня ми прибули в Лондон...

Я, самотній і позбавлений усього, відчував себе в становищі людини на березі океану, через який вона робить спробу перебратися уплав»¹⁸. Вже 18 червня 1940 року де Голль звернувся по радіо із Лондона до французів зі словами: «Франція програла битву. Але вона не програла війну». Це був рубіж, коли де Голль завершив кар'єру офіцера і почав життя державного діяча.

З цього часу де Голль веде надзвичайно складну діяльність зі створення організації «Вільна Франція», основи уряду країни і загальнофранцузького опору. Уїнстон Черчилль: «Німці захопили його батьківщину. У нього ніде не було точки опори. Тим не менш він протистояв всьому. Завжди, навіть тоді, коли він поступав найгіршим способом, він, здавалося, виражав індивідуальність Франції — великої нації з її гордістю, властолюбством і честолюбством»¹⁹. Уряд Великобританії 24 грудня 1940 року офіційно визнав Раду оборони імперії, яку очолював де Голль.

А 22 червня 1941 року відбулася подія, яка, за словами де Голля, відкривала перед Францією нові великі надії. СРСР, відбиваючи напад Гітлера, вступив у війну. Де Голль без коливань взяв курс на союзницькі взаємовідносини з СРСР, виступив за військове співробітництво з Москвою.

У вересні 1941 року де Голль створює Французький національний комітет під своїм головуванням. Комітет фактично представляв собою уряд. Уряд СРСР у своєму листі заявив про визнання де Голля керівником усіх вільних французів, що він готовий надати всебічну допомогу і сприяння в загальній боротьбі з гітлерівською Німеччиною і забезпечення після перемоги повне відновлення незалежності і величі Франції. Де Голль зі свого боку заявив, що він зобов'язується боротися на боці СРСР і його союзників до досягнення остаточної перемоги над спільним ворогом. Обмін листами був рівносильним ухваленню свого роду союзного договору між урядом СРСР і Французьким національним комітетом.

Величезне враження справив на де Голля розгром німців під Москвою. Він присвятив цьому 20 січня 1942 року спеціальний виступ на радіо. Цей блискучий виступ є одним із найяскравіших визнань величі подвигу радянського народу у війні з Німеччиною. У своїй розмові з радянським послом в Лондоні І. Майським 29 січня 1942 року де Голль відверто розкрив свої політичні плани. Їх сутність: установлення сильної виконавчої влади і корпоративного парламенту. Посол у своєму донесенні в Москву охарактеризував політичні тенденції де Голля як «модернізований бонапартизм». Протягом 1942 року де Голль веде перманентну дискусію з Англією і Сполученими Штатами Америки за установлення контролю з боку Французького національного комітету над окремими територіями Північної Африки, Сирії, Лівану, острова Мадагаскар. Де Голлем ведеться всебічна політична, дипломатична діяльність за остаточне визнання його Рузвельтом і Черчиллем єдиним лідером майбутньої звільненої від німців Франції. В цій роботі він апелює до французів Північної Африки, учасників опору

у самій Франції. На початку червня 1943 року в Алжирі утворюється Французький комітет національного звільнення, прообраз майбутнього уряду Франції. США, Англія, СРСР з певними застереженнями визнають його. Радянський Союз визнав комітет як представника «державних інтересів Французької республіки» і як «керівника всіх французьких патріотів». Усього комітет визнали тоді 26 держав²⁰.

А 24 жовтня 1944 року уряди СРСР, США і Англії офіційно визнали Тимчасовий уряд де Голля.

У грудні 1944 року французька делегація прибула до Москви. На переговорах зі Сталіним де Голль насамперед порушив питання про укладання франко-радянського договору. Долаючи різні підходи (Парижа і Москви) до питання про майбутнє Німеччини і ставлення до Польщі, договір про союз і взаємну допомогу був підписаний 10 грудня 1944 року.

Тоді Сталін сказав де Голлю: «Приємно мати справу з людиною, яка знає що хоче, навіть якщо його погляди не збігаються з моїми»²¹.

Франція урочисто вітала підписання франко-радянського договору. Тільки тверда позиція Сталіна змусила Черчілля і Рузвельта погодитися на повноправну роль французької делегації в антигітлерівській коаліції²². Укладання союзу з СРСР забезпечило повернення Франції прав великої держави. На Ялтинській конференції глав трьох великих держав для Франції вирішили виділити зону окупації в Німеччині. Крім того, вона отримала одне із п'яти місць постійних членів Ради Безпеки ООН. На Потсдамській конференції влітку 1945 року Францію включили разом з трьома іншими великими державами в Раду міністрів іноземних справ, який мав вирішувати проблеми мирного врегулювання.

У цей період у де Голля, який обіймав посаду прем'єр-міністра, виникли суперечності з Національними зборами. Прем'єр-міністр і парламент по-різному моделювали майбутній суспільно-політичний устрій Франції. Генерал де Голль бачив цей устрій таким: «З моєї точки зору, необхідно, щоб держава мала главу, тобто керівника, в якому нація могла б бачити людину, яка стає над будь-якими коливаннями, займається найсуттєвішими проблемами і є гарантом її волі. За винятком обставин, які вимагають офіційного втручання президента, уряд і парламент мають співробітничати один з одним, останній покликаний контролювати дії першого і може скидати його, але глава нації користується правом арбітра і уповноважений звертатися до народу за останнім рішенням»²³. В результаті протистояння генерал-прем'єр 20 січня 1946 року подав відставку²⁴.

Він залишив Париж і відправився у власну резиденцію «Буасеррі» в Коломбе. Тут він приступає до роботи над мемуарами.

Де Голль доволі песимістично оцінив свою власну долю: «Ера гігантів на якийсь час закінчилася. Сталін помер, Черчілль готується покинути сцену, де Голль більше не при ділі»²⁵.

З початку травня 1958 року починається агонія Четвертої республіки, яка тривала цілий місяць. Французькі ультранаціоналісти підняли заколот проти центрального уряду. Де Голль розуміє, що існуючий кабінет не зможе силою подавити путч, а покличе на допомогу його. Так і вийшло.

Наприкінці травня 1958 року Національні збори затвердили Шарля де Голля прем'єром з величезними повноваженнями. У грудні того ж року його обрали президентом Франції терміном на сім років. Де Голль негайно ініціював розробку нової конституції, яка наділяла президента майже необмеженими повноваженнями, ледве не монархічною владою. На референдумі проект Конституції де Голля перемагає (79 відсотків голосів — за). Так виник режим П'ятої республіки²⁶.

Шарлю де Голлю виповнилось 68 років, коли ставши главою держави з винятковими конституційними повноваженнями, він дістав нарешті можливість проводити свою політику (контролювати не тільки виконавчу, але й законодавчу владу). При чому президент, будучи реалістом, пішов на відповідний компроміс і включив у свій перший уряд ряд політиків «старої формації». «Я просувався вперед поетапно, — згадував пізніше де Голль. — Адже політика — це мистецтво, яке ґрунтується на реальності»²⁷.

Найбільш складним «етапом» для де Голля в перші роки правління (1958–1962) була, безумовно, кривава алжирська війна.

То був важкий період. Життя самого президента опинилося під загрозою. У 1960–1963 роках на де Голля було здійснено 19 замахів²⁸.

У новорічному зверненні до французів, підбиваючи підсумки 1962 року, генерал підкреслив два найважливіші досягнення: мир в Алжирі і зміцнення державних інститутів: «Наші нові інститути відповідають вимогам епохи, природі французького народу і тому, чого він насправді хоче»²⁹.

У 1966 році генерал де Голль на запрошення Президії Верховної Ради СРСР і Радянського уряду зробив офіційний візит до СРСР. В різних містах зустрічати генерала вийшли до 5 млн чоловік, він виголосив перед ними 20 промов, які, як правило, закінчував російською мовою. Для кожного випадку він зумів знайти підходящі слова. Так, про Ленінград він сказав, що це насправді історичне місто: тут вперше перед світом проявилася велич Росії. Тут відбулася величезна подія вашої історії — ваша революція. В Києві він згадав дочку Ярослава Мудрого, яка стала королевою Франції, і говорив про роль стародавнього міста «в створенні великої Русі». В Новосибірську захоплювався науковими і промисловими досягненнями, таємним і повним романтики Сибіром. У Московському університеті генерал проникливо говорив про велич Ломоносова, про те, що культура, наука, прогрес — це мета нового союзу Росії і Франції.

У травні 1968 року виповнювалося десять років перебування де Голля при владі. За цей час він подолав чимало труднощів, вирішив складні

проблеми, уникнув серйозних небезпек. Були, правда, і невдачі, але генерал все ж знаходив врешті-решт вихід із усіх критичних ситуацій.

Проте саме економіка і соціальна сфера виявилися ахілесовою п'ятою режиму особистої влади де Голля. В травні 1968 року в Парижі почався масовий рух протесту проти політики уряду, який охопив потім усю Францію. Це було складне і неоднозначне явище: тут ми бачимо і «бунтівників» студентів, які вимагають корінної реформи освіти; і робітників великих підприємств, які добиваються контролю над виробництвом і прибутками олігархів, підвищення зарплати, і активістів лівих сил. До 20 травня Франція була повністю паралізована, число страйкуючих досягло 10 мільйонів. І вперше де Голль не зміг знайти правильний вихід із ситуації. Президент розпустив Національні збори і призначив дострокові парламентські вибори. Близька до нього партія разом із союзниками отрималає 358 мандатів із 485. Проте де Голль відчув, що це — піррова перемога: його легендарний престиж різко і стрімко падає.

Прагнучи переломити ситуацію, президент призначив на 27 квітня 1969 року новий — 11-й за рахунком референдум, на який виносяться доленосне для країни питання: про реформу сенату і органів місцевого самоврядування. 25 квітня де Голль від'їжджає в Коломбе, 27 квітня він проголосував у сільській мерії і став чекати результатів референдуму. Голосування дало невтішний результат: 10,5 млн голосів «за» і 11,9 млн — «проти». О 22 годині, коли результати референдуму стали відомі, генерал де Голль дав наказ по телефону начальнику своєї канцелярії Бернару Тріко передати підготовлені напередодні документи прем'єр-міністру Кув де Мюрвілю. В одному із документів дякував прем'єр-міністру і всім міністрам за співробітництво і прощався з ними. Текст другого документа о першій годині ночі 28 квітня 1969 року було передано по радіо: «Я припиняю виконання обов'язків Президента Республіки. Це рішення вступає в силу сьогодні опівдні»³⁰. Без всяких промов, прощальних церемоній, без повернення в Париж де Голль закінчив свою політичну кар'єру.

У Коломбе де Голль веде суворо усамітнене життя, пише «Мемуари надії», передбачає написати три томи. Повністю завершив перший том, який вийшов друком у жовтні 1970 року. Життя де Голля суперечливе і незвичайне. Такою ж виявилась і його смерть. Не часто буває, щоб кончина державного діяча, який відійшов від справ через видиму політичну поразку, викликала б настільки широкий світовий відгук. А саме так і трапилось, коли Шарль де Голль, не доживши 13 днів до свого 80-річчя, 9 листопада 1970 року завершив свій життєвий шлях. 12 листопада 1970 року, згідно з волею генерала, він був похований на цвинтарі в містечку Коломбе, за 220 км від Парижа. Присутні тільки близькі родичі. В почесному караулі стояли курсанти Сен-Сіра. На поховальний дзвін в Коломбе відгукнулися 50 тисяч церковних дзвонів у всіх містах і селах Франції. В той же день у Парижі, в Соборі Паризької Богоматері у присутності представників

84 держав відбулася траурна меса. В Нью-Йорку в пам'ять по ньому було проведено спеціальне засідання Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй³¹.

Генерал де Голль по праву зайняв виняткове місце серед державних діячів, висунутих французькою нацією.

3. Франклін Делано Рузвельт

Ім'я Франкліна Делано Рузвельта широко відоме. Життя і діяльність Рузвельта є також повчальними для сучасників³².

Батько майбутнього президента Сполучених Штатів Америки 52-річний Джеймс Рузвельт у 1880 році одружився з 26-річною Сарою Делано, дочкою великого бізнесмена Уоррена Делано. Франклін народився 30 січня 1882 року.

На запитання про походження сім'ї Рузвельтів, Франклін відповів: «Мої пізнання про походження сім'ї Рузвельтів у Сполучених Штатах обмежуються тим, що всі її гілки, очевидно, мають походження від Клауса Мартенссена ван Рузвельта, який приїхав з Голландії незадовго до 1643 року. Я навіть не знаю точного року. Я не маю ані найменшого поняття, де він жив у Голландії і хто були його батьки... Відверто кажучи, у мене ніколи не було ані часу, ані бажання спробувати прослідкувати генеалогію нашої сім'ї по той бік Атлантики до її від'їзду сюди, тобто приблизно триста років тому»³³.

Франклін ріс звичайним хлопчиком. Його готували до бізнесової, а не політичної діяльності. Одного разу батько привіз п'ятирічного сина в Білий Дім і представив його президенту Г. Клівленду. Поклавши руку на голову хлопчика, той сказав: «Мій маленький мужчина. Я висловлю тобі дивне побажання. Хай ти ніколи не будеш президентом Сполучених Штатів»³⁴. Коли Франкліну було близько семи років, мати взялася за його навчання. До чотирнадцяти років він здобував домашню освіту. За допомогою гувернанток оволодів німецькою і французькою мовами. Відмовився вчитися грати на піаніно і малювати. Ще підлітком заявив батьку, що стане військовим моряком. Влітку сім'я обов'язково відправлялася до Європи. Париж, Лондон, Німеччина швидко стали для Франкліна не менш знайомими, ніж Нью-Йорк.

У чотирнадцять років вирішили віддати, нарешті, Франкліна до школи. Це була одна з найпрестижніших шкіл Сполучених Штатів.

У червні 1899 року сімнадцятирічний Франклін закінчив Гротон. Ректор і засновник школи Ендікот Пібоді записав у його атестаті: він був чесним учнем і дуже задовільним членом колективу протягом усього навчання. Восени 1900 року Франклін Рузвельт стає студентом Гарвардського університету. Середній бал Франкліна в університеті — «ледь краще

посереднього» — був заслужений. У 1903 році Рузвельт закінчив університет і став бакалавром. Восени 1904 року вступає до юридичної школи Колумбійського університету в Нью-Йорку. У березні 1905 року Франклін одружується з Елеонорою — племінницею Президента США Теодора Рузвельта і поселяється у власному будинку в Нью-Йорку. Пішли діти: першою народилася у травні 1906 року Анна, потім у наступні десять років п'ятеро синів, один з них помер немовлям.

У 1910 році Франклін Рузвельт перемагає у виборах у легістратуру штату Нью-Йорк. На виборах Рузвельт представляв Демократичну партію.

На президентських виборах у 1912 році Рузвельт підтримав Вудро Вільсона — губернатора штату Нью Джерсі. У листопаді 1912 року Вудро Вільсона обрано президентом США. Сенатор Ф.Рузвельт був переобраний на наступний термін.

У березні 1913 року Ф.Рузвельт, якому ледве минуло тридцять років, обійняв посаду заступника морського міністра.

Опинившись у Морському міністерстві, Ф.Рузвельт був безмежно щасливим. З дитинства він любив море і флот, і все його попереднє життя виявилось підготовкою до теперішньої державної діяльності. Тепер під його началом практично опинилися військово-морські сили США.

Найбільш впливова організація, яка обстоювала великий флот, — Морська ліга США представляла інтереси магнатів сталі і суднобудівельної промисловості, — а флот був їхнім основним замовником — гаряче вітала молодого заступника морського міністра.

Улітку 1920 року в Сполучених Штатах відбулися чергові президентські вибори. Від Демократичної партії кандидатом у президенти на її з'їзді обрано губернатора штату Огайо Д. Кокса. Несподівано для Ф. Рузвельта перед закриттям з'їзду його затвердили віце-президентом. У цьому зв'язку Ф. Рузвельт залишив пост заступника морського міністра. Працівники міністерства піднесли йому пам'ятну срібну чашу. Рузвельт щиро подякував Деніелсу за те, що той «мудро вчив його ходити по землі, в той час як він прагнув злетіти до небес»³⁵.

Президентську кампанію 1920 року демократи програли. Президентом Сполучених Штатів обрали республіканця Гардінга. У цей час Ф.Рузвельт стає віце-президентом великої фінансової корпорації, яка займалася перевіркою поручителів при випуску акцій, заснував юридичну фірму.

На початку серпня 1921 року сталося лихо. Франклін у Кампобелло ловив рибу з яхти, не втримав рівновагу і упав за борт у крижану воду. Хоча це тривало недовго, проте холод скував усе тіло. 12 серпня Франклін уже не зміг підвестися.

Незабаром він усвідомив, що його вразила тяжка хвороба і подолати її можна тільки мобілізувавши всю свою волю. Різноманітні невпинні тренування хоча й підтримували фізичний стан Рузвельта, проте корінних змін не принесли.

Незважаючи на стан здоров'я, Ф.Рузвельт і далі виконував обов'язки віце-президента фінансової корпорації, вдосконалює діяльність створеної ним юридичної фірми, залишає численні бізнесові проекти, які в переважній більшості виявлялися безрезультатними.

У цей же період — у 1928 році — в Нью-Йорку конференція демократичної партії висунула Ф.Рузвельта кандидатом на посаду губернатора штату. Ф.Рузвельт здійснив 1300-мильну передвиборчу поїздку, проголосив велику кількість промов, пропагуючи програму демократів і був обраний губернатором штату Нью-Йорк.

Виконання губернаторських обов'язків в Олбані, де знаходилася резиденція губернатора, вимагало не тільки інтелектуального, а й великого фізичного навантаження. В губернаторський палац вселився новий господар — 46-річний Франклін Рузвельт.

Вибори 1930 року стали визначною віхою в політичній історії штату — Ф. Рузвельт був переобраний губернатором.

Холодною кризовою зимою 1930/31 року становище в країні стає відчайдушним: кількість безробітних наближається до десяти мільйонів, а за кожним з них стояла сім'я. У березня 1931 року колона безробітних, учасників «голодного походу» вступила в Олбані. Голодні люди прорвалися в приміщення легістратури з вимогою: негайно роботи і хліба. Демонстранти були розігнані поліцією. Ф. Рузвельт на надзвичайній сесії легістратури запропонував створити тимчасову надзвичайну комісію з надання допомоги безробітним. Допомога була мізерною, — в середньому 23 долари в місяць на сім'ю. В наступні шість років комісія надала допомогу 5 мільйонам мешканців штату.

У січні 1931 року по всій країні розгортається кампанія з висунення Рузвельта кандидатом у президенти. Цю кампанію активно ведуть нові в американському політичному житті організації «Друзі Рузвельта».

У липні 1932 року Ф. Рузвельт був обраний кандидатом у президенти з'їздом демократичної партії. Виступаючи перед делегатами з'їзду, Ф. Рузвельт сказав: «Я клянусь вам, я клянусь собі проводити *новий курс* (підкреслено мною. — *Авт.*) для американського народу. Нехай ми, що тут зібралися, станемо пророками нового порядку, знання і мужності. Перед нами більше ніж політична кампанія, це заклик до зброї. Допоможіть мені не тільки отримати голоси, а й перемогти в хрестовому поході — повернути Америку власному народові»³⁶.

Політичний клімат у 1932 році визначали не політичні інтриги, а настрої мас: мільйони людей стояли перед загрозою голодної смерті. В країні нараховувалося 17 мільйонів безробітних. На порядок денний ставилося існування самої капіталістичної системи. Усі передвиборні виступи Ф. Рузвельта пронизувала одна думка: необхідні зміни, проте вони мають бути спрямовані на підтримку устоїв капіталізму. В ході кампанії Рузвельт проголосив шістнадцять великих промов. Вибори 8 листопада

1932 року принесли блискучу перемогу Ф. Рузвельту. Він отримав 28,8 мільйона голосів, Г. Гувер — 15,7 мільйона голосів.

Вже 4 березня 1933 року Ф. Рузвельт склав присягу і як президент проголосив першу промову. Її суть: без дисципліни не може бути прогресу, і ніяке керівництво не може бути ефективним. Члени призначеного Рузвельтом кабінету склали присягу в Білому домі, чого ніколи не було раніше. Перше питання на порядку денному — фінанси. За ініціативи президента зібралася надзвичайна сесія конгресу. Приймається закон про банки. Федеральна резервна система надає банкам займи, банки будуть відкриті тільки тоді, коли їхній стан буде визнано «здоровим». Експорт золота забороняється. Через декілька днів банки почали відкриватися.

Найбільш особистою з усіх реформ «нового курсу» цього періоду стало утворення за пропозицією Рузвельта Громадянського корпусу збереження ресурсів. Пропонувалося направити на роботу у лісні райони безробітних юнаків у віці від 18 до 25 років, а також безробітних ветеранів. Там вони мали безкоштовне харчування, житло, форму і долар на день. Спочатку табори були створені для 250 тисяч молодих людей, потім їх кількість збільшилися вдвоє. До Другої світової війни в них побувало близько 3 мільйонів чоловіків.

У перші сто днів Рузвельту довелося вирішувати проблеми фермерських господарств, за його ініціативою прийнято закон про відновлення промисловості, а також закон про комплексний розвиток за участю держави регіону долини ріки Теннессі. Цей проект, який, на жаль, не був підтриманий іншими регіонами, став предметом його особливої гордості.

Від самого початку свого президентства Рузвельт зумів мобілізувати віру і гордість за свою країну в американців. Будь-які покращання подавалися як плоди роботи американської системи, яка спиралася на американський націоналізм, і в свою чергу, живила його. Войовничий шовінізм виступав проти ідеї класової боротьби.

Сім'я Рузвельтів вселилася у Білий дім, який зразу перетворився на житло великої сім'ї. Прості взаємовідносини, нехитра їжа — характерні риси побуту нового господаря. Що стосувалося державних рішень — про колегіальність і не мовилося. Своему помічнику Д. Роу Рузвельт так пояснив свій стиль управління: «Я не зроблю так, як ви пропонуєте, і ось чому. Справа в тому, що, хоча американський народ, можливо, зробив помилку, він обрав президентом мене, а не вас»³⁷.

Зосередження зусиль на внутрішніх проблемах визначило підхід Рузвельта до справ зовнішніх. Обстановка на міжнародній арені погіршується внаслідок зростання агресивності Японії (захват Манчжурії і війна з Китаєм) і Німеччини (в 1933 році до влади прийшов Гітлер). Значить, треба знайти протизагони Японії і Німеччині, захистити американські інтереси руками інших. Погляди Рузвельта звертаються до Радянського

Союзу. Він вирішив визнати Радянський Союз, покінчивши з попередньою абсурдною політикою США протягом останніх 16 років. У листопаді 1933 року дипломатичні відносини між Сполученими Штатами і Радянським Союзом були встановлені.

Якщо у відношенні Європи і Азії прихід нової адміністрації нічого не змінив, то в Західній півкулі Рузвельт показав, що означає політика «доброго сусіда». Зусилля були спрямовані на карибські й південноамериканські країни. Під впливом Вашингтона на Кубі в січні 1934 року був сформований уряд Батисти. Американці зберегли за собою військову базу Гуантанамо.

Прийшов 1936 рік, а разом і з ним чергова кампанія по виборах президента. Три роки перетворювався в життя «новий курс». В актив записано немало, але в країні залишалось 9 мільйонів безробітних. Франклін Рузвельт вирішив виступати на виборах як кандидат від всього народу і лише формально як висуванець демократичної партії. В червні 1936 року з'їзд демократичної партії висунув Рузвельта в президенти. Президент впевнено обіцяв продовжувати працю в «новому курсі». Листопадові вибори 1936 року дали нечувану більшість Ф. Рузвельту. За нього було подано 27,7 мільйона голосів, за його суперника — представника республіканської партії А. Ландона 16,7 мільйона голосів. Стратегія Ф. Рузвельта, який оголосив себе обранцем народу виправдала себе.

Прагнення переобраного президента провести реформу Верховного суду, яка передбачала збільшення кількості суддів з 9 до 15 і обмеження перебування суддів на посаді пенсійним віком, також як і його законопроект про скорочення робочого дня і підвищення зарплати не дістали підтримки конгресу, Рузвельта звинуватили в намаганні отримати необмежену владу. У країні в цей період наростали економічні труднощі. З вересня 1937 року до літа 1938 року промислове виробництво скоротилося на одну третину, кількість безробітних збільшилася з 4,9 мільйона у 1937 році до 9,6 мільйона до літа 1938 року. Впав прибуток фермерів, зросла кількість заявок про надання допомоги. Ф. Рузвельт вкрай болісно відчував падіння свого престижу. «Новий курс», очевидно, втрачав цінність в очах виборців. Професор Г. Тагвелл: «У 1939 році уряд не міг досягти ніяких успіхів. Не можна було навіть запропонувати нові законопроекти... Попереду лежало відкрите море до того дня, коли в Польщу вдерся Гітлер, туман міг розвіяти тільки могутній вітер війни, будь-які інші заходи у влади Рузвельта не принесли б ніяких результатів»³⁸.

Тільки війна могла стати бажаним рятівником для Сполучених Штатів, які переживали постійну економічну кризу. Незважаючи на всі зусилля Рузвельта, «новий курс» не приніс корінного покращення. В країні нараховувалося близько 10 мільйонів безробітних. У 1939 році Сполучені Штати займали 17 місце серед 18 основних капіталістичних країн щодо відновлення рівня виробництва 1929 року. А тільки в США, на відміну від інших

країн, втілювався в життя «новий курс». Історично Сполучені Штати виграли нечувані вигоди від воєн в Європі та Азії. За старою схемою, перевіреною поколіннями американських політиків, і діяв уряд Сполучених Штатів. Використовуючи політику так званого «нейтралітету», здійснювався точний розрахунок — війна мала охопити весь Старий світ, бути затяжною, а для цього необхідно попередньо сприяти вирівнюванню сил потенційних противників.

Ф. Рузвельт розумів, що не за горами війна в Європі. Природно, як і інші політики Заходу, він чекав, що новий військовий конфлікт почнеться з походу Німеччини на схід проти Радянського Союзу. Виходячи з одного із своїх принципів — «не можна вижити, якщо почати готуватися до війни після нападу», Ф. Рузвельт почав зміцнювати збройні сили. У 1939 році він запросив і отримав від конгресу 1 мільярд 600 мільйонів доларів на військові сили проти 550 мільйонів доларів у 1934 році.

Політика «умиротворення» та «нейтралітету» Заходу після мюнхенської конференції зазнала банкрутства. В березні 1939 року Німеччина захопила Чехословаччину, в квітні Італія окупувала Албанію.

У серпні Гітлер звернувся до Радянського Союзу з пропозицією підписати пакт про ненапад. 23 серпня 1939 року був укладений договір про ненапад між Німеччиною і СРСР. Ф. Рузвельт: «Справа виглядає так. Росія пов'язала свою долю з «віссю». Може бути, це тільки маневр Сталіна, щоб виграти час; можливо, він ображений тим, що з ним не порадилися в Мюнхені; може бути, що це справжній союз. Однак останньому я не вірю, тому що перемога Німеччини не відповідає національним інтересам. Зверніть увагу: якою б не була ідеологія в даній країні, її національні інтереси незмінні...»³⁹.

Як відомо, 1 вересня 1939 року Німеччина розпочала військові дії проти Польщі. З вересня Англія і Франція оголосили війну Німеччині. Ф. Рузвельт заявив, що Америка ніколи не пошле свої армії в Європу, зробить усе, аби не допустити, щоб війна прийшла в США. У цей час У. Черчілль стає прем'єр-міністром Англії.

Наприкінці листопада 1939 року спалахнув конфлікт між Радянським Союзом і Фінляндією. Франція, Англія, Італія і Швеція надали значну допомогу Фінляндії. Не залишилися осторонь і Сполучені Штати Америки. І навіть після підписання мирного договору в березні 1940 року між СРСР і Фінляндією відносини між Радянським Союзом і Сполученими Штатами залишилися прохолодними. Навесні 1940 року події в Європі розвивалися із запаморочливою швидкістю. Німеччина захопила Данію, Норвегію, окупувала Голландію, Бельгію. «Дивна війна» закінчилася розтрощувальною поразкою Франції та Англії.

Особиста доля Ф. Рузвельта була найтісніше пов'язана з бурхливими міжнародними подіями. Наближалися чергові президентські вибори. З'їзд демократичної партії, незважаючи на формальний протест чинного

президента, висунув його кандидатом на третій термін. В історії США це було вперше.

5 листопада 1940 року 50 мільйонів американців пішли на виборчі дільниці. Зранку Ф. Рузвельт усівся за обіднім столом у Гайд-парку. Попросив залишити його, в тому числі й членів сім'ї, одного. І лише по закінченні голосування, двері їдальні розкрилися. Президент без піджака, в розстібнутій сорочці, сонячно посміхнувся: «Я завжди буду тим же Франкліном Рузвельтом, якого ви завжди знали».

На президентських виборах в листопаді 1940 року Ф. Рузвельт отримав 27,2 мільйона голосів, його суперник — представник республіканської партії Уілкін — 22,3 мільйона голосів.

У 1940 році Рузвельту виповнилося 58 років. Він вступив у своє третє президентство, маючи величезний політичний досвід. Війна відтіснила на задній план внутрішні проблеми країни і вимагала швидких рішень. Рузвельт не став «диктатором», але тепер усе рідше пояснював народу мотиви своїх дій. Січень 1941 року ознаменувався рішучими діями Рузвельта. У своєму щорічному посланні країні президент висловив ідею «закону про допомогу демократіям», відомого в історії як ленд-ліз. У березні 1941 року Рузвельт підписав «Закон в інтересах оборони Сполучених Штатів, або ленд-ліз», прийнятий після двомісячних дебатів у конгресі. Міжнародна обстановка дедалі загострювалася. Німеччина вторглась у Югославію і Грецію. Англійські війська зазнавали поразок від німецьких у Північній Африці. Під загрозою захвату були нафтові джерела на Близькому і Середньому Сході — життєвоважливі центр Британської імперії.

22 червня 1941 року Німеччина почала війну проти Радянського Союзу. В Лондоні в той же день Уїнстон Черчілль виступив по радіо із заявою про те, що Англія допоможе СРСР. 24 червня Франклін Д. Рузвельт на прес-конференції повідомив, що Сполучені Штати нададуть Радянському Союзу допомогу, проте пріоритет у її отриманні залишався за Англією.

Після 22 червня 1941 року у війні одна з однією опинилися всі великі країни світу за винятком Сполучених Штатів і Японії. Офіційно дотримуючись нейтралітету, США пов'язували свою долю з антигітлерівською коаліцією, а Японія — з Європейським блоком держав «осі». У США виношували ідею, що Японія нападе на Радянський Союз.

Наприкінці вересня 1941 року в Москві відбулася троїста конференція представників СРСР, США та Англії, яка визначила розміри взаємних поставок. Радянський Союз почав отримувати поставки по ленд-лізу, а також за готівку. 7 грудня без проголошення війни японські збройні сили напали на американські та англійські володіння на Далекому Сході і Тихому океані. Японське оперативне з'єднання завдало удару по Перл-Харбору. Американський тихоокеанський флот був розгромлений. Почалася війна на Тихому океані. В той же день Франклін Д. Рузвельт попросив конгрес оголосити війну Японії, що й було зроблено. У відповідь

на оголошення війни Сполученим Штатам Німеччиною та Італією 11 грудня Рузвельт звернувся до конгресу з пропозицією визнати стан війни з цими країнами. 5 червня 1942 року США оголосили війну Румунії, Угорщині та Болгарії, а з Фінляндією так і не розривали дипломатичних відносин.

У листопаді 1943 року Ф. Рузвельт відправився на конференцію з Й. Сталіним і У. Черчіллем, яка скликалась у Тегерані.

Учасники конференції домовилися про те, що західні союзники в травні — червні 1944 року зроблять висадку військ у північно-західній Франції, а Червона Армія приурочить до неї свій наступ. Рузвельт з глибокою вдячністю зустрів повідомлення Й.В.Сталіна про те, що СРСР, закінчивши бойові дії в Європі, вступить у війну з Японією.

Третє президентство Рузвельта завершувалося у січні 1945 року. 11 липня 1944 року Рузвельт повідомив, що, хоча він хотів би повернутися до приватного життя, він готовий «як хороший солдат», залишитися на своєму посту, якщо «так накаже головнокомандувач усіх нас — суверенний народ Сполучених Штатів»⁴⁰. Проте із зими здоров'я Рузвельта повільно, але неухильно погіршувалося. Він танув на очах, схуд, усе частіше і частіше на обличчі з'являвся вираз відчуженості. З'їзд демократичної партії підтримав прагнення Рузвельта обиратися на четвертий термін, кандидатом у віце-президенти висунули сенатора Г. Трумена. Перемога на виборах у листопаді 1944 року не була переконливою. Ф. Рузвельт зібрав 25,6 мільйона голосів, його супротивник республіканець Д. Д'юї — 22 мільйони голосів.

А вже у січні 1945 року Ф. Рузвельт направився в Ялту. Там відбулася історична конференція. Глави урядів зі своїми військовими радниками погодили плани остаточного наступу в Європі. Було обговорено майбутнє Німеччини, прийняті рішення про скликання 25 квітня конференції для створення Організації Об'єднаних Націй і включення України і Білорусії в засновники ООН. 11 лютого була підписана угода про те, що СРСР через два-три місяці після завершення бойових дій в Європі вступить у війну з Японією. У березні 1945 року Рузвельт виступив на об'єднаному засіданні конгресу зі звітом про Ялту. Президент заявив: «Ніколи в історії не було такого випадку, щоб головні союзники були такими єдиними не лише в цілях війни, а й у поглядах на мир»⁴¹.

У квітні закінчувався другий тиждень відпочинку президента; із Гайд-парку він приїхав в Уорм-Спрінгс. У першій половині дня розглянув пошту. У кімнату зайшла художниця Єлизавета Шуманова, яка писала його портрет. Рузвельт заглибився в читання, художниця працювала. Раптом Рузвельт зблід і проговорив: у мене жакливо болить голова. То були його останні слова. Через дві години він помер.

15 квітня в саду Гайд-парку тіло Рузвельта було передано землі. Відповідно до конституції президентом США став Г. Трумен. Ліндон Джонсон: «Франклін Д. Рузвельт був людиною, здатною вирішувати страшні

проблеми в страшні часи»⁴². 12 квітня 1945 року за рішенням конгресу у Вашингтоні був відкритий пам'ятник Ф. Д. Рузвельту. Відповідно до побажання покійного пам'ятник гранично простий: невеличка кам'яна плита з надписом: «Пам'яті Франкліна Д. Рузвельта».

4. Йосип Віссаріонович Сталін

Минуло понад 55 років як відійшов із життя Й. В. Сталін, але його політика, сам він як особистість усе ще є предметом постійного інтересу, ґрунтовного вивчення. І жоден дослідник, якої б точки зору він не дотримувався, не в змозі відмітити роль Сталіна в багатьох найважливіших подіях, які стали провідними віхами в розвитку людства. До цього часу його діяльність хвилює розум людей, і пройде ще чимало років, перш ніж ми, які жили при ньому чи ввійшли в життя в рядах нового покоління, зможемо повною мірою уявити собі грані здібностей, мислення і значення практичних справ цієї людини.

У монографічних дослідженнях, у засобах масової інформації найрізноманітнішого спрямування ім'я Сталіна не сходить зі шпальт: одні говорять про нього з повагою, другі — з ненавистю, треті займають індиферентну позицію⁴³.

Йосип Віссаріонович Сталін (Джугашвілі) народився 21 грудня 1879 року в місті Горі Тифліської губернії в сім'ї чоботаря і дочки кріпосного селянина. З чотирьох дітей Віссаріона і Катерини Джугашвілі живим залишився тільки останній, Йосип.

Віссаріон — батько Сосо — працював на кожевенному заводі, потім у шведській майстерні. Мати — прачкою, швачкою і кухаркою в заможних сім'ях Горі. Катерина Джугашвілі користувалася в общині повагою і присвятила своє життя богу, чоловікові і сину, дуже хотіла, щоб син став священником, і завжди жаліла, що цього не сталося. У 1890 році, коли Сосо було одинадцять років, батько загинув у п'яній бійці. Син поставився до цього байдуже, з батьком у сина стосунки не склалися.

У 1894 році Йосип Джугашвілі закінчив Горійське духовне училище, отримав диплом з відзнакою і вступив у Тифліську духовну семінарію. Захоплювався поезією, писав вірші. В училищі вивчив російську мову.

Безрадісне дитинство, очевидно, породило в юнакові психічну тривожність, яка може призвести до розвитку дитини в невротичну особистість. Це означає, що людина, чий дитячі переживання позначені базовою тривожністю, сприймає світ як потенційно ворожий і прагне знайти притулок в собі, в своєму ідеальному «Я», уявляючи себе, скажімо, великим борцем. З цього моменту вся енергія спрямовується на невпинні спроби утвердити ідеальний образ самого себе на ділі і добитися підтвердження

цьому з боку інших. Карен Хорні — німецько-американський психопатолог називає це прагненням до слави⁴⁴.

У серпні 1898 року Й.В.Сталін вступив у Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП). Через рік, у 1899 році, залишає останній курс семінарії, веде пропагандистську роботу серед робітників. У цей час Джугашвілі вже був справжнім революціонером, бунтарем проти гігантської карної патерналістської влади, яка називалась царизмом.

У листопаді 1901 року Джугашвілі обирається до складу Тифліського соціал-демократичного комітету. Вночі 5 квітня 1902 року під час засідання Батумського соціал-демократичного комітету були арештовані Джугашвілі і всі його члени комітету. За даними, приведеними в офіційній біографії, між 1902–1913 рр. Джугашвілі арештовувався вісім, відправлявся на заслання сім і втівав із заслання шість разів. Не пощастило йому втекти із заслання, куди його відправили в 1913 році і з якого його звільнила Лютнева (1917 р.) революція.

Самоідеалізація Джугашвілі в образі революціонера набула нової сили на початку 1900-х років, коли він знайшов у Леніні, вожді більшовицької фракції марксистської партії Росії, героя, з яким він ототожнював власну особистість і який втілював в собі всі риси, якими він, Джугашвілі, у своїх сподіваннях жадав володіти. Яскрава «російськість» Леніна, з яким Джугашвілі ототожнював себе, приводить до русифікації його національної самосвідомості, він стає активістом руху, який потім отримав назву «російського більшовизму» і розглядався як суто російське явище. Джугашвілі бачив себе в образі російського революціонера по імені Сталін, тобто людини із сталі, та до того ж співзвучне імені Ленін.

Наприкінці 1904 року Ленін уперше звертає увагу на Джугашвілі (знайомі переслали Леніну в Лейпциг його листи, в яких той захоплено говорив про нього). Особисте знайомство відбулося наприкінці 1905 року на Тамерфордській конференції. У 1912 році на Празькій конференції більшовиків ЦК за ініціативою Леніна кооптував Сталіна до свого складу.

У 1913 році Сталін публікує статтю «Марксизм і національне питання». У розмові з Мілованом Джиласом у 1948 році Сталін заявив, що в цій роботі він виразив погляди Леніна і що стаття була Леніним відредагована⁴⁵.

У березні 1917 року Сталін повертається із сибірського заслання до Петрограду. Входить до складу Російського бюро ЦК з правом дорадчого голосу. На квітневій партійній конференції його обирають членом Центрального комітету. На цій конференції Сталін виступає з доповіддю з національного питання.

Після липневої демонстрації Тимчасовий уряд розпорядився заарештувати Леніна і Зинов'єва. Ленін і Зинов'єв ідуть у підпілля. На VI з'їзді партії, який відбувся на початку серпня 1917 року, Сталін виступив із звітною доповіддю ЦК.

У ході революційних подій Сталін був обраний у жовтні 1917 року до складу політбюро ЦК, яке очолював Ленін, увійшов одним з п'яти членів Російського революційного центру, головою якого був Троцький. На другий день після взяття більшовиками влади у сформованому уряді, який очолив Ленін, Сталін отримав посаду Народного комісара з питань національностей, одночасно — Наркомом державного контролю, керівником Робітничо-Селянської інспекції.

Після початку громадянської війни Сталін неодноразово відряджався на гарячі ділянки фронту і брав безпосередню участь у відбитті наступу білих частин, а потім військ Антанти, яка, як відомо, включала в себе армії 14 держав західних країн. Це — участь в організації оборони Царицина, опору наступальним діям Колчака в Сибіру, Юденича в Петрограді, Денікіна в Донбасі. До речі, в листопаді 1919 року за бойові заслуги Й.В.Сталін був нагороджений орденом Червоного Прапора. У той же час прискіпливі історики стверджують, що ані в Царицині, ані в захисті Петрограду, ані в боротьбі з польськими військами Сталіну не вдалося увінчати себе військовою славою. «Хоча в громадянську війну Сталін і набув цінного досвіду у військовій галузі, тим не менш у партії він не користувався репутацією першокласного військового спеціаліста. Не належав він і до головних організаторів Червоної Армії і не виявив здібностей видатного військового керівника»⁴⁶. Проте той факт, що Сталіну не вдалося увінчати себе військовою славою на полях Громадянської війни, повністю урівноважувався його успіхами посилення власного політичного впливу в партії.

Навесні 1922 року на XI з'їзді партії Сталіна обирають Генеральним Секретарем ЦК. Важливо відзначити, що кар'єрі Сталіна в партії суттєво сприяло одруження в 1919 році з Надією Алілуєвою⁴⁷. Надія була людиною, яка ввібрала більшовизм з молоком матері, — людиною, для якої громадська діяльність була настійною потребою. Надія стала матір'ю двох дітей — Василя і Світлани — і показала себе доброю господаркою. Сім'я жила не по-пролетарськи. Зберігаючи квартиру в Кремлі, Сталін і Надія в 1919 році отримали простору заміську дачу, недалеко від села Усова, в живописній місцевості на березі річки Москва. Дача називалася Зубалово, по імені нафтопромисловця, якому належала до революції. Надія перетворила Зубалово на затишне місце спілкування, центр гостинності для невичерпного потоку гостей з числа друзів у вищих партійних колах. Для людини, яка робила кар'єру в радянській політиці, вибір дружини не міг бути більш вдалим.

Надія була другою дружиною Сталіна. Перша, 16-річна Катерина Сванідзе, яка народила в 1908 році сина Якова, через рік померла. Їх сина виховала в Грузії сестра матері. У листопаді 1932 року покинула із собою ображена чоловіком Надія Алілуєва. Через деякий час фактично третьою дружиною стає 17-річна Валентина Істоміна, яка працювала на дачі Сталіна офіціанткою. Їх зв'язок тривав 18 років⁴⁸.

Знаючи, з яким трудом ладили зі Сталіним товариші по партії, можна лише дивуватися, що його відносини з Леніним так довго залишалися добрими. Але приблизно з 1921 року в їхніх стосунках почали з'являтися перші ознаки розладу. Наприкінці 1922 року і на початку 1923 року Ленін, тоді вже хворий, продиктував листа до з'їзду, свого роду «Заповіт партії», в якому зокрема пропонував перемістити Сталіна з посади Генерального секретаря ЦК: «Сталін занадто грубий, і цей недолік цілком терпимий в середовищі і у взаємовідносинах між нами комуністами, стає нетерпимим на посаді генсека. Через те я пропоную товаришам обдумати спосіб переміщення Сталіна з цього місця і призначити на це місце іншу людину, яка в усіх інших відношеннях відрізняється від тов. Сталіна тільки однією перевагою, а саме, більш терпима, більш терпляча і більш уважна до товаришів, менше капризності і т. д.»⁴⁹.

21 січня 1924 року пішов з життя Ленін. День смерті Леніна оголосили щорічним днем трауру. Петроград перейменували в Ленінград. Пам'ятники Леніну належало спорудити в Москві, Ленінграді та інших великих містах. Створеному Інституту В.І.Леніна доручалося підготувати масове видання його творів різними мовами.

Наприкінці травня 1924 року зібрався XIII з'їзд партії, перший після смерті Леніна. Заповіт Леніна обговорювався на передз'їздовському пленумі Центрального комітету. Виступаючи на пленумі ЦК, Зінов'єв сказав: «Товариші, останню волю, кожне слово Ілліча, ми безумовно повинні вважати законом... В одному питанні, однак, ми з радістю можемо сказати, що побоювання Ілліча не підтвердилися. Я маю на увазі питання, яке стосується Генерального секретаря. Ви всі були свідками нашої спільної роботи в останні місяці. Як і я, ви мали переконатися в тому, що побоювання Ілліча не підтвердилися»⁵⁰. Сталіна було врятовано. З листом Леніна вирішили ознайомити в конфіденційному порядку шляхом оголошення по делегатам основних партійних організацій.

На післяз'їздовському пленумі Центрального комітету Сталін запропонував свою відставку. Відставка була відхилена. Сталін переобрали Генеральним секретарем ЦК. Загальне становище в країні, в партії і на окремих ділянках держави залишалося неймовірно складним. Для нормалізації обстановки вимагалися надзвичайні зусилля, вмінні підходити до вирішення проблем. Це були складні завдання, які вимагали від керівника волі й організаційного таланту.

В день восьмої річниці революції, 7 листопада 1925 року, Сталін опублікував в «Правді» статтю «Октябрь, Ленин и перспективы нашего развития». Основна тема статті: період підготовки Жовтневого повстання і сучасний період аналогічні. Перед Жовтневою революцією завдання полягало в тому, щоб здійснити перехід від буржуазної до пролетарської влади; в даний момент необхідний перехід від неписької економіки до соціалістичної. Попереду ще одна перемога, яка дорівнює по значенню

захопленню влади більшовиками. Сталін відкидає реальність сподівання на світову соціалістичну революцію (цю концепцію відстоював Троцький та його прихильники) і доходить висновку про будівництво соціалізму в одній окремо взятій країні. Розвиваючи цю концепцію, Сталін пов'язав її з прискороною індустріалізацією і колективізацією. У другій половині 1926 року Троцького, Зінов'єва і Каменєва вивели з Політбюро ЦК.

На XV з'їзді партії, який відбувся на початку грудня 1927 року, основну політичну доповідь зробив Сталін, в якій він констатував, що опозиція заперечує можливість переможного будівництва соціалізму в СРСР, що рівнозначно «капітуляції» перед капіталістичними елементами в країні і перед міжнародною буржуазією. З'їзд виключив з партії 75 опозиціонерів. Троцький був висланий в Алма-Ату.

XV з'їзд ввійшов в історію як «з'їзд колективізації». На пленумі ЦК у липні 1928 року Сталін, аргументуючи необхідність прискороної індустріалізації і колективізації, висуває тезу, яка стає основоположною в сталінізмі — класова боротьба неминуче загострюється з просуванням країни до соціалізму⁵¹. За словами Бухаріна, Сталін провадить внутрішньополітичну лінію, згубну для революції. Його положення про те, що опір має наростати пропорційно росту соціалізму, — це «ідіотська безграмотність», це формула, яка приведе країну рад до катастрофи. Сталін — це Чингісхан, безпринципний інтриган, все підкоряючий прагненню зберегти владу, єдиною формулою якого є помста ударом ножа в спину⁵².

У цей період Бухарін, Риков і Томський виступили проти прискорених темпів індустріалізації і колективізації. Спільний пленум ЦК та ЦКК у квітні 1929 року засудив цю платформу як правоопортуністичну і звільнив Бухаріна, Рикова і Томського від посад. У листопаді 1929 року Пленум ЦК виводить Бухаріна із складу Політбюро ЦК. Раніше, в тому ж році, Троцького було вислано в Туреччину. З організованою опозицією було покінчено. Боротьба за лідерство завершилась і Сталін вийшов з неї переможцем. 21 грудня 1929 року були проведені урочистості в зв'язку з 50-річчям Сталіна. Партія вітала Сталіна як спадкоємця Леніна, нового вождя.

Не можна не визнати, що у Сталіна були всі підстави лишатися собою. За якими критеріями ми б не оцінювали діяльність Сталіна, до середини 20-х років він зробив карколомну кар'єру. Разом із тим, для того, щоб зрозуміти внутрішній світ Сталіна необхідно врахувати, що всі, кого він знав, мають належати до однієї з двох можливих категорій — друзі, яким можна було довіряти, і вороги, проти яких необхідно було вести боротьбу до переможного кінця. Ні про яку іншу категорію не могло бути і мови. Цікаві спостереження про внутрішній світ Сталіна навів Бухарін: «Ми його знаємо... він навіть нещасний від того, що не може переконати всіх, навіть самого себе, і це його нещастя, можливо, сама людська в ньому риса, але вже не людське, а щось диявольське є в тому, що за це саме своє «нещастя» він

не може не мстити людям, всім людям, а особливо тим, хто чимось вище його, краще нього»⁵³. Історія підтвердила слова Бухаріна. Одним із факторів трагічної ситуації, яка назривала в комуністичній партії наприкінці 1929 року, була не відповідність між сталінською самооцінкою і тим, як сприймали його багато-хто в партії. По суті, ця ситуація віщувала катастрофу для всієї країни і її правлячої партії. Взавшись за індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, Сталін прагне утвердити себе як новий Ленін.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років Сталін проголосив програму зростання економічного потенціалу Радянського Союзу і доведення його промислового і сільськогосподарського виробництва до рівня, який забезпечував би надійну безпеку нашої країни. Ця програма була тяжкою, напруженою. У 1931 році на першій Всесоюзній конференції працівників соціалістичної промисловості Сталін зробив програмну заяву: «Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за 10 років. Або ми зробимо це, або нас знімуть»⁵⁴. До 1941 року в своєму економічному розвитку Радянський Союз вийшов за економічними показниками на друге місце в світі після США. У цей період вдалося вирішити ряд кардинальних народногосподарських проблем, що привело до помітного посилення могутності й обороноздатності СРСР.

При цьому країна не тільки зберегла територіальну цілісність, а й зміцнювала свої прикордонні райони за рахунок приєднання до Радянського Союзу земель, які раніше належали Росії. Так, вдалося возз'єднати з Радянським Союзом Західну Україну, Західну Білорусію, Бессарабію, Північну Буковину, частину території Фінляндії, що дозволило кардинально вирішити проблему безпеки міста Ленінграда. До складу СРСР як союзні республіки ввійшли три прибалтійські держави: Латвія, Литва та Естонія. Таким чином, Радянський Союз виявився менш вразливим для можливої зовнішньої агресії. Населення зросло з 150 мільйонів у 1913 році до 194 мільйонів у 1940 році.

У травні 1941 року Сталін прийняв на себе обов'язки Голови Раднаркому СРСР. Під час Великої вітчизняної війни він став Головою Комітету оборони і Верховним головнокомандувачем Збройних сил СРСР. Уся влада була, таким чином, сконцентрована в одних руках.

Сталін прекрасно розумів роль особи в історії, ніколи недооцінював цього фактора, але при цьому ніколи відкрито не підкреслював своєї ролі. Сталін був скромним у всьому, особливо педантичним у питанні про нагороди. За 30 років перебування на чолі партії і держави Сталіну звання Героя Соціалістичної праці було присвоєно лише один раз. Відбулося це 21 грудня 1939 року, коли йому виповнилося 60 років. Спроби вдруге відмітити його заслуги званням Героя Соціалістичної праці успіху не мали. Сталін категорично відкинув таку пропозицію.

Звання Героя Радянського Союзу Й.В.Сталіну було присвоєно в 1945-у, Маршала СРСР — у 1943-у, Генералісимуса — в 1945-у. Він був нагороджений двома орденами Перемоги, але носив тільки один. Інші лідери після Сталіна, які очолювали партію і державу значно коротші терміни, удостоювалися нагород частіше і не один раз найвищих.

Немало історично значущих перемог на особистому рахунку Сталіна. Але одна з них особливо велична. Це перемога в Великій Вітчизняній війні. 9 травня 1945 року Сталін звернувся до народу із промовою у зв'язку з перемогою над фашистською Німеччиною, в якій, зокрема, сказав: «Три роки тому Гітлер всенародно заявив, що до його завдання належить розчленувати Радянський Союз і відірвати від нього Україну, Білорусь, Прибалтику та інші області. Він прямо заявив: «Ми знищимо Росію, щоб вона ніколи не змогла більше піднятися. Це було три роки тому. Але безглуздом ідеям Гітлера не судилося здійснитися — хід війни розвіяв їх у прах. Німеччина розгромлена вщент. Радянський Союз святкує перемогу»⁵⁵.

Звичайно, період правління Сталіна був жорстоким. Боротьба Сталіна за вищу владу тривала довго — з 1922 до 1928 рр. Коли він переміг, він утримував важелі влади аж до смерті — чверть століття. Мільйони людей знищувалися заради того, щоб вождь залишався на своєму місці⁵⁶. У 1988 році була створена комісія при ЦК КПРС для реабілітації осіб, які були засуджені в рамках надзвичайних позасудових структур. Внаслідок кропіткої роботи вдалося багато встановити і, зокрема, підвести підсумки сталінських репресій, під жорна яких потрапило багато невинних людей. Було встановлено, що протягом 1931–1953 років за звинуваченням у політичних злочинах було репресовано 3 778 234 особи. З них до вищої міри покарання — розстрілу приговорено 786 098 осіб⁵⁷. Ці цифри жахливі і говорять самі за себе. Важко пояснити всю суму мотивів цих широких репресивних заходів, але факт залишається фактом, що навіть для такої великої країни, яким був Радянський Союз, ці цифри величезні, й уменшити їхнє значення для нашої історії — справа безглузда, даремна і навіть шкідлива. ХХ з'їзд КПРС (1956) засудив культ особи Сталіна як явище, яке є чужим духом марксизму-ленінізму, природі соціалістичного суспільного устрою⁵⁸.

Як свідчать біографічні дані Сталіна, життя в нього було непротим. Безперервні переслідування в дореволюційний період, тривога за своє життя і безпеку, нарешті, суто побутові труднощі й злидні на початку свідомого життя — все це наклало великий відбиток на характер Сталіна, його поведінку, спосіб життя. Це, розуміється, не могло не відбитися на його ставленні і до оточення — до товаришів, близьких, друзів і недругів. Усі ці обставини стали частиною його характеру, мислення, вплинули на його політичний настрій і моральний стан. Цей вплив був багатограним і за своїми наслідками і негативним і позитивним. Слід погодитися з тезою Ю.Шаповала про те, що «Сталін упродовж більш як тридцяти років вибудовував

систему «під себе», керуючись насамперед розумінням власної ролі в ній»⁵⁹. Проте це лише частково пояснює сутність політичної і практичної діяльності Сталіна на підступах до вищої влади і на чолі нашої держави. Сталін увійшов в історію не як особистість, а як символ явища, якому дав ім'я «сталінізм» — поняття набагато ширше й складніше, ніж власне «Сталін» і, тим паче, — ніж «культ Сталіна». Сталінізм — тип ідеології і державного будівництва, соціальної психології та практичної моралі, що сформувалася за кілька десятиліть у СРСР, де тоталітарний режим, опинившись у пастці революційної утопії, намагався силовими методами вирішити грандіозне завдання побудови модерного соціалістичного суспільства, поступово сповзаючи до ревізії власних догм і до безпринципного прагматизму⁶⁰. 5 березня 1953 року Сталін помер. Країна тяжко переживала смерть свого керівника. Люди немовби причаїлися і чекали, що за цим має відбутися.

Про Сталіна відзивалися по-різному. Серед його прихильників були й адепти радянського соціалістичного устрою, й ті, хто поділяв цінності іншого устрою — капіталістичного.

У цьому контексті не можна не сказати про ставлення до Сталіна керівництва Китайської Народної Республіки. Очевидці розповідають, що після повідомлення про кончину Сталіна в радянське посольство в Пекіні з'явився Чжоу Енлай. Підійшов до нашого посла О. С. Панюшкіна. Вони обоє розплакалися і змогли заговорити тільки після того, як заспокоїлися. Пізніше в радянське посольство прибув сам Мао Цзедун у супроводі всіх членів Політбюро ЦК КПК. Він намагався триматись стримано, не виявляти емоцій, але у нього це не вийшло. Мао був щиро приголомшений. Шарль де Голль, який особисто зустрічався з Сталіним і якого не можна запідозрити в прихильності до соціалізму, писав: «Сталін мав колосальний авторитет, і не тільки в Росії. Він умів «приручати» своїх ворогів, не панікувати, програючи, й не насолоджуватися перемогами. А перемог у нього було більше, ніж поразок. Сталінська Росія — це не колишня Росія, яка загинула разом з імперією. Але сталінська держава без достойних Сталіна спадкоємців приречена»⁶¹.

Виступаючи в палати в палаті лордів англійського парламенту 23 грудня 1959 року з нагоди 80-річчя від дня народження Й. В. Сталіна, У. Черчилль сказав: «Великим щастям для Росії було те, що в роки найважчих випробувань Росію очолив геній і непохитний полководець Й. Сталін. Він був видатною особистістю, яка імпонувала нашому жорстокому часу того періоду, в якому пролягало все його життя. Сталін був людиною незвичайної енергії, ерудиції, непохитної волі, різким, жорстким, безпощадним, як на ділі, так і в бесіді, якому навіть я, вихований в англійському парламенті, не міг нічого протиставити. Сталін, насамперед, володів великим почуттям гумору і сарказму, а також здібністю точно висловлювати свої думки. Сталін і промови писав тільки сам. Ця

сила була настільки велика (в Сталіна), що він здався неповторним серед керівників держав усіх часів і народів. Сталін при зустрічі справляв надзвичайно велике враження. Коли він входив до зали Ялтинської конференції, всі ми, неначе по команді, вставали і, дивна справа, чомусь стояли струнко. Він володів глибокою, позбавленою всякої паніки логікою і осмисленою мудрістю. Він був неперевершеним майстром знаходити в тяжкі хвилини шляхи виходу із самого безвихідного становища. В трагічні моменти, а також у моменти урочистості був однаково стриманим, ніколи не піддавався ілюзіям. Він був надзвичайно складною особистістю. Сталін створив і підкорив величезну Імперію. Це була людина, яка свого ворога знищувала руками своїх ворогів, змусила навіть нас, яких називав імперіалістами, воювати проти імперіалістів. Сталін був найбільшим, що не мають собі рівних у світі, диктатором. Він прийняв Росію з сохою, а залишив її оснащеною атомною зброєю. Ні! Щоб не говорили про нього, таких історія, народ не забуває!»

Проїшли роки. Партії, Радянському Союзу, всій радянській державності стали завдавати страшних руйнівних ударів.

Свого часу велася гостра, не завершена й донині, дискусія, яка дістала назву «битва істориків», про тотожність тоталітарного режиму Італії, Німеччини та Радянського Союзу. Вийшла друком низка монографічних досліджень, серед них широко поширена книга Алана Буллока «Гітлер і Сталин: жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание»⁶². Автор паралельно розглядає життя Гітлера і Сталіна на тлі світових подій. Дві тоталітарні системи мали чимало спільного, хоча, зрештою, їм судилося зійтись у смертельній сутичці.

Французький історик Франсуа Фюре у книзі «Минуле однієї ілюзії» стверджує: «Більшовизм і фашизм виникли один за одним, породжували і наслідували один одного, боролись один з одним, але спочатку вони народилися в одних умовах: в умовах війни; вони — породження однієї історії». І далі: «Більшовизм і фашизм як широко політичні пристрасті знайшли своє втілення в неординарних особах... Виключимо з історії особу Леніна — і не буде Жовтня 1917. Заберімо Муссоліні — і післявоєнна Італія піде іншим курсом. Гітлер, керуючись згубним бажанням автономії, почав втілювати в життя програму «Майн Камф». Те само можна сказати і про четвертого диктатора, Сталіна, без якого не було б «соціалізму в окремо взятій країні», а отже, і «сталінізму»⁶³. Німецький історик Е. Нольтке вважає, що комунізм і нацизм як політичні течії, по суті, однакові і відрізняються лише в нюансах. Проте правда і в тому, що завдання, які постали перед цими двома державами, методи їх реалізації були різними. Відмінними були й ідеології. В Олександра Зинов'єва читаємо: «Хоч би як прагнули актикомуністи ототожнити комунізм з націонал-соціалізмом гітлерівської Німеччини, світ поставився до цього без особливого захоплення. Надто вже бруталною тут є фальсифікація реальної історії»⁶⁴.

Як відомо, фашистські режими в Італії і Німеччині виходили з необхідності реформувати і, зрештою, зміцнити владу монополістичної буржуазії, яка підтримувала ці режими. Нацизм своїм приходом до влади завдячував монополістичному капіталу, основною соціальною базою фашизму була дрібна буржуазія. В основу фашистської ідеології покладена спотворена інтерпретація філософії життя, зокрема ніцшеанської ідеї надлюдини, рекрутована на службу расизму і геноциду, культу привілейованої нації, якій повинні бути принесені в жертву всі інші нації. Цими основоположними принципами визначалась як внутрішня (соціальна демагогія, масові репресії, концентраційні табори), так і зовнішня (знищення та обернення в рабство всього людства заради процвітання однієї нації) політика. Прийшовши в 1933 році до влади в Німеччині, нацисти застосували найжорстокіші методи і форми насильства для придушення всіх прогресивних рухів, організували кривавий терор щодо політичних противників і представників «неповноцінних рас», насамперед євреїв, оголосили справжню війну прогресивній культурі. При цьому Гітлер вважав, що «...боротьба за світове панування ведеться між двома націями — між німцями і євреями. Решта — обман зору»⁶⁵. Гітлером настільки фанатично володіла ця ідея, що в 1939 році він відправив до Москви з Рібентропом свого особистого фотографа, щоб той зняв з близької відстані мочки вух більшовицького вождя. За цією ознакою Гітлер сподівався визначити, чи тече в жилах Сталіна єврейська кров (якщо вони прижаті до черепа — єврей, в якщо ні — арієць). З полегшенням Гітлер визнав, що Сталін успішно пройшов тест і не є євреєм⁶⁶. Гітлер був сповнений рішучості об'єднати націю, незалежно від класової приналежності тих, хто входить до неї, і повернути її енергію назовні, на завоювання територій на Сході і на поневолення корінних народів, загарбаних земель. Нацисти розв'язали Другу світову війну (1939—1945 рр.), в ході якої вони широко застосували геноцид щодо євреїв (із запланованого Гітлером знищення одинадцяти мільйонів євреїв Європи більше половини загинули від рук нацистів), слов'ян та інших «неарійських» народів.

У Радянському Союзі ставилося завдання утвердити суспільний устрій на основі ліквідації приватної власності на засоби виробництва і звільнення трудящих від гніту капіталу. Провідними принципами комуністичної ідеології були рівність, колективізм, соціальна справедливість, інтернаціоналізм. Цими принципами визначалась і внутрішня (побудова безкласового суспільства, ліквідація відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею), і зовнішня (перемога світової революції) політика.

На наш погляд, слід диференційовано підходити до характеристики суспільного ладу в Радянському Союзі на різних етапах його існування. Звичайно, час воєнного комунізму, весь сталінський період можна характеризувати як тоталітарний. Коли ж при владі був М. С. Хрущов, доперебудовний устрій скоріше можна визначити як авторитарний режим. Як зазначав

професор Каліфорнійського університету Р. Д. Андерсон, «напівприлюдне засудження Хрущовим репресій проти його соратників-комуністів стало кульмінаційним пунктом процесу демонтажу поліцейської держави в державі, яка бере початок з 1953 року...». І ще: «Погляд на радянське суспільство як на тоталітарне тягне за собою надмірну готовність принести в жертву багато з його досягнень»⁶⁷. У згадуваній книзі Алан Буллок пише: «Ані у Гітлера, ані в Сталіна не було наступника. Але кожен залишив після себе спадщину: один — спадщину поразки, другий — спадщину перемоги, що разом взяте тяжким тягарем лягло на плечі Європи в наступні десятиріччя»⁶⁸. Тепер, коли ця спадщина внаслідок подій 1989—1990 рр. розпалася, з'являється можливість глянути на гітлерівсько-сталінський період в історичній перспективі, зробити ряд висновків.

Перший. Поразка Гітлера в Другій світовій війні віддала Сталіну і Радянському Союзу дійовий контроль над Східною Європою і частиною Німеччини, що змінило карту Європи в ХХ столітті. Новий період європейської історії починається після падіння соціалістичних режимів і розпаду радянської сфери впливу в Східній Європі. Процес цей відбувається складно, суперечливо. Стабільність Східної Європи, здатність Росії, України, інших колишніх радянських республік стати дійсно демократичними сучасними європейськими державами знову є проблематичною через причини, які сягають коріннями в гітлерівсько-сталінський період, від з'ясування яких залежить майбутнє не тільки Східної, а й Західної Європи.

Другий. Стосується ідеологічного виміру гітлерівсько-сталінського періоду і його спадщини. З часу Французької революції не було двох ідеологій так агресивно налаштованих одна до одної, як комунізм і нацизм. Нацизм і фашизм прославляли владу, силу і війну. Їх життєздатність залежала від успіху: ані той, ані інший не пережили таких безпощадних поразок, яких зазнав Гітлер і Муссоліні. Після розгрому нацистської Німеччини безславно впали фашистські режими в Італії, Іспанії та профашистські режими в Угорщині, Хорватії, Румунії, Словаччині. Світове товариство 10 грудня 1948 року рішенням ООН засудило фашистські режими. Комунізм, з іншого боку, колосально виграв від тієї ролі, яку Радянський Союз відіграв у Другій світовій війні. Після оволодіння комуністами владою в країнах Східної Європи і ефективного успіху Мао Цзедуну в Китаї знову відродилась ідея про неминучість остаточної перемоги комунізму у світовому масштабі. Проте реалізація комуністичної ідеї і далі здійснювалася через масове соціальне насильство, повне відторгнення приватної власності, ринкових відносин, заборону політичної і інтелектуальної опозиції. Все це призвело, зрештою, або до повної ліквідації соціалізму (СРСР, країни Центральної і Східної Європи), або до його глибокої кризи (Куба, Північна Корея), або до ринкового реформування (Китай, В'єтнам), що неоднозначно відбилася на теоретичних уявленнях про соціалізм.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що комуністичну доктрину сьогодні об'єктивніше оцінюють ті, хто свого часу засуджував практику її втілення. Так, Іван Дзюба пише: «Я не належу до тих, хто тішиться крахом комунізму. Навпаки, я вважаю цей крах найбільшою трагедією людства, оскільки воно втратило останню надію на можливість такого суспільства, в якому буде соціальна справедливість, солідарність, раціональне виробництво й оптимальний розподіл життєвих благ і розквіт духовних сил кожної особистості». І далі: «Незалежно від того, могло чи не могло бути інакше, зумовлено це спотворенням цієї ідеї у конкретній історико-політичній ситуації»⁶⁹. Про те, що в марксизмі є «зерно істини», заявив свого часу і папа Римський Іван Павло II, якого не можна запідозрити в прихильності до марксистської теорії. «Успіх комунізму в нинішньому столітті, — стверджував він, — це реакція людей на той позначений жорстокістю, розбещеністю тип капіталізму, який ми всі добре знаємо»⁷⁰.

Третій. Поразка в Другій світовій війні коштувала німецькому народу неймовірно дорого, але, врешті-решт, врятувала і його, і весь світ від увіковчення нацистського режиму. Радянському народу перемога дісталася ще більшою ціною, але не звільнила його. Сталіну було мало називатися переможцем німців. Недостатньо було і того, що Радянський Союз вийшов з війни єдиною, крім Сполучених Штатів Америки, наддержавою і що тепер, коли Рузвельт помер, а Черчілль не при владі, сам він користувався особливим авторитетом як світовий лідер. Замість зняття напруги Сталін почав вимагати від радянського народу нових зусиль. Зрештою, можна погодитися з тезою А. Буллока про те, що порівнявши становище радянського і німецького народів у кінці війни, то виходить, що тепер вони помінялися місцями. Після поразки в Другій світовій війні Німеччина, нині вже об'єднана держава, досягла значних успіхів процвітання і стабільності, як ні одна з європейських країн. І саме в цей час народи Радянського Союзу побачили свою країну настільки розореною економічно і настільки розділеною політично, що крах радянського суспільно-політичного ладу не показався несподіваним.

Розпад Варшавського договору і Радянського Союзу означав панування атлантистської стратегії, яка проводилася США та їхніми союзниками протягом усього XX ст. Захід переміг у холодній війні зі Сходом. Кінець двополярного світу — це стратегічний удар по Євразії, континенталізму і суверенітету всіх Євразійських держав. Існує дві версії майбутнього світового розвитку. Перша — перемога Заходу в холодній війні буде повною і остаточною. Друга — багатополосна модель світового розвитку. 90-ті роки XX ст., початок XXI ст. переконливо підтверджують: сьогодні, як і століття тому, міжнародна безпека полягає не в домінуванні однієї наддержави, хай і супроводжуваної деклараціями про боротьбу проти тероризму і захист демократії і свободи, а в збалансованій взаємодії основних суб'єктів геополітики.

5. Уїнстон Черчілль

Серед видатних політичних діячів XX століття У. Черчілль належить особливе історичне місце, яке визначається його непересічними якостями та здібностями, а також видатними планетарними політичними подіями, активним учасником яких він був. Лідер британських консерваторів, який двічі очолював англійський уряд, один з провідних політичних діячів періоду двох світових воєн, ініціатор та архітектор «холодної війни» проти Радянського Союзу наприкінці 40–50-х років минулого століття — Черчілль значною мірою не лише визначав зовнішньополітичний курс Великої Британії, а й справляв суттєвий вплив на перебіг світової політики. Сучасна політична наука, визначаючи якісні риси політичного лідерства, значну увагу надає походженню й біографічним даним найвідоміших політиків, лідерський статус яких формувався, як правило, на досвіді попередніх поколінь, а також у політичному кліматі сімейних і родових традицій. У політичній кар'єрі Уїнстона Черчілля чинник родинного походження завжди відігравав велику роль.

Черчілль походив з впливового і багатого роду герцогів Мальборо, родоначальником якого в XVII столітті був Джон Черчілль. За англійською традицією герцогський титул і прізвище міг носити лише старший син роду. Уїнстон Черчілль був сином лорда Рандольфа Черчілля, котрий, у свою чергу, був третім сином сьомого покоління герцогів Мальборо. Родовід герцогів Мальборо бере початок від норманських соратників Вільгельма Завойовника (XI століття), але серед численних представників цього британського панства лише троє здобули пристойне місце у багатоміліардній історії Великої Британії. Серед них засновник герцогського роду Джон Черчілль Мальборо, Рандольф Черчілль та його син Уїнстон Черчілль. Інші представники цього шляхетного роду, володіючи значними багатствами, вели світський спосіб життя.

Джон Черчілль (1659–1722), син Уїнстона Черчілля та Єлизавети Дрейк, однієї зі спадкоємиць відомого адмірала й пірата Френсіса Дрейка, який грабував володіння і каравани у Вест-Індії й одержав від королеви Єлизавети I рицарське звання. Джон Черчілль, відомий політичний діяч і талановитий полководець свого часу, пройшов шлях військової кар'єри від капітана до маршала й дворянські титули від барона і графа до герцога Мальборо, який йому надала королева Анна в 1702 році. Численні історичні джерела свідчать, що засновник герцогського роду Мальборо був здібним полководцем, відзначався особистою хоробрістю, користувався великою популярністю в аристократичних колах Британії, але разом із тим відзначався безпринциповістю і корисливістю⁷¹.

Нащадки першого Мальборо не стали відомими політиками і полководцями Англії, а їхні інтереси обмежувалися інтересами власних володінь. Вони енергійно витрачали родові гроші, а коли фінансові утруднення

загострилися, почали виправляти свої справи шляхом вигідних шлюбів з багатими американками. Початок цьому процесу поклав Рандольф Черчілль (1849–1895), третій син сьомого герцога Мальборо й батько Уїнстона Черчілля. Його дружиною стала Дженні Джером, дочка американського мільйонера. Американські та британські історики встановили віддалені родинні зв'язки Уїнстона Черчілля та президента Франкліна Рузвельта за материнськими лініями, спільним пращуром яких був Джон Кук.

Рандольф Черчілль у 1874 році був обраний до парламенту від виборчого округу Вудсток, родового володіння герцогів Мальборо. Активно залучившись до політичного життя країни, він висунув політичну програму «демократичного торизму», яка передбачала розширення колоніальної експансії й опертя на виборче право робітничого класу. Він стає міністром у справах Індії, а потім міністром фінансів. Із грудня 1886 року пішов у відставку⁷².

Уїнстон Черчілль народився 30 листопада 1874 року у родовому маєтку герцогів Мальборо Бленхеймі. Дитинство та юність його припадають на золоту вікторіанську епоху, коли буржуазна Англія досягла найвищого розквіту. Країна мала найбільш передову та потужну для того часу промисловість, що давало їй змогу панувати на світовому ринку і вона перетворилася в «майстерню світу», заповнюючи його товарами високої якості і порівняно за низьку вартість, а великі колоніальні володіння давали змогу одержувати надійну сировину і продовольчі товари в будь-якій кількості. Успішна зовнішня торгівля перетворила Англію на світового банкіра, а Лондон став фінансовим центром світу.

Шкільний період життя Черчілля характеризувався серйозними проблемами і труднощами. Він одержав у спадок від батька чудову пам'ять, але вчив лише ті предмети, які йому хотілося, і відкидав усе інше. Крім того, хлопчик відзначався великою недисциплінованістю, що призводило до постійних конфліктів з педагогами і вихователями всіх трьох шкіл, в яких він навчався. У закритій підготовчій школі в Аскоті він навіть одного разу був покараний різками. Неслухняність і надзвичайна упертість призводили до таких конфліктних ситуацій і в інших школах у Брайтоні та Херроу. Але Уїнстон дуже любив літературу (особливо Шекспіра), історію та інші гуманітарні дисципліни, повністю ігноруючи математику та природничі науки. Будучи найостаннішим учнем, він не міг розраховувати на вступ до університету, і батьки обрали для нього кар'єру військового. З великими труднощами вступивши лише на кавалерійське відділення військової школи в Сендхерсті в серпні 1893 року, Черчілль через 18 місяців завершує навчання і в чині лейтенанта зараховується до 4-го гусарського полку. В своїй автобіографічній книзі, присвяченій молодості, Черчілль відзначає, що в нього з'являється інтерес до політики, але смерть батька в січні 1895 року відсуває перспективу політичної кар'єри в невизначене майбутнє⁷³.

Уїнстон мріє повторити полководчі успіхи свого пращура Джона Черчілля — родоначальника герцогського роду Мальборо — й завоювати військову славу і визнання співвітчизників. Загострення внутрішньополітичного становища в англійських колах призводить до військових зіткнень і молодий гусарський офіцер направляє у райони військових конфліктів. У 1897–1898 роках Черчілль служив в Індії, де брав участь у придушенні повстання племен на північно-західному кордоні індійської території. Потім він брав участь у загарбницькій війні проти Судану. Під час англо-бурської війни 1899–1902 років був військовим кореспондентом газети «Morning Post». У 1900 році Черчілль залишив військову службу, щоб зайнятися політичною діяльністю, і був обраний до парламенту від Консервативної партії.

Політична біографія будь-якого видатного діяча, крім особистих якостей та особливостей, має два детермінуючих фактора: по-перше, належність до політичної партії чи структури і, по-друге, офіційні державні посади і звання. Уїнстон Черчілль на своєму тривалому життєвому шляху повною мірою пізнав і всенародне визнання, і володіння найвищою державною владою, і міжнародний авторитет. Його в усіх наукових та інформаційних виданнях називають головою англійських консерваторів, але це визначення не зовсім достовірне. Парламентський стаж Черчілля перевищує 60 років, і більше 40 років він представляв у англійському парламенті Консервативну партію. Але в 1904 році за кар'єрними міркуваннями він перейшов у Ліберальну партію, в 1906 році пройшов у палату общин від лібералів, посідав низку міністерських посад в їх уряді. В урядах лібералів він посідав посади міністрів колоній, торгівлі, внутрішніх справ, морського флоту, військового постачання, військового та авіації. Його державні посади відзначаються широким діапазоном і різноманітністю. Міністерська діяльність Черчілля в кабінетах лібералів збіглася з різким загостренням внутрішньополітичної ситуації в британських колоніях і міжнародного становища в світі напередодні і в період Першої світової війни. Це період руйнування могутніх європейських монархій у Росії, Німеччині та Австро-Угорщині внаслідок соціальних революцій і виникнення нових державних формувань і політичних систем. В середині Англії також відбуваються визначні події. Консолідація і активізація робітничого руху призводить до виникнення і виходу на політичну арену Лейбористської партії, яка в парламентських виборах 1906 року завоювала 30 депутатських місць. Раніше робітничий клас підтримував Ліберальну партію⁷⁴. У цей період широко розгорнувся рух суфражисток — боротьба жінок за надання їм виборчих прав. Тепер політичні сили, які брали участь у внутрішньополітичному процесі країни, змушені були враховувати в своїх передвиборчих програмах як робітничий, так і жіночий фактори. Обидва фактори напряму стосувалися ліберальної партії, і Черчілль як активний діяч тепер уже лібералів, залучився до політичної боротьби.

На передвиборчих мітингах у Манчестері, Глазго, Данді та інших місцях він закликає лідерів робітничих профспілок відмовитися від ідеї створення власної партії. Антиробітничі погляди і настрої Черчілля сформувалися на стійких антисоціалістичних позиціях, яким він залишався відданим усе своє життя. Не оцінив він і всієї серйозності вимог суффражисток, які своїми переслідуваннями викликали велике роздратування, що перейшло надалі в стійку ненависть⁷⁵. У виступі в Глазго у жовтні 1906 року Черчілля відкрито заявив про своє відверто негативне і вороже ставлення до революційного руху робітників. Він сказав: «Якщо ви відмовитесь іти за буржуазною політикою лібералів і звернетесь до революційних методів боротьби, ми безжалісно придушимо будь-який ваш виступ»⁷⁶. Свою загрозу Черчілля здійснив на практиці, будучи міністром внутрішніх справ (1910–1911 рр.), використавши війська для придушення страйку гірняків.

Посідаючи низку міністерських посад в урядах лібералів, Черчілля виявив себе як енергійний політичний діяч. Визнання його заслуг змичнувалося більш високими державними призначеннями, а в травні 1907 року за схваленням короля Едуарда VII він одержав ранг таємного радника.

Політична діяльність Черчілля в колі лібералів збіглася з різким загостренням міжнародного становища. Відносини між великими державами все більше погіршувалися. Австро-німецький договір 1879 р. поклав початок формуванню військово-політичних блоків, які призвели до Першої світової війни. На одному полюсі опинилася Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія (Четвертий союз), а на протилежному — Росія, Франція та Англія (Антанта). У нових зовнішньополітичних умовах Черчілля дедалі активніше починає цікавитися військовими питаннями. У 1911 році він став морським міністром. Зближення з адміралом Фішером, який займався реорганізацією англійського флоту, переводячи основні військово-морські бази Англії в європейські води з гаваней, які базувалися в колоніальних володіннях. Тим самим флот націлювався проти Німеччини. Невеликі та середні кораблі замінювалися потужними кораблями, відомими під назвою дредноутів і озброєні великокаліберною артилерією. Спілкування з Фішером дало Черчіллю змогу ґрунтовно пізнати стан і перспективи розвитку англійського військово-морського флоту⁷⁷.

Сам Черчілля, визначаючи мету свого призначення керівником адміралтейства, писав: «Я мав намір підготуватися до нападу Німеччини так, начебто він мав відбутися наступного дня»⁷⁸. На початку війни діяльність Черчілля на посаді морського міністра виявилася досить позитивною. Флот був підготовлений до ведення бойових дій, що підтверджували військові навчання в липні 1914 року. Коли 3 серпня Німеччина виголосила війну Росії, Черчілля віддав наказ про повну мобілізацію флоту, а через 3 дні британський уряд на чолі з Асквітом оголосив війну Німеччині. Черчілля з початком війни розраховував на блискучі перспективи. Будучи членом уряду однієї з могутніших держав і керівником найсильнішого

в світі військово-морського флоту, він мав значний вплив не лише в уряді, але й у всій країні. Однак уже через 10 місяців після початку війни його звільняють з посади міністра адміралтейства, а ще через 5 місяців з військового кабінету. Політична кар'єра Черчілля припинилася майже на півтора року. Його повернув в уряд у 1917 році як міністра військового постачання, а опісля призначив військовим міністром і авіації (1918–1921 рр.) Ллойд Джордж, який став прем'єр-міністром наприкінці 1916 року⁷⁹.

Поразка Німеччини і закінчення Першої світової війни не привнесли спокій у настрої керівників Антанти. Революції в Росії, Німеччині, Австро-Угорщині викликали серйозне занепокоєння в урядових колах Англії, Франції, а пізніше і США. Ллойд Джордж і Черчілля були єдині в прагненні зупинити російську революцію війною за допомогою Німеччини. Черчілля писав: «Покорити Росію ми можемо лише за допомогою Німеччини. Німеччину слід запросити допомогти нам у звільненні Росії»⁸⁰. Після завершення Першої світової війни Черчілля відразу перейшов до розгортання нової війни проти Радянської Росії. Це був перший у політичній біографії Черчілля різкий поворот, коли він пішов на відкритий зв'язок з учорашнім ворогом, щоб спільними зусиллями вести війну проти революційної Росії, хоча в ті роки ці намагання не здійснилися.

Уже в перші повоєнні місяці 1918–1919 рр. Черчілля виявився одним з найактивніших і послідовних організаторів інтервенції проти Росії. Англійський уряд домовився з урядами США, Франції та Японії про те, що союзники спільними озброєними силами придушуть російську революцію. Росія була умовно поділена на зони окупації. Черчілля був серед найбільш радикальних британських політиків поряд з Керзоном, Сесилем та іншими, які вимагали розгорнутої інтервенції проти Радянської Росії.

Антирадянська налаштованість Черчілля не була його політичним кредо, пов'язаним лише з Жовтневою революцією. Ця антирадянськість сформувалася на попередній антиросійській політиці певних правлячих кіл Великої Британії, які виношували плани крайнього послаблення ще царської Росії внаслідок світової війни, з метою перетворення великої держави на напівколоніальну, політично й економічно залежну територію від британських банків і монополій. Ще восени 1916 року, як свідчить Ллойд Джордж, англійський уряд розглянув меморандум міністерства закордонних справ про розв'язання майбутніх територіальних проблем у післявоєнній Європі. У цьому документі передбачалося перетворення Польщі в буфер між Росією та Німеччиною, а виникнення низки балканських держав на території колишньої Австро-Угорської імперії мало створити ефективний бар'єр «проти російського домінування в Європі»⁸¹.

Черчілля, який став військовим міністром і міністром авіації в 1918–1921 рр., прагнув не лише розширення інтервенції в Росії, а й знищення радянської влади. Проте інтервенція проти Радянської Росії зазнала поразки. Черчілля змушений був задовольнитися лише військовою допомогою

білогвардійцям, а також організацією боротьби різних антирадянських угруповань всередині Радянської республіки. Так, відомий борець проти радянської влади Борис Савинков показував на судовому процесі в 1924 році, що не тільки зустрічався з Черчиллем на ґрунті спільної боротьби з Радянською владою, а й одержав досить енергійну допомогу. Він заявляв: «Черчилль показав мені карту півдня Росії, де прапорцями були позначені війська денікінські і ваші війська... він показав мені денікінські прапорці і раптом сказав: «Ось моя армія»⁸².

Діяльність Черчилля на посаді військового міністра в коаліційному уряді Ллойда Джорджа не увінчалася успіхом. Інтервенція провалилася, а громадянська війна в Росії завершилася розгромом білого руху. В Англії зростає авторитет і вплив лейбористів.

Формальними передумовами до цього прислужилися дві події: надання Ірландії статусу домініону та авантюристичний ультиматум Черчилля Туреччині, який ледве не завершився початком нової війни. Консерватори на чолі з Бонаром Лоу заявили про розрив коаліції з лібералами і Ллойд Джордж подав у відставку. Лоу сформував однопартійний консервативний уряд, розпустив парламент і виголосив нові вибори. Підсумки виборів 1922 року були тяжким ударом для Черчилля в його окрузі Данді. У парламент з великою перевагою пройшов лейборист Е. Д. Морель. Уперше з 1900 року Черчилль опинився поза парламентом. Сам він писав про цей період своєї біографії: «Я й оком не встиг моргнути, як опинився без роботи, без місця в парламенті, без партії і навіть без апендиксу»⁸³. Так завершився ліберальний період політичної біографії Черчилля.

Після політичного провалу і перенесеної операції Черчилль з дружиною Клементиною, секретарем, лакеєм і покоївкою їде на південь Франції, де займається літературною працею і живописом. Там він написав два томи книги «Світова криза», яка набула широкого оприлюднення в Англії. Багато відомих діячів літератури і політики високо оцінили працю Черчилля. На величезний гонорар (20 тис. фунтів стерлінгів) він купив маєток Чартвелл, в якому прожив до кінця свого життя. Однак літературна праця, живопис і турботи з упорядкування нового маєтку не могли задовольнити Черчилля. Він був відсторонений від політики. Вибори 1922 року принесли перемогу консерваторам, але на другому місці опинилися лейбористи, які, посилюючи свій вплив у британському суспільстві, мали реальний шанс перетворитися з опозиційної у правлячу партію. Консерватори, прийшовши до влади, вважали головними ворогами Англії — Радянський Союз у міжнародних справах і всередині країни — власний робітничий рух. Черчилль тонко відчував ці дві обставини і побачив перспективу свого повернення у владу.

У 1923 році пішов у відставку і незабаром помер лідер консерваторів і прем'єр-міністр Англії Бонар Лоу, який був непримиренним і впливовим супротивником Черчилля. Лідером і прем'єр-міністром став Стенлі Болдуїн.

Прихильниками повернення Черчилля в Консервативну партію були Остін Чемберлен, брат майбутнього прем'єр-міністра Невілла Чемберлена, і лорди Біркенхед та Бальфур. Однак якщо верхівка консерваторів готова була повернути Черчилля до своїх лав, то більшість рядових консерваторів ставилися до нього негативно, не пробачаючи ренегатства. На парламентських виборах 1923 року Черчилль знову зазнає поразки. У країні вперше керував лейбористський уряд на чолі з Макдональдом. Однак лейбористи протрималися при владі недовго. У жовтні ліберали відмовили їм у підтримці і відбулися нові парламентські вибори, які принесли перемогу консерваторам. Стенлі Болдуїн сформував консервативний уряд. Черчилль, завдяки різким антирадянським і антилейбористським демагогічним виступам, здобув перемогу у виборчому окрузі Еппінг і одержав посаду міністра фінансів у новому уряді⁸⁴. З цього часу і до кінця свого життя Черчилль — активний діяч і лідер британських консерваторів.

Прихід фашистів до влади в Німеччині, створення військово-політичного союзу Німеччини, Італії та Японії (вісь «Берлін — Рим — Токіо»), потураюча фашистам політика Н. Чемберлена, яка призвела до ганебної Мюнхенської змови 1937 року, — все це свідчило про підготовку до нової світової війни. У цих умовах Черчилль активно виступав (у тому числі й у парламенті) проти зовнішньополітичного курсу Болдуїна-Чемберлена, вважаючи його недалекоглядним і виключно ризикованим, і вимагав швидкого переозброєння англійських збройних сил⁸⁵.

Провал політики умиротворення гітлерівців за рахунок окупації Австрії і Чехословаччини внаслідок Мюнхенської змови, початок Другої світової війни, результатом якого стало зруйнування і захоплення Польщі, різко змінили внутрішньополітичний становище в Британії на користь Черчилля. Уряд Чемберлена втратив довіру більшості англійців. Восени 1939 року Черчилль був призначений на посаду військово-морського міністра, а в травні 1940 року, після відставки Чемберлена, він став прем'єр-міністром коаліційного уряду. Таким чином, до Черчилля після десятирічної перерви прийшла довгоочікувана влада, яка вперше увінчалася вищою державною посадою Великої Британії.

В останню чверть століття свого життя Черчилль двічі очолював англійський уряд: перший раз у 1940–1945 роках і другий — у 1951–1955. Обидва прем'єрства радикально відрізняються і за своєю організаційно-політичною спрямованістю, і за результативністю в міжнародних справах, і за ідеологічною налаштованістю. Перше прем'єрство проходило в умовах Другої світової війни, коли необхідно було сконцентрувати всі зусилля на мобілізацію внутрішніх ресурсів і міжнародного співробітництва на жорстоку боротьбу з гітлерівською Німеччиною та її сателітами для досягнення перемоги. Друге прем'єрство збіглося з піком «холодної війни» проти Радянського Союзу, зачинателем і прапорноносцем якої був сам Уїнстон Черчилль.

Зовнішньополітична орієнтація Черчілля в період його першого прем'єрства радикально змінилася. У міжнародному житті планети відбувалися круті зміни, які принесла Друга світова війна. У листопаді 1936 року був створений так званий «антикомінтернівський пакт», перетворений у 1940 році на «берлінський пакт», який поєднав у військово-політичний альянс під проводом Німеччини низку держав: Японію, Італію, Угорщину, Маньчжоу-Го, Іспанію, Фінляндію, Хорватію, Данію, Румунію, Словаччину і Болгарію. Надії певних політичних кіл Англії, Франції і США на те, що Німеччина зі своїми сателітами почне війну проти Радянського Союзу не виправдалися. Фашистські війська напали спочатку на Західну Європу.

У короткий термін були розгромлені армії Франції, Бельгії, Голландії, а території цих країн виявилися окупованими. Почалося бомбардування британських міст. Намагання Черчілля відірвати Італію від гітлерівського блоку, використовуючи особисті контакти з Муссоліні, зазнали поразки. Не був здійснений черчіллівський проект військово-політичного об'єднання з Францією. Після червня 1941 року Черчілль бачить єдиний порятунок Англії у підписанні союзницького договору з СРСР. Своїм політичним досвідом і авторитетом, цілеспрямованістю та енергією Черчілль в тяжкі часи для своєї батьківщини зумів подолати класову ненависть до Радянського Союзу і багато зробити для формування і зміцнення антигітлерівської коаліції. Він організував енергійну перебудову всього життя Британії на ведення війни, 22 червня 1941 року заявив про підтримку СРСР у війні з Німеччиною і підписав радянсько-британську угоду про спільні дії проти спільного ворога, а потім і договір про союз у травні 1942 року.

Прем'єрство Черчілля в роки війни не можна оцінити однозначно. Його політична двоїстість виявлялася протягом усього періоду спільних дій проти фашистської Німеччини. З одного боку, Черчілль виступає як діяльний союзник і багато робить з надання допомоги Радянському Союзу озброєнням, сировиною, обмундируванням і харчами. Він щиро захоплюється мужністю і героїзмом радянських воїнів, демонструє всілякі почесті радянському народу, Червоній Армії, особисто Сталіну. З іншого боку, він постійно ускладнює і торпедує різні питання і проблеми, пов'язані зі спільними військовими діями, або з післявоєнним устроєм світу.

Листування Черчілля зі Сталіним у роки війни є найбільш об'єктивним документом, який підтверджує цю двоїстість. Наведемо найбільш характерні приклади: «Ми всі тут дуже раді тому, що російські армії виявляють такий сильний, сміливий і мужній супротив цілком неспровокованому і безжалісному вторгненню нацистів. Хоробрість і наполегливість радянських солдат і народу викликають загальне захоплення...» (липень 1941 року); «Неможливо описати те почуття полегшення, з яким я щодня дізнаюся про Ваші чудові перемоги на російському фронті. Я ніколи ще не відчував себе настільки впевненим у результатах війни» (грудень 1941 року);

«Немає слів, щоб висловити захоплення, яке всі ми відчуваємо від блискучих успіхів Ваших армій у боротьбі проти німецького загарбника. Але я не можу втриматися, щоб не надіслати Вам ще слово подяки і поздоровлення з приводу всього того, що робить Росія для спільної справи...» (лютий 1942 року)⁸⁶.

Захоплення Черчілля героїзмом і стійкістю Червоної армії і радянського народу пронизує його послання протягом усіх воєнних років. Він вітає видатні перемоги радянських військ під Сталінградом, на Курській дузі, при визволенні Орла, Смоленська, Білорусі, України, Польщі, гаряче дякує Сталіну за суттєву військову допомогу союзникам у період їхньої поразки під Арденами в грудні 1944 – січні 1945 років. Так, 6 січня 1945 року Черчілль пише Сталіну: «Я буду вдячним, якщо Ви зможете повідомити мені, чи можемо ми розраховувати на потужний російський наступ на фронті Вісли чи де-небудь в іншому місці...», а після успішного широкого наступу радянських військ всього центрального фронту від Карпат до Балтійського моря він пише Сталіну: «Ми вражені Вашими славними перемогами над спільним ворогом і потужними силами, які Ви виставили проти нього. Прийміть нашу найгарячішу вдячність і привітання з приводу історичних подвигів»⁸⁷.

Очолюючи англійську урядову делегацію на доленосних конференціях союзників у Тегерані, Ялті, а також на першому етапі в Потсдамі, Черчілль зробив значний внесок у переможне завершення війни проти гітлерівців, а також у повоєнне облаштування світу. Найважливішим підсумком цих конференцій були рішення про передачу до міжнародного суду головних військових злочинців і осудження фашизму, про пограничні зміни в повоєнній Європі, про створення міжнародної організації з ефективного подолання міжнародних військових конфліктів і забезпечення міжнародної безпеки – Організації Об'єднаних Націй (ООН).

Однак і в період війни Черчілль, будучи в ранзі голови британського уряду, нерідко ставав ініціатором і прихильником деструктивних проблем, які почасти ускладнювали взаємовідносини союзників. Так, він довго і наполегливо чинив опір відкриттю другого фронту в Європі. Він багато сил витратив, щоб не включати північно-східні території Німеччини до складу Польщі, яка відмовила зазіханням на владу еміграційного уряду в Лондоні і сформувала прорадянський режим. Черчілль був категорично проти включення Білорусії та України як самостійних членів ООН, і лише рішуча підтримка пропозиції Сталіна з боку Рузвельта позитивно розв'язала цю проблему на користь двох радянських республік. Будучи фактичним прихильником підписання акта про капітуляцію Німеччини англо-американцями без участі СРСР, Черчілль розраховував обмежитися документом, підписаним у березні 1945 року в Реймсі представниками штабів німецького західного фронту та англо-американських військ. Рішуча позиція радянського керівництва не дала змоги реалізувати сепаратну

угоду союзників з німцями на західному фронті і капітуляція була признана на 8 травня 1945 року за участю командування всіх союзних армій⁸⁸.

У липні 1945 року консерватори зазнали поразки на парламентських виборах. Черчілль одержав відставку й уряд сформував лейборист Клемент Етглі, який і очолив англійську делегацію на завершальній стадії конференції в Потсдамі. Черчілль знову опинився за бортом великої міжнародної політики, що стало для нього неочікуваним і суттєвим ударом. Численні його біографи і дослідники не заперечують того факту, що політичне фіаско консерваторів та їх лідера Уїнстона Черчілля на парламентських виборах 1945 року пов'язане з різким поворотом у бік ворогування стосовно Радянського Союзу, хоча Друга світова війна ще не закінчилася і продовжувалися військові дії на азійсько-тихоокеанському регіоні, куди спрямував свої збройні сили СРСР, відданий союзницькій домовленості.

Як голова консервативної опозиції в британському парламенті Черчілль очолив кампанію за розв'язання «холодної війни» проти Радянського Союзу. Його виступи в парламенті про внутрішні питання життя країни не викликали інтересу серед парламентарів і підтримки в англійському суспільстві, і Черчілль, будучи вправним політиком, повністю переключився на міжнародні проблеми. Початком кампанії з розв'язання «холодної війни» стала промова Черчілля у Вестмінстерському коледжі містечка Фултона (штат Міссурі) 5 березня 1946 року, яке він здійснив у присутності президента США Г. Трумена. Промова була проголошена за погодженням англійського уряду та американських державних лідерів.

У цій промові Черчілль заявив про пряму загрозу і безпосередню небезпеку нової світової війни та міжнародної тиранії, яка виходить немовби від Радянського Союзу та міжнародного комунізму. Він закликав до створення «братської асоціації народів, які розмовляють англійською мовою», говорив про військово-політичний їх союз, висунення до СРСР вимог негайної капітуляції, превентивні військові заходи у разі відмови капітулювати. Під цими заходами мався на увазі атомний шантаж⁸⁹. Через 10 днів Черчілль дослівно повторює свою фултонівську промову в Нью-Йорку на врочистому банкеті в присутності губернатора штату. У вересні 1946 року Черчілль виступає з аналогічною промовою в Цюрихському університеті Швейцарії, закликаючи до створення «об'єднаної Європи» проти СРСР. Потім іде активна підтримка «доктрини Трумена», «плану Маршалла» і створення НАТО. 23 березня 1949 року Черчілль виступив у Бостоні з безпосереднім закликом до американців вдатися до рішучих дій з викорінення більшовизму і вигнання Радянського Союзу з Європи. Всі ці і подібні їм численні виступи Черчілля створили йому славу прапорonoсця «холодної війни»⁹⁰.

У жовтні 1951 року консерватори одержали на парламентських виборах нестійку більшість (на 26 депутатських мандатів більше, ніж лейбористи), і Черчілль знову став прем'єр-міністром Англії. Це був його останній термін

входження у владу, який завершився в 1955 році. В ці роки Черчілль активно сприяє ремілітаризації Західної Німеччини, беручи участь у створенні військово-політичних блоків СЕАТО (1954 р.) та «Багдадський пакт» (1955 р.), спрямованих проти національно-визвольного руху в Азії. Англія створює власне ядерне озброєння. Але радикально-агресивна антирадянська спрямованість зовнішньої політики Черчілля змінюється реальною оцінкою наявного стану. На цей час Радянський Союз не тільки став володарем ядерної зброї, а й створив першу в світі водневу бомбу. В 1953–1954 рр. Черчілль неочікувано для багатьох сучасних політиків став ратувати за мирні угоди співіснування з Радянським Союзом. У період останнього прем'єрства Черчілль був нагороджений вищою нагородою Англії — орденом Підв'язки, що принесло йому рицарське звання. Однак у Черчілля погіршилося здоров'я, почала швидко прогресувати глухота. Його відставка готувалася поступово, без шуму і з усіма можливими почестями. На початку квітня 1955 р. Черчілль назавжди покинув велику політику, зберігши за собою членство в парламенті до самої смерті⁹¹.

Володіючи неабиякими літературними здібностями, Черчілль залишив після себе вагому історико-політичну спадщину. Його книги «Історія малоканадського походу» (1898 р.), «Війна на річці» в двох томах (1899 р.), «Життя лорда Рандольфа Черчілля» в двох томах (1898 р.), «Світова криза» в шести томах (1899 р.), «Мальборо, його життя і час» в чотирьох томах (1933–1938 рр.), «Друга світова війна» в шести томах (1948–1954 рр.), «Історія народів, які розмовляють англійською» в п'яти томах (1956–1958 рр.) широко відомі не лише в Англії, а й в усьому світі. Дослідницька, інформаційно-пізнавальна і публіцистична література про Черчілля нараховує імена кількох сотень авторів. У власних працях і в працях інших авторів Черчілль постає не лише видатним політичним діячем ХХ століття, а й як складна й іноді суперечлива особистість, яка відзначалася значною цілеспрямованістю та неординарністю вчинків. Політичний портрет Уїнстона Черчілля формувався на основі його видатного родоводу, активної особистісної політичної діяльності, яка видозмінювалася і корегувалася відповідно до конкретних умов внутрішньополітичних і міжнародних обставин, титанічної працездатності й непересічних інтелектуальних здібностей.

Література до III розділу

- ¹ Див.: Підлуцький О. Конрад Аденауер: батько нової Німеччини // Постаті ХХ століття. — К., 2007. — С. 132.
- ² Цит. за: Підлуцький О. Назв. праця. — С. 132.
- ³ Див.: Конрад Аденауер // Знання и мир. — 2006. — № 117. — С. 561.
- ⁴ Цит. за: Підлуцький О. Назв. праця. — С. 141.
- ⁵ Див.: Островский В. Преодоление морализаторства // Дело. — Санкт-Петербург. — 2002. — № 7 (8). — С. 3–4.

- ⁶ Цит. за: *Підлуцький О.* Назв. праця. — С. 143.
- ⁷ *Островский В.* Назв. праця. — С. 3.
- ⁸ Див.: Конрад Аденауэр... С. 562.
- ⁹ Цит. за: *Підлуцький О.* Названа праця. — С. 145.
- ¹⁰ Див.: *Островский В.* Назв. праця. — С. 7.
- ¹¹ Цит. за: *Підлуцький О.* Назв. праця. — С. 145
- ¹² Див.: *Геополітика: Підручник / Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О.* — К., 2004. — С. 157.
- ¹³ Див.: *Украинская советская энциклопедия.* — Т. 3, — К., 1980. — С. 75.
- ¹⁴ Цит. за: *Сюндюков И.* Человек и его миссия. Шарль де Голль — великий французский националист // *День.* — 2006. — 9 сентября.
- ¹⁵ Цит. за: *Молчанов Н. Н.* Генерал де Голль. — М., 1973. — С. 35.
- ¹⁶ Цит. за: Там само. — С. 36.
- ¹⁷ Цит. за: Там само. — С. 84–85.
- ¹⁸ Цит. за: Там само. — С. 140.
- ¹⁹ Цит. за: Там само. — С. 157.
- ²⁰ Див.: Там само. — С. 215.
- ²¹ Цит. за: Там само. — С. 262.
- ²² Див.: *Мелашенко А. К.* Портретная галерея журналиста-международника. — К., 2005. — С. 27.
- ²³ Цит. за: *Молчанов Н. Н.* Указ. соч. — С. 272.
- ²⁴ Див.: *Сюндюков И.* Указ. соч.
- ²⁵ Цит. за: *Молчанов Н. Н.* Указ. соч. — С. 304.
- ²⁶ Див.: *Сюндюков И.* Указ. соч.
- ²⁷ Цит. за: *Сюндюков И.* Указ. соч.
- ²⁸ Цит. за: *Сюндюков И.* Указ. соч.
- ²⁹ Цит. за: *Молчанов Н. Н.* Указ. соч. — С. 410–411.
- ³⁰ Цит. за: *Пейрефит А.* Таким был де Голль. — М.: Московская школа политических исследований, 2003. — С. 488.
- ³¹ Див.: Там само. — С. 493.
- ³² Див.: *Рузвельт Франклин Делано // Украинская советская энциклопедия.* — Т. 9. — К., 1983. — С. 374–375.
- ³³ Цит. за: *Яковлев Н.* Франклин Рузвельт — человек и политик. — М., 1969.
- ³⁴ Цит. за: *Яковлев Н.* Указ. соч. — С. 14.
- ³⁵ Там само. — С. 92.
- ³⁶ Там само. — С. 168.
- ³⁷ Там само. — С. 218.
- ³⁸ Там само. — С. 304.
- ³⁹ Там само. — С. 329.
- ⁴⁰ Там само. — С. 477.
- ⁴¹ Там само. — С. 491.
- ⁴² Там само. — С. 502.
- ⁴³ Див. про це детальніше: *Иосиф Виссарионович Сталин // Крючков В. А.* Личность и власть. — М., 2004. — С. 22–57; *Бушков А.* Красный монарх. Хроники великого и ужасного времени. — М., 2007. — 640 с.; *Бушков А.* Сталин. Ледяной трон. — СПб, 2005. — 640 с.; *Такер Р.* Сталин. История и личность: Путь к власти. 1879–1929; У власти. 1928–1941 / Пер. с англ. — М., 2006. — 864 с.

- ⁴⁴ Див.: *Такер Р.* Сталин. История и личность. — С. 333.
- ⁴⁵ Див.: *Dzilas Milavan.* Conversation with Stalin. — N.Y., 1962. — P. 157.
- ⁴⁶ Див.: *Такер Р.* Сталин. История и личность. — С. 144.
- ⁴⁷ Див.: Там само. — С. 153–154.
- ⁴⁸ Див.: *Кучки на О.* Третья жена Сталина // *Комсомольская правда в Украине.* — 2008. — 4, 5 июня.
- ⁴⁹ *Ленин В. И.* Полн.собр.соч. — Т. 45. — С. 345–346.
- ⁵⁰ Цит. за: *Такер Р.* История и личность. — С. 195.
- ⁵¹ *Сталин И. В.* Соч. — Т. 11. — С. 158–159.
- ⁵² Цит. за: *Такер Р.* Сталин. История и личность. — С. 177.
- ⁵³ Цит. за: *Дан Л.* Бухарин о Сталине // *Новый журнал.* — 1964. — № 75. — С. 181–182.
- ⁵⁴ *Сталин И. В.* О задачах хозяйственников. Речь на первой Всесоюзной конференции работников социалистической промышленности 4 февраля 1930 г. / *И. Сталин.* Вопросы ленинизма. Издание одиннадцатое. — М., 1952. — С. 362.
- ⁵⁵ Цит. за: *Крючков В. А.* Указ. соч. — С. 43.
- ⁵⁶ Див.: *Кульчицкий С.* Сталинський слід у радянській історії // *Наукові записки. Збірник.* — К., 2003. — С. 27–28.
- ⁵⁷ Див.: *Крючков В. А.* Указ. соч. — С. 50.
- ⁵⁸ Див.: *Украинская советская энциклопедия.* — Т. 10. — К., 1984.
- ⁵⁹ *Шаповал Ю.* Сталін та його спадщина у контексті радянської політичної історії // *Наукові записки // Збірник.* — К., 2003. — С. 33.
- ⁶⁰ *Дзюба І.* Пастка. Тридцять років із Сталіним. П'ятдесят — без Сталіна // *Дзеркало тижня.* — 2003. — 8 березня.
- ⁶¹ Цит. за: *Крючков В. А.* Указ. соч. — С. 42.
- ⁶² *Буллок А.* Гитлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание: В 2 т. — 1988. — Т. 1. — 656 с.; Т. 2. — 688 с.
- ⁶³ Цит. за: *Комунізм і фашизм: як народжуються диктатури // Україна. Європа. Світ.* — 1995. — 15–22 березня.
- ⁶⁴ *Зінов'єв О.* Посткомуністична доба // *Політична думка.* — 1994. — № 2. — С. 17.
- ⁶⁵ Цит. за: *Богомолов Ю.* Я спросил у Гитлера... // *Известия.* — 1996. — 26 марта.
- ⁶⁶ Див.: *Буллок А.* Гитлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание: в 2 т. — Т. 2. — С. 210.
- ⁶⁷ *Андерсон Р. Д.* Тоталитаризм: концепт или идеология // *Полис.* — 1993. — № 3. — С. 100, 107.
- ⁶⁸ Див.: *Буллок А.* Указ. соч. — Т. 1. — С. 660.
- ⁶⁹ *Дзюба І.* Пастка. Тридцять років із Сталіним. П'ятдесят — без Сталіна // *Дзеркало тижня.* — 2003. — 1 березня.
- ⁷⁰ *Папа Іоан Павло II.* Боротьба з тоталітарним режимом, що звався комуністичним чи соціалістичним, була виправданою і необхідною // *Україна. Європа. Світ.* — 1994. — 16–26 березня.
- ⁷¹ Див.: *Советская историческая энциклопедия.* — М., 1965. — Т. 8. — С. 981; *Трухановский В. Г.* Уинстон Черчилль. Политический портрет. — М.: Мысль, 1968. — С. 6–9.
- ⁷² Див.: *Советская историческая энциклопедия.* — М., 1974. — Т. 15. — С. 878; *Трухановский В. Г.* Указ. соч. — С. 21–26.
- ⁷³ *Churchill. W.S.* Me Early Life. — London, 1947, P. 33–58.

- ⁷⁴ Див.: *Трухановский В. Г.* Указ. соч. — С. 84.
- ⁷⁵ *Mendelsohn P.* The Age of Churchill. — London, 1961. — P. 278–279.
- ⁷⁶ Там само. — С. 315.
- ⁷⁷ Там само. — С. 324.
- ⁷⁸ *Churchill W.* The World Crisis. — London, 1923. — № 1. — P. 56.
- ⁷⁹ *Трухановский В. Г.* Указ. соч. — С. 143–145.
- ⁸⁰ *Черчилль В.* Мировой кризис. — М., 1932. — С. 6.
- ⁸¹ Див.: *Трухановский В. Г.* Указ. соч. — С. 185–188.
- ⁸² Савинков Борис перед военной коллегией Верховного Суда РСФСР. — М., 1924. — С. 88–92.
- ⁸³ Цит. за: Там само. — С. 210–211, 217.
- ⁸⁴ Там само. — С. 232–233.
- ⁸⁵ Советская историческая энциклопедия. — Т. 15. — С. 879.
- ⁸⁶ Переписка председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1957. — Т. 1. — С. 9, 33, 35, 37.
- ⁸⁷ Там само. — С. 298, 306.
- ⁸⁸ *Дзелети Э.* Секрет Черчилля. — М.: Прогресс, 1975. — С. 124–155; Переписка... Т. 1. — С. 326, 328–330, 349, 354–357.
- ⁸⁹ *New York Times.* — 1946. — 6 March.
- ⁹⁰ См.: *Трухановский В. Г.* Указ. соч. — С. 408–423; *Дзелети Э.* Названа праця. — С. 240–245; 285–287.
- ⁹¹ Див.: Советская историческая энциклопедия. — Т. 15. — С. 879–880; *Трухановский В. Г.* Указ. соч. — С. 426–452.

IV

ОБ'ЄКТИВНЕ ТА СУБ'ЄКТИВНЕ У ФОРМАХ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

У професійному середовищі поширена думка, що політичне лідерство є надскладним об'єктом для строгого політологічного аналізу, адже сам цей феномен не може бути чітко формалізованим. Так само і цільова орієнтація аналізу у багатьох випадках має вузькопрактичний або навіть політехнологічний характер. У цій розвідці ми, по-перше, не використовуємо засобів політичної психології, історико-біографічного опису, портретування, іміджелогії, по-друге, не пристосовуватимемо її до потреб політичного менеджменту. Погляди та особисті якості лідерів, безумовно, накладають відбиток на стиль та тактику використання влади та впливу, але ще більшою мірою вони позначаються на самій вірогідності того, що еліта та/або громадяни визнають їх прийнятними претендентами на виключну суспільну та політичну роль.

Сама можливість та змістовне наповнення лідерства детермінуються в основному двома комплексними чинниками: об'єктивними обставинами національного поступу та логікою внутрішньополітичної боротьби. Це робить не тільки можливим, а й доцільним максимально деперсоніфікувати конкретних лідерів як об'єктів дослідження, виходячи з того, що вони, будучи занурені в суспільно-політичні реалії, перетворюються на їх органічну складову. Тобто ми будемо виходити з того, що не тільки припустимо, а й об'єктивно необхідно поряд з визначенням ролі особистості в історії мати на увазі ті фундаментальні обставини, завдяки яким історія впливає на особистість, перетворює її в свій продукт. Це тим більше виправдано, що як дослідників, так і громадян передовсім цікавлять наслідки, результати діяльності політичних лідерів, їх фактична роль в історії країни.

Умови нових незалежних держав є недостатньо усталеними, що вносить багатоманітність у конкретні варіанти реалізації політичного лідерства. Пострадянський, або євразійський простір характеризується значною специфікою суспільного і політичного розвитку. Нас особливо цікавить спосіб політичної організації цього простору та її вплив на самоідентифікацію спільнот, інтеграційно-дезінтеграційні процеси, взаємини між владою і суспільством, механізми формування еліти, тобто обставини, що визначають якості об'єктів та суб'єктів управління та принципи їх взаємодії.

1. Національний порядок денний нових незалежних держав та умови реалізації політичного лідерства

Пострадянський простір характеризується значною специфікою суспільного і політичного розвитку. Цивілізаційна та етнокультурна багатоманітність тут протягом значного історичного часу була втиснута в жорстку державну оболонку і знаходилася під потужним уніфікуючим впливом офіційної ідеології. Власне це дає підстави говорити про царську Росію та Радянський Союз як імперії, які деформували національний поступ чисельних народів і формували новий суспільний і політичний простір.

Цілком очевидно, що політичні традиції та політична культура, які склалися протягом століть, а потім у модифікованому вигляді цілеспрямовано насаджувалися протягом десятиліть, багато в чому визначають умови становлення та розвитку нових незалежних держав (ННД). Серед таких успадкованих обставин — етатизм, наявність державного механізму з розширеними функціями влади, позбавленої контролю з боку суспільства, особливий статус чиновництва, брак вільної конкуренції в професійній і, особливо, в політичній сфері, обмеженість свободи особистості. До цього слід додати спотвореність та пригніченість етнонаціонального розвитку, диспропорції і неповноцінність соціальної структури, які склалися в форматі окремих союзних республік, їх провінціалізація. Як наслідок, був не тільки перерваний природний історичний розвиток окремих народів, а й суттєво погіршені умови повернення до нього, штучно підірвана самодостатність та знижена національна конкурентоспроможність.

Практично для всіх пострадянських республік парадоксальним чином додав труднощів на шляху національного відродження полегшений, позбавлений повноцінного наповнення спосіб досягнення державної незалежності. Реальна боротьба за незалежність є принципово важливою складовою процесу повернення до нормального самостійного розвитку. Адже успіх у такій боротьбі свідчить про наявність потенціалу і закладає основу для подальшої природної оригінальної еволюції. Особливо це стосується формування нової національної еліти, висування на передній край у створенні державності та суспільних перетвореннях адекватних цим надскладним завданням політичних лідерів.

Безумовно, не випадково в усіх пострадянських державах (крім країн Балтії) була обрана і утвердилася президентська форма правління при особливо великих повноваженнях президентів. Зазвичай як основну чи навіть єдину причину називають більшу її відповідність запитам на сильну владу чи просто традиціями авторитаризму. Таке пояснення цілком підтверджується політичною практикою. На такому фоні інші аргументи

виглядають радше не доповненням, а виправданням. Водночас, вони свідчать про доцільність сильного централізованого урядування за будь-якого стану демократії та ставлення до неї.

Особлива значущість політичного лідерства для нових незалежних держав об'єктивно обумовлена. Окреслимо чотири основні пояснення цього. По-перше, ННД — феномен, який передбачає проходження складного перехідного періоду. Неусталеність більшості соціальних, політичних, економічних параметрів, успадковані від радянської системи чи детерміновані нею кризові явища потребують особливого режиму урядування. Тим більше, що такі елементи системи управління, як представницька і законодавча гілка влади, саме законодавства на цьому етапі перебували на стадії становлення, а суспільство не було достатньо цілісним і не мало традицій самоорганізації. По-друге, у більшості країн регіону виникли чи набули розвитку особливі внутрішні явища, здатні серйозно дестабілізувати політичну, економічну та гуманітарну ситуацію. Серед них: дезінтегрованість, наявність проявів сепаратизму, територіальні спори, масштабна міграція. По-третє, вкрай складною і суперечливою була ситуація з ідеями та ціннісними засадами побудови нових держав. З одного боку, ідеологічний монізм змінився на досить хаотичний плюралізм. З іншого — бракувало реалістичних концепцій державотворення. Брак чи невизначеність суспільних цілей зниження ролі ідеологічних цінностей, стали додатковими причинами високого попиту на лідерів харизматиків, здатних уособлювати сподівання громадян. Орієнтація на лідера замінювала ідейно-політичний вибір. За цим принципом будується переважна більшість політичних партій та виборчих об'єднань. По-четверте, за попередні десятиліття як в елітному прошарку управлінців, так і в чиновництві загалом, утвердилася своєрідна культура кар'єризму та неофіційного структурування системи влади. Йдеться про особливу вагу «особистої відданості», непотизм, земляцтво. Все це набуло стрімкого розвитку за нових умов і нині ми вже звикли оперувати такими поняттями, як «оточення», «команда», «людина» такого-то лідера або просто великого бюрократа. Все це примітивізує суспільне і політичне життя, ставить населення в небезпечну залежність від вузького кола осіб та їх взаємних стосунків. Водночас, це дозволяло спростити урядування і на певному етапі досягти його більшої ефективності.

Таким чином, характер об'єктів, суб'єктів та наявних засобів, інструментарію управління обумовили особливу вагу та роль політичного лідерства. За цих обставин найбільшу дієздатність закономірно виявила державна бюрократія як найбільш мобілізована і організована верства. Вона діяла за власними рецептами у визначала спосіб реалізації політичного лідерства. Всі без винятку президенти держав євразійського простору є висуваннями цієї верстви, а вже пізніше, застосовуючи пропагандистські засоби і знищуючи конкурентів, з різною успішністю завойовували народне визнання. Фактично в рамках «розбудови держави» система влади

з самого початку створювалася з орієнтацією не на постійний діалог зі суспільством, політичний плюралізм та конкуренцію, не на прозорість і змінність, а на забезпечення власної штучної безальтернативності.

Правильне розуміння феномена політичного лідерства на пострадянському просторі потребує з'ясування логіки відносин між основними соціальними верствами. Радянська влада характеризувалася надзвичайно високою роллю політичного лідера, великим персональним впливом першої особи на державну політику. Поява ННД має всі ознаки регіональної геополітичної революції. Але, з огляду на внутрішні суспільно-політичні обставини, відбувся незначний якісний стрибок, що не дотягував до революційних змін, натомість мав усі ознаки домовленостей між елітами.

Готовими до швидкого і безумовного встановлення демократичного ладу виявилися тільки країни Балтії. І сталося це не в формі корекції, а через заперечення спадщини попередніх десятиліть, завдяки тому, що вони, незважаючи на наполегливу сов'єтизацію, зберегли європейську політичну культуру і дійсно національну еліту, так само, як і органічний міцний зв'язок з діаспорою. Цивілізаційна і геополітична визначеність, високий рівень національного та соціального розвитку фактично виключили не тільки боротьбу, а й дискусії щодо моделі суспільного-політичного устрою. Відновлення державності та відродження природного плину національної історії були питаннями не тільки від початку ясними, а й досить детально осмисленими як значною частиною еліти, так і більшістю громадян. Естонія, Латвія та Литва були цілком готовими до незалежності, до необхідної зміни як державних керівників, так і широкого прошарку бюрократії. Елементи люстрації та безпосередня значна участь діаспори, так само, як і досить високий рівень політичної культури, дали змогу проминути пострадянський період і здійснити стрибок до європейських стандартів організації влади. Те саме стосується і політичного лідерства. Висока цивілізована конкуренція, діючий принцип верховенства права забезпечили політичну відповідальність, змінність і загалом чіткі рамки функціонування владних інституцій.

Еліти, що утвердились у владі на пострадянському просторі, здебільшого не мають у своїх країнах гідної конкуренції і перспективних альтернатив. Певним винятком є приклади Президента Киргизії Аскара Акаєва та Грузії Георгія Шеварднадзе, які виявляли особисту демократичність, обмежували себе у засобах захисту власної влади і не втримали її. Суспільно-політичні реалії пострадянських країн здатні перетворити демократичність на слабкість, у спадок від минулого вони не отримали достатніх підстав для демократичного транзиту. Це, зокрема, дає підстави зробити висновок щодо демократичного потенціалу радянського суспільства. Колективізм, зрівнялівка, масована пропаганда пріоритету спільних інтересів, захоплення громадської активності, своєрідна прозорість влади, додані перебудовою гласність та деякі економічні свободи, здавалося б, могли слугувати

елементами демократичного устрою чи імпульсами до нього. Абсолютно очевидно, що цього не сталося і що зазначені чинники частково втратили своє значення, частково виявилися непридатними для креативного застосування. Натомість радянські суспільні навички гальмували формування громадянського суспільства та модернізації політичної системи. Найбільш виразними успадкованими від минулого рисами стали патерналізм та утриманство, що також розширювало можливості зміцнення позицій старої еліти. Що стосується її вищого ешелону, то його представники дістали змогу відкрито скористатися навичками маніпулювання громадянами, нарощування привілеїв та інших прямих та опосередкованих зисків від влади. Унезалежнення зафіксувало ситуацію, за якої ННД від демократичної перспективи відгороджували два бар'єри: неготовність мас і небажання лідерів. Повною мірою спрацювала закономірність, яка свідчить, що демократія не може бути встановлена діями згори. Але, крім того, правляча верства обрала маршрут перехідного періоду, який і не передбачав демократичної перспективи.

Не будемо заперечувати, що приведені твердження є певним спрощенням і потребує додаткового прояснення. Період становлення ННД в багатьох випадках може забрати тривалий час з об'єктивних причин і потребувати поетапних змін завдань та засобів урядування. Це може передбачати неочевидну відповідність тактики та стратегії або відокремлювати ідеалістичні та реалістичні чи прагматичні підходи у визначенні курсу. Фактично, дії влади кожної конкретної країни можуть бути неупереджено оцінені з огляду на те, чи адекватні вони стратегічним довготерміновим національним інтересам, чи мобілізується та посилюється її креативний потенціал та конкурентоспроможність. Скажімо, авторитаризм Франьо Туджмана в Хорватії був інструментом національної консолідації, а недемократичне правління Володимира Мечіара в Словаччині певною мірою сприяло проведенню непопулярних заходів в економіці, які прискорили реформування, необхідне для європейської інтеграції країни. Але в цих випадках ми маємо епізодичні явища, які, скоріше, суперечили загальній логіці суспільно-політичного розвитку відповідних країн. У випадку пострадянського простору здебільшого спостерігаємо домінуючий і, наразі, безальтернативний авторитаризм, якщо він, припустимо, вимушено та свідомо обраний як найбільш дієвий інструмент здолаття перешкод на шляху подальшого нормального розвитку. Але насправді важко уявити, що хтось з президентів ННД змушений, попри власні переконання, посилювати особисту владу, обмежуючи політичні свободи і відкладаючи на невизначене майбутнє побудову вільного сучасного суспільства.

Втім, не будемо ототожнювати успіхи у справі демократизації та успішність держави загалом. У суто економічному вимірі авторитаризм не дав ефекту. Спад виробництва, характерний для перших років незалежності, не був мінімізований, а його наслідки досі неподолані, умови для

системної модернізації нестворені. Відносна успішність окремих країн, які наростили експорт сировини, передовсім енергоносіїв, не є похідною від їх політичних режимів. Створені у більшості пострадянських країн потужні державні механізми не стали на заваді масовому зuboжінню населення, неналежній приватизації або перепідпорядкуванню державної власності, непрозору використанню високих прибутків від природних ресурсів. Але ще більш показовими є ідейні настанови, які підтримуються владою або безпосередньо нею поширюються. За їх певної диверсифікованості вони обов'язково містять елементи антизахідництва та національної винятковості. І це при тому, що жодна з ННД не домоглася геополітичної свободи та повноцінної участі в міжнародних справах. Їх партнерський потенціал потерпає від вад їх політичної системи, а їх лідери, за деяким винятком, виявилися обмеженими щодо розвитку міжнародних контактів.

Зазначені обставини все ще досить міцно об'єднують пострадянський простір, надають йому якості окремого регіону. Відцентрові тенденції в ньому поступово посилюються, але вони досі не набули ані масштабів, ані якісної спрямованості, які б передбачали геополітичну трансформацію цього простору. Шістнадцять років дії цивілізаційних, культурних та соціальних чинників призвели тут до появи значних відмінностей національних суспільно-політичних систем. Різниця, скажімо, між центральноазійськими та східноєвропейськими країнами є виразною. Фактично можна зазначити два взаємопов'язані, але суперечливі процеси: соціокультурні відмінності дозволили цим країнам, так само, як і кавказьким державам, легко відокремитися від решти постімперського масиву з його російською домінантою (що є серйозною проблемою для України, Білорусі та, певною мірою, Казахстану), тоді як правляча верхівка виявилася глибоко зацікавленою в збереженні особливих зв'язків з колишньою метрополією, в можливості спертися на її потужність у справі утримання та зміцнення влади.

З якими країнами було б доречно об'єднатися? (%)¹

	Україна	Росія	Білорусія	Казахстан
З Україною	—	36,6	21,9	21,2
З Росією	51,1	—	57,6	54,4
З Білоруссю	35,9	45,9	—	19,6
З Казахстаном	21,4	29,7	11,7	—
З ЄС	20,4	15,8	20,4	21,1
Ні з ким	22,8	27,7	19,1	28,0
Важко відповісти	7,8	10,2	9,3	9,4

Недореформована радянська спадщина, генетична близькість, взаємозалежність правлячих еліт та самих, створених нею, режимів, від тоталітарних до умовно демократичних — це реалії періоду становлення ННД. Значну роль також відіграє його дозована ізольованість від решти світу, від міжнародної демократичної спільноти та підтримання силового поля

Росії. Режим кордонів, що мало змінився за останні півтора десятиліття, — відмежованість від західних сусідів, невпорядкована прозорість рубежів між новими державами, — підкреслює незавершеність і непевність самоідентифікації та суверенізації.

Спрямованість національного розвитку ННД, якість урядування на вирішальній стартовій стадії незалежнення значною мірою були детерміновані якісними характеристиками еліти, що утрималася при владі та прошарку управлінців загалом. Частково оновлена номенклатура переважно формувалась і в республіканському форматі, але не була й не могла бути дійсно національною за власною природою, системою цінностей, ментальністю. В цьому сенсі в верхівці політичної еліти утвердилися риси другорядності, налаштованість використати сприятливу ситуацію, пристосовуватися до зовнішніх умов, а не змінювати їх. Друга особливість формування еліти полягала в тому, що воно переважно відбувалося взагалі поза впливом ідеї та процесу державотворення і не в руслі відповідного суспільного запиту. Тобто висування, успішність тих, хто претендував на високу кар'єру, відбувалося в окремих секторах, передовсім в бюрократичній та бізнесовій сфері, в окремих громадсько-політичних проектах, які, маючи безпосередній стосунок до розбудови держави, становлення повноцінного політичного життя, переважно тільки формально виконували відповідні функції і, натомість, використовуючи ресурси та механізми держави, набували значної самодостатності, замикалися на самообслуговуванні. Відірваність від повсякденності, відсутність реальної політичної відповідальності стали головними причинами того, що національна еліта скоріше експлуатувала державну незалежність, ніж сприяла її зміцненню. Вона керувалася груповими інтересами, подібними до інтересів інших загонів колишньої республіканської номенклатури на пострадянському просторі. Синхронні паралельні дії цих сил, їх взаємопідтримка були головною рушійною силою як демонтажу СРСР, так і створення СНД та подальшого підтримання пострадянського феномена «близького зарубіжжя».

Порозуміння між національними номенклатурами позбавило розпад наддержави особливого драматизму і водночас суттєво знизило цінність, якісні характеристики здобутої незалежності. СНД увібрала в себе не тільки ознаки нерівноправності відносин між ННД, а й особливості політичних режимів та політичного лідерства. Співдружність органічно неорієнтована на перетворення на регіональну міжнародну організацію. Роль міжнародного права та відповідних міжнародних стандартів в її діяльності була не більшою, ніж роль права в державах-учасниках. Вона відразу набула ознак клубу президентів, що окреслило не тільки величезну роль їх особистих стосунків, а й переважно неформальний і мало прозорий стиль ведення справ. Особливо це стосується ельцинського періоду, але й спроби останніх років реформувати організацію засвідчили, що як інструмент співпраці вона не є ефективною. СНД консервує архаїчність, провінційність,

при цьому сама маргіналізується і не може забезпечити прийнятних перспектив. Більше того він не надає достатніх можливостей для вирішення гострих актуальних проблем. Ці вади лише частково долаються за рахунок субрегіональних об'єднань та у форматі двосторонніх відносин. Але загальна спрямованість — гальмування демократичних перетворень та взаємопідтримка президентів, які відіграють роль гарантів дотримання взаємних домовленостей.

Існують і вагомні геополітичні та гео економічні чинники, які визначають необхідність орієнтації на Росію. Серед них перманентно нестабільна ситуація на Середньому Сході, складнощі виходу на європейський, китайський на інші альтернативні ринки. Водночас період становлення ННД дає цікаві приклади не тільки домінування Росії, а й її використання для стабілізації та адаптації до сучасних світових реалій.

Мабуть, було б помилкою вважати, що пострадянський період висунув перед колишніми республіками схожі проблеми щодо повернення до власної історії, яку було перервано. Багато які з них мають ознаки штучних утворень і фактично не успадкували такої історичної ретроспективи, яка б могла слугувати основою для побудови визначеної природної перспективи. У соціокультурному і етнонаціональному вимірі центральноазійські держави і Казахстан мають недостатньо чіткі ендегенні засади, і переважно змушені виходити з тих реалій, які склалися внаслідок дій імперського центру. Це відкриває ширші можливості для лідерів діяти «з чистого аркуша», фактично винаходити модель розвитку для власної країни.

Для цієї групи країн державотворення більшою мірою зводилося до технологічної організації влади і надання цьому процесу символічної легітимності та місцевого поверхового колориту, ніж до реалізації національної моделі як такої. Пригніченість національного бізнесу та третього сектору так само роблять суспільну основу цих країн невизначеною і слабкою. Еліта, що успадкувала владу, переважно стримувала прояви традиціоналізму, протидіяла розвитку релігійних рухів, які єдині були здатні стати конкурентами пострадянським світським можновладцям. Логіка збереження влади визначає стратегію протидії як релігійному фундаменталізму, так і демократизації. Але при цьому відроджуються, посилюються і перетворюються на елемент політичного ладу традиційні матриці суспільної організації.

Колишні республіки після набуття незалежності по-різному поставилися до суспільно-політичної спадщини, до тих первинних здобутків демократії, які були характерні для СРСР у 1990–1991 рр. Згадаємо, що за критеріями оцінювання стану політичних прав та громадянських свобод «Фрідом Хауз» завдяки горбачовській відлизі авторитарний Радянських Союз на останньому етапі свого існування увійшов до числа умовно вільних держав. Очевидно, що мало місце таке явище, що поштовх до демократизації йшов з Москви і не мав виразної підтримки на місцях. Виняток становили

країни Балтії, які вже в 1991 р. мали показники вільних, демократичних і надалі консолідували політичний устрій європейського зразка. Україна, Росія та Молдова затрималися на колишньому рівні протягом кількох років. У решті держав регіону швидко утвердилися персоніфіковані авторитарні режими, які перевершили відповідні «досягнення» радянських часів. Цілковито показовими є приклади посилення авторитаризму в Білорусі за Александра Лукашенка, а в Росії за Владіміра Путіна та закріплення інших тенденцій в Грузії та в Україні після приходу до влади Михайла Саакашвілі та Віктора Ющенка².

У цьому аспекті посилення авторитарних тенденцій призводить до того, що суспільства і політикуми дедалі більше деградують. Залишається пригніченим національний бізнес, клас підприємців. Натомість набуває поширення використання досвіду окремих груп країн третього світу, в яких склалися жорсткі авторитарні системи, доповнювані різновидами державного капіталізму і елементами вибірково осучасненого традиційного суспільного ладу. Зазначимо, що такі варіанти політичного устрою передбачають своєрідний тип лідерства. Конкуренція тут стає практично неможливою, правила гри, як і система права загалом, визначаються абсолютно довільно, ніші для опозиції не існує. В Узбекистані, Таджикистані, Туркменістані такий варіант реалізується повною мірою. Для Казахстану, Азербайджану, Білорусі характерні м'якші форми авторитаризму, який, втім, має подібні ключові ознаки: розширення повноважень голів держав, спотворення системи виборності через подовження терміну повноважень, введення практики успадкування вищої посади. Отже виникає спотворена неповноцінна легітимність влади, а саме — лідерство втрачає власне політичний характер.

Характерною ознакою державності на пострадянському просторі став її неправовий характер. Йдеться не тільки про бажання представників влади до ручного управління. Набуло поширення загальне прагнення політичної та бюрократичної еліти до збереження лакун в законодавстві та ухвалення норм, які припускають різне трактування. Відома французька дослідниця пострадянського простору Марі Мендрас з цього приводу зазначає: «Розпливчасті, такі, що не придатні для безпосереднього застосування, норми права, завдають клопоту більшою мірою, ніж підпорядкування ясним і твердим правилам, які регулюють можливості та зобов'язання кожного»³. Принижені авторитет та функції права є не тільки характерною рисою пануючої політичної та громадянської культури, це має наслідком формування специфічної політичної системи, пристосованої до здійснення особливого різновиду політичного лідерства. На додаток до «важкої держави» та тенденції до формування «суперпрезидентських» форм правління, про що йшлося вище, набув поширення нечіткий поділ гілок влади за очевидного домінування виконавчої гілки, пригніченості парламентаризму та конституціоналізму і закріплення несамостійності судової системи.

Характерним є переважне апелювання до «закону», а не до «права», тобто відокремлення процесу урядування від джерела права — народного суверенітету і впровадження верховенства влади.

В практичному плані це підсилюється особливою роллю силових структур, які перетворюються на інструмент президентської влади. До того ж мають місце ще два ключові для розуміння природи політичного лідерства на пострадянському просторі явища. Одне — в межах вільного застосування правових норм: позиціонування президентів над гілками влади, фактичне розширення повноважень поза Конституцією внаслідок неспроможності інших державних інституцій повною мірою користуватися своїми прерогативами, встановлення масштабного дисбалансу між реальною владою і відповідальністю глави держави. Друге — цілком поза межами права та публічної політики загалом: формування паралельної системи тіньової влади. У найбільш розвиненому вигляді це передбачає існування впливових непублічних гравців та центрів впливу: фінансово-промислових угруповань, кланових утворень, неформальних бюрократичних команд, «оточень» політичних лідерів, які здатні впливати на органи влади чи навіть підміняти їх. Наявність таких гравців суттєво спотворює державний механізм, політичну систему і безпосередньо впливає на умови реалізації політичного лідерства. За різних умов вони здатні маніпулювати інститутом політичного лідерства або створювати для нього паралельний офіційному механізм впливу і в деяких ННД поряд з бюрократією становлять найбільш дієздатний сегмент суспільства, відтіснивши клас традиційних підприємців. Очевидно, що такі гравці додатково віддаляють суспільно-політичне життя ННД від стандартів сучасної правової держави. Водночас вони створюють своєрідний плюралізм, слугують свідченням складної політичної організації. Відсутність таких гравців, скажімо в Білорусі чи Туркменистані не наближають їх до країн Балтії та Вишеградської групи, які практично завершили демократичний транзит, а навпаки, свідчать про те, що авторитарні режими повною мірою контролюють не тільки політичну сферу, а й економіку, а сама суспільно-політична організація набула максимально спрощених форм, адже цілком пригніченим виявляється не тільки «третій сектор» — структури громадянського суспільства, а й «другий» — підприємців та власників. Це позбавляє країни з жорсткими політичними режимами реального політичного життя, можливостей вільної історичної творчості та органічного розвитку, замикає все на першій особі держави.

Натомість м'який авторитаризм в Україні залишив простір для плюралізму в економіці та політиці, для розвитку опозиційного руху. Його криза послабила позиції прямих спадкоємців режиму, що зумовило появу реальної альтернативності в подальшому політичному розвитку України і перетворило її на справжній феномен на пострадянському просторі. За цих умов набули значущості і конкуренція груп політичної еліти, і суспільні

дискусії, і активність громадян. В аспекті політичного лідерства цей феномен полягає у тимчасовому збереженні його високої значущості і, при цьому, радикальному ускладненні умов його реалізації. Україна перша серед ННД пішла шляхом обмеження повноважень Президента і цілеспрямованого впровадження реальної змагальності та політичної відповідальності, тобто відмовилася від характерного для пострадянського простору сподівання на мудрого і доброго правителя. Це зроблено на етапі, коли залишаються невизначеними концептуальні засади національного розвитку, а становлення засад демократичного устрою далеко не завершено. Очевидно, що після бурхливого політичного періоду 2004–2007 рр. країна вступає в якісно нову фазу внутрішнього розвитку, по-новому форматує національний порядок денний і формує запит на нову політичну культуру та новий, європейський тип політичного лідерства.

2. Політичне лідерство і моделювання національного розвитку

Для України проблема пошуку моделі розвитку має принципове значення і становить особливу складність. Радянська республіканська модель не давала придатних елементів для її конструювання. Історична ретроспектива так само не містила переконливих основ, до яких можна було б повернутися. На відміну від країн Центрально-Східної Європи та Балтії не існувало передумов для безпосереднього використання європейських моделей. Нарешті, ані в середовищі борців за державну незалежність, ані серед інтелектуалів діаспори не було створено придатних для використання концепцій, пулу ідей, конкретних напрацювань. Більше того, політична еліта та лідери, що претендували на роль провідників нації на етапі незалежності, виявили спрощене ставлення до цієї проблеми. Увага концентрувалася на розбудові держави, тоді як ціннісні засади, сенс її існування позначалися переважно у деклараціях. Як наслідок, ці принципово важливі питання залишилися прерогативою державного керівництва. Перший Президент держави Леонід Кравчук дістав великі повноваження, але не мав зрозумілої програми дій. Його наступник Леонід Кучма, ще перебуваючи на посаді голови уряду, симптоматично заявляв — скажіть мені, що будувати, і я побудую. Як наслідок, незалежна Україна втратила можливість повноцінно стартувати і змарнувала кілька років на боротьбу з кризою, пристосування до обставин і, не маючи реальної позитивної програми дій, нарешті перейшла в режим копіювання російського досвіду пострадянських трансформацій. Наявність такої програми і відповідних лідерів могла б радикально змінити статус, партнерський потенціал та орбіту розвитку країни. Обмежена міжнародна правосуб'єктність Української РСР,

так само як і спеціальна увага до неї в столицях провідних західних держав ніяк не були використані для покращання умов входження в міжнародну спільноту. На межі 80–90-х рр. в країні ані в еліті, ані в контреліті не знайшлося тих, хто міг би переконливо представляти її вибір та її майбутнє як нового самодостатнього і відповідального актора. Лідери українських національних сил не сприймалися як достатньо дієздатні, з одного боку, і не надто переконливі як носії демократичних цінностей — з іншого. Це відразу не тільки провело межу між Україною і Польщею, а й відокремило її від країн Балтії.

Леонід Кравчук свідомо і достатньо цілеспрямовано діяв на завершальному етапі незалежності. В цьому сенсі він зробив значний внесок у становлення України як незалежної держави, так само як і у демонтажі СРСР. Можна вважати прийнятним запропонований ним геополітичний компроміс використання СНД як інструменту цивілізованого розлучення, амортизатора на період консолідації національної системи управління. Водночас він, як перша особа держави, став уособленням курсу на мінімізацію якісних змін у характері влади та способах урядування. До того ж, слід мати на увазі й ту особливу роль, яку відігравав Леонід Кравчук на етапі, коли можновладна Компартия України намагалася обмежити вплив та ідейно вихолостити національно-демократичний рух. Його просування до вершини влади та перемога над В'ячеславом Чорноволом є дуже показовим явищем, яке розкриває стан українського суспільства та потенціал національної еліти. Він був яскравим представником недовгої комуністичної еліти, достатньо гнучким і творчим, аби віднайти шлях від перебудови старої наддержави до побудови нової національної. Він досить чітко відчував як те, що суспільство прагне змін, так і те, що воно до них не надто готове. Воно б не сприйняло чергового керівника радянського типу, але й лідер Народного Руху України більшістю громадян сприймався як надто радикальний і непередбачуваний. Більш дієздатних лідерів, здатних завоювати довіру і запропонувати країні оптимальний шлях перетворень, еліта не висунула. Численні лідери другого плану створювали елементи політичного плюралізму, але мало сприяли виробленню національного консенсусу щодо стратегії використання державної незалежності.

Перший Президент не мав особисто і не отримав від політикуму аргументів, аби викликати довіру до нової держави за євразійськими межами, тим більше він не розумів, наскільки важливо було перетнути ці межі і надати якісно новій парадигмі національному розвитку. Розпад СРСР без виразних змін у характері суспільно-політичних процесів не наблизив ННД до міжнародної спільноти. Отже, головною їх турботою стало збереження контрольованості процесів на пострадянському просторі. У сприйнятті найвпливовіших держав прагнення радянських республік до незалежності передовсім означало перспективу розпаду ядерної наддержави, а вже потім було інструментом вирішення національного питання, демонтажу

недемократичного утворення з ознаками імперії. В західних столицях шукали варіантів збереження за нових умов системи договорів щодо обмеження озброєнь та роззброєння, дотримання міжнародних зобов'язань і найкращим варіантом вважали підтримку ідеї правонаступництва Росії. Очевидно, що серед колишніх союзних республік Україна мала найкращі шанси постати поряд з Росією і взяти на себе частину обов'язків СРСР та набути відповідного статусу. Це виявилось неможливим через низьку довіру до державного керівництва, його імідж представників старого режиму. Було б більш ніж ризикованим стверджувати, що Україна за інших обставин мала шанси закріпити ядерний статус, стати одним з провідних гравців у системі європейських відносин, субрегіональним лідером. Але очевидно, що якість політичного лідерства стала тим головним чинником, який призвів до втрати багатьох стартових можливостей, помістив країну в де-факто визнану зону впливу Росії і визначив занижену траєкторію її розвитку. Нічого подібного до повноцінного відродження державності Литви, Латвії та Естонії, стрибка Словаччини навздогін Чехії чи відриву Словенії від решти республік колишньої СФРЮ з Україною не відбулося. Навпаки, з перших незалежних кроків вона почала швидко втрачати набір можливостей і у 1993–1994 рр. вже цілком занурилася в рутину довгого перехідного періоду з невизначеними перспективами.

За Леоніда Кравчука і у внутрішній, і у зовнішній політиці був обраний шлях найменшого спротиву, почала виконуватися програма мінімум. Реально це була поведінка звикання еліти до нових обставин і поступового освоєння нею нових можливостей. При цьому стабілізація, контрольованість ситуації набули пріоритетності перед реформуванням. Це стало головною причиною консервування перехідного стану суспільних відносин, відносин власності, принципів формування влади. Українське суспільство отримало в процесі незалежності слабкий і надзвичайно суперечливий імпульс щодо оновлення і самоорганізації. Слабкий, оскільки саме суспільство було недостатньо задіяне в боротьбі за незалежність. У ньому брали порівняно активну участь лише ті прошарки населення, які за умов кризи радянської політичної системи артикулювали свої інтереси у площині здобуття суверенної національної держави. Але при цьому така участь була переважно спонтанною і зовсім не передбачала реального впливу на ухвалення принципових рішень, визначення моделі суспільного розвитку. Решта, а це переважна більшість, виконували роль, нав'язану перебігом подій, або ж були об'єктом маніпуляцій основних гравців. Своєю суперечливістю згаданий імпульс завдячує переважанню деструктивних складових, уповільненій заміні старого новим, несистемності нового і, таким чином, — переважно неорганічному сплетінню елементів радянської і різновидів пострадянської (від тіньової до демократичної) організації суспільства.

Найважливішим чинником суспільно-політичного розвитку України стало те, що незалежність розв'язало лише проблеми державності як

такої, залишивши без чіткої відповіді питання про нову систему цінностей і модель національного розвитку. Владна еліта і бюрократія, які значною мірою зберегли свої позиції і виявилися чи не єдиними організованими суспільними групами, набули простору для активних дій згідно з власними інтересами. Та частина громадськості, яка відіграла активну роль у процесі здобуття незалежності, переважно концентрувалася на проблемах розбудови держави; її лідери воліли йти у владу чи впливати на неї за зразками відносин всередині політичної еліти, але перебували на другорядних ролях. Суспільство після грудневого 1991 року референдуму залишилося переважно відстороненим від державного будівництва та загальнонаціональних проблем. Воно не лише не було готове до політичної творчості, а й виявилось дезорієнтованим діями влади.

Такий варіант внутрішнього розвитку передбачав збереження євразійської напівізоляції країни. За умов, коли визначення стратегії розвитку було монополізовано вузьким привілейованим прошарком, Україна не спромоглася вирватися з-під впливу закономірностей посткомуністичного розвитку. Відсутність мобілізуючих цілей, реального прагнення до високих стандартів якості життя, забезпечення прав та свобод особистості призвели до застою в усіх пострадянських країнах, позбавили їх внутрішніх імпульсів до модернізації⁴. Але ситуація в Україні була більш суперечливою, ніж в інших ННД, адже передумови для зміни парадигми розвитку тут були кращими, а вплив європейського чинника більшим. Сам перший Президент намагався дотримуватися законів і певних етичних норм, але мало сприяв тому, щоб це стало нормою української політики. Він зробив більше для утвердження незалежності, ніж до цього була готова більшість еліти, але програма європеїзації України була йому не тільки не до снаги, й не відповідала його розумінню стратегічних орієнтирів загалом. Будівництво модерної держави мав би очолити політичний лідер іншого ґатунку. Але ані еліта, ані суспільство не артикулювали такої вимоги, і надалі відбулася консервація перехідного стану. Альтернатива, яку запропонували президентські вибори 1994 р., скоріше свідчила про відмову від спроб відходу від посткомуністичних євразійських економічних та політичних реалій. Перемога Леоніда Кучми над Леонідом Кравчуком зафіксувала наявність розчарувань у перших наслідках незалежності і зростання реінтеграційних настроїв. Еліта, обираючи лідера, віддала перевагу тому шляху розвитку, який мінімізував експерименти, не передбачав звершень і пов'язаних з цим ризиків та напружень. З огляду на потребу модернізації країни, виходу на шлях навздогінного розвитку у 1994 р. був зроблений крок назад. Доречно згадати оцінки перспектив держав колишнього СРСР та соціалістичної співдружності, зроблені Дойчбанком тоді, коли вони ще тільки набули реального суверенітету. Україна була одним з лідерів прогнозу за рахунок природних ресурсів та успадкованого економічного потенціалу. Проте було зазначене її слабе місце: якість урядування. Справді, формування

сучасної конкурентоспроможної і патріотичної політичної еліти, забезпечення якісного лідерства перетворилися на складну проблему.

Пріоритетом президентства Леоніда Кучми стали стабілізація і контрольованість економічної і політичної ситуації в тій формі, в якій це відповідало інтересам правлячої верхівки. Посткомуністичний, тобто ненаціональний і недемократичний характер еліти, визначив підходи до подальшого розвитку країни. Обраний шлях не набув ознак повноцінної моделі, адже не мав позитивного креативного наповнення. Другий Президент правив країною, не маючи стратегії і навіть чіткого бачення національних пріоритетів. На певному етапі це стало суттю його політики. Половинчастість, невизначеність, непослідовність, постійне «корегування курсу реформ» дозволяли збити шкалу оцінки, утруднювали порівняння зробленого і обіцяного. Його політику можна характеризувати як систему консервації певних успадкованих рис, дотримання табу на кроки, які б могли збільшити ризики, дозування реформ мірою опанування елітою нових способів посилення своїх позицій у політиці та економіці. Нарешті, це був шлях копіювання досвіду російського панівного класу, підлаштування під його бачення організації влади та взаємодії політичних режимів на пострадянському просторі.

Після десяти років панування і сходу з історичної арени другий Президент України залишив після себе явище, для якого знайшли особливий термін — «кучмізм». Він набув широкого вжитку не тільки в політичній публіцистиці, а й у науковій літературі, проте досі не набув більш-менш системного опису. Запропонуємо варіант такого опису. В економічній сфері створювалися елементи ринкової економіки, але відповідні правові засади містили суттєві лакуни. Ринкові механізми так і не запрацювали повною мірою. Значну роль у розвитку підприємництва зберегла бюрократія. Як результат, залишився пригніченим малий та середній бізнес, а корумпованість сягнула найвищого світового рівня. Основу економічної системи становили приватизація власності та експлуатація державних ресурсів вузьким колом осіб, близьких до влади, тіньовий перерозподіл статків на користь державної верхівки. Як відзначає відомий фахівець з економіки ННД Артур Ослунд, така модель підпорядкована інтересам урядових чиновників, директорів держпідприємств та нових підприємців, які отримали спеціальні привілеї та перетворилися в олігархів⁵. У загальнонаціональному форматі ця система виявилася однією з найменш ефективних на пострадянському просторі. Економічна криза була подолана тільки у 1999 р., набагато пізніше, ніж в Росії та, особливо, в Білорусі. У фінішному для президента Кучми 2004 р. за реальним розміром валового національного продукту відносно докризового 1989 р. Україна мала показник 57 % проти 82 % в Росії, яка більш послідовно впроваджувала ринкові реформи, та 111 % в Білорусії, яка не квапилася руйнувати старі механізми господарювання. Ще більше Україна програла за цей час у порівнянні з країнами

Балтії та Центрально-Східної Європи⁶. Фактично, з середньорозвиненої європейської країни вона перетворилася на одного з аутсайдерів континенту з низьким рівнем життя.

Характер економічного розвитку, так само як і політичного, значною мірою визначався кланово-олігархічними угрупованнями, які особливо посилилися наприкінці 90-х рр. Президент здійснював великий вплив на формування політичної та управлінської еліти. Але ще більше значення має той факт, що при ньому і за його участі в Україні виникла особлива форма організації еліти — кланові політико-економічні угруповання. Лідери найбільш потужних з них набули всіх ознак олігархів і стали в цій якості його основною опорою і в політичному, і в фінансовому, і в державному, і в особистому вимірі. У свою чергу, вони широко використовували його самого у своїх інтересах. Бізнесмени, що зрослися з владою і вища бюрократія, що робить бізнес на владі, стали основними архітекторами політичного режиму на чолі з Леонідом Кучмою. Їх роль була суперечливою і навіть парадоксальною. Вони водночас заохочували і дозували авторитаризм в Україні, адже, конкуруючи між собою, впроваджували елементи плюралізму і конкуренції. Вони прагнули сильної, але контрольованої ними влади. Вони чи не найбільше виграли від демонтажу старої економічної і політичної системи, і від перших кроків реформування. Вони стали уособленням взаємопроникнення влади та капіталу, головними отримувачами пільг та привілеїв і перетворилися на головну опору політичного режиму, активно домагаючись збереження його ключових рис. Обставини останнього періоду дають переконливу ілюстрацію того, що реформи гальмують не тільки ті, хто спочатку втрачає від них, а й ті, хто спочатку виграє⁷. Бажання загальмувати демократичні та ринкові перетворення становило основу порозуміння між олігархічними і ортодоксальними лівими силами за часів Леоніда Кучми. Це зробило можливою їх взаємодію у подальшому. Описуючи кумівську модель, важливо зазначити, що вона органічно пов'язана з формуванням такої бізнесової еліти, на яку не було справжнього суспільного запиту. Група надбагатих осіб, які досягли блискавичного успіху внаслідок владного вакууму або за рахунок наближеності до влади, не були орієнтовані і не мали наміру брати на себе функції економічного зміцнення держави і були далекі від того, щоб впроваджувати солідарну політику в соціальній сфері.

У культурній і загалом у гуманітарній сфері процеси розвивалися переважно стихійно. Президента Кучму певною мірою тут цікавила тільки геополітична складова, адже вона мала стосунок до умов владарювання. Українська мова, так само як і національна історія та культура, залишилися для Леоніда Кучми чужими. Він був у 1994 р. і залишився у 2004 р. радянським космополітом, людиною, не здатною зрозуміти, відчутти і уособлювати Україну як повноцінну державу. Він від початку не мав і не зміг надалі набути знань, широти поглядів і розуміння завдань, які стоять перед

країною. Його обережність у питаннях міжнаціональних відносин, історії, мови, геополітичної орієнтації дозволяла уникати загострень успадкованих проблем, але гальмували національну та громадянську самоідентифікацію і консолідацію, формування політичної нації. Він виявився нездатним сам і не давав іншим творити самотужню сучасну країну.

На теренах СНД Україна здобула імідж найстабільнішої та позбавленої серйозних внутрішніх конфліктів держави. Це досягнення постійно фігурувало у програмних виступах вищих керівників і використовувалося як свідчення успішної реалізації певної державної стратегії. Лідери національно-демократичних сил теж залюбки зверталися до ідеї суспільної злагоди, яка, мовляв, укорінюється в національній ментальності. Взагалі внутрішня стабільність України офіційно видавалася та переважно сприймалася як ознака «європейськості», цивілізованості і запорука успішних суспільних перетворень. Натомість українська стабільність, як засвідчує досвід останніх років, має вельми суперечливий характер. Вона не стала основою для політичного та економічного реформування. Її джерелом була не відсутність чи урегульованість суперечностей та конфліктів, а свідоме або інстинктивне відсторонення від них. Фактично ці проблеми консервувалися, були передані у спадщину і далися взнаки вже на сучасному етапі переважно як поле та інструмент у політичній боротьбі. Влада не сприяла національній самоідентифікації, суспільно-політичній консолідації, формуванню патріотизму та сучасної конкурентоспроможної політичної, економічної та творчої еліти. Це особливо рельєфно виявляється на європейському тлі, де процеси інтернаціоналізації значно посилюються інтеграційними чинниками, які безпосередньо впливають на національні моделі розвитку.

Суперечливість характерна й для зовнішньополітичного курсу Президента Леоніда Кучми. Його візитною карткою стала двовекторність. Вона була достатньо прагматичним засобом маневрування між двома потужними центрами впливу, — Росією та Заходом. Такий підхід презентувався як доказ збалансованості, виваженості зовнішньополітичного курсу. Його ефективність вимірювалася підписанням міжнародних угод, але не реальним просуванням і захистом національних інтересів. Насправді, Україна внаслідок такої політики не зміцнила міжнародне становище і погіршила власні геостратегічні перспективи. Багато в чому це стало наслідком особистих якостей другого Президента. Освіта, виховання, життєвий досвід, система цінностей, які він сповідував, не дозволяли йому бути справжнім європейцем. Декларації стосовно європейського вибору та прихильності демократичним цінностям у його виконанні завжди і відразу викликали недовіру і вже потім це підтверджувалося практичними діями. Систематичні порушення демократичних норм, у том числі під час виборів, породжували сумніви у легітимності його влади. Скандали, що супроводжували його правління, давали приводи до його міжнародної ізоляції⁸. Леонід Кучма регулярно потрапляв до списку ворогів демократії, вільної преси,

корупціонерів, що їх регулярно створюють авторитетні у міжнародній спільноті недержавні міжнародні організації. Однак він і без всього того був «іншим», адже не відповідав тим ментальним, культурним і моральним характеристикам, які є нормою для керівників країн демократичної спільноти. Він не тільки неодмінно програвав у порівнянні з тими, з ким зустрічався перед публікою та вів переговори, але й внаслідок низьких особистих можливостей завдавав шкоди партнерському потенціалу держави, псував її імідж. Зрозуміло, що ці обставини не створювали незручностей у спілкуванні з лідерами пострадянських держав, проте так само призводили до втрат. Зокрема, його особиста нездатність відчувати себе рівним Єльцину чи Путіну стала одним з основних чинників, які закріпили за Україною статус молодшої сестри Росії. Україна за десять років президентства Леоніда Кучми не набула надійних союзників та інтеграційних перспектив і залишилася здебільшого пасивним об'єктом масштабних процесів, що розгортаються навколо неї. Росія не вважала за потрібне враховувати позицію України, вирішуючи стратегічних зовнішньополітичних завдань. Ще важче собі уявити, що інакше могли б поводитися західні партнери. За наявності значних незбігів у ціннісних засадах та пріоритетах міжнародної політики Заходу і Росії, у випадку їх ставлення до України виникла загрозлива тенденція її перетворення на сіру зону, або санітарний кордон між ними.

Унаслідок суперечливих концептуальних засад політики та низької якості урядування можливості співробітництва реалізувалися неефективно. Політична та економічна присутність України в Європі і світі залишалася непропорційно малою, реального впливу на пострадянському просторі вона також не досягла. За десятиліття тісної співпраці з Росією так і не були вирішені питання делімітації та демаркації кордонів, практично нічого не було зроблено для зменшення енергетичної залежності країни і закріплення прийнятної місця в міжнародному розподілі праці. Цілком закономірно, що 64,4 % громадян повністю чи скоріше згодні з тим, що Україна є мало-впливовою європейською державою, що перебуває в пошуку свого місця в світі; 36,2 % схильються до її оцінки як держави «буферної зони» між Європою та Азією, 33,1 % — як не впливової країни «третього світу» з невизначеною політикою⁹. Подібні оцінки утвердилися і за кордоном.

Загалом існує мало сумнівів у тому, що Президент Леонід Кучма щиро прагнув зробити свою країну успішною. Але інтереси його оточення концентрувалися в меркантильній площині і не надто збігалися з загальнонаціональними, а він не був здатним опиратися оточенню. В цьому сенсі його власний внесок в кучмізм не є надто великим. Його головний опонент в останні роки Віктор Ющенко вважає, що правління Леоніда Кучми в Україні було його особистою драмою. Йому не тільки не вдалося здійснити системні реформи, про які він постійно говорив. Його позиція стала причиною того, що демократичні і ринкові перетворення не набули

необхідного імпульсу і були згорнуті. Причому згорнуті саме тому, що становили загрозу для правлячої верхівки. Саме з ним закономірно пов'язують інші серйозні хвороби держави і суспільства: пригнічення народної підприємливості, ініціативи, згорання процесів соціального оновлення, дискредитація незалежності, марнування безцінного історичного часу і потенціалу нації. Досвід демократичного транзиту, накопичений західними сусідами, виявився незатребуваним, тоді як спроби копіювання дій російської влади не давали очікуваних результатів. Політичний режим опинився в організаційній та ідейній кризі. На суспільно-політичному порядку денному постало питання корегування або зміни парадигми розвитку.

Загострення політичної боротьби в ході президентської виборчої кампанії 2004 р. сприяло визначенню альтернатив подальшого національного розвитку, мобілізації громадських і політичних сил, які керуються відмінними суспільними цінностями. Формат цієї боротьби визначило протистояння кандидатів на посаду президента, які уособлювали дві принципово різні моделі побудови держави. Два основні табори — помаранчевий і біло-синій сформувалися переважно за соціокультурними чинниками. Жоден з них не представляє країну в цілому, має ознаки усталеної регіональності. «Помаранчева революція» засвідчила піднесення громадської свідомості, дала поштовх оновленню політичної еліти, водночас відбулася певна консолідація соціальної підтримки консервації посткомуністичних реалій. Розбіжності між двома таборами мають не просто регіональний, а й етапний характер, адже вони представляють поряд із сучасним минулий історичний період. Інакше можна сказати, що українське суспільство й український політикум ще не повністю відійшли від минулого й залишаються розколотими, насамперед по лінії ставлення до нього. Звідси брак однастайності щодо засудження тоталітарного минулого, неможливість люстрації і, так само, неможливість національного примирення.

Проблема ставлення до минулого має в Україні особливий формат і значення. Слабкість традицій державності, деформованість національної історії серйозно утрудняють консолідацію як суспільства, так і еліти. Країна на етапі досягнення незалежності успадкувала розмиті орієнтири самоідентифікації. Це призвело, по-перше, до того, що в очах значної частини населення реінтеграційні проекти становили реальну альтернативу державної самостійності, по-друге — до ускладнення пошуку самої моделі державності. Передумов для того, щоб відразу після незалежності не стала оновлена країна, не існувало, достатнього імпульсу до оновлення не дала й «помаранчева революція». Ця масштабна подія була передовсім громадянським збуренням проти спотворення результатів народного волевиявлення. Вона стала проявом та чинником демократизації, але конкретної програми перетворень не висунула.

Водночас, можна прослідкувати зв'язок революції і попереднього розвитку подій. Починаючи з 2000-го року, відбувався перерозподіл соціальної бази

провідних політичних сил: маргіналізація радикальних лівих, формування потужної демократичної альтернативи посткомуністичному авторитарному режиму. Новий баланс прихильностей громадян зафіксували вибори до Верховної Ради 2002-го року. Вже тоді виокремилися в загальних речах два електорати, — один, що залишався під переважним впливом влади, та інший, орієнтований на її зміну і прискорення реформ. Основою табору прибічників реформ стали європейсько орієнтовані національно-демократичні сили. На роль їх лідера поступово висунувся Віктор Ющенко. За значної строкатості сил, які об'єдналися навколо нього, він став уособленням сподівань на перехід від авторитаризму до демократії та на дійсне національне відродження. Такі цілі справді існували в його уявленнях про пріоритети розвитку країни. У виборчій президентській програмі Віктора Ющенка це зафіксовано як намір побудувати «державу, яка захищає інтереси простих громадян, а не прислуговує купці олігархів. Сприяти єдності народу України, орієнтації суспільства і держави на загальнолюдські цінності — свободу, демократію, міжнародну і міжконфесійну злагоду, взаємну повагу і толерантність, справедливість і добро»¹⁰. Цей відбиток суспільного запиту був доповнений близькими Ющенку ліберальними цінностями. Пізніше, вже будучи Президентом, він додав до програми практичних дій як пріоритет вступ України до ЄС та НАТО. У виступі на з'їзді НСНУ 21 жовтня 2006 р. Ющенко так позначив орієнтири національного поступу: «Це ідеї державності, демократичного розвитку країни, чітка євроінтеграційна складова, державницький патріотизм»¹¹.

У «Посланні Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік» оприлюднене 16 травня 2008 р., містяться важливі орієнтири у питаннях стратегії стабілізації та підвищення самодостатності держави. У ньому зазначено: «Наша найвища спільна місія, в якій суть національної ідеї, — відродження Української нації як єдиного і життєствердного організму, який охоплює весь наш народ, всіх громадян України незалежно від поглядів, походження і віри. На роки вперед перед нами стоїть історичне завдання — сформувати єдиний український гуманітарний простір... На заміну «малоросійству» і хуторянству мають прийти цілісні національні культурні проекти і програми»¹².

Загалом, якщо говорити про зміст програмних документів, то дійсно нового в тому, що підпадає під «програму Ющенка», не надто багато. Важливішим є те, що у порівнянні з його попередниками він став набагато більш органічним носієм демократичних цінностей та представником українства. За походженням, колом знань, уподобань, ціннісних орієнтацій, за менталітетом він став першим національним Президентом, якому, втім, довелося зіткнутися з проблемою неприйняття з боку тих суспільно-політичних сил, які не орієнтувалися на побудови самобутньої української держави. Водночас, протягом кількох років інтенсивної політичної діяльності він еволюціонував від представника посткомуністичної еліти до

дійсно популярного політичного лідера, з яким пов'язувалися сподівання на радикальні зміни. В цьому сенсі він став Президентом як еліти, так і народу, накопичив значний потенціал публічного політика. Справді, розвиток країни після Кучми перейшов у якісно нову фазу. Ця фаза, наразі пов'язана з президентством Віктора Ющенка, характеризується прискоренням суспільно-політичних процесів. Період посткомунізму залишився позаду, вирішальна роль належить якісно новим обставинам. «Помаранчева революція» спричинила поглиблення наслідків виборів і сприяла безумовному відновленню європейської ідентичності України. Однак президентство Віктора Ющенка припало на виключно складний період суспільно-політичного розвитку, який радикально змінив умови реалізації політичного лідерства. Можна констатувати, що Президент обраний наприкінці 2004 р. внаслідок демократичних виборів, був адекватний завданням, які об'єктивно мала вирішувати країна. Він розумів їх зміст і реальну значущість. Цього було б майже достатньо за умов такої концентрації влади, яка була характерна для попереднього політичного режиму. Але протягом 2005–2007 рр. внаслідок процесів у правовій та політичній сфері в країні склалася якісно нова ситуація.

Найбільш очевидною новацією є суттєвий перерозподіл владних повноважень на користь Верховної Ради та уряду. Президент виявився обмеженим у можливостях реалізації власної програми реформ. Водночас виник інший потужний центр влади, здатний запропонувати суспільству своє бачення стратегічних пріоритетів країни. Ще більш вагомою та важливою є суспільно-політична складова змін, що відбулися. Якщо триматися головної теми — ролі політичного лідерства у моделюванні національного розвитку, слід зазначити передовсім такі дві взаємопов'язані обставини. По-перше, українське суспільство вже не сприйме рецептів згори і потребує копіткої роботи, аби забезпечити достатню підтримку певному курсу. По-друге, можливості для перетворень суттєво погіршилися. Побічним, але зовсім не випадковим результатом десятилітнього правління Леоніда Кучми стало зниження рівня підтримки державної незалежності, поширення розчарувань у ринкових реформах та демократичному устрої, ностальгічних спогадів щодо радянських часів¹³.

Унезалежнення не супроводжувалося виразним розривом з радянським періодом, якісним стрибком до нового суспільно-політичного стану. Самоідентифікація українських громадян переважно відбувалася під впливом євразійської суспільно-політичної традиції: давалася взнаки своєрідна імперська інтернаціоналізація, тривала ізоляваність і русифікація у форматі «трьох братніх східнослов'янських народів» тривалий час деформували масову свідомість. Очевидно, що в Україні, хоча й дещо меншою мірою, ніж в Росії та Білорусі, збереглася радянська субкультура, яка консервує ідеологізоване і водночас архаїчне ставлення до всіх значущих питань внутрішньої та зовнішньої політики. Національна самоідентифікація

гальмується стійкістю міфів про особливу слов'янську духовність та соціальність, що містять ті або ті елементи ізоляціонізму та антизахідництва. Разом з малою успішністю першого періоду незалежності це гальмує усвідомлення власної окремоті та власної відповідальності за свою долю.

Помаранчева революція, а потім вибори 2006-го та 2007 років загострили питання регіоналізації. Разом з деякими іншими, — подвійне громадянство, федералізація, статусу російської мови, — вона перетворилася на інструмент політичної боротьби всередині України та геополітичної боротьби за Україну. Цілеспрямовані дії деяких політичних сил та російський чинник створюють виразний ризик поглиблення та закріплення регіонального розламу, наявності двох електоратів, формування звички ставлення їх представників один до одного за схемою «свої» — «чужі». Загалом, такі ментально-психологічні реалії роблять націю вразливою, а саму державу внутрішньо слабкою. У зв'язку з реформою місцевого самоврядування політичне протистояння може спричинити зростання ризику повзучої федералізації. Передумови для цього посилюються внаслідок суттєвих розбіжностей показників конкуруючих політичних сил на місцевих виборах. Корегування сьогоденної спотвореної самоідентифікації окремих регіональних спільнот внаслідок накладання та взаємопосилення локальної та мовно-культурної ідентичності загрожує граничним ускладненням відносин між центром і окремими регіонами, а за умов посилення зовнішнього втручання, — дійсним розколом країни.

Сьогодні доводиться підбивати підсумки суперечливої діяльності першого, — посткомуністичного призову української еліти і визначати перспективи її оновлення та можливості оптимізації моделі національного поступу. Альтернативи подальшого національного розвитку, які визначилися під час президентських виборів 2004 р. стали причиною мобілізації громадських і політичних сил, які керуються відмінними суспільними цінностями. Характер протистояння породжує ризики поглиблення внутрішніх суперечностей у регіональному та ідеологічному форматі. Два основні табори, — помаранчевий і біло-синій, сформувалися переважно за соціокультурними чинниками. Жоден з них не представляє країну в цілому, має ознаки усталеної регіональності. Спостерігаємо формування «західно-народної» та «східно-народної» ідеології. Формат становлення політичної нації в Україні залишається невизначеним. Більше того, рівень гуманітарної самобутності та самодостатності нації залишається недостатнім. Президент Ющенко стикається з надзвичайно складною проблемою консолідації країни. Він не повною мірою задовольняє очікування однієї частини суспільства, передовсім власних виборців, фактично відстає від них у питаннях демонтажу колишнього режиму і модернізації країни. Водночас, він випереджає іншу велику частину українських громадян, які не готові сприйняти його модель нової країни і, таким чином його самого. Очевидно, що для пострадянської та сучасної європейської України потрібні різні політичні

лідери. Це достатньо рельєфно позначається в характеристиках Леоніда Кучми та Віктора Ющенка. Проблема полягає в тому, що Україна ще не набула якостей європейської країни і потребує багатоетапної стратегії з урахуванням тривалого перехідного періоду.

З літа 2006 р. є підстави говорити про окремий проект України, який формально можна пов'язувати з ім'ям Віктора Януковича. Один з провідних політиків останніх років, він презентує особливий тип лідера. Якщо для Віктора Ющенка характерна особиста зацікавленість у здійсненні програми перетворень країни і висока реформаторська креативність, то Віктор Янукович є передовсім делегованим частиною еліти претендентом на владу. Він орієнтований на концентрацію та вузькопрактичне використання влади і навіть виглядає за стилем поведінки не стільки державним керівником, скільки чиновником, посадовцем. Його політичне лідерство є переважно результатом бюрократичних процесів і технологічного конструювання. Він демонструє вміння вчитися та пристосовуватися, але в нього немає власних ідей і навіть достатніх знань та досвіду за межами сфери господарювання. Він набув великого політичного впливу, але досі не став самодостатнім політиком. Його глибока залежність від групи власників великого капіталу визначає як спрямованість його дій, так і потенціал як захисника національних інтересів. Він сприймається скоріше не як власне лідер, а як ставленик і виконавець. Його самодостатність переважно обмежується рамками адміністрування та позалаштункових домовленостей. Той публічний потенціал і достатньо високий рівень довіри серед громадян значною мірою є даниною посаді, результатом патерналістських орієнтацій, пострадянського консерватизму чи земляцьких сентиментів електорату Партії регіонів. У новій програмі Партії регіонів, ухваленій у квітні 2008 р., зазначено: «Домінантою української зовнішньої політики має стати зміцнення та розгортання європейського потенціалу країни, інтенсифікація процесів євроінтеграції. При цьому історична та культурна близькість України та Росії обумовлюють роль нашої держави як найближчого стратегічного партнера Російської Федерації, зацікавленого у спільному входженні наших країн до сучасного європейського економічного та культурного простору»¹⁴. Як бачимо, ця політична сила продовжує знайомий ще з часів Леоніда Кучми курс на маневрування між стратегічними партнерами і різними моделями розвитку.

Перед будь-яким відповідальним політичним лідером в якості головного постає завдання консолідації нації, об'єднання її зусиль навколо спільних стратегічних цілей. Фактично найбільш важливою складовою суспільно-політичного процесу після періоду виборів стає пошук органічної моделі розвитку країни. Два варіанти, які з загальних рисах склалися ще у 2004 р., не мають реальних шансів перетворитися на загальнонаціональні. Певна рівновага між політичними силами, у тому числі у вимірі суспільної підтримки, свідчить, що консолідація не може стати результатом

перемоги одного табору над іншим. Її досягнення потребує пошуку компромісу та налагодження співпраці. Як паліатив, тимчасове рішення, чи перший крок, може розглядатися угода на рівні еліт. Врешті, намагання створення широкої коаліції, підписання Універсалу національної єдності є по-суті свідченнями прагнення досягти такої угоди.

Наскільки реальним є просування країни до консолідації і якою мірою можуть сприяти цьому політичні лідери? Якщо розглядати програмні документи Партії Регіонів і ту еволюції, яку пройшла ця політична сила за останні два роки, та вона, як і її лідер виглядають, по-перше, модернізаторами кучмівської моделі владарювання, по друге, готовими до внутрішньої еволюції, спричиненої потребою здобути міжнародну легітимність та ширші можливості реалізовувати владні повноваження. Дійсно, за умов посилення політичної конкуренції та суспільної активності, виникли вагомні стимули до підвищення відповідальності політичних гравців та модернізації їх розуміння функції лідерства. Реальне суперництво на рівні загальнодержавного політичного лідерства позначилося на пошуку ідей, програмних положень, пріоритетів, які мають не просто вирізняти окремих лідерів, а й безпосередньо конкурувати між собою. На рубежі 2004 р. політичний рух на чолі з Віктором Ющенко зміг демонтувати політичний режим Леоніда Кучми, але повністю розгорнути власну модель розвитку держави йому не вдалося. Самому новому президенту довелося не тільки ділитися владою, але й зважати на наявність альтернативного бачення суспільних пріоритетів. Закономірні претензії на загальнонаціональну роль спричиняють приховування дійсної альтернативності і виведення на передній план обов'язкового переліку спільних гасел. Зокрема це створювало передумови для домовленостей досить різних політичних сил у форматі помаранчевої, потім антикризової, а пізніше навіть широкої коаліції, і нарешті для появи Універсалу національної єдності, хоча й заклало для них достатньо міцної, тим більше органічної основи. Водночас, гострота політичної боротьби передбачає підкреслення оригінальності власних пропозицій.

У програмі кандидата в президенти Віктора Януковича ми знайдемо такі положення: «Ті, хто розриває Україну на «західних» та «східних», «цирих» та «штучних» українців, шукає ворогів усередині держави та паплюжить її за кордоном, повинні зрозуміти, що їх пора минула. Я син України і прагну, щоб члени нашої великої родини жили і творили у гуманному суспільстві рівних можливостей, захищених законом... Я прагну бути Президентом заможних громадян, які самі будують свою демократичну, сильну Державу... Я використаю весь авторитет і важелі впливу інституту президентства для утвердження чесною, дієздатною, відповідальною державною влади¹⁵. В Угоді про створення антикризової коаліції, хай у схематичному вигляді, присутній класичний набір цілей, що відображає орієнтацію на розбудову демократії та захист національних інтересів¹⁶. Якщо загалом

оцінювати особливість стратегії регіоналів та їх відмінність від підходів, сформульованих лідерами помаранчевих, то по основних блоках питань, — економіка, державне будівництво, суспільні перетворення, зовнішньополітичні пріоритети, — матимемо наступне.

В економічній сфері є помітна відмінність, — намагання дозувати ринкові реформи, ставка на державне регулювання і більшу закритість економіки у регіоналів та прагнення втілити ліберальні принципи у помаранчевих. Власне, останнє є пріоритетом особисто для Віктора Ющенка. На практиці економічна ситуація потребує певних стартових зусиль — впорядкування системи власності, здолання тінізації, розвиток економічного законодавства, перш ніж дати працювати ринковим механізмам. З огляду на це, старий досвід ручного управління, стиль «міцних господарників» у порівнянні з непереколивими спробами впровадити модерновий менеджмент, виглядає не надто погано. В команді регіоналів помітну роль відіграють прагматики, які не дотримуються конкретної ідеології. Але загалом її ідеологія фактично базується на приматі економіки над політичною, правовою та гуманітарною сферами. Ще під президентські вибори для прем'єр-міністра Януковича розроблялася стратегія, осердяк якої була «політична стабільність заради економічного зростання». Фактично це була модифікація політики Володимира Путіна в Росії, базованої на концентрації влади, радикальному посиленні державного контролю за основними сферами життя країни і підготовування населення за рахунок часткового перерозподілу значних прибутків від експорту енергоносіїв. Очевидно, що хоча б за обмеженості ресурсів, російський рецепт може дати певний ефект тільки на короткій передвиборчій дистанції. Проте, й вдруге посівши крісло голови уряду, до того ж з набагато ширшими повноваженнями, Віктор Янукович експлуатує тезу про те, що без суттєвого підвищення рівня життя, про демократію говорити зарано. Так само досить помітними є намагання лідера антикризової коаліції засудити безвідповідальних реформаторів і утвердитися в ролі прагматика і гаранта стабільності.

В питаннях державного будівництва розходження у підходах двох таборів є так само досить помітними, але концентруються вони дещо в інший спосіб. На Віктора Ющенка з самого початку покладалася місія побудови справжньої самобутньої держави, зокрема через заохочення самоорганізації суспільства. В його програмі державного будівництва ключове місце посідають ідеї відродження української нації, забезпечення соборності, зміцнення суверенітету. Другою важливою складовою його поглядів є слідування європейським зразкам, розвиток демократії. Для команди Віктора Януковича державне будівництво це передовсім питання влади. Програвавши президентські вибори, вона змушена опанувати парламентські механізми, досягати домовленостей в публічному форматі, пристосовуватися до відкритої конкуренції та політичної відповідальності. Це певною мірою сприяє її перетворенню на активного користувача демократії, але цього

недостатньо, аби стати її органічним носієм та захисником. Помітна її зацікавленість у зміцненні повноважень уряду, активно обговорюється ідея федералізації. В якості знаряддя політичної боротьби використовується проєкт переходу до парламентської республіки, радикального обмеження повноважень президента чи ліквідації інституту президентства. Водночас очевидно, що на позицію Віктора Януковича та його оточення в питаннях державного будівництва впливають розрахунки на чергові перемоги на виборах. Перспектива реального здобуття посади президента цілком може призвести до того, що прихильність до парламентської форми правління випарується, а концентрація всієї повноти влади зробить не цікавою не тільки федералізацію, а й дозовану децентралізацію та розвиток місцевого самоврядування. Налаштованість на розбудову саме влади, а не держави, виразно позначається й на функціонуванні антикризової коаліції. Парламентська більшість перетворюється на примітивну машину для голосування, право опозиції дедалі більше зневажаються, прем'єр-міністр починає домінувати і над урядом як колегіальним органом, і над фракцією своєї партії, і над міноритарними членами коаліції. В суперечках між урядом та президентом з приводу повноважень, так само й в дискусіях щодо змін до Конституції, мають місце не тільки класичні прояви боротьби за владу, а й зазначені вище ознаки різниці у поглядах на призначення влади та ціннісні засади її організації.

Комплекс проблем, які стосуються суспільних перетворень і розвитку гуманітарної сфери набув особливого значення на етапі вирішальних зіткнень авторитарної та демократичної парадигми розвитку країни і у зв'язку з втягуванням у це зіткнення широких мас населення. Той український феномен, що демократичні цінності виявилися представленими і набули поширення завдяки національно-патріотичному руху, пояснює переважне соціокультурне забарвлення і регіональну локалізацію опозиції. Прагнення будь-що обмежити розширення її підтримки змусило у 2004 р. прихильників старого режиму шукати засобів альтернативної мобілізації масової підтримки. Загальнодемократичним гаслом було важко щось протиставити і ставка була зроблена на розкол за мовно-культурними ознаками та рівнем адаптації населення до реалій суверенної України, сприйняття її незалежності. Інтенсивна експлуатація таких дилем суттєво деформувала масову свідомість і перетворила міжрегіональні відмінності на основу для нового внутрішнього суспільного антагонізму. За рахунок цього і формувався електорат Віктора Януковича. Як обранець та спадкоємець Леоніда Кучми він відразу опинився поза демократичною тенденцією суспільного розвитку. Надалі, будуючи свої гри на протиставленні своєї програми програмі Віктора Ющенка, він був змушений формувати такий курс в етнокультурних та геополітичних питаннях, який не може бути основою для державної стратегії. Для Віктора Ющенка принциповими і органічними за природою є націєтворення на основі українського етносу, українська

мова, як основа самобутності, українська помісна православна церква як чинник творення держави та нації, соборність як загальноукраїнський формат існування регіональної багатоманітності, відродження історичної пам'яті як фундамент відродження та існування нації, повернення в Європу як виправлення наслідків штучної ізоляції. Натомість з іменем Віктора Януковича пов'язаний інший набір взятих їм та його командою орієнтирів: бієтнічна та бікультурна держава, пріоритет московського патріархату, регіоналізація, збереження радянської субкультури, байдужість і навіть вороже ставлення до відновлення історичної правди, гальмування європеїзації суспільного життя. Обидва підходи не є доопрацьованими і пристосованими до втілення. Питання мови, ставлення до конфесій, регіональної гуманітарної політики виявилися надто політизованими. Після позачергових виборів політична боротьба не втратила гостроти, що заважає поверненню на виважену конструктивну позицію в цій сфері. У моделюванні національного розвитку для перехідної країни принципово важливе значення мають геополітичне позиціонування та зовнішньополітична стратегія. За президентства Віктора Ющенка Україна взяла курс на завоювання геополітичної свободи, а отже виходу з-під домінуючого впливу Росії. Її зовнішньополітичні пріоритети були ієрархізовані: інтеграція в ЄС і поглиблення партерної співпраці з Росією. Важливе місце в міжнародних планах посів вступ до НАТО. Для регіоналів, в тому їх стані в якому вони повернулися до влади у 2006 р., зовнішньополітична проблематика переважно існувала у внутрішньополітичному вимірі.

Тим більше така ситуація закріпилася після переходу Партії в опозицію після дострокових парламентських виборів у вересні 2007 р. Віктор Янукович та його команда намагаються розігравати російську карту, при цьому звинувачуючи Віктора Ющенка в надмірному зближенні з Заходом і виконанні вказівок з Вашингтону. Сам Янукович тримає певну дистанцію від брутальних антизахідницьких пропагандистських прийомів, але все рівно зіткнувся зі складностями у покращанні свого іміджу і налагодженні контактів на цьому векторі. Його розуміння державної стратегії характеризується прагматизмом, переважною увагою до економічної складової розвитку та співпраці. Слід визнати, що може бути більш адекватним реаліям, ніж максималізм, і деякий романтизм підходів, сформованих під час помаранчевої революції. Водночас існує виразний ризик зниження уваги виконавчої влади до політичних і правових реформ. Це може повернути Україну до стану геополітичної невизначеності і значно зашкодити її партнерському потенціалу. Особливо складним для команди Віктора Януковича є питання захисту національних інтересів у відносинах з Росією. З одного боку тут існує перспектива часткового відтворення схем політичної та бізнесової взаємодії кучмівського ґатунку. З іншого, — вже не варто розраховувати на те, що політичні опоненти дозволять довільно інтерпретувати потреби державні та використовувати політико-економічний

бартер. Не випадково, що саме в цій команді Москва шукає представників своїх інтересів і передовсім через неї розраховує нарощувати свій вплив на Україну. Водночас політичний розвиток країни наполегливо вимагає реального патріотизму і міцнішого суверенітету. На фоні змагання окреслених альтернативних поглядів на модель національного розвитку зростає потреба синтетичного підходу, який би об'єднав еліти та регіональні спільноти. Такий підхід може сформуватися вже на етапі наступних президентських виборів.

Література до розділу IV

- ¹ Дані 5-ї хвили проекту «Євразійський монітор». Моніторинг соціальних настроїв населення Росії, Білорусії, України і Казахстану. Квітень — травень 2006 р. Єдиний оператор проекту Некомерційне партнерство «Міжнародне дослідницьке агентство «Євразійський Монітор».
- ² Рейтингові показники стану громадянських прав та політичних свобод за 1990–2005 рр. див.: <http://www.freedomhouse.org/uploads/FIWrank7305.xls>
- ³ Mendras M. La preference pour le flou: Pourquoi la construction d'un regime democratique n'est pas la priorite des Russes // Le Debat. 1999. Nov.–Dec. # 107. P. 43.
- ⁴ Див.: Ельманов А., Рябов А. Политическая система и политический режим на постреволюционной Украине: старые традиции и новая «переходность». Украина — 2006. М., 2006. — С. 14.
- ⁵ Детальніше див.: Ослунд А. Строительство капитализма. — М., 2003. — С. 174–290.
- ⁶ Доклад о процессе перехода за 2005 г.: Процесс перехода и показатели стран СНГ. ЕБРР. 2005 <http://www.ebrd.com/pubs/econo/6620.htm/>
- ⁷ Детальніше див.: В.Клаус. Спор о девяностых годах. Заметки о проблемах посткоммунистической трансформации // Мир перемен. Международный научно-общественный журнал. — 2005. — № 1. — С. 92–93.
- ⁸ Див.: Президент України Леонід Кучма на міжнародній арені у 2003 році: підсумковий аналіз зовнішньополітичної діяльності глави держави. Аналітична доповідь Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України. Січень 2004 р. <http://www.foreignpolicy.org.ua>
- ⁹ Центр Разумкова. Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу, Київ, березень 2006. — С. 4.
- ¹⁰ Передвиборна програма кандидата на пост Президента України В. А. Ющенка www.cvk.gov.ua
- ¹¹ www.president.gov.ua
- ¹² Голос України, 16 травня 2008 р.
- ¹³ Детальніше див.: Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. Інститут соціології НАН України, 2006. — № 3. — С. 41–44.
- ¹⁴ <http://www.partyofregions.org.ua/meet/program/>
- ¹⁵ Передвиборна програма кандидата на пост Президента України В. Ф. Януковича. www.cvk.gov.ua
- ¹⁶ Див.: Угода про створення антикризової коаліції. Голос України, 14.07.06.

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Перехід України до незалежності мав свою специфіку. По-перше, в центрі і регіонах при владі перебувала партійно-радянська, профспілкова і комсомольська номенклатура, яка була підібрана не стільки керівництвом Компартії України, скільки Москвою, тобто керівництвом КПРС. Крім того, керівництво військових, «правоохоронних» (насправді, в більшості, репресивних), наукових, освітніх, культурних організацій і установ теж проходило жорсткий відбір і контроль з боку центру імперії. По-друге, кінець 80-х рр. XX ст. характеризувався сплеском національної свідомості і самосвідомості української інтелігенції і студентства, а партійно-радянська та інша номенклатура відставала від цього «процесу» (сплеску) і це суттєво загострило протистояння номенклатури і національної інтелігенції, з лав якої висувалися нові партійно-культурні лідери. По-третє, на зламі 80–90-х рр. партійно-радянська та інша номенклатура втратила ідейно-політичну монолітність і почала розшаровуватися на проімперську і національно-орієнтовану (хоча й дуже повільно, суперечливо, егоїстично-притосованськи тощо).

Варто також врахувати, що на пострадянському просторі на формування нового інституту політичного лідерства впливало декілька суттєвих і безліч малосуттєвих факторів імперського і національного (в межах союзних республік) характеру. Пострадянські лідери мали величезний досвід політичної боротьби в тоталітарній, партійно-радянській державі. Водночас вони починали з чистого аркуша боротьбу за лідерство в посттоталітарному суспільстві, яке в більшості республік проголосило курс на демократію.

1. Особливості політичного лідерства в пострадянську добу. Вплив національного менталітету на формування політичних лідерів

В Україні політичне лідерство як інститут і процес бере початок від Київської Русі, оскільки Україна формувалася на внутрішніх територіях цієї феодальної імперії. Інститут «великого князя» здійснив трансформацію влади від військового керівника до повного самодержця,

під час якої народні збори або збори представників народу (віче) були поступово ліквідовані.

На колоніальних територіях Київської Русі створювалися нові держави, де старокиївська політична традиція деякою мірою залишалася політичним ритуалом, але етнічна основа і державний механізм були іншими. Поняття «народи — брати» все більше ставало політичним міфом, а не реальністю.

Історія Галицько-Волинського, Великого князівства Литовського свідчить, що тенденції нової централізації і старого феодального розколу країн продовжували бути провідними, конкурентними і залишили глибокий слід в історичній пам'яті народу України. В козащині, як історичному явищі, ці тенденції також конкурували, але вже в більш «дрібній» історичній формі нового переддержавного стану.

Україну державою нового типу створив козацький рух, особливо під проводом Б. Хмельницького. Це вже була держава, де козацькі традиції демократії і хуторянства стали конкурувати з централізаційно-монархічною тенденцією, яка набувала впливу в Європі. Верхівка козацького руху прагнула створити централізовану державу з сильним гетьманом (монархом), знизити вплив козацького самоврядування. Це не вдалося здійснити через ряд історичних обставин. Зрештою Україна зникає як держава. Її території діляться між більш сильними сусідами, які такими стали через реалізацію історичної потреби в сильній централізованій державі і владі — Московія, Туреччина, Австро-Угорщина.

Перебування двох частин України під владою двох монархій наклало відбиток на менталітет двох частин народу. Території, які знаходилися під владою європейської Австро-Угорщини, розвивалися більш вільно як в політичному, так і в економічному плані. Значно демократичнаша політична й освітня системи Австро-Угорщини відкрили більше можливостей для української громади в самоврядуванні, освіті, культурі. Російська монархія була жорстокішою стосовно українського народу, прагнула русифікувати його, сформувати євразійський цезаристський менталітет. І цей менталітет у частини населення існує у вигляді авторитаристських орієнтацій.

Влада більшовиків продовжила традиції необмеженого самодержавства в Росії і політику царату, модернізувавши її відповідно до своїх цілей в Україні. В. Ленін, Л. Троцький, І. Сталін — це лідери-самодержці, які досить ефективно застосовували технології тоталітаризму: духовний диктат, політичне насилля (включно з масовим терором), жорсткий контроль за освітнім і культурним процесами, мілітаризація економіки тощо. Так звані «лідери» радянської України не мали реальної автономії ані в прийнятті рішень щодо економічного, політичного і культурного розвитку республіки, ані в сфері самоврядування, оскільки «влада рад», автономія профспілок та інших громадських організацій були фікцією. Реальною владою в усіх сферах була влада партійної бюрократії на чолі з лідером КПРС.

Спроби М. Хрущова і Л. Брежнєва щодо обмеження влади партійної бюрократії, введення хоча б псевдodemократичних принципів «колективного керівництва» призвели до протилежності: партійна бюрократія перетворила своїх офіційних лідерів — Л. Брежнєва, Ю. Андропова, К. Черненко в акторів, які грали чітко визначені ролі. В Україні «республіканські лідери» були частиною цієї бюрократії, при цьому найбільш дисциплінованою і надійною.

Період влади М. Горбачова в СРСР підштовхнув розкол української партійної бюрократії на догматиків-авторитаристів, які і далі орієнтувалися на Москву, і на націонал-комуністів, які почали переходити на позиції захисту національних інтересів України. Так звані «націонал-патріоти» в цей період тільки виходили на історичну арену і використовували засоби мітингової демократії. 1988–1991 рр. в Україні — це складні процеси національної самоідентифікації, балансування між авторитаризмом і демократією, пошук авторитетних лідерів як серед комуністів-авторитаристів, націонал-комуністів, так і серед націонал-патріотів. У результаті перемогу здобули націонал-комуністи, які швидко перевтілилися в «демократів» за самоназвою і пішли на частковий союз з націонал-патріотами. Догматики-авторитаристи ще були деякий час достатньо впливовою політичною силою — висували своїх кандидатів у президенти, навіть очолювали Верховну Раду, але з роками невпинно знижували свій вплив, а їхня партія — КПУ, перетворилася на політичного аутсайдера.

В інших країнах, які сформувалися на територіях колишнього СРСР, провідними стали також національні традиції, хоча й вони були скориговані впливом Росії як метрополією імперії. Інколи цей вплив був значним, якщо збігався з національними традиціями, інколи меншим, якщо не збігався або збігався частково. Прибалтійські держави мали більший досвід якщо не демократії, то самоврядування. Тому в них швидше відбувається будівництво демократичних структур, майже не виникає проблем з політичним лідерством. Крім того, національні еліти автохтонних етносів більш сконсолідовані в меті — входження в ЄС і НАТО. Антиімперські, а інколи й антиросійські настрої населення сприяють реалізації такого політичного курсу еліт. І засудження такого курсу з боку Росії нічого не змінить, але стає фактором ще більшої консолідації націй цих країн у реалізації мети.

Країни кавказького регіону, як і Україна, балансують між авторитаризмом і демократією. В одних країнах домінують традиції авторитаризму, а інших — процес балансування ще триває. І сьогодні важко визначити його результат. Тим більше, що на політичне життя цих країн і дії політичних лідерів потужний вплив здійснюють політичні конфлікти на етнічному й релігійному ґрунті як в середині країн, так і в міждержавних відносинах. Крім того, кавказький регіон з ряду причин, де поклади нафти є козирною картою, ще більше, ніж Україна, є ареною протиборства Росії і США (разом

з партнерами по НАТО) в геополітичному і гео економічному аспектах. Результати цього протиборства спрогнозувати важко, але напруженості ситуації в найближчі десятиріччя в країнах кавказького регіону це протиборство додасть суттєво. Враховуючи залежність України від цього регіону в енергоресурсах, лідери України змушені свою політику корегувати з врахуванням не тільки ситуації в кавказькому регіоні, в окремих країнах, а й рівня протиборства США і Росії.

У пострадянських країнах Центральної Азії більш логічно відбулося створення політичних режимів на базі національних традицій — від м'якої автократії до майже азійського абсолютизму. Тут варто враховувати, що радянська влада і тоталітарні режими СРСР закривали очі на існування національних моделей «азійського соціалізму», які радянсько-партійний ритуал використовували як форму існування напівавторитарних або авторитарних політичних режимів на чолі з відповідними лідерами.

Сила цих режимів була в тому, що вони демонстрували повну політичну лояльність лідерам КППС і тоталітарному імперському режиму, навіть більш запобіжливо, ніж лідери радянської України, в той же час у способі життя дотримувалися багатовікових традицій, зокрема і в сфері релігійного життя. І тільки ті з лідерів центральноазійського регіону зміщувалися зі своїх посад, хто виходив за межі балансу між інтересами партійно-радянського режиму в цілому і місцевими інтересами лідерів «національних компартій». У цьому випадку відбувалися процеси над «переродженнями» або «іноземними шпигунами» і вони фізично знищувалися. Нові призначені «національні лідери» компартій, якщо поводитися більш обережно, знову ставали своєрідними «ханамі», данниками Москви. Тому формування суверенних держав у пострадянській Центральної Азії відбувалося без великих колізій. Керівники компартій стали президентами своїх країн і створили політичні режими на ідеологічній основі більш-менш цивілізованого ісламського націоналізму та азійської форми авторитаризму, що не зустріло опору з боку населення. Безумовно, клановість, трайбалізм несуть і до цього часу велику небезпеку для стабільності центральноазійських політичних режимів та їхніх лідерів. У деяких випадках вони стали факторами їхнього падіння (і режимів, і лідерів), наприклад, в Киргизстані й Таджикистані. Але потім інші політичні лідери, за прямою допомогою Росії, почали будувати нові режими в традиційному річці.

Отже, короткий порівняльний аналіз показує, що в пострадянських країнах національні традиції, менталітет народу відіграли значну роль у формуванні політичних режимів нових суверенних країн і в формуванні інститутів політичного лідерства. Ідеологічні та політичні моменти — ставлення до ідеології КППС, політики її лідерів, всевладдя партійно-радянської номенклатури, до Росії як метрополії, яка здійснювала специфічну колоніальну політику, від теорії і практики якої і сьогодні не бажають відмовлятися деякі шовіністично-національні сили сучасної Росії, які

мріють перетворити суверенні країни в губернії Росії — теж відігравали свою важливу роль. Але національний фактор, який свідчить, що попередній більшовицький режим не реалізував своєї мети — перетворити націю в «єдиний радянський народ», став важливим чинником державотворення і формування інституту політичного лідерства.

В Україні співвідношення національного фактора, ідеологічних і політичних факторів державотворення також було специфічним. При цьому в нашій країні на цю специфіку потужно впливали економічний і військовий чинники, які породжували масову міграцію в Україну інших етносів з інших республік СРСР. Оскільки Україна була другим за Росією військово-промисловим комплексом сюди скеровувалися значні трудові ресурси з республік СРСР, що призвело до русифікації регіонів з великим промисловим потенціалом. В Україні також стояло наймогутніше військово-угруповання СРСР і відставники-військові з сім'ями залишалися в країні. Крім того, значна кількість відставників з військових угруповань СРСР, які знаходилися в Східній Німеччині та інших центральноєвропейських країнах, також направлялися в Україну.

Тому як під час здобуття та інституціоналізації незалежності, так і під час виборів політичні сили мали враховувати не тільки ідеологічні і політичні позиції виборців, а й етнічний склад населення. Становлення лідерів суверенної України не було процесом розриву з традиціями не тільки народного життя, а й з усіма традиціями попереднього режиму — більшовицького. В Україні національними лідерами ставали представники партійно-радянської номенклатури і національно-патріотичної інтелігенції. Але владу зосередили в своїх руках вихідці з номенклатури. Причини цього варто розкрити ґрунтовніше, щоб поєднати об'єктивний підхід до ситуації у 80–90-х рр. XX століття з суб'єктивним аналізом в оцінці процесів трансформації еліт і лідерів у цей період. Дослідивши умови формування лідерів пострадянської доби і взявши до уваги їхні особистісні якості, можна значною мірою зрозуміти — хто ці лідери пострадянської доби, чому вони діють так, а не інакше, які перспективи зростання лідерів нового типу.

Після розвалу СРСР цілеспрямована політика підбору й розстановки лідерів самоліквідувалася. На перший план вийшли стихійні процеси становлення лідерів націй, держав, регіонів. В одних країнах це відбувалося більш цивілізовано, в інших — менш цивілізовано, навіть у самій Росії лідерські змагання зводилися до застосування військ у боротьбі за урядові будівлі, телецентри тощо. У деяких новонароджених державах криваві міжетнічні й політичні зіткнення, «розборки», знищення лідерів — стали нормою життя. У цих країнах наслідки таких «розборок» б'ють по національним меншинам, і насамперед по росіянам, яких змушують розплачуватися за імперську політику Росії і СРСР, хоча вони й самі є жертвами цієї політики. У цих умовах ідея євразійства, дружби і родства Росії, Кавказу і Центральної Азії стрімко втрачає популярність у Росії.

В Україні імперська політика Росії і СРСР проводилася специфічно. З часів приєднання України до Московського царства Україна стала кадровим резервуаром для царства, а потім імперії. На жаль, цей аспект взаємовідносин України і Росії є малодослідженим. Україна постачала Росії духовенство, викладачів для створення Московського університету, лідерські кадри, які становили значну частину найближчого оточення імператорів і були впливовою силою в імперській бюрократії. У часи існування СРСР українські кадри завжди були при владі, а інколи й домінували в керівництві КПРС і СРСР. Тому головним напрямом кадрової роботи Російської імперії і СРСР в Україні було не вирощування національних лідерів, а підготовка кадрів для імперії, в тому числі й для України як частини імперії. Звідси стратегія русифікації населення, перетворення України на Малоросію, включення історії Київської Русі в історію Російської імперії і СРСР і невизнання історії самостійної України, легенда про єдинокровність росіян і українців тощо. Цій же меті була підпорядкована ідеологічна і політична стратегія формування «єдиного радянського народу», яка найбільш жорстко реалізовувалася в Україні та Білорусі.

Період визрівання історичних умов здобуття незалежності, зростання ролі національного фактора в суспільному житті України, різкий ціннісно-цивілізаційний розкол населення країни, докорінні геополітичні і гео економічні зміни в світі, зміна політичної, економічної та ідеологічної систем України стали тими чинниками, які визначили як розкол пострадянської політичної еліти, так і різні політичні орієнтації теперішніх лідерів. Зокрема, на мету, курс, сутність Української держави, її місце в Європі та світі, на оцінки стратегічного партнерства, сутність і функції політичних інститутів держави, регіональну політику тощо.

До актуалізації проблеми незалежності України більшість названих вище проблем навіть широко не обговорювалася. Єдність СРСР і країн соціалістичного табору в боротьбі з капіталістичною системою, всляка підтримка світового міжнародного руху, військово-політична могутність СРСР і країн Варшавського договору, просування до комунізму, коли, згідно з теорією марксизму-ленінізму, відімре держава, формування єдиного радянського народу та інші глобальні цілі були в центрі офіційної комуністичної ідеології і політики СРСР та її лідерів. Місця для української політики як такої, для самостійних дій керівників Компартії України не було. Єдиний «державницький елемент» — членство України в ООН і ЮНЕСКО — був суто декоративним. Ніколи радянська Україна в цих організаціях самостійної політики не проводила.

Нова епоха — незалежність України — неочікувано актуалізувала потребу становлення інституту політичного лідерства в країні. Безумовно, передумови задоволення цієї потреби були закладені в менталітеті народу України, в попередній радянській Україні, в національно-визвольній боротьбі українців. Але нові часи вимагали нових якостей лідерства,

формування лідерів нової формації. Ніякі традиції гетьманату, короткого періоду визвольної боротьби 1917–1921 рр. не могли стати твердою основою інституту політичного лідерства в новій Україні.

2. Система цінностей та політичні орієнтації як основа вибору політичних лідерів

У кожному суспільстві співіснують різні системи цінностей, які тісно пов'язані з благом, корисністю в задоволенні людських потреб. Корисним визнається все те, що сприяє загальному прогресу людства і всебічному розвитку людської особистості. Цінність завжди є чимось позитивним з погляду задоволення потреб і реалізації інтересів. Під системою цінностей здебільшого розуміють складну сукупність прийнятих у даному суспільстві світоглядних орієнтацій, які характеризують ставлення людей до навколишньої дійсності, результатів діяльності, тенденцій розвитку тощо. Є багато визначень суспільних цінностей у різних науках. Є також різні класифікації цінностей: 1) об'єктивні і суб'єктивні; 2) абстрактні і конкретні; 3) групові, загальнолюдські, індивідуальні, етнічні; 4) моральні та утилітарні; 5) універсальні та конкретно-історичні тощо.

У сучасній політичній науці усвідомлюється аксіоматична теза щодо тісної корелятивної залежності між ефективністю політичної системи і політичних лідерів і відповідними ціннісними форматами суспільної думки, зокрема еліт. Проблема цінностей — це значною мірою також проблема оцінки лідером явищ дійсності з огляду на їхню корисність і значущість. Ціннісне сприйняття дійсності породжує в лідерів прагнення до мотивації певних дій і вчинків, зорієнтованих на потреби та інтереси суспільства й індивіда.

Цінності суспільства, соціальних груп, політичних партій та їхніх лідерів — це те, заради чого щось відбувається, перетворюється, реформується. Політичні цінності є частиною суспільних цінностей. Вони є узагальнюючими уявленнями про політичне життя, політичні інтереси і цілі, що виконують функції ідеалів, мотивів, стереотипів суспільної та індивідуальної свідомості. Ці цінності є полем і засобами дій політичних лідерів. Дослідники виділяють три головні форми існування політичних цінностей, які характеризують режим демократії: 1) суспільні ідеали, особливо політичні; 2) предметне втілення цих ідеалів на рівні політичної практики; 3) мотиваційні структури особистості, які спонукають її діяти в політичній сфері для реалізації належного шляхом предметного втілення ідеалів: функціонування політичних інститутів і втілення нового в політичних системах (реформи, модернізації, вдосконалення владних механізмів, інститутів громадянського суспільства тощо). Політичний лідер, якщо

прагне бути ним, завжди шукає спосіб виділення істотного і надання йому належного статусу спочатку на рівні свідомості (продуктивні політичні ідеї, цілі, засоби їх реалізації), а згодом і буття.

Реальний, прагматичний політичний лідер не тільки дає ціннісну оцінку політичній реальності й коментує її, а бачить причини суспільних конфліктів, проблем і пропонує нові цінності, які спонукають діяти в політичній та інших сферах. Безумовно, тут варто поєднувати стратегічне і тактичне бачення політичних та інших цінностей. В одних випадках можна пропонувати змінити структуру влади, деякі політичні інститути, а в деяких випадках підвищення зарплати, підтримка рівноправності мов та інші конкретні життєві проблеми набувають великого політичного значення. Отже, вищі політичні цінності потрібно поєднувати з безпосередніми цінностями повсякденного життя, інакше не буде мотивацій політичної активності. Наприклад, українські політики дуже часто говорять про зміни конституції, конституційних законів. Але якщо виборець не розуміє, що безпосередньо йому це дасть, демократичні гасла про гуманізм, демократію, права людини не стають мотивом політичної активності виборця. Тому в Україні загальні дискусії про демократію, правову державу, соціальну державу тощо давно стали ритуалом політиків, який майже не впливає на політичну практику.

Людське суспільство набуває своєї єдності передусім через вибір вищих фундаментальних політичних цінностей, які приймаються переважною частиною суспільства. Ці цінності стають об'єктивними — тип держави і політичного режиму, структура політичної системи і механізми формування влади і т. ін. І ці цінності політичні лідери використовують у розробці програм, у пошуках політичної підтримки. Але, якщо політичний лідер хоче залишитися актуальним, потрібним суспільству або деякій соціальній і політичній силі, він має демонструвати готовність до суспільних змін, чітко уявлення про мету змін, способи їх досягнення і результати не тільки для країни в макровимірі, а й для конкретної особистості і в мікровимірі: що дадуть ці зміни в матеріальній і духовній сферах, у сімейному житті, в сфері охорони здоров'я тощо. Отже, це має бути не тільки ідеал сучасності й майбутнього, а й процес поліпшення повсякденного життя.

Теоретично все виглядає просто. Але в конкретних політичних схемах, технологіях завжди складніше. Реалізації навіть не утопічних ідеалів заважають консервативні традиції і стереотипи, зіткнення політичних інтересів різних соціальних сил (причому в основі може лежати не тільки економіка, а й ідеологія, релігія тощо). В усіх пострадянських державах виявилось безліч економічних, етнічних, територіальних, релігійно-церковних, культурних та інших проблем, які частково заблокували проголошений курс. Багато політичних лідерів, які сповідували комуністичні цінності й були досить ефективними в СРСР, не змогли вчасно перебудуватися (а може, й не бажали) і виявилися неефективними в нових умовах. Проблема ефективності та неефективності політичних лідерів у пострадянських умовах

не вирішити без аналізу тих проблем, які стояли перед ними і вирішувалися або не вирішувалися в останні роки існування СРСР. Особливо важливо це для розуміння процесів становлення інституту політичного лідерства в пострадянській Україні, яка в останні роки існування СРСР називалася західними аналітиками «заповідником тоталітаризму».

Спробуємо на прикладі людини, яка в умовах радянської України була в другому ешелоні політичних лідерів, а в перехідний період стала національним лідером, показати типовий шлях формування пострадянських політичних лідерів. Безумовно, з врахуванням національної специфіки. Йдеться про першого всенародно обраного Президента України Леоніда Макаровича Кравчука.

Не будемо переповідати політичну біографію Л.Кравчука в радянський період. Але знаємо те, що у вісімдесятих роках Л.Кравчук уже міцно входить у партійну номенклатуру КПРС, яка пропагувала, контролювала так званий «радянський спосіб життя» і вважала, що в більшовизму велике майбутнє. Та він поки що в середній ланці номенклатури КПРС і його очікує складний час вибору, коли він опинився на політичному роздоріжжі.

Ми, звичайно, знаємо, що не вся партійно-господарська номенклатура в СРСР дивилася на майбутнє більшовизму крізь «рожеві окуляри». Слабкі спроби зробити хоча б не реформи, а вдосконалення в економіці пов'язують з іменами членів Політбюро ЦК ВКП (б), КПРС — М. Вознесенського, А. Косигіна, М. Хрущова. Ще більш мляві спроби гуманізувати політичну систему СРСР спостерігалися після XX з'їзду КПРС. Та нічим серйозним вони не закінчилися. До початку 80-х років партійно-господарська номенклатура від проведення радикальних реформ ухилялася. Більшість, звичайно, розуміла, що суспільство подібного типу майбутнього не має. Але мовчала. Для чого ламати систему? Очевидно, спрацював принцип: «На наш вік вистачить, а після нас — хоч потоп!»

Ідея «експорту революції» в принципі з порядку денного не знімалася. Більше того, вживалися все нові й нові спроби підштовхнути, «підбадьорити» революційну ситуацію в тих чи інших, як правило, найвідсталіших країнах Азії, Африки, Латинської Америки. До серйозних змін на політичній карті світу це не приводило, бажаного успіху не було. Один за другим розпачливі імпульси «більшовизації світу» давали збій. Навіть найвідсталіші в економічному плані народи почали поступово розуміти і цінувати не революційний, а реформаторський підхід до розв'язання суперечностей. Вплив і авторитет більшовицької імперії катастрофічно швидко падав.

Щоб утримати при владі прорадянські режими доводилося застосовувати військову силу. В НДР та Угорщині, Польщі й Чехословаччині, Монголії та на Кубі, Болгарії та Ефіопії, Ємені й Афганістані та інших країнах знаходилися радянські війська, які поглинали величезну масу ресурсів,

здавали незручностей країнам, де вони квартирували, викликали все більше невдоволення як серед населення, так і серед молоді генерации політиків формально незалежних держав.

Усередині СРСР поширювався дисидентський рух, розпочиналися протестні виступи.

Дивно, але факт, симптоми загивання і початку розвалу системи залишалися начебто непоміченими. Більшість мислячих людей говорила звичні фрази на роботі, партійних та профспілкових зборах, перебуваючи під пресом страху перед репресіями. У колі ж близьких людей, у сім'ї лунали зовсім інші оцінки «переможному ходу комунізму». Епідемія злих анекдотів, в яких висміювався шлях «до зяятих вершин» (термін «зияющие вершины» ввів О. Зінов'єв), нікчемність владної верхівки вразила все радянське суспільство і свідчила, що настає кінець вселенського обману.

Сьогодні багато хто вважає, що 1985 рік став відправним пунктом реформ, що призвели до загибелі СРСР. Це перебільшення. Деякі раніше, більшість — пізніше дійшли думки, що весь експеримент насильницького насадження державного соціалізму в ХХ столітті не вдався. Реформи 80-х років, а точніше — їх спроби, показали, що система не підлягає реформуванню. Однак процес становлення нового мислення, оцінки цілого історичного періоду розвитку свого суспільства, формування нових орієнтирів і принципів організації відбувався не так швидко, як хотілося б. Маса населення, більшість партійних і радянських працівників на місцях перебували в своєрідному, вихованому ще Сталіним, оціпенінні і, по суті, як говорив поет, «німотували». Німували, але й шукали: офіційно — «ні — ні!», неофіційно — сперечалися до хрипу, до образ про суспільство, в якому живемо, про політичних та економічних лідерів країни.

Так звана «перебудова» — це не п'ять-шість років метушні М. Горбачова, О. Яковлева, Є. Лігачова, Б. Єльцина, Л. Кравчука, А. Браздаускаса, Е. Шеварнадзе та інших. Це все радянське суспільство. І консерватори, і демократи метушилися в пошуках виходу з історичного глухого кута. Верхівка (політична та інтелектуальна) метушилася більше. Маса народу менше. Але до кінця 80-х стало зрозуміло, що чекати антибільшовицької революції «знизу» не виходило. Причин тут було декілька. Назвемо лише головні. При цьому підкреслимо специфіку України стосовно Росії.

Перше. «Перебудова», яку почала група Горбачова в ЦК КПРС, не мала нової ідеологічної платформи, політичної й економічної стратегії. Хоча очікування і навіть вимога змін у суспільстві була чітко вираженою. Це була ідеологічна і політична течія, спрямована на «покращання реального соціалізму», його гуманізацію, в тому числі й у сфері економіки.

Друге. Група прогресистів (демократів) не була згуртованою, об'єднаною спільною ідеєю. Були більш радикальні (О. Яковлев, Б. Єльцин), менш радикальні (Є. Лігачов, Е. Шеварнадзе) і «середина», яка не мала особистих прагнень на реформи і вичікувала (А. Лук'янов, В. Крючков, Д. Язов,

Б. Пуго, В. Павлов, В. Бакатін, Г. Янаєв та ін.). Останні потім стали ядром серпневого путчу. М. Горбачов метушився між цими групами, намагаючись дотримуватися свого особистого курсу. Внаслідок відсутності єдності «верхи» так і не відважилися на реформи, не виробили відповідного плану і до перебудови фактично не взялися.

Третє. У республіках, у тому числі й в Україні, чекали результату «битви» в ЦК КПРС, знаючи, що середній прошарок номенклатури спрямований проти реформ і проти М. Горбачова. Україна в цей період розцінювалася як заповідник консерваторів. В. Щербицький, дійсно, довше, ніж керівники інших республік, чинив опір змінам. При цьому для аналітиків не мають особливого значення якості В. Щербицького як індивіда, оскільки він був частиною тієї системи, яку уособлював, захищав, цементував. Хоч оцінки В. Щербицького як політичного діяча і є різними, інколи протилежними. Лише після того, як він залишив політичну арену, коли «перебудовні вітри» з'єднувалися з ідеями національного відродження, в Україні почався швидкий рух по реформаторському шляху. На гребені цієї хвилі й піднісся Л. Кравчук як політичний керівник нового покоління. Хоча його трансформація була складна, суперечлива, як і в інших лідерів того часу.

Четверте. Лише в 1990 році народні маси в більшості республік СРСР надали серйозну підтримку так званим «демократам», відкрито пішли на співпрацю з ними. Внаслідок цього почав формуватися своєрідний антикомуністичний блок, який до кінця року набув більш-менш чіткого (помітного) організаційного оформлення. У Литві вже голосно заявив про себе «Саюдіс», у Грузії, Азербайджані, Вірменії та інших республіках свої національно-демократичні рухи. В Україні ініціативу демократичних перетворень взяв на себе «Рух за перебудову», а пізніше просто Рух. Головним ворогом чи гальмом перебудови нові демократичні організації вважали КПРС. Унаслідок стихійно-народних і заплановано-організованих атак на КПРС цей «партійний монстр» до середини 1991 року почав розвалюватися на частини, а згодом — припинив своє існування. Вслід за КПРС почав розпадатися СРСР, оскільки ця держава була більше партійною, ніж «радянською».

П'яте. Радянський Союз розвалили не «націоналісти» Л. Кравчук, Б. Єльцин і С. Шушкевич у Біловезькій Пущі, як стверджують деякі нинішні аналітики. Основним «винуватцем» розвалу стала її Величність Історія, що здійснила це засобом бездарної суєти консерваторів і горе-реформаторів у Москві. Не применшуючи значення демократичних рухів у різних регіонах країни, підкреслимо, республіки, навіть Прибалтійські, просто підібрали плід хибно-утопічних більшовицько-ленінських ідей, сталінської дисципліни і брежнєвського застійного порядку. Тогочасна партноменклатура своєю бездіяльністю зробила все можливе і неможливе, щоб зганьбити навіть нормальні соціалістичні ідеї, включаючи

демократичні й гуманістичні елементи, які там, безсумнівно, містяться, відлякати від них народні маси.

Перші більш-менш демократичні вибори в Україні, як і в інших республіках СРСР, відбулися в березні 1990 року. При цьому ми повинні пам'ятати, що наприкінці 1989 — на початку 1990 року Україна значно відставала за темпами демократичних перетворень від Прибалтики, Москви, Ленінграда та деяких інших регіонів імперії. Тому і на цих виборах партноменклатурі України в основному вдалося проконтролювати ситуацію, що означало — нав'язати спеціально підібраних кандидатів виборцям. Тільки в Києві, деяких великих містах та Галичині вибори частково були демократичними. У результаті стійка більшість начебто дісталася Компартії України.

У 1990 році Л. Кравчук обирався до Верховної Ради України втретє як завідувач відділу ЦК КПУ. Ми не знаємо справжніх причин, за яких він вирішив залишити Тарашанський виборчий округ уже на політично пробуджуваній Київщині, де двічі без конкуренції вибирався майже одностайно. У таких результатах в «застійні часи» не було нічого дивного. Люди не обирали депутатів, а голосували за одного кандидата під пильним наглядом усієї державної машини і добровільних так званих «активістів».

Маємо лише факт. У 1990 році Л. Кравчук відправився у похід за депутатським мандатом у глибинку — на окраїну Вінницької області. Там його майже не знали, Рух — не любив як націоналістичний рух.

Ямпольський виборчий округ № 39 включав у себе Ямпольський, Пісчанський і частково Томашпольський райони Вінницької області. Населення — переважно сільське. Райкоми партії і голови колгоспів у цей період і далі повністю контролювали ситуацію. Тому вистачило двох короткочасних поїздок безпосередньо перед виборами, щоб бути обраним. За це Л. Кравчук пізніше, коли став Головою Верховної Ради України і Президентом, допоміг підключитися частині округу до газопроводу і розширити газифікаційну мережу в селах. Допоміг «знайти» гроші на побудову ретранслятора для прийому телепередач та ін. Звичайно, не за свої кошти, а за рахунок держави, використовуючи службове становище. Проте така практика в радянський і пострадянський періоди в Україні була звичною.

Вибори до Верховної Ради УРСР не повинні закрити від нас той факт, що в 1989–1990 роках продовжувалося стрімке зростання Л. Кравчука як партапаратника. Він часто спілкувався з Щербицьким, підтримував контакти з працюючим тоді на посаді завідувача ідеологічного відділу ЦК КПРС О. Капто, суворо і рівно тримався з рівними за посадою, акуратно вів справи, але, знову-таки, не висовувався. Попереду були більш помітні фігури — Ю. Єльченко, В. Івашко, С. Гуренко та ін. Л. Кравчук спостерігав за їхніми пересуваннями стоїчно, хоча за об'єктивними

характеристиками, можливо, був сильнішим за них як теоретик і як практик-пропагандист.

Дискусії з лідерами «Руху» зробили його відомим для так званого «партійного активу» в Києві та областях.

З відходом В. Щербицького від активної партійної роботи відчинилися двері для просування Л. Кравчука до верхів партійної ієрархії.

Л. Кравчук постійно перебував в гущі подій, на вістрі проблем, працював на ділянках, де було необхідно переробляти масу політичної, наукової, економічної і культурної інформації. Це виховувало професіоналізм, відшліфовувало навички аналітичної діяльності, формувало здатність вивчати й аналізувати суспільну думку. Спостереження за владними структурами різних рівнів, своєю чергою, сприяло отриманню повного уявлення про технології і можливості влади, її переваги і спокуси. Саме такий досвід пізніше дав йому змогу зробити висновок: політична влада має право на існування і повагу в межах, коли служить громадянину, і повинна впасти, якщо намагатиметься зробити особистість своїм рабом. Це вже риса тверезо мислячого суспільствознавця.

Кардинальна переміна, говорив пізніше Л. Кравчук, відбулася в ньому десь у 1988-у. І сталося це таким чином: напередодні 55-ї річниці трагічної дати в житті українського народу — голодомору 33-го року — на нього як керівника ідеологічного відділу вийшли вчені і письменники з проханням дати дозвіл провести дослідження на тему про голод в Україні в 30-ті роки, під час якого, за рядом оцінок, померло від 7 до 10 мільйонів мешканців України. Він взяв на себе відповідальність і дав розпорядження представити вченим тисячі документів. З деякими ознайомився особисто. У 1990 році він дозволив опублікувати книгу «Голод 1932 — 1933 рр.», в якій відображено картину штучно організованого голоду в Україні. «Вперше в житті — а я вже не був молодим, — я відчув жах. Я не міг повірити, що таке могло відбутися», — сказав після цього Л. Кравчук.

Багато хто хотів би бачити Л. Кравчука як більш рішучого і цілеспрямованого майбутнього президента України, як політика якісно нової форми. Попередні роки праці сформували своєрідні якості майбутнього лідера парламенту України і її президента. І до цього потрібно ставитися з розумінням. Звичайно, не кожний селянський син може зробити таку кар'єру. А це свідчить про незвичайність розуму, таланту і волі Л. Кравчука. Однак було й інше. Партія в підборі кадрів знала свою справу, хоч і готувала зі специфічними рисами. На характері, стилі мислення, манері поведінки Л. Кравчука не могли не відобразитися той стиль і правила поведінки в системі, де пройшла більша частина його професійно-політичної діяльності.

Події кінця 80-х років відбувалися настільки швидко, що часу на їх осмислення катастрофічно не вистачало. Всі знали, що «так жити не можна». Та не встигали осмислити, «як потрібно жити». Думки були такі

різноманітні, що ця різноманітність стала серйозним фактором суспільної нестабільності, руйнування моральних основ життя. Разом із суспільством еволюціонував і Л. Кравчук. Та все ж він залишився людиною свого покоління і тих життєвих обставин, які його породили і зробили особистістю. Його власна пластична психологія, безперечно, відіграла роль, але не визначальну. Як показали наступні події, Президенту Кравчуку було важко поєднати мету визначного реформатора і демократа з позицією державного діяча першої величини. Особливі труднощі виникли в нього в стосунках з працівниками міністерств, Верховної Ради, власної адміністрації. Вихований у системі безумовної покори, Кравчук вимагав цього і від І. Плюща, Л. Кучми і своїх співробітників. Такий стиль спілкування виявиться малоефективним. І особливо у стосунках з лідерами Верховної Ради і Кабінету Міністрів. Стати другим В. Щербицьким, богом і царем покірної України, не дозволять нові умови, а стати Дж. Вашингтоном не дозволять незрілі історичні умови й особистий характер.

Як уже зазначалося в багатьох дослідженнях, мабуть, у серпні 1991 р. Л. Кравчук остаточно обрав свій шлях. Це ставило на ґрунт практичної реалізації таке завдання — взяти участь у боротьбі за посаду Президента України. Коли в липні 1991 року приймався закон про вибори Президента, була інша ситуація. Передбачалося обрати Президента УРСР, тобто республіки в складі СРСР. Після прийняття Акту про державний суверенітет України зміст діяльності на посаді Президента незалежної України був іншим. Л. Кравчук для себе давно прийняв рішення боротися за цю посаду. Щоб повніше показати шлях, яким він ішов до цієї вищої державної посади, ми змушені повернутися трохи назад.

Виборам Президента України передувала досить довга теоретична дискусія серед суспільствознавців про форми політичної влади в Україні. Ця дискусія розпочалася з середини 80-х років. Але йшла мляво. Ідея введення посади Президента СРСР і України не могла пробити дорогу тому, що не визріли історичні умови. Але в 1989 році ця ідея почала вже широко обговорюватися не тільки серед учених, а й серед політиків. Справа в тому, що в цей час стало зрозумілим, що Ради не можуть керувати республікою навіть так ефективно, як це робила Компартія. Гасло «Вся влада Радам!», реанімоване з далекого 1917 року, виявилось нереальним. Фактично і в ті далекі роки вся влада належала партіям. А після жовтня 1917 року партія більшовиків використовувала ради депутатів як прикриття монополії на владу. Голови Центральних Виконавчих Комітетів рад Росії, а потім СРСР — Я. Свердлов, М. Калінін та їхні наступники на посаді Голови Президії Верховної Ради СРСР були скоріше декоративними фігурами. До середини 80-х років місцеві й Верховні Ради СРСР і союзних республік були повністю атрофовані як владні законодавчі органи. Вони не тільки перебували під повним партійним контролем, а й перетворилися на безсловесні машини із схвалення партійних рішень. У нових історичних умовах надання всієї влади

радам призвело до такого непрофесіоналізму, корупції, анархії, що всім стало зрозуміло про потребу шукати заміну партійної машини влади в цивілізованій, але не обов'язково радянській формі. Крім того, об'єднання законодавчої і виконавчої влади в руках рад додало безладдя. Тому пропозиція про роз'єднання законодавчої, виконавчої і судової гілок влади також зустрічалася з розумінням. Коротко кажучи, ідея президентської республіки до кінця 80 — початку 90-х років почала користуватися все більшою популярністю. А коли М. Горбачов, який виступав тривалий час проти цієї ідеї, з притаманною йому непослідовністю раптом зробив себе Президентом СРСР, президенти в республіках почали з'являтися як гриби після хорошого дощу. На початку 1991 року вже не стояло питання: «Навіщо потрібен Президент України?». Більше суспільствознавців і політиків цікавили проблеми: яким чином перейти до президентської республіки і як провести вибори президента — через вибори в парламенті (як обирали М. Горбачова) чи всенародним голосуванням? Ця дискусія також ставила проблему про вибори національного лідера, яким має бути Президент України, по-новому, на основі демократичної процедури. Це був кардинально новий курс у внутрішній політиці країни. З цього часу наставала нова епоха в процесі становлення інституту лідерства в Україні.

У цей період стало зрозумілим, що в Україні був найгостріший дефіцит не тільки продовольства і товарів першої необхідності, а загальної згоди. Загальна згода між соціальними, національними, політичними групами — основа досягнення державної самостійності, економічного, політичного і культурного прогресу. В умовах становлення ринкової економіки, коли виникають і диференціюються різноманітні соціальні прошарки зі своїми специфічними інтересами, коли рухнула влада компартії і не створена повноцінна влада Рад, необхідний потужний центр політичної влади для погодження, примирення інтересів усіх форм власності: державної, змішаної, приватної, для згладжування гострих суперечок між національними і політичними групами. Цим центром, вважала суспільна думка, могла стати президентська влада. Невідоме нове було привабливішим за старе.

Уже на початку 90-х років фігура тодішнього Голови Верховної Ради України Л. Кравчука стала привертати увагу аналітиків, які замислювалися над кандидатурою майбутнього Президента України. До того часу він мав ряд політичних досягнень. Кинутий В. Щербицьким на боротьбу з Рухом, він не тільки особисто не програв, але набув широкого республіканського визнання і налагодив непогані стосунки зі своїми опонентами. Прийшовши на зміну В. Івашку на посаду Голови Верховної Ради України, він зміг ввести цей мітинговий збір різнокаліберних угруповань і особистостей в річище більш-менш конструктивної роботи над законами України і тим самим закріпив свій політичний авторитет в очах обивателя. Його логічний, можна навіть сказати аналітичний стиль мислення, водночас

зовні простий, спокійний, різко контрастував з емоціональними промова-ми радикалів правого і лівого спрямування. Це показувало, що він врівноважений, що шукає згоди, а не бійки. Республіка, втомлена чотирма роками істеричної балаканини, нарешті почула розумне, примирливе слово, заклик до суспільної злагоди. Отже, Л. Кравчук зробив удалий «хід конем» відразу ж після свого обрання Головою Верховної Ради України.

Те, що він своєчасно прийшов на зміну В. Івашку, який не був ідейним попередником Л. Кравчука, хоча вони і були обидва провідними діячами Компартії України в постщерицьківський період, це було зрозуміло навіть ідейним супротивникам другого.

Ані В. Щербицький, ані В. Івашко не ставили за мету досягти незалежності України. Л. Кравчук цю мету не поставив одноосібно, але, коли вона назріла, сприйняв як свою особисту і суспільну. Отже, це був новий лідерський підхід до долі України, хоча він визрів під впливом об'єктивно-суб'єктивних обставин суспільного розвитку, а не особистої позиції. Л. Кравчук побачив, що є можливість вплинути на хід історії України, внести фундаментальну поправку в співвідношення минулого і майбутнього. Постало питання не про корективи в теорії соціалістичного розвитку України, а про переосмислення підвалин розвитку України загалом, тобто про другу архітектуру майбутнього країни. І це питання було через сумніви осмислене Л. Кравчуком, він працював над його вирішенням. Це була вже якість національного лідера.

Тобто, в першому наближенні для частини аналітиків на початку 90-х років ставало зрозумілим, що Л. Кравчук значною мірою втілює в собі найбільш необхідні риси — інтелектуальні, політичні, соціально-психологічні — лідера, потрібного своєму народу. Чи відповідав його політичний імідж його внутрішньому світу — це відходило на другий план. Тут було зрозуміло, що він сприймався як людина, яка відчувала бажання, сподівання, прагнення народу. Перспективним було й те, що образ Л. Кравчука відповідав виробленим уявленням про президентів. Президентом не може бути людина, яка не розуміє інтересів народу і хто надто випереджає настрої народу, видає перспективні інтереси за сьогоднішні. Справжнім Президентом не може бути той, хто зневажає свій народ, як і той, хто підлещується до народу і потурає його слабостям. Великі президенти і прем'єр-міністри високо ставили благо народу. І в ім'я цього і застосовували волю до проведення непопулярних рішень, вкрай необхідних, але не оцінених достойно всіма і відразу. А. Лінкольн і Ф. Рузвельт, Ш. де Голль і Ф. Міттеран, У. Черчілль і М. Тетчер, Д. Неру та І. Ганді — чи всі вони, виконуючи свої обов'язки, отримували лише компліменти? А як часто не розуміють тих, хто висуває нові ідеї, хто йде по не протоптаній стежці.

Президент республіки — це лише крайня ланка політичного ланцюга. На іншому її кінці знаходиться простий громадянин суверенної республіки. Велич і розумність президента визначаються величиною й розумом

народу. Нерозумному народу не потрібний розумний президент. Якщо президент хоче створити незалежну, сильну, шановану країну, він має спрямувати свою політику на створення умов для формування вільного, можливого, культурного громадянина. В Україні це завдання багаторазово утруднювалося через трагізм економічної й екологічної ситуації, де Чорнобиль — лише один з факторів, що ставлять генофонд республіки на край загибелі. Крім того, щоб незалежну республіку поважали, вона має бути сильною, багатою, миролюбною й у ній має царювати цивілізований закон. Таким чином, створення нерозривного ланцюга «президент — громадянин» зумовлено такою кількістю взаємозалежних факторів, що їх важко розв'язувати окремо один від одного. Але ще складніше їхній взаємозв'язок поєднати в комплекс «держава — громадянське суспільство — вільний громадянин».

В інших пострадянських республіках становлення інституту політичного лідерства йшло приблизно таким самим шляхом, як і в Україні. Але історична, національна, релігійна, політична та економічна специфіка впливала на цей інститут, робила цей інститут у кожній країні національним за формою і змістом.

Лідерство в сучасних умовах — це складний комплекс вроджених якостей, життєвих навичок, професійної підготовки, фінансового та інтелектуального забезпечення, політичних технологій підтримки з боку соціальних груп, політичних партій, інститутів громадянського суспільства тощо. Безумовно, вроджені якості, особливо розум, фізичні ознаки й те, що зветься розпливчастим терміном «харизма», мають дуже велике значення. Сучасний політик повинен відчувати соціальний час і простір, вміти їх використовувати, як і свою харизму. Наведемо досить влучні слова Д. Видріна щодо третього Президента України В. Ющенка, висловлені в 2004 році: «Віктор Ющенко, за моїм переконанням, попав у деякий кармінний струмінь. Його просто несе в президенти. Я поки не бачу перепоп, які зможуть йому завадити. Навіть якщо він чинить негативно з точки зору політичних технологій, усе одно, в кінцевому рахунку, йому це ставиться в заслугу. Він зраджує своїм партнерам, а потім народ трактує це як зваженість і рішучість. Він у найвідповідальніші моменти зникає з політичної арени, а всі говорять, що це мудрість політичного «гуру», який не хоче брати участь у дрібних чварах. Як би не банально це звучало, Віктор Ющенко має харизму... Цієї харизми в Ющенка достатньо повною мірою... Харизма не розкладається на аналітичні складові»¹. Водночас, як показали події після 2004 року, не можна безмежно гратися зі своєю харизмом. Усі вади В.Ющенка як політичного лідера народ зрозумів протягом трьох років: нерішучість, непослідовність, невміння формувати команду, невідпрацьованість технологій спілкування з іншими лідерами України і народом тощо. Тому, що харизма не була зміцнена сучасними науковими технологіями лідерства і політичного управління, особливо в сфері зв'язків «політичний лідер — народ».

Серед усіх атрибутивних якостей політичного лідера на перше місце в перехідних країнах і в переломні епохи можна поставити харизматичні якості: говорити, спілкуватися з людьми. Базовими для лідера є також якості організаторські. Перша з організаторських якостей — це вміння створювати свою команду. Друга — вміння не наживати собі ворогів, домовлятися з партнерами. Третньою важливою якістю політика, без якої не відбудеться лідер, є аккумуляційність, тобто вміння накопичувати, обдумувати і виражати інтереси людей. Для України це також уміння об'єднати різні частини країни. Три вирішальні й обов'язкові якості для лідера визначав М. Вебер. Це — пристрасть, почуття відповідальності, окомір. Пристрасть у розумінні орієнтації на сутність «справи», пристрасть самовідданість їй. Проте однієї тільки пристрасті недостатньо. Відповідальність за справу має бути провідною зіркою його діяльності. А для цього потрібна здатність внутрішньо зібрано і спокійно піддаватися впливові реальностей. Відсутність дистанції для досягнення реальності, знаходження в полоні ілюзій, і не тільки своїх, — один зі смертних гріхів будь-якого політика.

Певна річ, серйозний національний політичний лідер повинен мати власну політичну програму. Процес реалізації цієї програми значною мірою залежить від уміння особистості доповнити формальне лідерство (яке пов'язане з встановленими для «першої особи» правилами та функціональними відносинами) з лідерством неформальним (воно виникає на основі особистісних взаємовідносин у даній групі). В іншому разі, якщо формальне лідерство вступає в конфлікт з лідерством неформальним, проблема реалізації політичної програми матиме низький відсоток імовірності й слабку перспективу.

Політичний лідер має сам бути розвинутою морально та інтелектуально людиною і спиратися на інтелект і мораль своєї команди. Наведемо одну досить показову цитату экс-Президента України Л. Кучми про свою «команду», не зачіпаючи його особистих моральних якостей. «Своє оточення я бачив наскрізь, хоча сам же говорив увесь час, що для мене не існує поняття «добра людина» — тільки «добрий працівник», з чого нібито випливало, що поганих працівників навколо мене немає. Але говорити легко, а коли доходить до справи, коли конкретне кадрове питання постає ребром, то часом включається жалість, виявляєш слабину. Потім також розплачуєшся. Я скажу, що перші п'ять років мого президентства державний апарат був у цілому чистіше, здоровіше, ніж пізніше. Проїдисьвіти знаходилися і тоді, але більшість «вболівали за Вітчизну» і сумлінно працювали на неї. А потім, коли зрозуміли, що з цієї держави, з Вітчизни, можна дещо взяти для дому, для сім'ї і для себе любимого, багато хто став швидко змінюватися. З'явилися великі фахівці, які знають, як багато і швидко вкрати в держави, благо, дірок у законодавстві достатньо. Взяти ті ж закони про спільні підприємства. Ними можна крутити в будь-який бік. Почали

ввозити з-за кордону товари без мита, тут — продавати без податків, заробляти колосальні гроші. І ти хоч іди в парламент, хоч головою об стінку бийся — нічого не зробиш. Люди пізнали смак великих нетрудових грошей. З'явилися великі багатства — почалися розбрід і розпушта. Гнилятина завелася всюди — в чиновницькому апараті, уряді, в парламенті, в адміністрації президента. А коли вона вже завелася, вичистити її дуже важко. На це потрібно багато часу і сили»².

Отже, в Україні відбувся вкрай негативний процес. Замість того, щоб з подоланням проблем перехідного процесу команда Президента України, парламент, уряд, чиновництво морально очищалися і більш сумлінно працювали на державу і народ, навпаки, корупція розквітала як серед лідерів, так і чиновництва. Звідки ж могла з'явитися політично зріла і моральна особистість, звідки міг з'явитися новий політичний клас в Україні, який би став базою демократії і правової держави?

Формування морально й інтелектуально розвинутої особистості сьогодні — це високоякісна демократія і цивілізована державна політика. Дійсно вільною і незалежною Україна може стати лише за умов становлення і зміцнення в суспільстві стійкої, життєздатної традиції цілеспрямованого виховання в людини почуття власної духовної гідності — воно не просто забезпечує їй імунітет проти «вуличного плюралізму», а є найпершою й основною аксіомою правосвідомості і політичної культури особистості, включаючи й особистість політичного лідера. Ця традиція, а ми є свідками перших її паростків, і започатковує перехід від авторитарного лідерства (яке передбачає одноосібний спрямовуючий вплив) до демократичного лідерства (яке залучає людей до спільного управління суспільними справами), а якщо ширше — то і до формування розвинутого демократичного менталітету українського народу.

Лінія поведінки політичного лідера залежать від його почуттів та емоцій, хоча вони можуть вивести на хибний шлях, якщо не будуть узгоджені з раціональними схемами і технологіями реалізації функцій лідера. Згадаємо спроби національного лідера В. Ющенка і регіонального лідера Л. Черновецького, коли вони під впливом власних почуттів вирішили напряму зустрічатися з народом, приймати його звернення і скарги. Л. Черновецькому вистачило декілька зустрічей, щоб зрозуміти, що Богом, який одноосібно робить людей щасливими, він не може бути, і він був змушений діяти в межах бюрократичних процедур, які враховують багато раціональних моментів і багатовіковий досвід. В. Ющенко витримав «ходіння в народ» декілька тижнів і повернувся до традиційних схем управління країною.

Обов'язкова умова лідерства — вміння володіти механізмами влади в конкретних формальних чи неформальних організаціях різних рівнів і масштабу — від держави і навіть групи держав до урядових установ, суспільних груп, рухів, партій. Формалізована влада лідера закріплюється законом. Але в кожному випадку лідер має соціальну і психологічну логіку,

емоційну опору в суспільстві або колективах людей, які йдуть за ним. Таким чином, на всіх рівнях політики лідерство є реальним за визначених нами та інших умовах. Лідер має не тільки вести за собою людей, а й мати для цього необхідні якості, які потрібні в конкретний політичний час. Що ж являє собою політичний лідер? Політичний лідер — це особа, інтеграційні, новаторські, критично зорієнтовані здібності якої спрямовані на створення та реалізацію програми (концепції) розв'язання соціальних проблем і завдань суспільного розвитку, розв'язання конфліктів в інтересах народу, країни. Це людина, яка об'єднує провідні політичні кола в центрі і регіонах, регіонально консолідує країну.

Його провідний засіб — політичний і моральний вплив, апеляція до громадської думки, контроль за функціонуванням політичних інститутів, чинництва. Функції політичного лідера зосереджені на:

- об'єднанні регіонів і громадян навколо спільних цілей;
- визначенні та прийнятті оптимальних політичних рішень, які мають економічне, ідеологічне і моральне значення для країни і громадянина;
- захисті мас від беззаконня;
- забезпеченні політичного, інформаційного, емоційного зв'язку влади та мас;
- укоріненні в свідомості мас соціального оптимізму для досягнення проголошених цілей і розв'язання назрілих конфліктів усередині і за межами країни.

Розумінню проблеми політичного лідерства сприяє знання змісту цього поняття. У науковій літературі існує безліч класифікацій лідерів, які базуються на різних критеріях: масштабу — національні, регіональні; релігії; ціннісних орієнтаціях на тип режиму — авторитарні, демократичні; ідеології — ліві, праві, центристи, ліберали, комуністи, християнські демократи тощо; зовнішньополітичних орієнтацій — проросійський, прозахідний, проамериканський тощо; за спрощеною оцінкою характеру — сильний, слабкий, поміркований тощо. Можуть бути й інші критерії класифікації залежно від мети досліджень, оцінки дій лідерів щодо її ціннісних орієнтацій. Одні лідери сповідують авторитарний стиль управління, прагнуть повністю контролювати ситуацію, хворобливо реагують на критику їхніх дій. Інші мають більш демократичні ціннісні орієнтації, розподіляють відповідальність між структурами влади і надають більше автономії своєму апарату і регіональним лідерам. Але й перші, і другі можуть бути як ефективними, так і неефективними керівниками.

Більшість визначень політичного лідера пострадянської епохи включають наступні компоненти: а) міра впливу; б) зв'язок з політичною силою або соціальною групою; в) цілі і цінності; г) особисті здібності³. Тому інститут політичного лідерства — це результат і процес, основними характеристиками яких є вплив окремих особистостей на соціальні групи і політичні інститути заради досягнення особистих, групових і національних

цілей і цінностей. Зворотний вплив політичного життя на лідера в усій багатоманітності в аналізі інституту сучасного лідерства також має враховуватися.

Інститут лідерства в Україні має багато сторін, характеристик як у процесі становлення, так і функціонування. Визначимо лише деякі з них.

— Підбір, підготовка і просування політичних лідерів відбувається в ситуації, коли в країні досить поширена думка, що в нас немає політичної еліти. Думка помилкова. В будь-якій суверенній країні є політична еліта, тобто кращі люди в специфічній політичній діяльності. Інша проблема, що ця політична еліта може бути не кращої якості в цілому, що частина цієї еліти (найбільш інтелектуальна і потенційно найбільш продуктивна) не задіяна владою й опозицією в офіційній політиці через високу якість влади та опозиції. У цьому випадку частина політичної еліти йде у «внутрішню еміграцію» і не хоче співпрацювати ані з першою, ані з другою («всі однакові»). Тим самим політика і політичне життя збіднюється, падає політична активність населення. І це може бути вигідно групі політичної еліти, яка захопила владу, але не має і не хоче мати потужного суспільного інтелекту в політиці. Деякі досить впливові політичні партії України, які мають парламентські фракції, не можуть виставити і декількох представників, які б добре знали державну мову і володіли сучасною політичною риторикою.

— У країні відсутня система підготовки політичних лідерів як у загальнонаціональному масштабі, так і на регіональному рівні. Політичні партії, громадські організації теж не готують цілеспрямовано політичних лідерів, використовуючи системи стихійного відбору, що вкрай неефективно.

— Лідерські амбіції особистостей населенням України в більшості випадків не вітаються. Працюють старі стереотипи — «не висуйся», «за надто розумний», «будь таким, як усі» тощо. Ці стереотипи були породжені не тільки специфікою колишньої системи, яка в більшості відкидала яскраві лідерські якості, а й страхом перед репресивною політично-юридичною системою, яка завжди карала за свободу думки і дії.

— Функціонуючі в Україні лідери рідко демонструють свої ідеологічні позиції, діють ситуативно. Це говорить не тільки про особистісну низьку кваліфікацію в сферах духовного життя, політичного менеджменту, а й про відсутність професійних команд у лідерів, які б не тільки забезпечували поточну роботу лідерів, а й розробляли стратегію їхніх дій.

— Лідери політичних сил України накопичили значний досвід політичної боротьби, але пошук компромісу, конструктивна робота в коаліції залишаються їхньою «ахіллесовою п'ятою».

Аналізуючи інститут лідерства в пострадянських країнах, варто враховувати незбіжність у деяких випадках формального лідерства (президент, прем'єр-міністр, голова парламенту) і неформального, публічного лідера. Так, наприклад, деякий період прем'єр-міністр України Л. Кучма

вважався лідером країни, коли мав тимчасові широкі повноваження, надані Верховною Радою в 1993 році, за наявності Президента України Л. Кравчука. У деякі моменти Президент Росії Б. Єльцин залишався формальним лідером, особливо під час важких хвороб, а реальними лідерами Росії були В. Чорномірдин, Є. Примаков, Є. Гайдар⁴. І справа тут не тільки в реальній або «керованій» демократії, а в національних традиціях. Лідером у країні є та людина, яка контролює чиновництво і бюджет. Наприклад, Й. Сталін з юридичного боку не був лідером СРСР, а був лідером комуністичної партії. Формальними лідерами країни вважалися Голова ЦВК СРСР М. Калінін, голови Ради народних комісарів (уряду). Але реальним лідером СРСР залишався Й. Сталін при всіх змінах голів урядів.

Боротьба за реальне лідерство в Україні відбувається занадто загострено, як показує історико-політологічний аналіз, через законодавчо нечітко виписані повноваження гілок влади та їхніх керівників⁵.

Інститут лідерства в нашій країні, з одного боку, є результатом вибору еліт, а іншого боку — народу. Обидві частини суспільства досить суворо оцінюють ціннісні орієнтації потенційних і реальних лідерів, їхній стиль управління, спосіб життя, особисті якості. Безумовно, в еліт більше можливостей всебічно оцінити лідерів, він один з них. На оцінки народу впливає не тільки сам лідер усім способом свого життя, але вже й ЗМІ, політичні технології, які створюють не тільки реальний образ лідера, а й творять міфи про нього. І сьогодні важко сказати, що більше впливає на вибір і оцінки діяльності лідерів — істина чи міф.

Серед пострадянських лідерів України були різні люди. Їхнє мислення і дії ЗМІ, політтехнологи інтерпретували в багатьох значеннях: «міцний господарник», «чесний політик», «патріот України», «вольова людина», «націоналіст», «проросійський політик», «комуняка» тощо. Чи достатньо цих іміджів для оцінки Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко, В. Фокіна, Є. Марчука, П. Лазаренка, Ю. Тимошенко, В. Януковича, І. Плюща, О. Мороза, В. Литвина, О. Ткаченка та інших як політичних лідерів. Безумовно, недостатньо. Вони були більш складними політичними фігурами, ситуація робила їх конкретними політиками, вони переформатовували мірою свого впливу політичну та економічну ситуації. Побачити перспективу суспільства (модернізаційну або реставраційну), оцінити тенденції сьогодення, здобути досвід з минулого — це необхідна риса політичного лідера, якщо він прагне залишатися на рівні завдань, які стоять перед країною. Не всі керівники Української держави змогли зрозуміти перехід з минулого через сьогодення в майбутнє й утримати статус національного лідера.

Розуміння елітою та політичними лідерами державної перспективної стратегії, формулювання базисних, системоутворюючих та зрозумілих для населення підходів і цілей — це не тільки завдання суспільної науки, а й еліт і політичних лідерів. Співпраця науки і політичних лідерів є основою успіху останніх. Просуватися вперед «навмання» — занадто велика розкіш

і ризик для країни та її лідерів. І питання не тільки в тому, які цінності сповідує лідер, а ще й в тому, що треба знати, куди йти. Тільки наука дає політичним силам змогу мати довгостроковий авторитет і вплив, тільки науково визначена ідейно-теоретична основа дає змогу партії претендувати на представництво інтересів народу і перспективу стати владою. Тут зайві претензії на «єдино правильне вчення». Тільки в діалозі політичних сил, у конкуренції ідей — гарантія становлення нових ефективних лідерів, ефективного розвитку країни.

3. Фактори впливу політичних лідерів на хід розвитку суспільства

Щоб стати реальним, а не віртуальним політичним лідером у сучасній Україні, недостатньо грошей і штучно створеної «карманної» партії. Навіть харизма не витягне на політичний Олімп, якщо людина не має достатньо розвинутого інтелекту, щоб запропонувати співгромадянам проект або модернізації існуючого або створення нового суспільства. Радянська традиція, що можна досягти вершин влади через апаратні ігри і «служіння партії», перестає працювати в пострадянських країнах. Так, ніхто не заперечує функції політичних партій як організаційного механізму «розкрутки» лідера, а грошей як «пального» політики. Але безідейна партія і безідейний лідер не мають перспектив.

Скільки «могутніх» партій було сформовано в Україні — Рух, НДП, СДПУ(о), Партія зелених, Трудова Україна та деякі інші. Частина з них були сильні в деструктивній роботі щодо розвалу влади комуністів, частина з них трималася на грошах та урядовому статусі в державі їхніх лідерів, частина досить вправно використовувала суспільні настрої. І де сьогодні ці «могутні» партії, які претендували на політичне керівництво країною, і де їхні політичні лідери? Без оригінальних ідей, програм, без оригінальних політичних лідерів — відкрився шлях на політичне звалище історії. Такі ж процеси відбувалися і в інших пострадянських країнах.

Складною є ситуація в Україні, де народ «годуєть» обіцянками «інтеграції в Європу» або створення нового союзу з Росією. Нібито Європі або Росії потрібен дармоїд. За такі союзи слабка Україна буде розплачуватися участю своїх солдатів у військових конфліктах, а населення — участю у великих новобудовах Сибіру. І майже немає в Україні ґрунтовних національних проектів розбудови країни з опорою на свій економічний та інтелектуальний потенціал, навіть у так званих «націонал-патріотів». Невже немає політичних лідерів, які запропонують національні проекти з використанням європейського, російського й українського досвіду? Чому країна повинна постійно констатувати власну меншовартість, замість того, щоб

довести свою значущість й економічну силу? Якщо Україна має один з найвищих показників в Європі з придбання дорогих автомобілів, то це свідчить, що економіка працює непогано, прибутки і бізнесменів, і керівників державних підприємств зростають, мабуть, є непогані резерви і можливості і в інших сферах життя. Тому питання, якими будуть національні інтереси України на перспективу, які пріоритети ми реалізуємо — сьогодні не менш актуальні, ніж на початку шляху незалежності.

Для України питання довгострокових гарантій стабільного розвитку — головний виклик сучасності. Він і має домінувати в усіх програмах національних лідерів. Але без «приводного пасу» лідерів — національної еліти, яка була б сконсолідована заради стабільного розвитку, зреагувати своєчасно й організовано на цей виклик неможливо.

Українська еліта — це еліта слабкої, бідної, неконсолідованої держави. Але визнати це — не означає змиритися з ситуацією і всі надії покласти на допомогу зарубіжних партнерів. Важливо національній еліті самовизначитися і зайняти активну конструктивну позицію, підтримати лідерів, які інтереси держави і народу висувують на перший план. Це стане могутнім фактором суспільного розвитку України. Безумовно, в цій царині є багато проблем. Іде складна зміна еліт. Замість колишньої радянської госпартноменклатури, яка в свій час змінила ціннісні орієнтації і використала свій досвід професіоналів, приходить еліта, яка сформувалася в умовах незалежної України. Ця еліта має багато переваг: молодість, знання мов, вміння працювати з найсучаснішими засобами комунікації, знання технологій політичної та економічної конкуренції тощо. В одному вона програє старій еліті — в згуртованості. Боротьба за ресурси і прибутки — її стихія, консолідація в національному масштабі заради країни відсутня. Клані, корумповані групи бюрократії, ворогуючі фінансово-економічні й політичні групи — це реальність сучасної України.

Без консолідації національної еліти надзвичайно важко сформувати соціальне замовлення наступу на майбутнє. Орієнтація на динамічну модернізацію політичної, економічної і науково-освітньої систем, а не на обережну їх трансформацію, заперечення апокаліпсичних настроїв відносно України і соціальний оптимізм, справедлива система заробітної плати і т. ін. — це реальні шляхи спільних дій лідерів і еліт для стабілізації сталого розвитку країни.

Переоцінка системи влади, насамперед політичної системи, на предмет суспільної ефективності, розробка і реалізація концепції модернізації системи влади під чітко визначені цілі — є актуальним завданням політичної модернізації України. У реалізації цієї ідеї провідна роль належить політичним лідерам, які мають можливість і повинні вийти на конкурентне поле нових концепцій модернізації українського суспільства і тим самим довести свій лідерський статус. Українські політичні партії зосередилися на своїх внутрішньопартійних цілях — боротьба за владу. Але чи достатньо

це для суспільства, корінним інтересом якого є стабільність, матеріальне благополуччя, демократичні умови для самореалізації особи в продуктивній діяльності. Безумовно — недостатньо. Тому успіх політичних партій та їхніх лідерів прямо залежить від міри узгодження партійних і суспільних (значною мірою національних) інтересів. Це єдиний відомий історії спосіб не тільки демократично здобути владу, а й утримати її.

Історія знає багато способів захоплення влади: демократичний — шляхом виборів, військовий переворот, палацевий переворот зі знищенням правителя або з нейтралізацією різними засобами (в'язниця, вигнання за межі країни тощо), використання ситуації повного розвалу системи влади, коли навіть політичний авантюрист або екстремістська група (партія, терористична організація) можуть захопити владу і т. ін.

Проблема узгодження інтересів лідерів партій і народу дуже складна і виходить на гостру проблему — історичної відповідальності народу за свою долю, співвідношення індивідуальної і колективної відповідальності. У політичній площині з'являється правовий аспект — кримінальної відповідальності за діяльність або бездіяльність лідерів держави, гілок влади, чиновників, які керують політичними інститутами. Політичні партії, які здобули владу, несуть історичну і політичну відповідальність за дії своїх лідерів і представників в органах влади. Якщо партія провела в парламент своїх представників, моральну, політичну і правову відповідальність за їхні дії несуть не лише конкретні депутати, а й партія в цілому та її лідери, які займалися підбором кадрів для політичної діяльності. Якщо народ організувався в державу, проголосувавши за незалежність, обираючи законодавчу владу, президента держави і голів місцевих органів влади, він сам багато в чому визначає свою долю і несе за неї відповідальність. Не можна народу уподібнюватися немовляті, що не несе відповідальності ані перед батьками, ані перед собою. Звичайно, проблема відповідальності народу за свої дії чи бездіяльність — тема незручна, особливо після безпідставних компліментів йому від безвідповідальних демагогів чи некритично мислячих «народолюбців».

Народ може бути двигуном соціального, науково-технічного прогресу і перешкодою до нормального життя, він дозволяє гвалтувати себе своїм національним покидькам і може стати стіною перед завойовниками, захищаючи тиранів. Демонструючи масу достоїнств, він виявляє повну політичну і правову незрілість, голосуючи за демагогів і злочинців, що купують його обіцянками чи дрібними подачками. І в той же час народ не хоче розуміти, що він має те життя, на яке заслуговує і за яке голосує. У будь-якому разі в демократичному і напівдемократичному суспільствах більшість забезпечує таке життя собі та меншості.

Неправильно в усіх бідах суспільства звинувачувати більшість народу, але й не можна знімати провини з цієї більшості в соціально-історичному плані. Ця більшість, включаючи правлячі еліти, лідерів, що входять до неї,

взявши відповідальність за долю всього народу, несе відповідальність як за свій вибір правителів, так і за свій життєвий устрій. Хоча відповідальність різних груп, прошарків, різного рівня, зокрема лідерів партій, держав, окремих особистостей різна, залежно від їхніх політичних, економічних і правових ролей. І все ж народ є важливим фактором підсилення або послаблення впливу лідерів на хід розвитку суспільства. Лідер, який має підтримку більшості народу може повною мірою впливати як на кадрову політику в країні, так і на політичні та економічні процеси.

Феномен відповідальності народу за свою долю, за дію влади, лідерів, за становище «середньої» особистості трактується дослідниками неоднозначно. Особливо багато суперечок викликає колективна відповідальність за вчинки. Вперше ця проблема в практичному плані була поставлена ООН і Нюрнберзьким трибуналом у 1945 році, коли постало питання про відповідальність німецького, італійського і японського народів за розв'язання Другої світової війни і злочинів проти людства.

У цій ситуації завершення війни до проблеми відповідальності народу звернувся відомий філософ К. Ясперс у книзі «Питання провини. Про політичну відповідальність Німеччини». К. Ясперс поставив за мету з'ясувати, якою мірою справедливі звинувачення щодо німецького народу в злочинах, зроблених націонал-соціалістським режимом на чолі з А. Гітлером. Багато суджень К. Ясперса актуальні й сьогодні в теоретичному і практичному аспектах, хоча загалом на зміст його роботи свій відбиток наклала ситуація загальної кризи, що охопила післявоєнну Німеччину. Звернемося до деяких висновків К. Ясперса з приводу провини і відповідальності народу, тому що вони змушують народи і в ХХІ сторіччі задуматися про свої дії або бездіяльність.

Філософ виділив чотири види провини: карну, політичну, моральну і метафізичну (провину перед Богом). Він стверджував, що колективної провини народу чи деякої групи всередині нього не може бути, хоча політична відповідальність існує. При цьому К. Ясперс висунув дві основні тези: 1) народ не буває злочинцем і безглуздо обвинувачувати його як ціле в злочині, злочинець завжди лише окрема людина; 2) колективна політична відповідальність не може бути знята з народу, вона на ньому і від неї нікуди не втекти⁶.

Особливу увагу К. Ясперс приділяв політичній відповідальності. «Будь-яка людина діє в сучасній державі політично: як мінімум тоді, коли бере участь у виборах чи утримується від участі в них. За змістом політичної відповідальності — нікому не дано уникнути її»⁷. Є люди, що оголошують себе чи й насправді є аполітичними. Але якщо вся ця публіка дійсно аполітична, не варто обманюватися щодо її провини. «Політична відповідальність залишається при ній, тому що вона живе завдяки порядку в державі. Поза сучасною державою немає нічого»⁸.

Чому ситуація саме така? К. Ясперс бачить причину в самих принципах громадського життя, в системі політичного порядку. Окрема людина

не може існувати поза громадським життям, відокремитися від політичного і правового порядку, навіть будучи в опозиції. Загальний спосіб життя і політико-правовий порядок у сучасному суспільстві розмежувати не можна. Не всі можуть перетворитися в пустельників-робінзонів.

Висновки К. Ясперса цілком застосовні до ситуації в Україні. Коли люди, відмовляючись голосувати, вважають, що зняли з себе історичну і політичну відповідальність за долю країни, а потім обвинувачують державу в своїх лихах. Вони тільки сховалися від відповідальності за вибір. Разом з тим, проголосувавши за політиків, вони не хочуть нести свою частку відповідальності за їхні дії. Будучи навіть в опозиції до правлячого режиму (пасивній чи активній), вони все одно несуть за нього відповідальність, якщо недостатньо активно боролися проти його антинародних дій.

К. Ясперс правильно стверджував: у сучасній державі діє презумпція політичної відповідальності народу. Перед ким же відповідальний народ конкретної країни? Перед історією, міжнародним співтовариством, майбутніми поколіннями цього ж народу, перед громадянином. Державно-організований народ насамперед відповідальний за сьогоднішній день. Але він так само причетний до політичної відповідальності за своє минуле і прямо відповідає за своє майбутнє. Сучасність, сьогоднішній день — той центр, до якого сходяться і з якого розходяться вектори історії, у ньому робиться історія зараз, безпосередньо. І притому не тільки політичними лідерами, а й так званим «простим» народом, хоч поняття «простий народ» політично малозмістовне.

Сучасні покоління в Україні, особливо еліти і лідери цієї країни, творять новітню історію, вже не можуть вплинути на попередню історію свого народу, але можуть і зобов'язані висловити своє ставлення до його минулого, з чимось не погодитися, а в чомусь підхопити естафету, взявши на себе відповідальність за продовження шляху, обраного народом. Наприклад, ми і сьогодні не можемо відкинути соціалістичне минуле України. Значна частина населення боролася за нього. Сучасна Україна отримала від радянської України її територію, промисловість, народ, інтелект і не може заперечити цього. Переосмислене минуле стає свідомо прийнятним. Тоді це минуле вже буде належати і сучасним поколінням, хоча і в іншій інтерпретації. Так утвориться нерозривний ланцюг безлічі поколінь, тих, що жили, тих, що живуть зараз, і ще не народжених. У Конституції України прямо говориться, що, приймаючи її, Верховна Рада України спирається на багатовікову історію українського державного будівництва, усвідомлює відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми і майбутніми поколіннями. Не заради моди на красиві слова таке положення закладається в Конституцію. Представники народу від його імені беруть зобов'язання, що народ України буде продовжувати курс на забезпечення незалежності країни, буде формувати, творити майбутнє, що знаходиться під їхньою відповідальністю. Тому політичні лідери стають першими відповідальними за виконання цієї Конституції.

Відповідальність народу за сьогоднішнє і майбутнє існує не тільки перед самим собою, кожним громадянином, але і перед людством загалом. У «Філософії права» (у розділі «Зовнішнє державне право») Г. Гегель використовує в цьому плані відому думку Ф. Шиллера: «Всесвітня історія є всесвітнім судом»⁹. Відповідальність окремого державноорганізованого народу за свою діяльність, за свої взаємини з іншими такими ж народами однією стороною, гранню Г. Гегель виносить за межі його власної історії і поміщає у всесвітню історію. Ця історія — домен загального, світового духу. Цей дух судить народи, застосовує до них своє право, що є найвищим. Тому «у всесвітній історії, як у всесвітньому суді»¹⁰. Не вдаючись у подробиці гегелівських концепцій світового духу і філософії права, відзначимо актуальне зауваження, що існує інстанція, яка стоїть над окремим народом і може застосовувати до нього (у певних випадках) своє право. Г. Гегель визначав таку інстанцію по-своєму — світовий дух. Для нас же існує інша конкретна інстанція — світове співтовариство і його орган — ООН. Остання виступає міждержавною колективністю, тобто суб'єктом світового права і світової політики. Існують регіональні міждержавні колективності, які беруть на себе політичну відповідальність за світ, стабільність в окремих регіонах.

Якщо державноорганізований народ став членом ООН чи регіональних міжнародних організацій, він бере на себе зобов'язання діяти відповідно до норм і законів цих організацій і несе відповідальність за їх виконання. Подібна практика міжнародних відносин упорядковує і контролює ситуацію в сучасному світі. Лідери ж держави відповідають за виконання цих зобов'язань у першу чергу. Таким чином, можна говорити про відповідальність народу конкретної країни в політичному, економічному, правовому аспектах як суб'єкта міжнародних відносин. Міжнародна відповідальність виступає як у формі караючого впливу, застосування санкцій, так і у формі морального осуду, відмови в допомозі тощо за порушення суб'єктом своїх міжнародних правових і політичних обов'язків. Суб'єктом такої відповідальності є держава в цілому, а не окремі її регіони, органи, посадові особи, окремі громадяни, хоча саме вони можуть робити вчинки, дії, що викликають ситуацію міжнародної відповідальності. Однак народ, організований у державу, може і повинен внаслідок своєї ролі як суверена державності і публічної влади встановлювати безпосередніх винуватців правопорушень, що потягли за собою його відповідальність. Але, за рідкісним винятком, індивідуальну відповідальність окремі особи, злочинні групи несуть не за нормами міжнародного права і не перед органами світового співтовариства, а перед своїм народом за національним законодавством. Винятком є злочини проти світу і людськості, особливо воєнні, а також геноцид. Для цих злочинів є спеціальні міжнародні процедури засудження.

Важливо відзначити конкретно-історичний характер міри свободи народу. Звичайно, конкретному поколінню народу не слід ігнорувати об'єктивні

умови існування. Однак народ може займати стосовно цих умов активну чи пасивну позицію. Від цього залежить його свобода вибору історичного шляху, влади, політичної та економічної стратегії, лідерів тощо.

Народ, ініціюючи через різні механізми (парламент, а потім референдум) прийняття нової або вдосконаленої Конституції країни, має відповідально ставитися до реалізації її положень, визначеного курсу, закладеного в Конституції. Свободи і права, гарантовані народу, повинні підтримуватися зусиллями самого народу. І тут політичні лідери можуть зіграти конструктивну або деструктивну роль у конституційних змінах. Особливо небезпечні політичні й фінансово-економічні клани і групи, які змінюють Конституцію, закони під свої егоїстичні інтереси, нехтуючи інтересами переважаючої більшості народу. Але і народ, піддаючись емоціям, продаючи свої голоси на виборах, зловживає своїми правами і свободами, які гарантує йому демократія. Утримуючись від зловживань цими правами і свободами, народ не повинен дозволяти владі і лідерам зловживати їхніми правами, діяти свавільно.

Важливим каналом впливу лідерів в Україні є теорія і практика зміни партійної системи. Річ у тому, що більшість політичних партій у країні є партіями «нового типу», який був зафіксований ще в стародавніх Греції та Римі. «Новизна» цих партій полягає в тому, що вони є патронажно-патерналістськими. Патрон (pater — батько) — відомий політик або бізнесмен мірою своїх фінансових і політичних можливостей створює політичну партію «під себе». Партії формуються неklasичним способом — зверху вниз, якщо проект доводиться хоча б до обласних центрів. Форми організації та зміст діяльності переважної більшості українських партій неадекватні нинішній ситуації. Це пояснює такі часті партійні розколи — з'являються нові лідери в партії і розколюють її на частини, а потім вона перетворюється на віртуальну партію, яка не має впливу на ситуацію, хоча бренд її може існувати.

Коли ж партії очолюють президенти або прем'єр-міністри, то для частини еліт, особливо економічної, вибір партії або фракції сьогодні не є результатом ідеологічного або політичного самовизначення. Такі партії перетворюються в «політичну кришу», під яку вимушено ховаються бізнесмени і політики від корупційного або політичного тиску. Корупція ж перетворює політику в антиполітику¹¹, а керівники держави — «лідери партій» трансформуються в політичних корупціонерів, перетворюючи свій лідерський вплив на адміністративний і корпоративний тиск.

Тому в усій гостроті стоїть проблема створення класичних партій не тільки за ідеологією, а й організаційно-діяльними нормами. Тому в Україні все більше політиків говорить про уточнення законодавства про партійну систему, про роль партій у парламенті та органах місцевого самоврядування, про зняття недоторканності з народних депутатів. Отже, партії як інструмент впливу політичних лідерів на політичну ситуацію повинні

існувати. Але, водночас, вони мають стати представниками інтересів частин народу, відображати соціальну структуру суспільства, бути реальним засобом впливу народу на владу та внутрішню й зовнішню політику держави.

Варто також ламати українську традицію — перевага чиновника над політичним лідером за допомогою всієї сили державного механізму. Лідери можуть висувати скільки завгодно нових ініціатив, вимагати їх просування в суспільстві та органах влади. Але якщо чинна влада не бажає змін, навіть очевидно прогресивних, то ці ініціативи не реалізуються. Не допомагає ані підтримка ЗМІ, ані опозиції у Верховній Раді. Чинна влада не реагує на ЗМІ (частково і ЗМІ винні, втрачаючи об'єктивність) і на опозицію, якщо влада почувається унебезпеченою від нових виборів. Це не тільки відсутність традицій демократії, а й свідчення «соціальної хвороби» сучасного українського суспільства, відсутності повною мірою культури політичного лідерства.

Особливо небезпечні ці процеси в регіонах, з яких доходить мало інформації до столичних ЗМІ. Представники центральної влади мають усі можливості, значною мірою позазаконні, для блокування ініціатив реальних лідерів у регіонах. Тому нова генерація регіональних політиків надто повільно виходить на національний рівень політики, а призначення «варягів» з Києва на посади голів обласних адміністрацій, обласних прокурорів, начальників обласних управлінь МВС, СБУ, податкової адміністрації тощо стали звичним явищем, як і захоплення головних урядових посад представниками того регіону, звідки походить прем'єр-міністр. Така циркуляція кадрів є неприродною і гальмує процеси вертикальної мобільності лідерів. Виховання регіональних лідерів, які б, працюючи в регіонах, впливали на прийняття державних стратегій і рішень, були б реальним резервом для центральних органів влади — актуальне завдання політичних партій, громадських організацій, держави. За допомогою виваженої стратегічної кадрової політики будується демократична, правова держава.

Сучасні дослідники, політики і громадська думка майже одностайні в тому, що демократія і сильні політичні лідери життєво необхідні Україні. Гармонійне співвідношення демократії і сильних політичних лідерів (особливо якщо вони конструктивні і толерантні) різко зменшує кількість недоліків демократії, робить її найбільш конкурентною формою державного устрою.

Водночас у пострадянських країнах існують значні перепони для процесу демократизації. В. П. Горбатенко та І. А. Горбатенко справедливо зауважують щодо України: «Незавершеність політичного та групового структурування українського суспільства може увімкнути зелене світло для швидкого утвердження авторитарних структур, які в подальшому, без особливого напруження, позбавляться тягаря демократичних вимог і стримуючих механізмів. Уже в наш час спостерігаються деякі небезпечні явища. До таких можна віднести, зокрема, зрощування державної бюрократії в єдину

антидемократичну силу, що представляє різні гілки влади. Ця політична сила нерідко забезпечує прийняття політичних рішень в обхід конституційно зафіксованих процедур, зумовлює хаотичний характер розвитку законодавства, що виявляється у прийнятті недосконалих законів, появи великої кількості підзаконних актів, стримує появу дієвої системи соціального контролю і регулювання. На превеликий жаль, на ці деструктивні процеси не змогла визначально вплинути навіть «помаранчева революція»¹².

Такі процеси спостерігаються у більшості пострадянських країн, де бюрократія ігнорує конституції і закони, порушує критерії демократії, тим самим перетворюється на небезпечну політичну й економічну силу, в особливу правлячу верству, яка є джерелом конфліктів у суспільстві. В Україні в подіях 2004 року і антиурядових діях в інших пострадянських країнах помітна антибюрократична складова. Хоча, безумовно, без бюрократії не може існувати держава і політичні партії та їхні лідери. С. Гантінгтон вважає, що перепони для демократизації перехідних країн можна класифікувати на три великі групи: політичні, економічні й культурні¹³. У цій класифікації немає нічого оригінального. Але важливо те, що він окремо як потенційно значущі політичні перепони виокремлює відсутність достатнього досвіду демократичного правління, що виявляється у відсутності прихильності демократичним цінностям політичних лідерів. У цьому разі недемократичні політичні рішення будуть негативно впливати на економіку і культуру. Цей вплив великий, оскільки в епохи докорінних змін політика домінує над економікою і культурою. Якщо ж політичні інститути неефективні, корумповані, то всі політичні схеми корупції переносяться на економіку, культуру, освіту, науку, на побутові відносини. І ланцюг корумпованості набуває довершеного характеру. Розірвати цей ланцюг, мабуть, одне з найактуальніших завдань державного будівництва в сьогоднішній Україні.

Таким чином, формування сучасної пострадянської еліти та ефективних політичних лідерів — важливе суспільне завдання. Освоєння ними світового досвіду політичного менеджменту, вміння поєднувати світовий досвід управління з національними традиціями створює умови для становлення відповідальних і кваліфікованих лідерів.

Водночас занадто оптимістичними є прогнози про становлення держави з постбюрократичною моделлю управління на базі інформаційних технологій. Сучасність показує, що адміністративні реформи в розвинених і перехідних країнах суттєво не підірвали основи існування державної і корпоративної бюрократії. Не викликає сумнівів, що бюрократія і надалі визначатиме життя суспільства в багатьох сферах. Тому сучасний політичний лідер завжди буде стикатися з проблемою постійної нейтралізації впливу консервативної частини бюрократії, союзу з прогресивною частиною і підготовки нового кадрового потенціалу країни, в тому числі й на заміну самому собі.

Література до V розділу

- ¹ Выдрин Д., Рожкова И. В ожидании героя. — К., 2005. — С.470–471.
- ² Кучма А. После майдана. Записки президента 2005–2006. — Киев–Москва, — 2007. — С. 26–27.
- ³ Див.: Скиба В. Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В. Вступ до політології. Спецкурс в історію правничо-політичної думки. — К., 1996. — 717 с.; Кухта Б. Л., Теплоухова Н. Г. Політичні еліти і лідерство. — Львів, 1995. — 260 с.; Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. — К., 1998. — 264 с.; Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. — К., 2006. — Т. 1. — 493 с.; Т. 2. — 580 с.; У кольорах «помаранчевої революції». — К., 2007. — 306 с.
- ⁴ Див.: Коржаков О. Борис Ельцин: от заката до рассвета. — М., 1997. — С. 49–59; Третьяков В. Свердловский выскочка: политическая жизнь и смерть Бориса Ельцина // Политический класс. — 2006. — № 7 (19). — С. 98–106.
- ⁵ Див.: Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. — К., 1996. — С. 244–373.
- ⁶ Jaspers K. Schuldfrage. Von politischen Haftung Deutschlands. — Munchen, 1996. — P. 24–25.
- ⁷ Там само. — С. 41.
- ⁸ Там само. — С. 41.
- ⁹ Schiller F. Samliche Werke. — Bd. 1. Berlin und Weimar, 1980. — S. 150.
- ¹⁰ Гегель Г. Философия права. — М., 1990. — С. 369.
- ¹¹ Журавський В., Михальченко М., Михальченко О. Корупція в Україні — не політика. — К., 2007. — 407 с.
- ¹² Горбатенко В. П., Горбатенко І. А. Нові напрями успішної діяльності еліти в умовах перехідного суспільно-державного розвитку // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. — К., 2006. — С. 97.
- ¹³ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. — М., 2004. — 480 с.

VI

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРИ: СПРОБА ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Лідерство є скрізь, де є влада і організація. Як відомо, слово «лідер» у перекладі з англійської («leader») означає ведучий, керівник¹. У цьому значенні, яке зберігається і сьогодні, слово «лідер» віддавна знайоме всім народам. Виходимо з того, що політичне лідерство являє собою пріоритетний і легітимний вплив однієї або декількох осіб, які займають владні позиції, на все суспільство, організацію чи групу². В структурі лідерства, як правило, виділяють три головні компоненти: індивідуальні риси лідера; ресурси або засоби, якими він володіє; ситуацію, в якій він діє і яка на нього впливає. Феномен політичного лідерства прагнуть пояснити багато численні теорії. Серед них теорія рис, ситуацій на психологічні концепції. Сукупність різних інтерпретацій дозволяє побачити різноманітні сторони політичного лідерства, проте ще не дає цілісної картини. Спробу вирішити це завдання, здійснити комплексне дослідження лідерства становить собою інтерактивний аналіз, який враховує чотири головні моменти лідерства: риси лідера; завдання, які він покликаний виконувати; його послідовників і соратників; систему їх взаємодії, механізм взаємовідносин лідера і соратників.

У методологічному контексті внутрішнє потенційне багатство політичного лідерства відбивається в його типології. Однією з найпоширеніших є типологія Макса Вебера, що ґрунтується на типах суспільного правління: *традиційне лідерство*, засноване на звичаї, традиції, вірі підлеглих у те, що влада законна, оскільки існувала завжди; *раціонально-легальне*, яке передбачає наявність лідерів, обраних демократичним шляхом; *харизматичне*, засноване на вірі мас в особливий «дар благодаті», видатні риси та здатності певної людини до правління. Залежно від стилю керівництва й політичної системи, де діє лідер, вирізняють відповідно типи лідерів: *диктаторський*, за якого лідер прагне досягти своєї мети, спираючись на страх покарання; *демократичний*, який підтримує дух співробітництва, співучасті у вирішенні питань; *автократичний*, за якого лідер повинен мати високопрофесійні та особисті якості; *плутократичний* (часто це лідери «тінькової» економіки). Важливим методологічним зрізом є виокремлення формального і неформального аспектів політичного лідерства. Якщо *формальне лідерство* являє собою пріоритетний вплив відповідної особи на

членів організації, який закріплений у її нормах і правилах і ґрунтується на становищі в суспільній ієрархії, місці та ролевих структурах, то на протилежність формальному *неформальне лідерство* характеризує суб'єктивну здатність, готовність і уміння виконувати роль лідера, а також визнання за ним права на керівництво з боку членів групи (суспільства). Це право ґрунтується на авторитеті, придбаному внаслідок володіння відповідними особистими якостями. Проте створити єдину універсальну концепцію лідерства, напевне, неможливо, адже саме це явище різноманітне за своїм проявом і функціями, залежить від історичних епох, типів політичних систем, особливостей лідерів і їх соратників та інших факторів.

1. Політичні лідери в країнах СНД і Балтії

Досвід країн на пострадянському просторі свідчить, що політика в них страждає численними «дитячими хворобами», серед яких насамперед неадекватність наявної еліти і її політичних лідерів зросталим вимогам часу і потребам суспільства.

Політична історія України останніх 17 років — це, серед іншого, непрості історія трьох Президентів, шести голів Верховної Ради, дванадцяти урядів, становлення політичних лідерів та політичної еліти, політичного класу реформування владної системи, інститутів правової держави і громадянського суспільства.

Вибори третього Президента України, які відбулися в грудні 2004 року, у суспільній свідомості пов'язуються з визначенням нової перспективи розвитку держави, нової якості як держави, так і суспільства.

До останнього часу цього не відбулося³. Президент ще не піднявся до рівня лідера всіх українців. Не відбулося реальної структуризації влади: бізнес не відокремлений від влади, з'явилися ознаки зародження нових олігархічних груп і їхньої змички зі старими кланами. Нова влада виявилася непрофесійною та безвідповідальною. Війна команди переможців на два фронти (з опозицією та між собою) закінчилась фарсом. Через сім місяців після призначення Президент відправив у відставку Уряд Юлії Тимошенко, а на початку 2006 року парламент проголосував за відставку Уряду Юрія Єханурова. Аргументована програма хоча б на найближчий період, а тим паче стратегія на тривалу перспективу — невизначені.

Нові й досить складні завдання постали перед владною елітою після виборів (березень 2006 р.) до Верховної Ради України. В умовах, коли жодна партія не отримала більшості в парламенті, за виборами наступив тривалий період невизначеності, в ході якої лідери політичних партій, які ввійшли в законодавчий орган, прагнули сформуванню парламентську коаліцію і дієздатний Уряд.

У серпні 2006 року створена антикризова коаліція в складі Партії регіонів, Соціалістичної і Комуністичної партії України. Головою Верховної Ради України обрано Олександра Мороза. Учасниками коаліції, представниками «Нашої України» підписано Універсал національної єдності. Уряд очолив Віктор Янукович. Уряд діяв один рік.

30 вересня 2007 року відбулися позачергові вибори до Верховної Ради України. Офіційні підсумки виборів оголошені 16 жовтня. У виборах брало участь 20 політичних сил, трьохвідсотковий бар'єр подолали п'ять із них. Це Партія регіонів — 34,34 відсотка (174 мандати), «Блок Юлії Тимошенко» — 30,74 відсотка (156 мандатів), Блок «Наша Україна — Народна самооборона» — 14,16 відсотка (72 народних депутатів), Комуністична партія України — 5,38 відсотка (28 народних депутатів), «Блок Литвина» — 3,96 відсотка (20 народних депутатів). 18 грудня 2007 року Верховна Рада України обрала Юлію Тимошенко Прем'єр-міністром України. За її призначення висловилися 226 народних депутатів⁴. Усе це не зняло протиріч. Протиборство між Президентом і Прем'єр-міністром продовжується, що робить владу не ефективною. Очевидно, що слабка і безвідповідальна влада не зможе протриматися тривалий час — тільки за рахунок колишніх обіцянок власному народу, які абсолютно не виконуються. Через те у нинішньої влади залишається єдиний вибір — або залучати у свої ряди справжніх професіоналів, які приклавши титанічні над зусилля, зможуть виправити існуючу ситуацію, або будуть зметені вихром історичних змін.

Згідно з Конституцією Російської Федерації Росія є демократичною правовою державою із республіканською формою правління⁵. Президент Росії обирається її громадянами на чотири роки. Як глава держави Президент представляє Росію всередині країни і у міжнародних відносинах. Важливо підкреслити, що хоча Президент Росії не має де-юре повноважень голови виконавчої влади, проте де-факто його повноваження значно ширші, ніж у переважній більшості президентів демократичних країн, де за ними закріплено статус глави держави і глави виконавчої влади.

У березні 2000 року Президентом Російської Федерації, замість Бориса Єльцина, який подав у відставку, обрано Володимира Путіна. З самого початку новообраний президент зрозумів, що всевладність губернаторів та ігнорування ними центральних органів влади створює небезпеку для цілісності Росії. Главою держави особлива увага приділяється зміцненню вертикалі виконавчої влади. Засновано сім федеральних округів на чолі з представниками президента. Утворені федеральні округи збігаються із військовими округами країни і п'ять із семи повноважних представників — колишні військовослужбовці або працівники спецслужб. Як наслідок, Володимир Путін відновив вертикаль органів федеральної влади, примусив всесильних при Борисі Єльцині губернаторів суворо дотримуватися прийнятих правових норм відповідно до Конституції РФ і законодавчих актів суб'єктів федерації.

Володимир Путін — політичний портрет. На запитання журналістів стосовно своєї політичної біографії Володимир Путін відповів такими словами: «Насправді у мене дуже просте життя, воно все як на долоні. Школу закінчив, пішов в університет. Університет закінчив — у КДБ. КДБ закінчив — знов університет, потім — помічником мера Санкт-Петербурга. Після цього в Управління справами Президента Б.Єльцина, звідти — в Адміністрацію Президента. Звідти — у ФСБ. Після цього — Прем'єр-міністр Російської Федерації, весною 2000 року обраний Президентом Росії»⁶. Помітним важливим етапом біографії В.Путіна є його робота в НДР у сфері політичної розвідки (1985 — 1989 рр.). Директор Міжнародного інституту гуманістичних досліджень В'ячеслав Ігрунов: «До моменту приходу до влади Путіна народ знудьгувався за стабільністю, дуже багато було ностальгії за минулим, при небажанні втратити досягнення змін. Він дуже добре вписався в очікування громадян. При Путіні зростає благополуччя громадян. Він блискучий політик, який зумів «осідлати» суспільну думку і зберегти популярність».

Підходить до кінця термін перебування Володимира Путіна на посаді президента Росії. Здає він цю посаду з вагомим голосом у внутрішній і зовнішній політиці. Важливою рисою російського Президента є уміння жорстко відстоювати національні інтереси своєї країни, так як він їх уявляє, що неоднозначно сприймається і США, і більшістю країн Європейського Союзу.

У березні 2008 року відбулися чергові вибори Президента Росії. Своім наступником чинний Президент назвав Дмитра Медведєва — першого заступника Глави Уряду. Після президентських виборів, на яких як і очікувалось, був обраний Дмитро Медведєв, Прем'єр-міністром Російської Федерації став Володимир Путін.

Білорусь як і інші республіки колишнього Радянського Союзу, у 1990 році проголосила незалежність. У березні 1994 року прийнята нова Конституція, відповідно до якої були сформовані владні органи, Президентом Республіки Білорусь обрано Олександра Лукашенка. У листопаді 1996 року на референдумі була затверджена в новій редакції Конституція Білорусі. Політичним завершенням цього процесу став перехід від парламентської до президентської республіки.

За оцінками експертів, конституційний процес у Білорусі оцінений усередині країни та за її межами як такий, що відбувся з суттєвими порушеннями демократичних принципів. Унаслідок цього створені передумови для концентрації усієї влади в руках Президента й перетворення парламенту, Конституційного суду, місцевих органів влади на суто декларативні інституції без реальної влади. Президент став на шлях фактичної ліквідації політичної системи країни, зведення її лише до двох суб'єктів: вождь і народ.

Олександр Лукашенко — політичний портрет. Народився Олександр Лукашенко в 1954 році. З початком перебудови стає секретарем партійної

організації колгоспу ім. Леніна Шкловського району, а згодом — директор радгоспу «Городець» в цьому ж районі. У 1990 році О.Лукашенка обрано народним депутатом Білоруської РСР. У парламенті він стає головою комісії по боротьбі з корупцією. 10 липня 1994 року О. Лукашенка обирають Президентом Білорусії. «У Європі, по суті, з'явився свій Фідель Кастро, такий самий безкомпромісний, а також політично невмирущий»⁷. У вересні 2001 р. Олександра Лукашенка обрано Президентом Республіки Білорусь на новий термін. 17 жовтня 2004 р. більшість білорусів (77,3 відсотка) на всенародному референдумі проголосували за можливість О. Лукашенка балотуватися у президенти в 2006 році.

На президентських виборах, які відбулися 19 березня 2006 року, за офіційними даними О. Лукашенко здобув переконливу перемогу, за нього проголосувало 83 відсотки виборців, тоді як його основний суперник О. Мілінкевич набрав шість відсотків. Майже тижневий протест опозиції, яка не визнала підсумків виборів, закінчився зносом наметового містечка на центральному майдані міста і арештом до тисячі учасників протесту.

Європейський Союз і Сполучені Штати Америки визнали вибори недійсними і оголосили санкції проти білоруського керівництва. Проте неупереджений аналіз показує, що більшість білорусів виступають не стільки особисто за Олександра Лукашенка, скільки за пакт з владою, яка дозволяє їм відносно пристойно — за їхніми міркуваннями — жити. «Вони самі розберуться зі своїм начальством. Допомогати їм і опозиції належить лише тією мірою, якою вони самі цього побажають. Потреби в місіонерстві немає ніякої. І вже тим більше немає «потреби у війні під знаменами демократизації»⁸. Опозиція періодично проводить акції протесту проти влади. Внутрішня і зовнішня політика Республіки Білорусь негативно сприймається рядом зарубіжних країн, особливо західними.

Молдова розвивається за сценарієм, притаманним усім республікам колишнього Союзу, хоча має і свої відмінності.

У 1994 р. у Молдові прийнято Основний Закон країни. Відповідно до Конституції Республіка Молдова — суверенна і незалежна, єдина і неподільна держава⁹. Форма державного правління — республіка. Законодавча, виконавча і судова влада розділені і взаємодіють при здійсненні своїх прерогатив відповідно до положень Конституції. Президент Республіки Молдова є главою держави, представляє державу і виступає гарантом суверенітету, національної незалежності, єдності і територіальної цілісності країни.

У листопаді 1996 р. Президентом Молдови обрано Петру Лучинського. Прагнення Петру Лучинського винести на референдум зміни до Конституції, спрямовані на введення президентської форми правління, не були підтримані виборцями. Намагання Верховної Ради Молдови ввести парламентську форму правління призвели наприкінці 2000 р. до політичної кризи (парламент не зміг обрати Президента) і до розпуску останньої. Навесні 2001 року комуністи перемогли на парламентських виборах і забезпечили

обрання на посаду Президента Молдови свого лідера — Володимира Вороніна. 6 березня 2005 р. в Молдові відбулися парламентські вибори. Вагому перемогу здобули комуністи, які вибороли в парламенті 56 місць із 101. 3 квітня 2005 р. парламент обрав Володимира Вороніна Президентом Республіки Молдова.

Володимир Воронін — політичний портрет. Єдиний Президент на пострадянському просторі — лідер комуністичної партії Молдови. Прихильник радикальних перетворень у країні, які сприяли б тому, що молдовани прийдуть в Європу як народ процвітаючої держави. Молдова прагне інтегруватися в Європейський Союз. Президент Молдови підкреслює важливість налагодження дружніх відносин Кишинєва і Москви. Що стосується можливості вступу до НАТО, то в цьому питанні Президент дотримується Конституції Республіки Молдова, яка передбачає, що Молдова є нейтральною і демілітаризованою державою. За сім років перебування при владі молдавський Президент не зміг врегулювати придністровський конфлікт¹⁰.

Відносини України і Молдови оцінюються аналітиками як добрі. Суперечностей небагато. Україна бере активну участь у врегулюванні придністровського конфлікту. Проте ця проблема є однією з непростих. Деякі висновки можуть бути такими. В Україні, Росії, Білорусі і Молдові трансформація владних структур відбувається складно, суперечливо. Політичні структури, сформовані в цих країнах, за наявності певних відмінностей, мають виразні риси авторитарних і навіть, як у Білорусі, авторитарно-тоталітарних режимів, що, відповідно, зумовлює характер методів управління. Політичні лідери Росії і Білорусі спираються на адміністративний ресурс або, за необхідності, можуть продемонструвати його. Роль політичних партій, громадських об'єднань, інститутів громадянського суспільства є незначною. Політична ситуація в Росії і Молдові ускладнюється незалгодженими до кінця міжнародними конфліктами (Чечня — в Росії, Придністров'я — у Молдові).

Центральноазійські республіки — Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизстан, Таджикистан проголосили на початку 90-х років незалежність. В усіх державах було прийнято нові Конституції, сформовані органи державної влади.

Насамперед про Казахстан. Відповідно до Основного Закону (Конституція Республіки Казахстан прийнята всенародним референдумом 30 серпня 1995 року) Республіка Казахстан є унітарною державою з президентською формою правління¹¹. Згідно з Конституцією, Президент Республіки Казахстан є главою держави, її вищою посадовою особою, визначає основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики держави, представляє Казахстан всередині країни і в міжнародних відносинах.

Нурсултан Назарбаєв — політичний портрет. Народився Нурсултан Абишевич у бідній селянській сім'ї. Батько був наймитом у російських

переселенців, згодом, з початку колективізації — колгоспним чабаном. Про Н.Назарбаєва говорять як про людину, що зробила себе сама. Партійна кар'єра розпочалася з 1969 року. Н.Назарбаєв — завідувач відділу Теміртаутського міському партії, перший секретар цього ж міському комсомолу, секретар парткому Карагандинського металургійного комбінату. У 1973 році Н. Назарбаєв стає секретарем, другим секретарем Карагандинського обкому партії. У 1982 році очолив Раду Міністрів Казахської РСР. 1989 року Н. Назарбаєв стає першим секретарем ЦК Компартії Казахстану¹². Нурсултан Назарбаєв — один із визнаних державних діячів у центральноазійському регіоні. На посаду Президента Казахстану Н.Назарбаєв обраний 1 грудня 1990 року. Як відомо, останньою формою державності у казахів був союз трьох жузів — племінних об'єднань — старшого, середнього й молодшого. За традицією вважалося, що старший жуз постачає народів правителів, середній — поетів і мислителів, а молодший — воїнів. Нинішній Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв, який пройшов шлях до влади через посаду першого секретаря ЦК Компартії Казахстану, виходець із старшого жузу, тобто племені, що вирощує еліту. За його участю в країні енергійно проводяться політичні й економічні реформи, ініційовано ряд міжнародних акцій, зокрема створення Євразійського співтовариства. Він наважився перенести столицю з Алмати в Астану, перетворивши це місто в сучасний європейський мегаполіс. Н.Назарбаєв — автор книг, які вийшли друком і українською мовою «Політика миру і згоди» та «Казахстанський шлях». Книги були презентовані в жовтні 2007 року в Києві. Автор пише: «Майбутнє — в наших руках. Ми віримо в свої сили і працюємо на себе і на Батьківщину. Ми поставили амбітну мету — ввійти в число найрозвиненіших держав світу. Ми хочемо в ближчі десять років збільшити зростання економіки в три рази, вдвічі підняти рівень життя, заробітну плату, пенсії наших людей. І ми цього досягнемо. Досягнемо, через те, що ми дружні і єдині»¹³.

У квітні 1995 року на всенародному референдумі повноваження Президента Н.Назарбаєва було продовжено до 2000 року. На початку жовтня 1998 року парламент Казахстану прийняв поправки до Конституції, продовживши термін повноважень глави держави до 7 років і призначивши позачергові президентські вибори на січень наступного року. На виборах 10 січня 1999 р. Н.Назарбаєв здобув переконливу перемогу. За його кандидатуру віддали голоси 84,7 відсотка виборців, що взяли участь у голосуванні.

Вибори Президента Казахстану відбулися 3 грудня 2005 р. За чинного главу держави проголосувало понад 91 відсоток виборців. Явка становила 75,5 відсотка. Перемога на нинішніх виборах принесла Нурсултану Назарбаєву ще сім років повноважень.

Узбекистан здійснює зважені політичні й економічні перетворення. Як відомо, родоплемінна структура тут суттєво розмита і не відіграє особливої ролі. Важливого значення надається традиціям колишніх могутніх середньоазійських держав: Бухари, Коканду, Хорезму.

Іслам Карімов — політичний портрет. Народився Іслам Абдуганієвич у 1938 році у Самарканді у сім'ї незможного службовця. У 1961 році він стає інженером-конструктором Ташкентського авіаційного заводу, згодом — заступник голови, голова Держплану республіки. У 1989 році стає першим секретарем ЦК Компартії Узбекистану. 29 грудня 1991 року обирається Президентом Узбекистану. Іслам Карімов, який народився в Самарканді — одній із двох столиць Бухарської держави, визначив історію Бухари як базу. Підвалиною нової узбецької державності стало вчення бухарських мислителів — від грізного еміра Тимура до великого теолога Накшабанда. Іслам Карімов зазначив, що звертається до мудрості великого Тимура: заволодівши розумом людей, можна наказувати їм. У 1991 р. Іслам Карімов так відповів депутатам Верховної Ради Узбекистану на звинувачення його в диктаторських замашках: «У нашій республіці може бути або демократія, або порядок. Я обрав порядок». Основна заповідь президента: «На Сході владу не ділять»¹⁴.

За Конституцією (прийнята 8 грудня 1991 р., внесені зміни 28 грудня 1993 року) Узбекистан — суверенна демократична республіка. Президент Республіки Узбекистан є главою держави та виконавчої влади і водночас головою Кабінету Міністрів¹⁵. Іслам Карімов, якого в січні 2000 р. знову обрано Президентом Узбекистану, є послідовним прихильником світської держави. Референдум, що відбувся в країні на початку 2002 р., продовжив термін повноважень Президента Узбекистану з нинішніх п'яти до семи років. Президентські вибори, що відбулися 2007 року, підтвердили повноваження Іслама Карімова.

Сьогодні режим Іслама Карімова вважається одним із найбільш жорстоких у Центральній Азії. «Узбецьким Петром I» назвала І. Карімова казахська преса. Драматичні і трагічні події в узбецькому місті Андижані 13–15 травня 2005 р. підтверджують цей висновок. Озброєні заколотники захопили в'язницю, звільнили ув'язнених, а потім захопили міську держадміністрацію. Заколот було подавлено збройними силами з численними людськими жертвами (загинуло 173 чоловік, 265 — поранені). Європейський Союз ввів санкції проти Узбекистану, які підтримали США. У відповідь Узбекистан поставив вимогу перед США залишити військову базу, розташовану на його території¹⁶. Узбекистан відмовився від проведення незалежного розслідування цих подій.

Туркменським феноменом називають те, що нині відбувається в цій країні. Республіка Туркменістан має яскраво виражений племінний поділ: усього 30 племен, найбільших — п'ять. Племена мають чіткі ареали розміщення, «свої» землі. Відповідно з ними республіка розділена на п'ять великих областей — вelayятів.

Сапармурат Ніязов — політичний портрет. С. Ніязов — типовий вихованець партійної школи. Кар'єру партійного і державного діяча розпочав інструктором відділу ЦК Компартії Туркменістану. Згодом стає Головою

Ради Міністрів республіки, а незабаром першим секретарем ЦК Компартії Туркменістану¹⁷.

Першим Президентом Туркменістану Сапармурата Ніязова обрано в 1990 році. При цьому враховувався і той факт, що за своїм походженням Сапармурат Ніязов був із племені теке, з якого історично походили правителі країни. Свою легітимність Президент Туркменістану підтвердив після прийняття нової Конституції всенародними виборами в червні 1992 р. (за нього проголосувало 99,5 відсотка виборців) і на референдумі в січні 1994 р., який продовжив повноваження Президента ще на п'ять років, до 2002 р.

Відповідно до Конституції, Туркменістан — демократична, правова, світська держава, в якій державне правління здійснюється у формі президентської республіки. Туркменістан на підставі закону володіє статусом постійного нейтралітету¹⁸. У руках Туркменбаші зосереджена вся повнота влади. Він — Президент республіки, глава Кабінету Міністрів, керівник вищого органу представницької влади — Народної Ради Халк Маслахати, голова Ради Старійшин. Він же — верховний головнокомандувач у чині генерала армії, голова Ради оборони і національної безпеки, начальник цивільної оборони, голова єдиної в країні Демократичної партії.

По всій країні розпочалося будівництво пам'яток першому туркменському президенту, його іменем названо вулиці, міста і навіть канали. В центрі Ашхабада споруджено незвичайний пам'ятник — 12-метрова позолочена фігура, поставлена на 23-метровий постамент. Аналогів подібних пам'яток немає в історії Середньої Азії: ісламська релігія забороняла зображення людей. Сапармурат Ніязов створив звід правил, за якими повинен жити кожен туркмен. Книга названа «Рухнама» — «Духовна книга» — головна книга туркменського народу, книга — дороговказ. У чому феномен культури особи Туркменбаші? Відповідь, напевне, треба шукати в особливостях азійського менталітету: вождь може бути тільки один, а одноплемінники повинні беззаперечно визнавати його верховенство.

Парламент Туркменістану, «враховуючи звернення громадян і виконуючи волю народу», закріпив за Президентом нове ім'я — Сапармурат Туркменбаші (вождь усіх туркменів). У 2002 році Халк Маслахати (Народна Рада — до якої входять Президент, депутати меджлиса, члени уряду, глави адміністративних утворень) прийняла рішення оголосити Ніязова довічним Президентом, проте Ніязов заявив, що він керуватиме країною лише до 2007 р. У грудні 2006 року Сапармурат Ніязов помер. Президентом Туркменістану обрано в лютому 2007 року Гурансупа Бердимухамедова.

У Киргизькій Республіці, так само, як і в інших незалежних державах Центральної Азії, відбуваються складні політичні й економічні процеси. Згідно з Конституцією Киргизстан — суверенна, унітарна, демократична республіка, побудована на засадах правової, світської держави. Державна влада в країні ґрунтується на принципах верховенства влади народу, яку представляє і забезпечує всенародно обраний глава держави — Президент,

її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, а також поділу функцій загальнодержавної влади і місцевого самоврядування¹⁹.

Президентом Киргизстану 27 жовтня 1990 року обрано академіка Аскара Акаєва. На цей час з'ясувалося, що Аскар Акаєв є прямим нащадком одного з останніх киргизьких правителів хана Шабдана, тобто законним спадкоємцем престолу.

Аскар Акаєв — політичний портрет. Народився Аскар Акаєв 10 жовтня 1944 року в селі Кизил-Байрак на півночі Киргиз стану.

Син простих колгоспників закінчив із золотою медаллю школу і поступив до Ленінградського інституту точної механіки і оптики — один з авторитетних радянських вузів. У 1972 році захищає кандидатську дисертацію, а в 1980 році отримав науковий ступінь доктора технічних наук у Фрунзеньському політехнічному інституті і став завідувачем кафедри. У 1989 році — завідувач відділу науки та навчальних закладів ЦК Компартії Киргиз стану, а з 1989 року — президент Академії наук Киргизької РСР²⁰.

У грудні 1995 р. Аскара Акаєва на альтернативній основі повторно обрано Президентом Киргизстану, а в грудні 2000 р. Аскара Акаєва переобрано ще на один термін. На виборах у парламент Киргизстану, які відбулися 27 лютого і 13 березня 2005 р., обрано 71 депутата із 75. Серед обраних син і дочка Президента А. Акаєва. Опозиція звинуватила владу у фальсифікації виборів, вимагає відставки Аскара Акаєва і проведення повторних виборів до парламенту. У Бішкеку, Джелал-Абаді, Оші, в інших містах відбулися сутички опозиції і силових структур. У листопаді 2006 року парламент прийняв поправки до Основного Закону, як наслідок Киргизстан має парламентсько-президентську форму правління. Аскар Акаєв вивозить сім'ю з країни, а через два дні відрікається від влади. Президентом Киргизстану обирається Курманбек Бакієв²¹.

Таджикистан, який роздирають кланові й етнічні протиріччя, має корумповану економіку, де опозиція, підтримувана зарубіжними країнами, веде збройну боротьбу проти владних структур. Незважаючи на все це, у Таджикистані прагнуть розвивати конституційний процес. У листопаді 1994 року прийнято нову Конституцію Таджикистану. Відповідно до Основного Закону республіки право виступати від імені народу Таджикистану належить тільки Президенту і Меджліс Олі.

Президент Республіки Таджикистан є главою держави і виконавчої влади (уряду)²¹. Третім президентом країни (Першим президентом у листопаді 1990 р. був обраний Кахар Махкамов, другим наприкінці 1991 р. — Рахман Набієв, обидва очолювали таджицьку республіканську партійну організацію) наприкінці 1994 року обрано Емомалі Рахмонова, який до цього був Головою Верховної Ради Таджикистану. Опозиція відмовилася брати в них участь, стверджуючи, що ці вибори є дискримінаційними щодо опонентів режиму. У лютому 1995 р. відбулися вибори до парламенту, сформовано уряд.

Емомалі Рахмонов — політичний портрет. Біографія Емомалі Рахмонова не має яскравих компартійних досягнень, якими наділені Сапармурад Ніязов, Нурсултан Назарбаєв чи Іслам Карімов. Наприклад, серед життєвих етапів біографії Е. Рахмонова є робота електриком, продавцем, секретарем партійної організації радгоспу. У цей час його обирають депутатом Верховної Ради СРСР. У листопаді 1992 року Е. Рахмонова обирають головою Кулябського облвиконкому, тоді ж він стає Головою Верховної Ради Таджикистану. Боротьба з опозицією загострюється. Лише в червні 1997 року в Москві Е. Рахмонову вдається підписати з опозицією загальну Угоду про встановлення миру і національної згоди в Таджикистані²³.

У листопаді 1999 г. Президентом Таджикистану знову обрано на альтернативній основі на семирічний термін 47-річного Емомалі Рахмонова. За нього віддали голоси 97 відсотків тих, хто брав участь у виборах. 20 червня 2004 року за офіційними даними 97,9 відсотка тих, хто взяв участь у голосуванні на референдумі, підтримали внесення відповідних поправок до Конституції Таджикистану, які надають можливість Президенту Таджикистану Емомалі Рахмонову ще двічі висувати свою кандидатуру на президентських виборах і пробути на цій посаді в загальному підсумку понад 14 років. 6 листопада 2006 року Емомалі Рахманов був обраний на третій термін.

Як свідчить аналіз, країни Центральної Азії мають як спільні риси в політичному розвитку, так і специфіку, свої історичні, етнічні, демографічні, культурні, релігійні, місцеві, кастові особливості. В основі моделі суспільного устрою незалежних держав Центральної Азії, які виникли на пострадянському просторі, — збереження стародавніх і племінних традицій та поєднання їх із сучасними реаліями. У політичній сфері центральнійській країни проводять послідовний курс незалежності. Проглядається своєрідна тенденція становлення жорстких, які очолюють авторитарні лідери, режимів. Значні відхилення реального політичного життя від цивілізованих норм демократії постійно відзначають західні експерти.

Країни Закавказзя — Грузія, Азербайджан, Вірменія — проголосили незалежність і після розпаду Радянського Союзу увійшли до Співдружності незалежних держав. У суспільно-політичному устрої прагнуть розвивати модель незалежності своїх держав 1918–1920 рр.

У Грузії всенародно обраного Президента Звіада Гамсахурдія піддано вигнанню із застосуванням зброї, а посаду Президента скасовано. Згодом З. Гамсахурдія помер за загадкових обставин. Главою грузинської держави став називатися спікер парламенту. На цю посаду шляхом загальних виборів було обрано колишнього комуністичного лідера Грузії і колишнього міністра закордонних справ СРСР Едуарда Шеварднадзе.

Едуард Шеварднадзе — політичний портрет. Едуард Амвросійович Шеварднадзе народився в 1928 році у Грузії. Закінчив партійну школу, історичний факультет Кутаїського педагогічного інституту. З 1956 року

на комсомольській і партійній роботі. Міністр внутрішніх справ Грузії, з 1970 року — перший секретар Тбіліського міському партії. У 1972–1985 роках — перший секретар ЦК Компартії Грузії. З липня 1985 року — міністр закордонних справ Радянського Союзу, Член Політбюро ЦК КПРС²⁴. У 1991 році Е. Шеварднадзе повертається до Грузії.

Згідно з новою Конституцією у листопаді 1995 р. у Грузії відбулися вибори Президента і парламенту. Президентом Грузії став Едуард Шеварднадзе, за якого проголосувало 75 відсотків виборців. 9 квітня 2000 року Едуарда Шеварднадзе переобрано на посаду Президента Грузії терміном на п'ять років. Конституція Грузії прийнята 24 серпня 1994 року. За Конституцією Грузія — незалежна, єдина і неподільна держава. Формою політичного устрою є демократична республіка²⁵. Президент Грузії є главою грузинської держави і главою виконавчої влади. Президент Грузії управляє і здійснює внутрішню і зовнішню політику держави, забезпечує єдність і цілісність держави, а також діяльність державних органів відповідно до Конституції. Президент Грузії є вищим представником країни в зовнішніх відносинах.

У листопаді 2003 року відбулися вибори до Парламенту Грузії. Не без відома Едуарда Шеварднадзе, а скоріше за його згодою, результати виборів намагалися сфальсифікувати на користь пропрезидентських політичних сил. Глибока економічна криза, бездіяльність урядових структур, їх тотальна корумпованість і прагнення залишитися при владі шляхом фальсифікації виборів були використані опозиційними силами для тиску на Едуарда Шеварднадзе і змусили його достроково подати у відставку.

4 січня 2004 року відбулися вибори Президента Грузії. Ним, як і очікувалося, став 36-річний Михаїл Саакашвілі, за якого віддали голоси понад 98 відсотків виборців, які брали участь у голосуванні. На парламентських виборах, які відбулися 28 березня 2004 р., партія грузинського Президента Михаїл Саакашвілі «Національний рух — демократи» отримала 175 мандатів із 235 можливих.

На початку листопада 2007 року в Тбілісі та інших містах Грузії відбулися масові демонстрації. Їх учасники серед інших вимог вимагали відставки нинішнього Президента Грузії Саакашвілі. Для розгону демонстрантів поліція застосувала силові методи (водомети, слезозогонний газ). Президент ввів в країні надзвичайний стан, а потім оголосив про проведення дострокових президентських виборів 5 січня 2008 року²⁶.

5 січня 2008 року в результаті дострокових виборів Президента Грузії на другий термін обрано Михаїла Саакашвілі. Паралельно з виборами проводився плебісцит з двох питань: про вступ Грузії в НАТО (за вступ до Північного Альянсу проголосувало 72,5 відсотка виборців) і про термін парламентських виборів. Вибори в парламент Грузії, які пройшли в квітні ц.р., також засвідчили перевагу пропрезидентських сил²⁷. Перед новим главою держави постали надзвичайно складні завдання. В галузі внутрішньої політики — піднесення життєвого рівня громадян країни, створення нових

робочих місць, а також боротьба з корупцією. Надзвичайно складною залишається проблема збереження, а точніше відновлення, територіальної цілісності країни.

Зовнішньополітичним пріоритетом новий президент визначив інтеграцію в Європу. Балансування між північно-східним сусідом і далекою заокеанською державою — єдиний шанс досягти стабільності в країні. До цього слід додати загострення відносин з Росією. Наскільки успішно зможуть впоратися з цими надзвичайно складними проблемами новий Президент і його команда, покаже час.

Складна ситуація і в сусідньому Азербайджані. Протягом чотирьох років тут обрано трьох президентів країни. Перший — Аяз Муталібов, Президент проросійської орієнтації, в липні 1992 року відсторонений від влади. Другий — Абульфаз Ельчибей, президент прозахідної орієнтації — з червня 1993 року після відставки перебуває в рідному селі Келеки, що в горах Нахічевані. І третій — Гейдар Алієв, колишній перший секретар ЦК Компартії Азербайджану, член Політбюро ЦК КПРС.

Гейдар Алієв — політичний портрет. Народився 1923 року у місті Нахічевань у сім'ї простого робітника. Закінчив історичний факультет Азербайджанського університету. Тривалий час працював в органах внутрішніх справ і державної безпеки. В 1967–1969 роках Голова Комітету державної безпеки при Раді Міністрів республіки. З червня 1989 року — перший секретар ЦК Компартії республіки. Член Політбюро ЦК КПРС.

У 1990 році Гейдар Алієв повернувся з Москви в Нахічевань. Згодом Алієва обирають Головою Верховного Меджлісу Нахічеванської республіки. У червні 1993 року полковник Сурет Гусейнов вчинив збройний заколот, і в результаті тодішній Президент Азербайджану А. Ельчибей був відсторонений від влади. Влада перейшла до Г. Алієва, який тоді очолював парламент. У вересні 1993 року після референдуму, на якому було висловлено недовіру А. Ельчибею, 67-річного Гейдара Алієва обрали Президентом Азербайджану. Політична та економічна ситуація в країні виявилася надзвичайно складною. Перехід до нових відносин та інтеграція в світову економічну систему є основними напрямками діяльності Алієва. Політологи і журналісти інколи називали його «майстром влади». У відповідь Алієв посміхався і говорив, що є лише одне джерело влади — це народ²⁸.

Наприкінці 1995 року всенародним референдумом приймається нова Конституція країни. Главою Азербайджанської держави є Президент. Він представляє Азербайджанську державу всередині країни і у зовнішніх відносинах²⁹. 8 листопада 2000 року відбулися чергові вибори до Національних зборів — Міллі Меджліс Азербайджану.

Тодішній Президент Азербайджану Гейдар Алієв (повторно його обрано на цю посаду 18 жовтня 1998 року) заявив, що буде висувати свою кандидатуру на президентських виборах, які відбудуться 15 жовтня 2003 р. У зв'язку зі станом здоров'я Гейдар Алієв зняв свою кандидатуру. 15 жовтня 2003 року

Президентом Азербайджану обрано сина экс-президента Ільхама Алієва. Надзвичайний і Повноважний Посол Азербайджану в Україні Талят Алієв: «І якщо нинішнього нашого президента спочатку сприймали тільки як сина Гейдара Алієва, то зараз — як дуже шановного главу країни, мужнього і сильного політика, який зумів вивести державу на європейський рівень. В Європі Ільхама Алієва визнають як одного з кращих і найбільш успішних президентів»³⁰. Отже, Азербайджан став першою пострадянською державою, яка в рамках теоретично демократичного республіканського устрою поступово переросла в деякий прообраз спадкоємної монархії, на відміну від республік Центральної Азії, президенти яких досягли своїх повноважень шляхом референдуму.

У Республіці Вірменія так само, як і в інших країнах Закавказзя, відбуваються складні політичні і економічні процеси. Президенту країни Левону Тер-Петросяну небезпідставно дорікали за неспроможність вивести республіку із кризового стану. За таких умов у липні 1995 р. відбулися вибори до Національних зборів Вірменії та референдум за схваленням нової Конституції країни, яка визначає Вірменію як суверенну, демократичну, соціальну, правову державу. Державна влада здійснюється відповідно до Конституції і законів — на основі принципу розподілу законодавчої, виконавчої і судової влади³¹. Президент Республіки Вірменія забезпечує дотримання Конституції, нормальне функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади. На початку лютого 1998 року президент Вірменії Левон Тер-Петросян пішов у відставку.

Роберт Кочерян — політичний портрет. 30 квітня 1998 року Президентом Вірменії обрано 44-річного Роберта Кочеряна, Прем'єр-міністра країни. А ще раніше — Президента Нагірного Карабаху, яким він правив, як свідчать очевидці, залізною рукою. 19 лютого 2003 р. Президентом Вірменії повторно обрано Роберта Кочеряна, а 27 травня того самого року відбулися вибори до Національних зборів. Роберт Кочерян послідовно дотримується проросійської орієнтації.

Президентські вибори на яких главою держави обрано Роберта Кочеряна, неоднозначно сприйняті в країні. Опозиція тримає владу у постійному напруженні, стверджує, що результати президентських виборів були підтасовані, заявляє про своє прагнення повторити «грузинську революцію троянд».

Отже, трансформація політичних структур у державах Закавказзя триває складно, влада, її політичні лідери весь час відчувають тиск міжнародних конфліктів. Реальність виявилася такою, що міжнародні конфлікти потрясають колишні республіки Закавказзя. Існує спільна людська трагедія: президенти, парламенти, уряди не змогли запобігти братовбивчій війні. Кожна країна визначає свій, лише їй притаманний шлях розвитку: якщо Грузія й Азербайджан прагнуть дистанціюватись від Росії, то Вірменія має послідовну проросійську орієнтацію.

Найвпевненіше шляхом незалежності пішли країни Балтії — Литва, Латвія і Естонія, що наполегливо торують курс на повернення своїх держав у лоно європейської цивілізації. У країнах Балтії за основу суспільно-політичного устрою обрано західноєвропейську модель із розвиненим парламентаризмом і особливим наголосом на тому, що носієм державності є нація.

Першою у березні 1990 року проголосила незалежність Литва. Конституція Литовської Республіки прийнята на референдумі 25 жовтня 1992 року. Відповідно до Конституції, державна влада в Литві здійснюється Сеймом, Президентом Республіки і Урядом, Судом³².

Президент Республіки є керівником держави, представляє Литовську державу і виконує все, що ставиться йому в обов'язок Конституцією і законами. 25 жовтня 1992 р. на виборах до Сейму перемогла Демократична партія праці Литви, а 14 лютого 1993 р. Президентом Литви став лідер цієї партії Альгірдас Бразаускас.

На початку 1998 року президентом Литви обрано 72-річного Валдаса Адамкуса — людину, яка 40 років прожила у західному світі, має прогресивні погляди, незаангажоване уявлення про свободу і, головне, добре знає правила гри, що існують у цивілізованому світі. Громадяни Литви вперше на пострадянському просторі обрали главою держави емігранта. Президент Литви чітко визначив пріоритети зовнішньої політики країни — прагнення в НАТО і ЄС, піднесення іміджу держави, всебічний розвиток і зміцнення зв'язків з усіма сусідами, насамперед, з Польщею і Росією. Валдас Адамкус підтвердив необхідність збереження добросусідських відносин з Україною.

Дещо несподіваний, хоча напевне закономірний результат принесли президентські вибори в Литві, які відбулися на початку січня 2003 року. Президента Валдаса Адамкуса в другому турі виборів переміг колишній Прем'єр-міністр Литви і мер Вільнюса Роландас Паксас. За Паксаса проголосувало майже 55 відсотків виборців, за Адамкуса — 45 відсотків. Роландас Паксас — 46-річний лідер ліберально-демократичної партії, депутат Сейму, за освітою інженер. Після оголошення результатів виборів Валдас Адамкус визнав, що причиною його поразки став низький рівень життя в литовській провінції й значне соціальне розшарування серед громадян країни. Новий президент Литви Роландас Паксас заявив, що буде зберігати зовнішньополітичний курс Литви, яка за президентства Валдаса Адамкуса дістала запрошення стати членом НАТО та Європейського Союзу. Р. Паксас неодноразово заявляв про необхідність зміцнення зв'язків з Росією. Що стосується відносин з Україною, новий литовський Президент прагнув продовжувати лінію свого попередника.

Наприкінці 2003 року Сейм Литви заслухав висновок спеціальної комісії з приводу порушень Президентом Литви Роландасом Паксасом Конституції країни, його підозрюють у зв'язках з російською мафією, порушенні державної таємниці та незаконне втручання у процес приватизації. Раніше ці звинувачення були оприлюднені таємними службами

Литви. Висунуті звинувачення підтвердив Конституційний Суд. Депутати Сейму визнали Роланда Паксаса винним. Сам Паксас, виступаючи перед депутатами напередодні голосування, заявив, що не вважає себе винним: «Система мстить мені. Це вендета за мої зусилля в боротьбі з корупцією». Пізніше Р. Паксаса було виправдано. 29 червня 2004 року у другому турі президентських виборів Валдас Адамкус, змагаючись з депутатом Сейму першим Прем'єр-міністром пострадянської Литви Казимірою Прунскене, переміг з невеликим відривом — за нього проголосувало 52,2 відсотка виборців, за К. Прунскене — 47,8 відсотка.

У Латвії 4 травня 1990 року прийнято Декларацію про відновлення незалежності Латвійської республіки, яку країна здобула в 1918 року, Конституції 1922 року, яка визначала країну як незалежну демократичну республіку. Суверенна влада держави Латвії належить народу. Сейм складається зі ста народних представників, обирається терміном на три роки загальним, рівним, прямим, таємним і пропорційним голосуванням. Президент республіки обирається Сеймом терміном на три роки закритим голосуванням не менш як 51 голос членів Сейму. Президент республіки представляє державу в міжнародних відносинах, призначає латвійських і приймає іноземних дипломатичних представників³³.

Відповідно до Конституції, улітку 1993 р. обрано Сейм Латвії, Президентом — Гунтіса Улманіса (до речі, його дядько Карліс Улманіс був Президентом довоєнної Латвії, а після війни зазнав репресій). У червні 1996 року Гунтіса Улманіса Сейм переобрав Президентом Латвії на повторний термін.

Вайра Віке-Фрейберга — політичний портрет. 17 червня 1999 року Сейм Латвії 52 голосами із 100 обрав новим Президентом Латвії Вайру Віке-Фрейберга. У минулому — професор психології Монреальського університету 61-річна Вайра Віке-Фрейберга залишила Канаду і очолила Інститут Латвії. Президент Латвії Вайра Віке-Фрейберга в червні 2003 р. переобрана на другий чотирирічний термін. На засіданні латвійського Сейму за неї проголосувало 88 депутатів із 100. Президент країни користується неймовірно високою довірою населення (рейтинг популярності сягає 80 відсотків). У 2004 році Латвія, як і інші балтійські країни, ввійшла до НАТО і Європейського Союзу. У серпні 2007 року Президентом Латвії обрали Заглерса.

Естонія, як і інші країни Балтії, проголосила незалежність у 1990 р. відновила свою державність 1918 р. і рішуче стала на шлях політичних та економічних реформ, стратегію яких було визначено так: відрегулювати свої стосунки із Росією і повернутися обличчям до Заходу, не втрачаючи статусу транзитної держави.

Конституцію (Основний Закон) Естонської Республіки прийнято 28 червня 1992 року, за яким Естонія — самостійна і незалежна демократична держава, де носієм верховної влади є народ. Діяльність Державних Зборів, Президента Республіки, уряду республіки та судів здійснюється за принципом розподілу і збалансування влад³⁴. Президент республіки є главою

естонської держави, представляє країну в міжнародних відносинах, скликає Державні Збори і відкриває їх перше засідання, призначає кандидата на посаду Прем'єр-міністра.

Західні оглядачі називають Естонію відмінницею ринкових реформ. Естонія в економічній сфері не тільки відірвалася від ближніх сусідів, а й випередила більшість країн Східної Європи. Країна, неухильно дотримуючись теоретичних монетаристських схем, взяла курс на приватизацію, яка сягнула 85 відсотків.

Характеризуючи відносини Естонії та України з Росією, Президент Естонії Леннарт Мері свого часу заявив, що «в Україні лежить ключ не тільки до європейської безпеки, але й до демократичного розвитку Росії». І далі: «Стійкість України спроможна по-дружньому підштовхнути Росію до такого розвитку»³⁵.

Арнольд Рюйтель — політичний портрет. 21 вересня 2001 року Президентом Естонії став 74-річний Арнольд Рюйтель, ректор Естонської сільськогосподарської академії, відомий політичний і державний діяч країни. З 1983 по 1998 р. очолював естонський парламент. Один з авторів Декларації про незалежність Естонії. За його активної участі як глави держави Естонія є з 2004 р. членом НАТО й Європейського Союзу. Восени 2006 року Президентом Естонії обрано Томаса Хендрика Ільвеса. Виходець із США, він є досвідченим дипломатом: двічі очолював МЗС Естонії, був послом у США, Канаді та Мексиці³⁶. У червні 2008 року сейм Литви вніс доповнення до закону про збори, що забороняє використання нацистської свастики, радянського серпа і молота, радянської п'ятикутної червоної зірки, а також виконання гімнів нацистської Німеччини, СРСР і Литовської РСР³⁷.

Таким чином, найбільш послідовну і зважену політику незалежності від Росії, не доводячи взаємовідносини до конфліктних, проводять країни Балтії, чітко орієнтуючись на входження (що було і здійснено в 2004 р.) в Європейський Союз і Північноатлантичний альянс. Владні структури цих країн успішно втілюють демократичні методи управління. Вирішальною мірою цьому сприяє те, що главами цих держав є збагачені європейським і вітчизняним досвідом політики, які дістали беззастережну підтримку своїх громадян.

2. Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної та Східної Європи

Суспільні зміни, які почалися на рубежі 80–90-х років ХХ ст. у регіоні Центральної та Східної Європи, стали підсумком циклу історичного розвитку, що завершився, — невдалої спроби форсування переходу від капіталізму до соціалізму без урахування багатоманітності

і поліваріантності об'єктивних процесів. Метою політичної трансформації, що розгорнулася в країнах Центральної і Східної Європи, був демонтаж авторитарних режимів і утвердження в цих державах демократичних політичних систем. Поряд з цим постало завдання здійснити перехід від централізованого планування та управління економікою до ринкових відносин.

Парламентські республіки

Республіка Албанія одна з найменших та, напевне, й відсталіших з колишніх соціалістичних країн цього регіону³⁸.

У 1985 році після смерті Енвера Ходжі — лідера Албанської партії праці, яку він очолював понад 40 років, його наступником став 60-річний Раміз Алія. Західні журналісти охрестили Р. Алію «албанським Горбачовим». Албанія в травні 1990 р. покінула з авторитарно-тоталітарним режимом. Ще в січні цього року складний економічний стан країни примусив владні структури провести народногосподарські реформи, ввести ринкові відносини. В галузі зовнішньої політики почався відхід від самоізоляції: поступово було відновлено відносини з іншими східноєвропейськими країнами. 31 березня 1991 року в Албанії відбулися перші вільні парламентські вибори. Албанська партія праці отримала в Народних зборах 169 місць із 250, а Демократична партія Албанії, яку очолив професор Тиранського університету Салі Беріша, — 75 місць. Раміз Алія був знову обраний Президентом Албанії, при цьому він відмовився від посади першого секретаря ЦК АПП, а остання в червні 1991 року була перейменована в Албанську соціалістичну партію. Албанську соціалістичну партію і уряд країни очолив Фатос Нато.

Економічна і політична ситуація в країні тим часом погіршувалася. Почалися голодні бунти. Уряд Фатоса Нано пішов у відставку. На дострокових парламентських виборах, які відбулися 22 березня 1992 року, Демократична партія Албанії, отримала 92 місця із 140 в парламенті, соціалісти — 38 мандатів. 9 квітня 1992 р. пост президента зайняв лідер демократів Салі Беріша. Уряд очолив Олександр Мексі — один із засновників і лідерів ДПА. У травні 1996 р. в Албанії відбулися чергові вибори до парламенту. Албанські соціалісти звинуватили правлячу Демократичну партію, яка отримала більшість депутатських мандатів, у фальсифікації виборів.

Конфлікт, який виник в Албанії на початку 1997 року внаслідок краху фінансових трастів — «пірамід» і обману сотень тисяч вкладників, поставив цю країну на межу громадянської війни. Президент Албанії Салі Беріша ввів надзвичайний стан, проте лише прибуття 5-тисячного міжнародного миротворчого контингенту дозволило нормалізувати ситуацію. Уряд Олександра Мексі пішов у відставку. Улітку 1997 року проведено дострокові парламентські і президентські вибори. Соціалісти отримали 100, а разом із партнерами по коаліції 117 місць в парламенті із 155. Президентом

Албанії було обрано Реджепа Майдані — лідера АСП, прем'єр-міністром став Фатос Нано.

Фатос Нано — політичний портрет. Один з найвідоміших і найпопулярніших політичних діячів постсоціалістичної Албанії. Народився 1952 року. Походженням із сім'ї партійних функціонерів, економіст за освітою. Працював в Інституті марксизму-ленізму, викладав. Член Албанської партії праці. На початку 1990 року ввійшов в Уряд, а наприкінці лютого 1991 року став прем'єр-міністром. У червні 1991 року АПП перетворилася в Албанську соціалістичну партію, Ф. Нано став її першим головою. Коли після парламентських виборів до влади прийшов Салі Беріша, Ф. Нано був звинувачений у перевищенні службових обов'язків, і весною 1994 його присудили до 12 років ув'язнення, відсидів чотири роки, продовжуючи обіймати посаду голови АСП. Після амністії знову стає Прем'єр-міністром, але після нових антиурядових заворушень у вересні 1998 року іде у відставку з обох посад. Проте в жовтні 1998 року з'їзд Албанської соціалістичної партії знову обирає його лідером партії³⁹.

22 листопада 1998 року прийнято Конституцію Албанії. За формою державного устрою Албанія — унітарна держава, а за формою державного правління — парламентська республіка. Законодавчим органом є Народні збори у складі 155 депутатів. 115 обираються в одномандатних округах і 40 — шляхом пропорційного представництва терміном на 4 роки. Президент країни обирається терміном на 5 років Народними зборами. Парламентські вибори влітку 2001 р. принесли перемогу соціалістам, які отримали більшість місць у парламенті. Кабінет Міністрів очолив Ілір Мета. 24 червня 2002 року за згоди обох основних політичних сил — правлячої Соціалістичної і опозиційної Демократичної партій Президентом Албанії обрано Альфреда Мойсю. Президент не представляє жодну з цих сил. 21 липня 2007 р. на п'ятирічний термін Президентом Албанії обрано Баміра Топі — кандидата від Демократичної партії Албанії. За Б.Толі свої голоси віддали 85 депутатів із 140 присутніх.

Таким чином, уроки політичної трансформації в Албанії з кінця 80-х рр. ХХ ст. загалом показують, що навіть у країні з традиційним тягарем політичного екстремізму шляхом послідовного розвитку політичних інститутів у кінцевому підсумку неминуче переважить механізм демократичного розв'язання суспільних суперечностей. Реформування національної економіки залишається для Албанії найважливішим завданням.

На початку ХХ століття відомий угорський письменник С. Аді назвав Угорщину «межевою країною», землею, яка коливається між Заходом і Сходом. Події кінця 80 — початку 90-х років переконливо підтвердили цю тенденцію. Після зміни суспільно-політичного устрою Угорщина стрімко переорієнтувалася на Захід, але з початку 1993 р., коли антирадянська істерія вгамувалась і на передній план виступили економічні проблеми, стався відповідний поворот убік Сходу. У 1989 р. за ініціативи соціалістичного

керівництва країни Угорська народна республіка була перейменована в Угорську Республіку.

Корінні зміни внесені в Конституцію 23 жовтня 1989 року визначили для Угорщини парламентську форму правління⁴⁰. В ході трансформації в Угорщині склалася нова система політичної влади — парламентська республіка на чолі з Президентом, але за домінуючої ролі Прем'єр-міністра.

За новою Конституцією вищим органом державної влади та представницьким органом народу Республіки Угорщини є Національна Асамблея, яка обирається кожні чотири роки і представляє собою однопалатний парламент із 386 депутатів. Главою держави є Президент Республіки, який обирається Національною Асамблеєю терміном на чотири роки з правом повторного переобрання і є виразником єдності нації та гарантом демократичного функціонування державних органів. Прем'єр-міністр обирається Національною Асамблеєю за пропозицією Президента Республіки. Міністри призначаються та звільняються Президентом Республіки за рекомендацією Прем'єр-міністра. Прем'єр-міністр керує засіданнями уряду та забезпечує виконання його постанов і рішень. Судочинство здійснюється Верховним Судом, столичним судом, а також місцевими судами. Конституційний Суд стежить за конституційністю законів і виконує інші завдання, передбачені законом.

В Угорщині сформувалася багатопартійна система. Після виборів парламенту в 1990 р. було сформовано коаліційний правоконсервативний уряд із представників партії християнсько-демократичної орієнтації. Прем'єр-міністром став лідер Угорського демократичного форуму, колишній дисидент, літератор Йожеф Антал, якого після його смерті в 1993 р. змінив Петер Барош, міністр цього уряду. Першим Президентом Угорщини постсоціалістичної епохи був обраний Арпад Гьонц, лідер Союзу вільних демократів. Він два терміни поспіль з 3 серпня 1990 року по 4 серпня 2000 року виконував свої обов'язки.

Арпад Гьонц — політичний портрет. Народився в 1922 році, має юридичну освіту. У 1957 році за участь у революції 1956 року засуджений до позитивного ув'язнення. У 1963 році амністований. У 1980–1990 роках займається письменницькою і перекладацькою діяльністю. У 1988–1990 роках — голова, з 1990 року почесний голова Спільки письменників Угорщини. У травні — вересні 1990 року — депутат парламенту, в травні — серпні — голова Національної Асамблеї, а з серпня — Президент Угорської Республіки. На думку більшості дослідників новітньої історії Угорщини, саме постать Гьонца, його особистий авторитет та риси характеру значною мірою сприяли перетворенню посади президента Угорщини на серйозний політичний чинник як у країні, так і стосовно формування позитивного іміджу держави за кордоном. В умовах серйозного конституційного обмеження самостійності дій в політичній площині Арпад Гьонц за десять років перебування на посту президента Угорщини зумів відшукати можливості для

формування угорського зразка «британського монарха», котрий владарює, але не править⁴¹.

На парламентських виборах у травні 1994 р. Угорська соціалістична партія отримала 209 мандатів (із 386), Спілька вільних демократів — 70, Угорський демократичний форум — лише 37. Одна з причин, крім тих, про які сказано вище, що зумовили поразку Угорського демократичного форуму, — загальне невдоволення здійсненням урядом програми національного відродження, зокрема перерозподілом суспільної власності, який проводився у двох напрямках: реституції і приватизації. Особливе невдоволення спричинив перехід власності в руки західних підприємців. І реституція, і приватизація супроводжувалися стрімким зростанням безробіття, соціальним розшаруванням, втратою впевненості у завтрашньому дні, розгулом злочинності.

У липні 1994 р. Президент Угорщини Арпад Гьонц доручив лідеру Угорської соціалістичної партії Дьюлі Хорну, економісту за фахом, дипломату за досвідом роботи, сформувати новий уряд. Наприкінці 80-х років Дьюла Хорн відіграв помітну роль у реформуванні партії, членом Центрального комітету якої він був. Він є одним із творців Угорської соціалістичної партії, яка увійшла до складу Соціалістичного інтернаціоналу, виступив за вихід Угорщини із Варшавського договору і вступ до НАТО. Новостворений уряд стикнувся зі складними економічними проблемами. Уряду Д. Хорна відразу довелося розв'язувати дві проблеми: зміцнення фінансів держави і поліпшення соціального стану незахищених верств населення. Новим урядом було визначено пріоритетні напрями реформування економіки: модернізація і реструктуризація економіки як засіб досягнення економічного зростання і зниження на цій основі безробіття; виправлення зовнішнього і внутрішнього балансу і приборкання інфляції; зниження соціальної напруженості і передача соціальної політики у відання органів місцевого самоврядування.

У лютому 2005 р. Прем'єр-міністр Угорщини Ференц Дюрчань відвідав Україну з офіційним візитом. Ференц Дюрчань: «Треба сказати, що Україна важлива з точки зору безпеки всього європейського регіону. Між нами є взаємоважливі економічні питання. Ми повинні навчитися разом розвивати регіон. Є у нас також питання, пов'язані з національними меншинами, і вони завжди важливі. Актуальні для обох сторін і питання, пов'язані з наукою і культурою. Для України Угорщина — це шлях в Європу. Для Угорщини Україна — шлях до Росії та інших пострадянських країн»⁴². У квітні 2006 року Угорська соціалістична партія здобула переконливу перемогу на парламентських виборах. Угорські соціалісти разом із партнерами по коаліції вільними демократами отримали 210 місць у парламенті із 386. Уряд очолив лідер соціалістів Ференц Дюрчань.

У жовтні 2006 року Уряд Ференца Дюрчані опинився в кризовій ситуації⁴³. Приводом послужило його зізнання в тому, що в період парламентської

виборчої кампанії подавалися неправдиві дані про стан угорської економіки. Опозиція і її лідер Віктор Орбан очолили рух за відставку чинного Прем'єр-міністра. Президент Угорщини Ласло Шайом заявив на телебаченні, що Ф. Дюрчань «не заслуговує на пост прем'єра». Парламент, в якому соціалісти разом із вільними демократами мають 210 місць, висловив довіру уряду і схвалив його програму радикальних економічних і соціальних реформ. У березні 1999 р. Угорщина вступила до НАТО, у травні 2004 р. стала членом Європейського Союзу.

Ще в листопаді 1945 р. відомий політичний діяч Іштван Бібо зазначав, що угорська демократія потерпає від кризи через те, що її мучить подвійний страх: вона відчуває страх перед пролетарською диктатурою і перед реакцією. Справжній шлях демократії пролягає між цими двома екстремами. Це — шлях спокійної і стабільної реформаторської політики⁴⁴. Як свідчить аналіз, політичні сили Угорщини, що прийшли нині до влади, прагнуть реалізувати саме такий підхід.

Чехія — парламентська республіка. Згідно з Конституцією, прийнятою у грудні 1992 р., законодавча влада у Чеській Республіці належить парламенту. Парламент складається з двох палат — Палати представників, куди строком на 4 роки за пропорційною системою обираються 200 депутатів, та Сенату, куди входить 81 сенатор, які обираються за мажоритарною системою терміном на 6 років. Одна третина сенаторів переобирається кожні 2 роки. Президент Республіки є главою держави і обирається парламентом терміном на 5 років. Президент країни призначає Прем'єр-міністра та за поданням останнього — членів уряду. Судова влада здійснюється незалежними судами від імені республіки. Конституційний Суд є судовим органом захисту конституційності. Суд складається із 15 суддів, які призначаються Президентом за згодою сенату терміном на 10 років⁴⁵. З січня 2000 р. на основі прийнятого у 1997 р. закону в Чехії введено новий адміністративний поділ: замість 8 областей засновано 14 країв, а також самостійний край — столиця Прага. В 14 країв входять 6242 общини. Кожен із новостворених країв має свій представницький орган у складі 45–64 осіб. На чолі краю — рада (9–11 осіб), яка обирає керівника місцевого самоуправління — гетьмана. В общинах обираються місцеві ради і старости.

На політичній арені сучасної Чехії тривалий час вирізнялися дві постаті: Вацлав Гавел — Президент Чехії і Вацлав Клаус — Прем'єр-міністр країни. Вацлав Клаус сповідує тетчеризм, а сама «залізна леді» свого часу сказала: «Це щастя для Чехословаччини, що у неї є Вацлав Клаус, кращий у Європі міністр фінансів»⁴⁶. У жовтні 1990 р. Вацлава Клауса було обрано лідером Громадянського форуму, а через рік — Прем'єр-міністром Чехословаччини.

Вважається, що Чехія серед країн Центральної і Східної Європи найбільш послідовно й комплексно проводить економічні ринкові реформи, основою яких є консервативно-ліберальні ідеї. Суттєво: у стратегії

економічних перетворень виходили із того, що реформа — не академічне питання, а проблема політична, і вкрай важливо завоювати для її розв'язання достатню політичну підтримку. З цією метою необхідно, по-перше, зробити все, щоб населення максимально підтримало процес приватизації, було зацікавлене в ній; по-друге, приватизувати майно треба швидко, спиратися на власні рішучість, сили і ресурси, не чекати допомоги з-за кордону. Вацлав Клаус наголошував: «Ми знаємо, що наші проблеми ми маємо самі розв'язувати і не повинні чекати, що наші сусіди за нас це зроблять»⁴⁷. При цьому Вацлав Клаус чудово усвідомлював, що повсякденне життя для більшості чехів і далі залишається боротьбою за існування, а плодами перемін поки що насолоджується досить тонкий, хоча і відчутний прошарок суспільства.

Результати парламентських виборів, які відбулися в Чехії наприкінці травня — на початку червня 1996 р., стали дещо несподіваними. Правочентристський блок Вацлава Клауса отримав 99 мандатів із 200, йому не вистачило 2 мандатів, аби здобути парламентську більшість. Відчутну перемогу здобули соціал-демократи (26 відсотків виборців) і комуністи (10,5 відсотків). Після тривалих переговорів уряд було сформовано на чолі з Вацлавом Клаусом. Програма нового уряду підтвердила курс на ринкові реформи з одночасним посиленням соціальної підтримки населення.

Дострокові вибори у Палату представників Чехії, які відбулися влітку 1998 р., привели до політичного компромісу: лідер соціал-демократів Мілош Земан очолив уряд, а Громадянсько-демократичній партії дісталися перші пости в обох палатах. Як передбачали чеські аналітики, в країні зберігається попередній економічний і політичний курс.

Про підтримку громадянами Чехії цього курсу засвідчили вибори до парламенту, які відбулися в червні 2002 р. і принесли перемогу соціал-демократам. Уряд очолив лідер соціал-демократів Володимир Шпідла (віце-прем'єр в уряді Мілоша Земана). На початку 2003 р. Чехія була в тривожному очікуванні президентських виборів, оскільки Вацлав Гавел не міг обиратися за Конституцією на третій термін, проте залишився найпопулярнішим політиком у країні.

Вацлав Гавел — політичний портрет. Останню чверть історії Чехословаччини, а потім десятирічну історію Чехії неможливо уявити без фігури Вацлава Гавела. Одне із головних переконань Гавела — несприйняття ідеї комунізму і соціалізму, причому тотальне, яке піднесло Гавела на вершини політики і суспільної думки свого часу⁴⁸. Гавели — сім'я в минулому багата, походять із Північної Чехії; представники цього роду, старовинного і шанованого, користувались загальнонаціональною популярністю. Батько Гавела — Вацлав Гавел — відомий архітектор. У 1981 році Вацлав закінчив неповну середню школу, вечірню гімназію, працював лаборантом. З 1957 по 1959 рік служив в армії, після повернення став робочим сцени в театрі «АБЦ». В театрі «На забрадлі» В. Гавел пропрацював вісім

років — до 1965 р., тут написав найбільш відомі п'єси. Зрештою, вступив до Театральної академії і закінчив її з червоним дипломом. У 70-х роках В. Гавел у своїх публікаціях, п'єсах висловлює, як зазначала влада, «абсолютно чужі соціалізму ідеї». У другій половині 70-х років В. Гавел формується як професійний політик, один із авторів «Хартії-77» — відверто антисоціалістичного документа. В цей період двічі побував у в'язниці, останній раз з жовтня 1977 р. до листопада 1978 року. У листопаді 1989 р. після початку «оксамитової» революції В. Гавел створює Громадянський форум.

29 грудня 1989 р. Федеральні збори Чехословаччини обирають Вацлава Гавела Президентом країни. В перший день 1990 року В. Гавел звернувся до співгромадян: країна в кризі — економічній, соціальній, освітній і екологічній. Вихід бачився через очищення моральної атмосфери, а також зверненні до ідеї формування громадянського суспільства. У галузі зовнішньої політики В. Гавел узяв на себе місію зміцнювати авторитет країни у світі, демонструвати взаєморозуміння, терпимість і миролюбство. Ініціативу в економічній політиці Президент віддав Вацлаву Клаусу. Вацлав Гавел не зміг зберегти єдину державу чехів і словаків, яка розпалась. 26 січня 1993 року В. Гавел був обраний Президентом Чехії. У сфері зовнішньої політики В. Гавел послідовно дотримувався європейської і євроатлантичної інтеграції (виправдовував натівські бомбардування території Югославії у 1999 р.), недружньої політики стосовно Росії. 20 січня 1998 року В. Гавел був переобраний на другий термін як Президент Чеської Республіки. Без сумніву, Вацлав Гавел ввійде в історію Чехословаччини і Центральної Європи, і ввійде з іменем руйнівника комунізму. Але проникливі історики виявлять: справа творення в Чехії багато в чому відбувалося без нього.

У березні 2003 р. внаслідок третього туру повторних президентських виборів у парламенті країни Президентом Чехії було обрано Вацлава Клауса⁴⁹.

Він переобраний на цю посаду 15 лютого 2008 року більшістю голосів парламентарів і сенаторів⁵⁰. Під час президентства Вацлава Клауса помітно покращились економічні і культурні взаємовідносини в міжнародній сфері.

Коли йдеться про трансформацію політичних і економічних структур Словаччини, роль політичних лідерів у цих процесах, важливо враховувати геополітичну особливість цієї країни.

Згідно з Конституцією, прийнятою парламентом 1 вересня 1992 р., єдиним законодавчим органом країни є Національна Рада Словацької Республіки. Вона яка обирається на чотири роки у складі 150 депутатів. Главою держави Словацької Республіки є Президент, який обирався до травня 1999 р. Національною Радою таємним голосуванням на 5 років. Президент призначає главу уряду, останній формує уряд. Дотримання владними структурами конституційних норм контролюється Конституційним Судом, члени якого за поданням Президента затверджуються Національною Радою⁵¹.

Владімір Мечіар оголосив себе прихильником послідовних, розрахованих на тривалий період ринкових реформ. Особисте кредо: «Я за приватизацію,

але послідовну, протягом кількох років, поки не визріють умови»⁵². У політичній сфері визнано невинуватим прагнення застосовувати авторитарні методи керівництва. Більш перспективними бачаться компетентність, політичний реалізм і прагматизм у державному управлінні, тобто дотримання тих принципів, за відсутність яких урядові дорікали.

Прихід до влади політичних партій правого спрямування створили сприятливі соціально-економічні й політичні умови для того, щоб Словаччина вже в 2004 р. стала членом не тільки НАТО, а й Європейського Союзу⁵³.

Президентсько-парламентські республіки

У Республіці Болгарія цьому «останньому вагоні соціалістичного потягу», колишні політичні структури були зламани зусиллям кіл, які належали до правлячої еліти і підтримували лідерів опозиції за допомогою масових мітингів і демонстрацій.

Відповідно до Конституції, Болгарія — республіка з парламентським правлінням⁵⁴.

Георгій Пирванов — політичний портрет. Георгія Пирванова (народився 1957 р.) називають крайньо правим політиком у рядах лівих, найурівноваженішим, досить обережним, сучасно мислячим, що має менталітет наукового співробітника, він — доктор історичних наук. Обраний президентом Республіки Болгарія на виборах у листопаді 2001 р. Вступив на посаду 22 січня 2002 р.⁵⁵

Болгарський Президент пройшов шлях партійного функціонера і з 1996 р. очолив Вищу раду Болгарської соціалістичної партії. Проводить активну зовнішню і внутрішню політику. Говорячи про розвиток Болгарії у 2002 р., Г. Пирванов особливо виокремив її успіхи на міжнародній арені: запрошення вступити в члени НАТО і успішні переговори з Європейським Союзом. За словами Президента, «Болгарія вступає в клуб західних держав, але не повинна триматись як бідний родич».

До однієї з найгостріших проблем, які стоять перед Болгарією, президент відносить тероризм. Військові дії на території колишньої Югославії створили поживний ґрунт для активізації тероризму в Південно-Східній Європі. Болгарія повинна стати складовою глобальної коаліції проти тероризму, що цілком відповідає її національним інтересам.

Останнім часом обговорюється необхідність внесення змін до Конституції. Г. Пирванов вважає, що майбутні зміни Конституції не повинні піддати ревізії їх дух як стабільної європейської Конституції, яка є хорошою основою для розвитку демократичного процесу. Проте вступ країни в НАТО і ЄС зробить необхідними деякі поправки до Основного Закону. Визначення натівських військ як союзницьких позбавить необхідності проводити щоразу парламентські засідання з приводу переміщення цих військ через болгарську територію.

У червні 2005 р. в Болгарії відбулися чергові вибори до Народних Зборів. Лише в серпні після двомісячної політичної кризи парламент затвердив склад лівоцентристського уряду на чолі з лідером Соціалістичної партії Сергієм Станишевим. До коаліції увійшли Соціалістична партія (82 депутатських місця), колишня правляча центристська партія Симеона Сакс-Кобургського (53 депутатських місця) і Рух за права і свободи, який підтримують в основному етнічні турки (34 депутатських місця). Разом вони мають 169 із 240 місць. У жовтні 2006 р. Георгія Пирванова вдруге обирають Президентом Болгарії. Саме йому ставлять у заслугу входження Болгарії до НАТО та Європейського Союзу.

Республіка Польща — держава, яка стала на шлях зміни суспільного устрою, маючи тривалу історію опозиції до тоталітаризму. Крах соціалістичної влади у Польщі започаткував падіння влади комуністів і в інших країнах Центральної та Східної Європи. На ці процеси помітний вплив справив глава римської католицької церкви папа Іоанн Павло II. Зміна існуючого ладу в 1989 р. здійснювалася мирними засобами. Вирішальну роль тут відіграв «круглий стіл», де було досягнуто компромісу між різними політичними силами, визначено стратегічні цілі — будівництво правої демократичної держави і перехід до ринкової реформи.

Конституція Республіки Польща затверджена 2 квітня 1997 р. Нова Конституція обмежила президентські повноваження, розширила прерогативи Конституційного суду і підтвердила двопалатний парламент. Відповідно до Конституції Польщі визначено відносини між законодавчою, виконавчою і судовою владою. Законодавчу владу здійснюють Сейм і Сенат, виконавчу владу — Президент Республіки Польща і Рада Міністрів, а судову владу — суди і трибунали. Територіальне самоуправління виконує публічні завдання, незакріплені Конституцією чи законами за органами інших публічних влад. Основною одиницею територіального самоуправління є община (gmina)⁵⁶.

Александр Квасневський — політичний портрет. Час вимагає свого героя, який найбільш повно відповідав би його потребам⁵⁷.

Александр Квасневський народився в 1954 році. В середині 80-х років стає наймолодшим міністром у польському уряді.

У січні 1991 р. XI з'їзд ПОРП прийняв рішення про припинення діяльності партії. В той же день (27 січня) була створена партія, яка отримала назву Соціал-демократія Республіки Польща. Лідером нової партії став Александр Квасневський.

Нова польська Конституція 1997 р. обмежила права як парламенту, так і Президента. Проте роль Президента достатньо вагома: він є головнокомандувач, висуває кандидатуру прем'єр-міністра, бере участь у формуванні уряду, користується правом вето стосовно законів, які приймає парламент.

Александр Квасневський рішучий прихильник громадянського суспільства як передумови створення демократичної держави, проте розуміє, що

Польща поки що на початку цього процесу. Головною проблемою є політичне виховання населення в контексті поваги права, пробудження громадянської активності, створення демократичних механізмів рівногав і контролю.

Вступ Польщі в Північноатлантичний Союз і Європейський Союз А. Квасневський розглядає як безсумнівні успіхи періоду свого президентства. А. Квасневський вважає також, що ставши Президентом, він зробив регіональне співробітництво пріоритетним напрямом своєї діяльності. Німеччина нині є основним економічним партнером Польщі. Нові взаємовідносини, поки і не без труднощів вибудовуються з Росією. Особлива роль у польській зовнішній політиці належить Чехії, Словаччії, Україні, Литві і Білорусі.

Останнє десятиріччя ХХ ст. стало для Польщі часом серйозних потрясінь і глибоких змін. Александер Квасневський став одним із тих, хто очолив Польську державу в цей відповідальний період, двічі переміг на президентських виборах своїх суперників, причому, якщо перемога 1995 р. була важкою і майже половина виборців не підтримали його, то вибори 2000 р. показали, що А. Квасневський дійсно «Президент всіх поляків».

Багатовікова історія українсько-польського сусідства знає чимало зворушливих прикладів дружби, взаємодопомоги і співробітництва. Однак ця історія містить і трагічні сторінки, є історією «тяжкого братерства» — так названо документальний фільм, створений у Польщі під патронатом Александра Квасневського. У травні 1997 р. Президентами України та Польщі підписана спільна заява «До злагоди і єднання», у якій дано оцінку складним періодам історії двох народів. Ідеться, насамперед, про так звану операцію «Вісла» після війни, у ході якої 150 тисяч українців було переселено з місць компактного проживання. Своєю чергою українські націоналісти в той час піддали репресіям польське населення на Волині та в Галиччині. Значення підписаної заяви А. Квасневський оцінив так: «Глибоко людяна формула — вибачаємо і просимо вибачення» — має сенс навіть тоді, коли над кимось не тяжіє безпосередня відповідальність за те, що відбувалось у минулому»⁵⁸.

23 жовтня 2005 р. Президентом Польщі обрано Леха Качинського, одного із лідерів партії «Право і солідарність». Лех Качинський отримав 54,46 відсотка голосів виборців, його ж суперник Дональд Туск, лідер партії «Громадянська платформа» — 45,53 відсотка голосів.

У липні 2006 року після відставки Казимира Марцинкевича прем'єр-міністром Республіки Польща польський парламент затвердив радника і брата-близнюка Президента Польщі Ярослава Качинського.

Слідом за Угорщиною наприкінці вересня 2006 р. вступила в політичну кризу Польща⁵⁹. Відправка у відставку Анджея Леппера — лідера «Самооборони» автоматично означала розвал урядової коаліції, яка складається із урядової партії «Право і справедливість» і «Самооборони».

6 вересня 2007 р. Сейм Польщі проголосував за припинення своїх повноважень. Позачергові парламентські вибори принесли перемогу опозиційній партії «Громадянська платформа», за яку проголосувало понад 70 відсотків виборців, що взяли участь у голосуванні. Призначений Прем'єр-міністром Польщі Дональд Туск заявив, що одним із пріоритетів нової влади буде відродження іміджу Польщі на міжнародній арені, зокрема, відновлення добросусідських відносин з Німеччиною і Росією, домагання виводу польських військових з Іраку наприкінці 2008 р. і перегляду умов розміщення в країні компонентів ПРО в США⁶⁰.

У Румунії зміна суспільного ладу характеризувалася надзвичайною жорстокістю. Лідера партії і держави та його дружину було знищено фізично⁶¹.

У Румунії зміна тоталітарного режиму супроводжувалася жорстокою політичною боротьбою.

У червні 1997 р. Президентами України і Румунії підписано міждержавний договір про дружбу, співробітництво і добросусідство. Переговори про його підписання велися майже п'ять років. Віднині Україна і Румунія відмовляються від взаємних територіальних претензій і підтверджують суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність своїх кордонів. Згідно з договором Північна Буковина і острів Зміїний на Чорному морі назавжди залишаються у складі України. Про розмежування шельфа Київ і Бухарест збираються домовитися протягом наступних років.

У листопаді 2000 р. у Румунії відбулися чергові президентські і парламентські вибори. Соціал-демократична партія Румунії (Соціал-демократична партія є правлячим політичним блоком, утвореним 16 червня 2000 р. внаслідок злиття цієї партії з Партією соціальної демократії), партія «Велика Румунія» (до речі, наявність такої партії свідчить про те, що політичну еліту країни не покидає ця ідея, що є тривожним сигналом для України) отримали більшість місць у парламенті. Президентом країни обрано Іона Іллієску.

Іон Іллієску — політичний портрет. Іон Іллієску — представник інтелектуальної еліти Румунської комуністичної партії. У 1955 році закінчив Московський технічний вищий навчальний заклад, працював інженером-енергетиком у дослідному інституті. З 1967 по 1971 рік — Міністр з проблем молоді. В цей час був обраний секретарем ЦК РКП. Через ідеологічні розходження з Ніколае Чаушеску був звільнений з цієї посади⁶².

Напередодні грудневих подій 1989 року обіймав посаду директора Технічного видавництва. Очолив Фронт національного порятунку як орган влади, який взяв відповідальність за стан справ у країні. Автор «Звернення до країни Ради Фронту національного порятунку». Філіали Фронту контролювали всю країну, всі центри влади.

У цей період Іон Іллієску стає харизматичною фігурою, що виражає загальнонаціональну потребу вивести країну з економічного тупика і культурного застою, покінчити з поліцейськими методами управління державою.

У травні 1990 року Іон Іллієску обирається Президентом Румунії, переобирається на цю посаду в 1992 році. В цьому ж році І. Іллієску на базі Фронту національного порятунку (його демократичної частини) утворює Партію соціальної демократії Румунії. У 1996 році Іон Іллієску програв президентські вибори представнику партії праволіберального гатунку — Демократична конвенція Румунії — Емілю КонстантINESКУ. Президентські і парламентські вибори 2000 року привели до влади Партію соціалістичної демократії Румунії, яка повернулася на арену політичного життя як найвпливовіша організація соціал-демократичної спрямованості ліво-центристського гатунку. До влади як Президент країни знову прийшов Іон Іллієску.

У зовнішній політиці Румунія прагне інтегруватися у європейські та євроатлантичні структури. У квітні 2004 року Румунія стала членом Північноатлантичного договору, а в січні 2007 року членом Європейського Союзу.

3. Драматичні і трагічні події в Югославії. Місце і роль політичних лідерів у цьому процесі

Балкани завжди були особливим регіоном Європи. Балкани — місце, де виникали і йшли в небуття імперії, унікальний стик зразу трьох цивілізацій: католицької, православної, ісламської і вкрай складного черезсмужного етно- і конфесійнообщинного розселення⁶³.

У 1918 році на уламках Австро-Угорської імперії утворилося королівство сербів, хорватів і словенців, яке в 1929 р. стало називатись *Югославією*.

На початку Другої світової війни Югославію окупувала фашистська Німеччина, розчленувавши її на ряд маріонеткових урядів і держав. Після вигнання фашистів зусиллями Йосипа Броз Тіто Установча скупщина в листопаді 1945 р. скасувала монархію і проголосила утворення Федеративної Народної Республіки Югославія (ФНРЮ). З прийняттям у 1963 році нової Конституції країна стала називатись Соціалістичною Федеративною Республікою Югославія (СФРЮ). У її складі шість республік: Сербія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Словенія, Македонія, Чорногорія.

Після Першої і Другої світових воєн саме Югославія як держава мала відігравати і успішно відіграла роль стабілізатора етноконфесійної політичної ситуації на Балканах. Ця роль Югославії була зафіксована рішеннями Ялтинської і Потсдамської конференцій.

У післявоєнний період Балкани залишалися в полі зору переможців. І виграв сутичку за вплив на Югославію — Захід. Саме Великобританія, Франція, а пізніше Сполучені Штати Америки, підтримуючи прагнення

Ю. Б. Тіто (у вигляді концептуального оформлення і щедрого фінансування), реалізували «ринковий соціалізм», віддаючи тим самим Югославію від Радянського Союзу і створюючи із неї показову «вітрину» ринкового шляху для інших соціалістичних країн. З середини 70-х рр. у Югославії все більшу роль починає відігравати Німеччина, і не в останню чергу через те, що Й. Б. Тіто прихильно ставився до нарощування прямих економічних зв'язків югославських республік саме з ФРН.

У 90-і роки всі східноєвропейські країни проводять реформи. В іншій ситуації знаходиться Югославія. Криза Югославії наростала в міру загострення відносин державотворної національності — нації сербів і їх республіки з іншими народами і їх державами, утвореними в рамках СФРЮ і самої Сербії.

Першим актом розпаду Югославії стало наприкінці 80-х років загострення відносин у Косово. Саме події у Косово дали змогу Слободану Мілошевичу, до того непохитного комуніста, продовжувача кращих традицій тітовської Югославії, розпочати свою політичну кампанію, яка ґрунтувалася на сербському етнічному націоналізмі, виступити головним захисником національної сербської ідеї, об'єднуювачем усіх сербів.

У Республіці Словенія обраний на багатопартійній основі парламент 2 липня 1990 р. прийняв Декларацію про суверенітет республіки, а 25 червня 1991 р. Словенія проголосила незалежність.

Словенія за формою державного правління — президентсько-парламентська республіка. Президент є главою держави і обирається безпосередньо населенням на п'ятирічний термін. У компетенції Президента оголошувати вибори до Скупщини; обнародувати закони; призначати державних посадових осіб згідно з законом; виконувати інші обов'язки, що визначені Конституцією. Президент — Головнокомандувач Збройних Сил Словенії⁶⁴. 22 квітня 1992 р. Президентом Словенії став Мілан Кучан.

Кучан Мілан — політичний портрет. Народився в 1941 році в учительській сім'ї. Батько, який брав участь у партизанському русі, був убитий фашистами. Після закінчення університету — Президент Спілки молоді Словенії, член секретаріату ЦК Союзу комуністів Словенії (кінець 60-х — початок 70-х років). У 1978 — 1980 рр. — Голова парламенту Словенії, пізніше — представник Республіки Словенія в Президії ЦК СК Югославії. У 1986 р. обирається Головою ЦК СК Словенії. У 1990 р. був обраний Головою Президії Словенії, тоді ще республіки в складі СФРЮ. Мілан Кучан підтримав відділення Словенії від Югославії, засудив воєнні дії Югославської народної армії проти республіки. В 1992 р. був обраний Президентом Республіки Словенія, в 1997 р. переобраний на цю посаду⁶⁵.

Законодавчу владу в Республіці Словенія представляє Скупщина в складі 90 депутатів, які обираються терміном на чотири роки. Національна Рада представляє соціальні, економічні, професійні та місцеві інтереси. Національна Рада складається з 40 радників, кожен із них обирається на

п'ятирічний термін. Центральну виконавчу владу уособлює уряд на чолі з прем'єр-міністром⁶⁶.

У грудні 2002 р. Президентом Республіки Словенія на наступні п'ять років став Янез Дроновшек.

2 квітня 2004 р. Словенія стала членом НАТО, а 1 травня того ж року, членом Європейського Союзу.

У Хорватії на виборах у парламент у 1990 р. перемогло Хорватське демократичне співтовариство.

Хорватія виходила із «спільного дому» через тривалу й жорстоку війну, яка загальмувала як розвиток країни, так і її рух у європейські та євроатлантичні структури.

За формою державного правління Хорватія є парламентсько-президентською республікою. Після проголошення незалежності Хорватії першим Президентом країни став Франьо Туджман. Був переобраний на цю посаду в 1992 р., а на третій термін — у 1997 р.

Туджман Франьо — політичний портрет. Народився в 1922 році в заможній селянській родині. Під час Другої світової війни брав участь у партизанському русі, дослужився до комісара бригади. Після війни став наймолодшим генералом в Югославській народній армії. Після відставки захопився історією, пропагував націоналістичні погляди, був виключений із комуністичної партії, двічі попадав у в'язницю з цього приводу. Як президент Ф. Туджман встановив жорсткий авторитарний режим. Однак серед громадян країни Ф. Туджман набув слави фундатора незалежності Хорватської держави, а в пресі його називали навіть «великим рулівним» і «героєм всіх героїв»⁶⁷.

Сабор Республіки Хорватія є органом обраних народом представників, що наділений у Республіці Хорватія законодавчою владою і складається з Палати представників і Палати провінцій. Парламент обирається на чотири роки. Президент Республіки Хорватія є главою держави, представляє державу як у її межах, так і поза ними. Він є гарантом додержання Конституції, забезпечення територіальної цілісності та єдності Республіки і незалежного функціонування державної влади. Уряд Республіки Хорватія здійснює виконавчу владу відповідно до Конституції та законів. Склад уряду призначає президент і він затверджує парламент⁶⁸.

7 лютого 2000 р. Президентом Хорватії терміном на 5 років обраний Стіпе Месич. Після парламентських виборів у листопаді 2003 р. Президент Стіпе Месич доручив сформував уряд Іво Сагадери, лідеру Націоналістичного Хорватського союзу. В січні 2005 р. Стіпе Месич переобраний Президентом Хорватії на другий п'ятирічний термін.

У Республіці Македонія на виборах до місцевого парламенту в 1990 р. перемогла Демократична партія македонської національної єдності. Рік по тому, 21 листопада 1991 року, прийняла нову Конституцію, яка проголосила Республіку Македонію суверенною самостійною демократичною і соціальною державою.

Найвищим законодавчим органом країни є однапалатні збори (парламент), 120 представників якого обираються терміном на 4 роки. Збори Республіки Македонія приймають та змінюють Конституцію; затверджують бюджет та баланс платежів Республіки; оголошують референдум; обирають уряд республіки; обирають суддів Конституційного Суду; проводять іншу діяльність згідно з Конституцією. Главою держави є президент країни, який обирається на п'ятирічний термін під час загальних виборів і не може обіймати цю посаду більше двох термінів поспіль. Глава держави представляє Республіку за кордоном, відповідає за проведення зовнішньої політики держави. Президент Республіки є Головнокомандуючим Збройних Сил Македонії⁶⁹. Першим президентом Македонії у січні 1992 р. став комуністичний функціонер, який працював ще з Й.Броз Тіто, Кіро Глігоров. 14 листопада 1999 р. терміном на п'ять років Президентом Македонії обрано Бориса Трайковського.

Трайковський Борис — політичний портрет. Народився у 1956 році. Закінчив юридичний факультет університету Св. Кирила і Мефодія в Скоп'є. Тривалий час працював за фахом. У 1997 р. стає радником мера Скоп'є, потім заступником міністра закордонних справ. У 1999 р. обирається Президентом Македонії⁷⁰. Трагічно загинув навесні 2004 р.

Президентом Македонії 14 квітня 2004 року обрано Бранка Црвенковського, який свого часу очолював уряд країни.

На нинішньому етапі Македонія переживає ті ж труднощі, що й інші постсоціалістичні країни. Але її становище утруднюється економічною відсталістю і внутрішньополітичною напруженою внаслідок постійних міжетнічних чвар.

У Республіці Боснія і Герцеговина основну перемогу на виборах до місцевого парламенту у 1990 р. здобула мусульманська Партія демократичних дій. До парламенту пройшли також Сербська демократична партія і Хорватська демократична співдружність. У жовтні 1991 р. мусульманські і хорватські депутати Скупщини прийняли Меморандум про суверенітет республіки. У відповідь місцеві серби створили свою Скупщину, а коли незалежність Боснії і Герцеговини визнали країни ЄС, США і Росія, Сербська община оголосила про створення Сербської Республіки Боснії.

Протистояння переросло у збройний конфлікт. Громадянська війна (1992–1995 рр.) завдала республіці серйозних народногосподарських збитків.

Ізетбегович Алія — політичний портрет. Народився в 1925 році. З усіх лідерів держав і державних об'єднань, що виникли на території колишньої Югославії, тільки він ніколи не був комуністом. У роки Другої світової війни молодий Алія співробітничав з німцями. Після закінчення війни був засуджений на три роки як військовий злочинець, а в 1983 р. засуджений на 14 років за прагнення створити ісламську державу в Боснії. У 1990 р. А. Ізетбегович вийшов на волю і став Головою Президії Боснії і Герцеговини.

Керував боснійськими мусульманами під час боснійської війни. Після Дейтонських угод зберіг посаду Голови Президії БІГ, а в 2000 р. добровільно пішов у відставку⁷¹.

14 березня 2002 р. Президент Югославії В.Коштуніца, Президент Чорногорії М. Джуканович, а також Х.Солана від ЄС підписали угоду про основу переустрою відносин між двома, що входять в державу, республіками. Відповідно до цієї угоди нове державне утворення дістало назву Скупщина. Спільними органами будуть — однапалатний парламент (скупщина), президент, уряд (Рада міністрів) і суд. На три роки вводиться мораторій на проведення референдуму про самостійність.

Боснія і Герцеговина — конфедеративна держава. Форма державного правління — президентсько-парламентська республіка. На чолі держави — Голова колективної президенції, що складається з представників трьох етнічних громад. Ротація Голови відбувається кожні 8 місяців. Національна асамблея (парламент) складається з Палати представників (по 14 депутатів від кожної етнічної громади) та Палати народів (по 5 депутатів від кожної етнічної громади).

Зовнішньополітичні зв'язки визначаються спеціальним документом «Базові принципи зовнішньої політики і діяльності Боснії і Герцеговини», відповідно до якого зусилля країни сконцентровані на реалізації Дейтонських угод 1995 року, взаємодії з міжнародним співтовариством, стабілізації ситуації у регіонах колишньої Югославії.

27 квітня 1992 р. була утворена нова (третя) Союзна Республіка Югославія, куди ввійшли дві колишні республіки СФРЮ: Сербія і Чорногорія і два автономні краї — Воєводина, Косово і Метохія.

Главою Союдної Республіки Югославія є Президент, який обирається прямими всенародними виборами терміном на чотири роки. Президент СРЮ представляє союзню державу всередині країни і за кордоном. Виконавча влада належить союзному уряду⁷².

У вересні 1991р. міжнародне співтовариство (ЄС та НАТО) намагається переконати колишні югославські республіки прямувати до конфедерації нового типу, на що не погодились ні Сербія, ні Чорногорія, які намагалися зберегти федеративну державу, ні Хорватія та Словенія, які послідовно прагнули до незалежності. Зрештою міжнародне співтовариство визначилося на користь Хорватії та Словенії, визнавши їх незалежність та державний суверенітет і поклавши відповідальність за ескалацію насильства у колишній Югославії на Сербію. Таким чином, міжнародне співтовариство остаточно виступило на боці республік-країн, які пішли шляхом відокремлення від Югославії, активно включилось у її розчленування. Зокрема, застосовано економічні санкції до СРЮ, до складу якої ввійшли Сербія і Чорногорія.

У листопаді 1995 р. у Дейтоні (військова база США) Президент Сербії Слободан Мілошевич, Президент Хорватії Франьо Туджман, Президент

Боснії і Герцеговини Алія Ізетбегович за участю Президента США Білла Клінтона парафували угоду про припинення військових дій на території колишньої Югославії, пізніше ця угода була підписана в Парижі, знято економічні санкції проти Сербії та інших республік.

Події кінця 1996 — початку 1997 рр., пов'язані зі спробою владних структур Сербії сфальсифікувати результати виборів до місцевих органів влади, стали причиною нової політичної кризи. Міжнародні експерти так оцінили становище, що склалося в цій країні: «Республіка переживає політичну кризу і потребує політичних реформ, а Президент Мілошевич має поступитися демократичному тиску і відкрити реформи в системі»⁷³.

Мілошевич Слободан — політичний портрет. Народився в 1941 році. Його сім'я походила із Чорногорії. Уже у 18 років він вступає в Союз комуністів Югославії. Веде активну політичну діяльність. У 1987 р. стає лідером сербських комуністів. Після «оксамитових революцій» у Східній Європі перейменував Комуністичну партію на Соціалістичну. Влітку і восени 1990 р. в Сербії і Чорногорії відбулися перші багатопартійні вибори. В Сербії перемогу здобула Соціалістична партія. Лідер соціалістів Слободан Мілошевич обирається Головою Президії парламенту республіки. Послідовно виступає за збереження жорстко-централізованої югославської федерації, а коли її розпад став доконаним фактом, постарався зберегти хоча б сербські землі⁷⁴. У липні 1997 р. Парламент СРЮ обирає Слободана Мілошевича Президентом Союзної Республіки Югославія. Несхвально до цієї події поставилися в Чорногорії і автономному краї Косово.

Передбачення підтвердилися трагічними подіями, пов'язаними з розв'язанням багаторічного косовського конфлікту.

Косово перебувала у складі Сербії. Визначення Косово як автономного краю, також як і Воєводини, дає Конституція СФРЮ 1974 р. У березні 1981 р. косовські албанці ініціювали безпорядки, вимагаючи надати краю статусу союзної республіки.

На противагу Белграду косовські албанці обрали свого Президента, парламент, сформували крайовий уряд.

24 березня 1999 р. Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана віддає наказ Головнокомандувачу сил НАТО у Європі розпочати військову операцію проти Союзної Республіки Югославії.

НАТО шляхом проведення повітряно-морської наступальної операції добилась капітуляції керівництва СРЮ в Косово на умовах, висунутих альянсом перед війною. Війська СРЮ виведені з Косова і Метохії. Однак при цьому основне політичне завдання, що декларувалося — запобігання гуманітарній катастрофі у провінції — не тільки не було виконане, але й загострилося. Косовська проблема перейшла у XXI ст. з туманною перспективою на розумне розв'язання найближчими роками.

Усі країни Балканського регіону прагнуть інтегруватися в Європейський Союз⁷⁵. Членом ЄС є Словенія. Країнами-кандидатами на вступ

в Європейський Союз є Хорватія, Македонія, а потенційними кандидатами на приєднання до ЄС — Сербія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина.

Як уже зазначалось, історично Балкани були ареною геополітичних, економічних, релігійних зіткнень великих держав. Унаслідок черезсмужкового проживання народів на цій території мир на Балканах був можливим тільки в тому разі, якщо якась велика держава виконувала обов'язки третейського судді і наводила розумний порядок. Такі функції виконували Османська імперія, Австро-Угорщина, Франція, Росія. Пізніше це намагався робити Радянський Союз. У 1995 р. добровільно на себе це зобов'язання взяли Сполучені Штати Америки та Європейський Союз. Проте внутрішньої рівноваги балканським народам не вдається досягти до сьогоднішнього моменту.

Література до розділу VI

- ¹ Див.: Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К., С. 309–310.
- ² Див.: Там само.
- ³ Див.: *Врублевський В.* Портрет президентів в оправі історії. До річниці «режимної перезміни» // День. — 2005. — 9 грудня.
- ⁴ Див.: Юлія Тимошенко — Прем'єр-міністр України // Урядовий кур'єр. — 2007. — 19 грудня.
- ⁵ Див.: Конституції нових держав Європи та Азії. — К., 1996. — С. 404, 408, 425.
- ⁶ Цит. за: Сюдюков І. Спеціаліст по общению с людьми. Штрихи к политической биографии Владимира Путина // День. — 2005. — 26 января.
- ⁷ *Батенко Т.* Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі. — Львів, 2000. — С. 105.
- ⁸ *Морызек Г.* Лукашенко останется, но скоро уйдет // День. — 2006. — 28 марта.
- ⁹ Див.: Конституції нових держав Європи та Азії. — С. 192, 212.
- ¹⁰ Див.: *Карабан Д.* Приднестровье от Воронина // Киевский телеграфъ. — 2003. — 4–10 апреля.
- ¹¹ Див.: Новые конституции стран СНГ и Балтии. — С. 227, 237.
- ¹² Див.: *Батенко Т.* Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів. — С. 114–118.
- ¹³ Цит. за: *Жумабаев А.* Казахстанский путь // Столичные новости. — 2007. — 30 октября — 5 ноября.
- ¹⁴ Див.: *Щенников В.* Политический портрет. Президент Узбекистана Ислам Каримов // Азия и Африка сегодня. — 1995. — № 9. — С. 6–7.
- ¹⁵ Див.: Новые конституции стран СНГ и Балтии. — С. 450, 462.
- ¹⁶ *Жлуктенко В.* Андижан і кара. Захід посилює тиск на узбецьку владу // День. — 2005. — 6 жовтня.
- ¹⁷ Див.: *Батенко Т.* Королі СНД... — С. 128.
- ¹⁸ Див.: Конституція Турменистана. — Ашхабад, 1996. — С. 450, 462.
- ¹⁹ Див.: Конституція Кыргызской Республики. — Бишкек, 1996. — С. 56–58.
- ²⁰ Див.: *Батенко Т.* Королі СНД... — С. 29.

- ²¹ Див.: *Швец С.* Кыргызский характер революции. Роза Отунбаева: Мы полны решимости работать // День. — 2005. — 26 июля.
- ²² Див.: Новые конституции стран СНГ и Балтии. — С. 400, 409.
- ²³ Див.: *Батенко Т.* Королі СНД... — С. 182–185.
- ²⁴ Див.: Украинская советская энциклопедия. — К., 1985. — Т. 12. — С. 320.
- ²⁵ Новые конституции СНГ и Балтии. — С. 175, 177.
- ²⁶ Див.: *Худашивили Н.* Саакашвили урезал свой срок // День. — 2007. — 10 ноября.
- ²⁷ Див.: *Хуцишвили И.* Блицкрит Саакашвили или «замыленные вопросы» грузинских выборов // День. — 2008. — 15 января.
- ²⁸ Див.: *Пулшев А.* «Мастер власти». Азербайджанский народ в свое время выбрал Гейдара Алиева // Киевский телеграф. — 2008. — 16–22 мая.
- ²⁹ Див.: Новые конституции стран СНГ и Балтии. — С. 56, 73.
- ³⁰ Цит. за: *Денисенко Л.* Войны с Арменией не будет, но Азербайджан все рано завоюет Карабах // 2000. — 2008. — 11 апреля.
- ³¹ Див.: Новые конституции стран СНГ и Балтии. — С. 105, 113.
- ³² Див.: Там само. — С. 51, 66.
- ³³ Див.: Там само. — С. 40, 42–43.
- ³⁴ Див.: Там само. — С. 2, 18.
- ³⁵ Цит. за: *Шевчук І.* Україна — Естонія: взаємна політична підтримка // Україна. Європа. Світ. — 1996. — 13–18 травня.
- ³⁶ Томас Фендрик Ильвес: соотечественников в Эстонии у России нет // День. — 2006. — 7 ноября.
- ³⁷ Див.: Міністр Естонії за заборону радянської та нацистських символіки // День. — 2008. — 20 червня.
- ³⁸ Див.: Республика Албания // Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв. Аспект общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. — М., 2003. — С. 14–31.
- ³⁹ Див.: Там само. — С. 19–20.
- ⁴⁰ Див.: Конституція Республіки Угорщина // Конституції нових держав Європи та Азії. — К., 1996. — С. 311–322.
- ⁴¹ Див.: Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К., 2004. — С. 121–123.
- ⁴² Ференц Дьюрчань: «Для наших отношений очень важны экономика, экономика и еще раз экономика // Зеркало недели. — 2005. — 12 февраля.
- ⁴³ Див.: *Сагайдачный Н.* Венгрия: Бой за демократию // Зеркало недели. — 2006. — 7 октября.
- ⁴⁴ Див.: *Dalos G.* Die letzte Rauch der Ara Antall // Europaische Rundschau. — 1994. — № 2. — С. 90–91.
- ⁴⁵ Див.: Конституція Чеської Республіки з 16 грудня 1992 року // Конституції нових держав Європи та Азії. — С. 488–502.
- ⁴⁶ Цит. за: *Рудич Ф. М.* Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации полит. систем в странах СНГ и Балтии, Центр. и Вост. Европы): Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. — 2-е изд., перераб. и доп. — К., 1999. — С. 119.
- ⁴⁷ *Klaus V.* Die Tschechische Republik und die Integration Europas // Europaische Rundschau. — 1994. — № 3. — С. 5.

- ⁴⁸ Див. про це детальніше: Политический портрет президента-драматурга Вацлава Гавела // Политические лидеры и стратегии реформ в Восточной Европе. — М., 2003. — С. 130–168.
- ⁴⁹ Див.: *Друзенко Г.* Сто на сто по-чешски // Зеркало недели. — 2006. — 14 октября.
- ⁵⁰ Див.: *Арефьев А.* Выборы президента Чехи: «красные» интриги, боевые патроны и радар // 2000. — 2008. — 22 февраля.
- ⁵¹ Див.: Конституція Словацької Республіки з 1 вересня 1992 року // Конституції нових держав Європи та Азії. — С. 463–480.
- ⁵² Цит. за: *Савцов В.* Вибори минули, проблеми залишилися // Голос України. — 1994. — 12 жовтня.
- ⁵³ Див.: Словацкая республика // Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв. Аспект общественно-политического развития. Историко-политический справочник. — М., 2003. — С. 157–158.
- ⁵⁴ Див.: Конституція Республіки Болгарія. Прийнята Великими Народними Зборами 12 липня 1993 // Конституції нових держав Європи та Азії. — С. 132–152.
- ⁵⁵ Див. про це: *Бурдяк В. І.* Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства. — Чернівці: Рута, 2004. — С. 494.
- ⁵⁶ Див.: Конституция Республики Польша от 2 апреля 1997 г. // Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник: В 4-х т. — Т. 3. — М., 1998. — С. 685.
- ⁵⁷ Див. про це детальніше: *Локошина Л. С.* Александр Квасневский — президент всех поляков // Политические лидеры и стратеги реформ в Восточной Европе. — М., 2003. — С. 44–75.
- ⁵⁸ Цит. за: *Шконда І.* Україна і Польща: крок до злагоди і примирення // Україна. Європа. Світ. — 1995. — 8–15 лютого.
- ⁵⁹ Див.: *Силина Т.* Польша: проблемы из области морали и психологии // Зеркало недели. — 2006. — 7 октября.
- ⁶⁰ Див.: *Михайленко М.* Здравствуй Европа: поляки выбрали германо — и русофильское правительство Качинских // 2000. — 2007. — 26 октября — 1 ноября.
- ⁶¹ Див.: *Роман П.* «Операция «Желтый шлейф», або Останній час диктатора Ніколає Чаушеску // Україна. Європа. Світ. — 1995. — 8–15 лютого.
- ⁶² Див. про це детальніше: *Биткова Т.Г.* Политические лидеры и их роль в преобразовании румынского общества // Политические лидеры и стратеги реформ в Восточной Европе. — М., 2003. — С. 111–120.
- ⁶³ Див.: *Рудич Ф. М.* Порівняльна політологія: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2006. — С. 121–123.
- ⁶⁴ Див.: Конституція Республіки Словенія. 23 грудня 1998 року // Конституції нових держав Європи і Азії. — С. 280–289.
- ⁶⁵ Див.: Словения: Republika Slovenija // Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв. Аспект общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. — М., 2003. — С. 185.
- ⁶⁶ Див.: Конституція Республіки Словенія... С. 282–283, 286–290.
- ⁶⁷ Див.: Хорватия. Republika Hrvatska // Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв. Аспекти общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. — С. 194.
- ⁶⁸ Див.: Конституція Республіки Хорватія. Загреб, 22 грудня 1990 року // Конституції нових держав Європи і Азії. — К.: Вид-во «Право», 1996. — С. 387, 392, 395.

- ⁶⁹ Див.: Конституція Республіки Македонія. Скоп'є, 17 листопада 1991 року // Конституції нових держав Європи і Азії. — К.: Вид-во «Право», 1996. — С. 171–173, 176–183.
- ⁷⁰ Див.: Бывшая Югославская Республика Македония // Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. — С. 247.
- ⁷¹ Див.: Босния и Герцеговина // Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. — М., 2003. — С. 205.
- ⁷² Див.: Союзная Республика Югославия // Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. — М., 2003. — С. 221–223.
- ⁷³ *Нефедов В.* Бескровность сербской революции гарантируют ведущие страны мира // Зеркало недели. — 1996. — 21 декабря.
- ⁷⁴ Див.: Союзная Республика Югославия // Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. — С. 227–228.
- ⁷⁵ Див.: *Галай А.* Балканская перспектива. ЕС поощряет и выдвигает условия странам региона // День. — 2007. — 9 ноября.

VII | ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ КРАЇН СНД І БАЛТІЇ: ЗАГАЛЬНЕ Й ОСОБЛИВЕ

Аналізуючи підсумки реформ початку 90-х рр., російський соціолог Ю. Левада зазначив, що «в цілому у 90-і рр. «проста людина» не стала жити краще, але стала жити по-іншому, оскільки була змушена крок за кроком пристосовуватися до нової історичної реальності... Змушене пристосування до ринку само по собі не закріплює та не породжує суспільні стандарти демократичного устрою. В реальному житті у 90-х рр., відбулося «лояльне» відчуження «суспільної людини» від держави, влади, політики»¹. На нашу думку, ці слова абсолютно точно передають домінуючий психологічний стан населення не лише в Росії, а й решті країн СНД. Констатуючи діагноз «політичного відчуження», слід визнати, що без подолання настрою апатії населення щодо майбутнього країни не можливе успішне здійснення великих національних модернізаційних проектів, які мають місце на пострадянському просторі. В усякому разі у 2006 році Нобелівську премію з економіки було присуджено американському економісту Едмунду Фелпсу за його роботи 1960–1970-х рр., в яких науковцю вдалося довести, що суб'єктивні настрої індивідів впливають в т. ч. і на економічну політику держави. Фактично, мова йде про те, що якщо керівництво країни веде зрозумілу політику і надає населенню чітко артикульовані імпульси щодо майбутнього, то така *психологічна стратегія може з часом дати сенергетичний ефект у вигляді реально позитивних економічних результатів*. Провідну ж роль у генеруванні суспільного оптимізму та соціальної енергії мають відігравати *політичні лідери*.

На нашу думку, дефіцит політичних лідерів на пострадянському просторі, які б були здатні наполягти на розробці довгострокової, прозорої модернізаційної програми, проводити адекватну та збалансовану політику з реалізації модернізаційних реформ; генерувати позитивні месиджи соціуму — одна із причин, яка зумовила дуже специфічну форму транзитних перетворень, т.зв. «пострадянського транзиту».

1. Росія, Білорусь, Молдова та Україна: політичне лідерство в умовах модернізації

Правові (конституційні) функції президентів автоматично робили на початку — в середині 90-х рр. ХХ ст. голів держав і в Російській Федерації, і в Білорусі, і в Молдові та в Україні центром політичних режимів, головними політичними акторами в своїх країнах, а відповідно — *формальними лідерами*, що були змушені (відповідно до компетенції) інтегрувати суспільство, виконувати патронажні функції, ухвалювати оптимальні політичні рішення і т. д. Поступово політичний режим кожної з аналізованих країн набував своєї політичної специфіки. Наприклад, Білорусь і Росія поступово перетворилися на керовані демократію із гіперцентралізованою навколо президента системою влади. Різниця двох режимів полягає в тому, що в Білорусі централізація влади навколо Президента відбулася за рахунок порушення процедурних конституційних норм, а в Росії — без формального порушення правового поля країни. Молдова ж ще в середині 90-х відмовилась від моноцентричної владної моделі і почала дрейф в бік парламентаризму. Україна, яка досягла певних «успіхів» у розбудові моноцентричної влади у ХХ ст., лише в середині 10-х р. ХХІ ст. почала рух до збалансованого розподілу влади між політичними акторами. Ми ж спробуємо пояснити, *наскільки політичним лідерам згаданих країн вдалося стати лідерами фактичними*, внесок яких у політичну історію країни визнається як власним населенням, так і іноземними елітами.

Зазначимо, що у сучасному світі (за винятком ісламського фундаменталізму) фактично існують — по великому рахунку — два типи політичних систем. Це або *реальні демократії*, або «керовані/імітаційні» демократії, що ґрунтуються на режимі особистої влади президентів, закамouflьовані у правові та демократичні форми. Якщо Центральносхідноєвропейські країни (Польща, Чехія, Угорщина та інші) пішли шляхом створення реальних демократій, що зумовило коректне функціонування новостворених політичних режимів вже у другій половині 90-их рр. ХХ ст., то країни СНД обрали інший шлях. Зокрема в Росії, Білорусі, Молдові та Україні демократичний концепт був взятий за базу при формуванні політичних каркасів, оскільки в сучасному світі демократична легітимізація стала єдиною можливою формою влади, тому що в сучасному світі відсутні конкурентоздатні моделі суспільного устрою, альтернативні демократії. Російська Федерація була першою країною в СНД, де виникла система «безальтернативних» президентів, які використовували/використовують право та демократичні інститути переважно як камуфляж, за допомогою якого здійснюється передача влади призначеним наступникам. Аналогічні «керовані демократії» із гіпертрофованим впливом президентів були створені у 90-их рр. минулого століття практично в усіх країнах СНД.

До основних факторів, що зумовили створення в 90-х рр. ХХ ст. в Білорусі, Молдові, Росії та Україні «керованих» демократій із гіперболізованим впливом президента, можна віднести:

- відсутність тривалого досвіду демократичного будівництва;
- відсутність культурно близької країни із демократичною моделлю, на яку б на початку 90-х рр. минулого століття орієнтувалися Білорусь, Росія та Україна;
- поряд із розбудовою демократичних інститутів, країни вирішували ще два дуже складних завдання — перехід від соціалістичної до ринкової економіки та перехід від імперії до сучасної європейської нації;
- відсутність повної ротації еліт.

Підкреслимо, що сьогодні політологи відносять сучасну Україну, разом із Грузією та Киргизією, до тих країн, де режим «безальтернативних» президентів (лідерів) уже закінчив свій життєвий цикл). Більше того, шанси на перехід до реальної демократії всередині 90-х рр. минулого століття були найреальнішими, стверджують науковці, серед країн СНД саме в Україні та Білорусі, в яких відбулася мирна ротація влади. Але саме в цих країнах особистості Л. Кучми та О. Лукашенка зіграли без перебільшення визначальну роль у тому, щоб ця ротація на стала початком правової демократичної системи².

Борис Єльцин: втрачені можливості модернізації. Ретроспективний погляд у новітню (пострадянську) історію дозволяє визначити головні модернізаційні виклики, що стояли перед Російською Федерацією, її елітою та лідерами на початку 90-х рр. ХХ століття, а саме:

- пошук акторів (політичних суб'єктів), які б були модераторами модернізаційних процесів у РФ і склали б «порядок денний» для перетворень у Росії;
- формування нової політичної та нової бізнес-еліти;
- визначення форм — за результатами переговорів та досягнення консенсусу в межах еліти та в межах суспільства — економічного, політичного та соціального пострадянського існування країни;
- визначення нової форми геополітичної ідентичності в умовах прискорення глобалізаційних процесів;
- політична, економічна, етнонаціональна стабільність в країні.

Визначальну роль як російської відповіді 90-х рр. ХХ ст. на модернізаційні виклики зіграла особистість Бориса Єльцина, оскільки в умовах слабкості громадянського суспільства, нерозвинутості інститутів держави, ослаблення ролі права як універсального регулятора суспільних цінностей консолідувати різні бюрократичні корпорації був здатний **режим особистої влади національного лідера**, якість якого не в останню чергу залежить від такої суб'єктивної характеристики, як особистість лідера.

Про сутність психотипу Єльцина написана велика кількість монографій, тому *дозволимо собі лише тезову замальовку найважливіших особистісних*

характеристик першого російського Президента. Б. Єльцин народився в селянській родині в с. Бутка. Отримане виховання та сформований у дитячі роки світогляд визначали культурний рівень та подальший спосіб життя Єльцина. Наприклад, за спогадами О. Коржакова, Єльцин не погано грав на ложках, і робив це навіть під час офіційних візитів³. Борис Єльцин не був випадковою людиною в російському політичному класі: він пройшов всі номенклатурні етапи КПРС перед тим, як переїхати працювати в Москву із Свердловська, де він обіймав посаду першого секретаря обкому партії. Отже, як керівник, що пройшов усі етапи підготовки комуністичних кадрів, він абсорбував найважливіші риси, які були необхідні радянському керівникові. Як правило, підкреслює його колишній охоронець, Єльцин поводить себе як справжній партійний деспот. «Мені було ніяково слухати, — згадує Коржаков, — як на бюро Московського міського КПРС Єльцин, роблячи розгін керівнику за погану роботу, принижував його людську гідність. Лаяв, і чудово розумів, що принижений не може відповісти йому на рівних. Ця манера збереглась у Єльцина, коли він став Президентом»⁴. Водночас, Єльцин дозволяв своїм політичним опонентам, після перемоги над ними, повертатися у політику. Наприклад, О. Руцкому, який під час подій 1993 р. підтримав парламент, було дозволено стати губернатором Курської області. Частково це можна пояснити вихованням, а частково тим, що становлення Єльцина як партійного функціонера відбувалося у брежневські часи, коли вважалося моветоном забороняти члену партії, який допустив «помилку» і визнав це, далі обіймати керівну посаду. Він, за спогадами сучасників, був переконаним комуністом. Але в рамках цієї ідеології він був, не виключено, найщирішою людиною (мається на увазі апарат ЦК КПРС — прим. авт.) і більше, ніж решта партійних босів, прагнув змінити життя на краще», — пише охоронець Єльцина у своїх мемуарах⁵. Видатися, саме перелічені вище чинники привели до того, що політична особистість Президента Б. Єльцина поєднувала в собі дуалістичну боротьбу рис партійного функціонера та прихильника демократичних та ліберальних перетворень. І сам факт існування при Єльцині свободи слова та певних ринкових перетворень свідчить про те, що в російському президенті саме демократ частіше отримував перемогу над партфункціонером.

Якщо повернутися до кар'єри, то в Москві кар'єра Єльцина розвивалася швидкими темпами: декілька місяців працював завідувачем відділу будівництва ЦК КПРС, потім — секретарем ЦК КПРС, далі — першим секретарем Московського міського комітету КПРС. Голова охорони Єльцина О. Коржаков, що обіймав цю посаду до 1996 р., підкреслював, що попервах Єльцин Горбачова «обожнював»⁶. «У нього (Єльцина — прим. авт.) був з Генеральним секретарем прямий зв'язок. Спочатку Михайло Сергійович телефонував часто. Але з часом дзвінки ставали щораз рідшими. Потім був конфлікт з Горбачовим, відставка з посади першого секретаря Московського міського комітету КПРС, виступ на XIX партконференції,

Перший з'їзд народних депутатів СРСР, ДКЧП, розвал СРСР, початок діяльності Б. Єльцина на посаді Президента Російської Федерації. «Борис, ти не правий!» — ця фраза-зверення до Б. Єльцина увійшла в антологію радянської політичної думки, так само як намір М. Хрущова показати «кузькіну матір», і емпіричне розуміння Й. Сталініним того, «що жити стало краще, жити стало веселіше». Сьогодні вже лише фахівці пам'ятають, що з цією фразою до Б. Єльцина звернувся під час проведення XIX загальносоюзної партконференції у 1988 р. член Політбюро ЦК КПРС Єгор Лігачов. Втім, на думку російського аналітика В. Третьякова, саме з цієї партконференції Єльцина слід вважати реальним претендентом на владу в країні⁷. От найбільш резонансні фрагменти виступу Єльцина на згаданій конференції: «Не буде втілюватись у життя лєнінська теза «Вся влада — Радам» при такому великому партійному апараті. Пропоную скоротити апарат в обкомах в 2–3 рази, в ЦК — в 6–10 разів... Я, наприклад, знаю, скільки перераховується мільйонів карбованців ЦК від Московської міської та Свердловської обласної партійних організацій. Але на що вони витрачаються — не знаю...»⁸. На думку Третьякова, Борис Єльцин вийшов з залу, де відбувалася партійна конференція, героєм. «Через кілька днів (після закінчення партійного форуму — прим. авт.) до Єльцина почали надходити мішками листи з усієї країни. Листи-підтримки, листи-вимоги — продовжувати боротьбу... Єльцин отримав ... карт-бланш від народу на будь-які дії»⁹.

Переважає більшість як опонентів, так і апологетів Єльцина визнають, що як діяч національного масштабу, він був політиком неординарним і надзвичайно амбітним. Практично так само однозначно, аналізуючи результати політичних та соціально-економічних рухів кінця ХХ ст., фахівці приходять до висновку, що майже за десять років перебування Б. М. Єльцина при владі в Російській Федерації було створено в економіці — «олігархічний капіталізм», існуючий за рахунок використання олігархами доступу до надприбутків від сировинної державної ренти, в політиці — т.зв. «президентську демократію» або «ілюзорну демократію» (із гіперболізованим впливом президента на діяльність решти інститутів політичної системи Росії), що співіснували поряд із розбалансованим владним механізмом та децентралізаційними тенденціями у взаєминах «Центр-Регіони». Отже, такою стала фактична відповідь Росії доби Б. Єльцина на модернізаційні виклики початку 90-х рр. минулого століття. Саме такий розвиток політичного режиму Єльцина був спрогнозований дослідниками в середині 90-х рр. минулого століття, коли стало зрозуміло, що політикум не генерує, а політичний лідер, не в змозі стимулювати політикум шукати відповіді на магистральні виклики модернізації, що окреслені вище.

Логічним є пошук відповіді на питання, а чим був зумовлений саме такий підсумок перебування Єльцина при владі?

Встановлення режиму особистої влади російського лідера із керованою демократією та олігархічним капіталізмом зумовлено цілою низкою

специфічних об'єктивних факторів (окрім особистісного чинника самого Єльцина), серед яких:

- *слабке громадянське суспільство*, яке формувалося «згори» (владою), що так і не стало запорукою модернізації;

- *остаточно не сформовані державні інституції*, що змушувало Єльцина як «істоту політичну» (політик, який бажає залишатися при владі у будь-який спосіб) зберігати владу через делегування частини повноважень держави іншим суб'єктам (губернаторам, олігархам, «родині»);

- *відсутність глобальної зміни еліт*. Незважаючи на прихід до влади у перший термін президентства Єльцина до політичної еліти нових людей (Гайдар, Чубайс, Попов, Собчак та інших), підґрунтям формування «нової» управлінської та бізнес-еліти залишалася партійно-радянська номенклатура;

- *прискорений процес формування нової російської еліти*. Російська влада (центром якої безперечно був президент Б. Єльцин) дозволила «новій» російській еліті замість вироблення стратегії подальшого розвитку країни сконцентруватися на процесі формування капіталів. До певної міри таку ситуацію можна пояснити прагненням російської влади якнайшвидше створити в країні національну бізнес-еліту, для визнання якої бізнес-елітами «Старого Світу» необхідною умовою є факт існування капіталу. У той же час, частина російських дослідників стверджує, що гальмування ринкових та політичних реформ було зумовлено прагненням пострадянської управлінської (бюрократичної) еліти пристосувати нові економічні взаємини (ринки) до напівмодернізованої економіки (незавершена приватизація, нерегульовані питання законодавчого регулювання прав на власність та решта);

- *падіння темпів економічного зростання російської економіки*, зумовлене зниженням світових цін на нафту, доходи від продажу якої формують мажоритарну частину надходжень державного бюджету Російської Федерації

Негативні процеси в російській економіці (падіння темпів зростання ВВП, падіння рівня життя переважної більшості росіян); формування у Російській Федерації у 90-х рр. XX ст. перехідного суспільства із елементами економічного і політичного плюралізму та ознаками політичної, соціальної та економічної стагнації — такі результати отримала Російська Федерація за часів перебування при владі Бориса Єльцина. Вже на заключній стадії правління Єльцина стало цілком очевидно збудована ним недолуга владна конструкція. Єльцинський метод збереження влади за рахунок роздання політичних ресурсів і постійного політичного торгу поступово підривав підґрунтя і без того ослабленої держави. На думку дослідників, *продовження розвитку країни за таким сценарієм мало б призвести до самоаннігіляції влади*¹⁰.

Деградація за часів президентства Єльцина недорозвинутих демократичних інститутів, їх використання великим бізнесом об'єктивно ускладнювали вибір більшості росіян на користь інституційної демократії. Втім цікаво, що нові еліти (складний симбіоз бюрократії та бізнеселіти) продемонстрували прагнення до блокування реформ, оскільки подальше реформування економіки призвело б до руйнування клієнтських взаємин між, з одного боку, державним бюджетом та державною власністю, з іншого — бізнесменами. Зазначимо, що і середній клас, розміщений переважно у великих містах та створений бізнес-елітою за рахунок надходжень від використання державної ренти, також не був готовий на 100 % підтримати поглиблення модернізації. В усякому разі, про це свідчив супротив саме з боку російського середнього класу спробі провести податкову реформу і легалізувати надходження.

Путін: державний капіталізм та «керована демократія» — основні ідеологеми російського транзиту. Початок президентства Володимира Путіна пов'язаний із початком періоду стабілізації в Росії, запит на яку існував як з боку еліт, втомлених непрогнозованою політикою його попередника, так і з боку переважної більшості населення, втомленого боротьбою за елементарне виживання в умовах нової економічної дійсності. Нові бізнес-еліти, створені в тепличних умовах за безпосередньої участі влади, сприймали стабільність як збереження статус-кво у взаєминах влади та великого бізнесу, що дозволяло б російським олігархам зберігати домінуючу роль як в російській економіці, так і в політиці. Населення пов'язувало із стабільністю відсутність негативних змін (на взрєць економічного обвалу 1998 року). Консолідований запит суспільства на «стабілізацію» обумовив головні завдання, які постали перед новим російським лідером на початку XXI ст., серед яких:

- стабілізація економічної та політичної ситуації в країні, піднесення державного впливу в економічній сфері;

- подолання соціально-економічного розриву між індустріальною Росією та постіндустріальними економіками шляхом пошуку оптимального варіанту переходу від сировинної економічної моделі до інноваційного розвитку економіки;

- пошук шляхів подолання децентралізаційних тенденцій у російській політиці та економіці

- політична (інституціональна) легалізація нової бізнес-еліти, розробка моделі співіснування міцної влади та бізнес-еліти

- активна боротьба за збереження впливу Росії на міжрегіональні та регіональні політичні процеси

Отже, у 2000 р. В. Путін почав будувати режим, за яким спонтанна гібридність влади та корпоративно-олігархічна складова в економіці поступилися місцем «новому порядку», де влада, як і раніше знаходилася в руках лідера, але останній вже спирався не на олігархів, а на бюрократію.

«Відбудова держави Путіним пішла шляхом нарощування впливу бюрократичних структур через слабкість громадянського суспільства», підкреслюють російські політологи М.Петров та А.Рябов¹¹. *Виконуючи місію стабілізатора, Путін розпочав замість зберігання режиму Єльцина його демонтаж.*

Зазначимо, що геоекономічна кон'юнктура, що с клалася в світі на початку XXI ст., була сприятливою для Росії, а тому і для нового російського президента. Вхідження Володимира Путіна на владний Олімп Росії збіглося у часі із початком зростання ціни на нафту, що значно активізувало російську економіку. Потужні надходження від експорту нафти та газу, з одного боку, збільшували дохідну частину російського бюджету і, відповідно, надавали певного маневру для розробки і реалізації більш гармонійної соціальної політики. З іншого боку — зростання світового попиту на енергетичну сировину збільшувало не лише державний бюджет, а й означало зростання надходжень російських ФПП, які контролювали на той момент значну частину ринку газо- і нафторозвідки, нафтовидобування. Економічне зростання ФПП призводило до збільшення їх впливу на політичну сферу і послаблення держави. І нарешті — в умовах стрімкого зростання цін на нафту Росія ризикувала перетворитися на типову нафтокраїну (петродежаву), визначальними рисами якої є існування багатих природних ресурсів, нерозвинутих суспільних інститутів, слабого державного сектору, високого ступеня концентрації влади та основних фондів, диспропорцій в економіці: дешевий імпорт, дорогий експорт, неконкурентоздатні неекспортоорієнтовані галузі економіки, залежність від світових цін на нафту та економічна нестабільність, вузька база оподаткування, концентрація капіталу, корупція¹².

Своє бачення щодо принципів організації влади та економіки в Росії В.Путін виклав у власній дисертації на тему «Стратегічне планування оновлення мінерально-сировинної бази регіону в умовах формування ринкових взаємин» в Державному гірському інституті (Петербург). І хоча мова у дисертації Путіна йшла формально про принципи взаємодії держави та бізнесу у нафтовій галузі, фактично, наголошує американська дослідниця М.Олкотт, в цій роботі майбутній Президент РФ поставив питання про створення підстав для розвитку «державного капіталізму» — в економічній сфері, «керованої демократії» — в сфері політичній. (Цікаво, що вперше, вже як Президент Російської Федерації, Путін ввів у політичний обіг термін «керована демократія» лише у 2003 р., коли за фактом у країні вже був створений новий політичний режим)¹³. Отже, у кандидатській дисертації В.Путіна мова йшла про принципи ведення господарства у нафтовій галузі РФ, а саме — про те, що:

- держава встановлює пріоритети у нафтодобуванні;
- експорт сировини (нафти) — лише резерв як для перетворення російської економіки на провідну економіку світу, так і для зростання (до європейських стандартів) рівня життя росіян;

- конкуренція з ТНК Заходу можлива лише з боку російських фінансово-промислових груп, які підтримуються державою;
- іноземні інвестиції у сировинну галузь РФ вітаються, але саме держава, а не приватний капітал (чи то іноземний, чи то російський) здійснює контроль за розробкою надр;
- необхідно створювати російські вертикально-інтегровані фінансово-промислові групи, які мають конкурувати із іноземним капіталом на ринку нафтодобування і які діють у межах, чітко встановлених державою.

Якщо економічна стабілізація передбачала зростання державного впливу в економіці, перш за все — в її експортоорієнтованій сировинній галузі, то відносна політична стабілізація в Росії на початку президентства В.Путіна не стала базою для формування політичного консенсусу щодо шляхів подальшого розвитку країни. Фактично, стабілізація початку XXI ст. стала лише пактом про ненапад між головними політичними акторами країни. Результатом періоду стабілізації стала легалізація В.Путіним влади нової російської еліти, розраховуючи на провайдерську роль еліт у процесі оновлення (модернізації) російського суспільства.

Втім, легалізовані у політичній системі координат нові російські еліти не стали суб'єктом, модератором модернізаційних процесів, реалізації яких очікували від Президента В.Путіна. Вже на початку XXI ст. стає зрозумілим, що еліти підтримали запропонований Президентом РФ пакет реформ у 2002–2004 рр., керуючись не прагненням створити в Росії нове суспільство, підґрунтям існування якого є розбудована на ринкових принципах економіка та конкурентна демократія, а прагматичним розумінням того, що переважна частина державної власності поділена, а тому потрібна нова, більш модерна модель функціонування економіки, яка б дозволила, з одного боку, за рахунок бюджету вирішувати існуючі в суспільстві соціальні проблеми, з іншого — відкрила б еліті шлях до ще неприватизованої державної власності. Отже, еліти підтримали реформи Путіна тому, що вбачали в них лише інструмент оптимізації існуючої політичної та соціально-економічної системи, яка б дозволяла їм зберігати свій вплив. Бути ж провайдером модернізації російська еліта на початку XXI ст. була не здатна априорі, оскільки модернізаційна схема для Росії передбачала: 1) докорінну зміну експортно-паливної моделі російської економіки (яка цілком відповідала на той момент стратегічним інтересам російської еліти); 2) зміну механізму ухвалення політичних рішень, а саме — перехід від кулуарно-кланової схеми ведення політики до демократизації механізмів ухвалення політичних рішень, до «демократії участі» (що також не відповідало стратегічним планам російської еліти). Більше того, збереження впливу сучасної російської еліти робить неможливим реалізацію модернізаційних схем, оскільки збереження впливу означає консервацію при незначному оновленні діючої моделі розвитку Росії.

В умовах відсутності зацікавлених політичних суб'єктів у реалізації глибокої модернізаційної моделі В. Путін запропонував схему «керованої демократії» (яку частина дослідників вважає «модернізацією поросійські»). Вперше Путін дав визначення цього терміна в інтерв'ю газеті New York Times у жовтні 2003 року, зазначивши, що «керована демократія» — це політична система, побудована за принципом контролю «згори донизу», яка забезпечує громадянам Росії такий же правовий захист, як і в країнах із розвинутою демократією. Така система, зазначив Путін, відповідає інтересам, традиціям та культурі країни, що є необхідною умовою успішного функціонування будь-якої демократичної моделі в Росії.

Зазначимо, що обрання саме такої моделі чи форми політичного режиму було обумовлено цілою низкою факторів, серед яких не лише суб'єктивні — схильність президента В. Путіна керувати суспільством шляхом адміністративно-бюрократичного управління країною, а і об'єктивні:

- несуб'єктивність російської еліти як провайдера більш глибоких та послідовних модернізаційних сценаріїв. Протягом 90-х рр. минулого століття російська еліта перетворилася на закрити корпорацію без створеного механізму її інституційного оновлення. Тому законопроект про політичні партії (2000 р., який пропонував підвищити прохідний бар'єр до парламенту до 7 %, був сприйнятий елітою як правові гарантії її захисту від конкуренції нових політичних сил);

- розчарування суспільства у «демократичних» формах управління країною і готовність відмовитися від активної політичної участі в обмін на політичну стабільність та зростання рівня життя;

Головними ознаками встановлення у 2002–2004 рр. режиму «керованої демократії» стали:

- зменшення впливу на політику незалежних від держави політичних акторів (регіональних еліт, партій, ЗМІ, олігархів). З 2001 р. у олігархів, опозиційно налаштованих до чинної влади, було відібрано медіа (НТВ, ТВ-6). Через реформу виборчого законодавства та встановлення жорсткої системи контролю за процесом виборів політичні партії втратили вплив на політичний процес у тому обсязі, який був за часів Єльцина. І, нарешті, видалення з кола впливових політичних акторів олігархів Б. Березовського та В. Ходорковського, які прагнули впливати на політичні процеси, довело, що влада співпрацює та сприяє розвитку лише тих олігархів, які відходять від впливу на політику;

- *активне, але лише формальне перенесення акценту, ухвалюючи рішення з неформальних центрів впливу на інституційні механізми і процедури*, оскільки єдиним центром генерування стратегій і рішень залишався Президент;

- *активне використання технології створення субститутів та квазі-представництв*, структур, за допомогою яких зі системи влади взагалі

«виймалися» чи послаблювалися діючі інститути. Наприклад, до субституту можна віднести створену при Президенті Росії Державну Раду (як альтернативу Раді Федерацій);

- *зростанням впливу на розробку та реалізацію політичних рішень з боку бюрократичної еліти*, Так, реформа Ради Федерацій та бюджетна реформа зменшила вплив регіоналів на формування центральної політики та позбавила губернаторів фінансової самостійності. А нова система виборів губернаторів (замість прямого через законодавчі регіональні збори за поданням президента) фактично вписала губернаторів у «президентську владну вертикаль»;

- *трансформація російського капіталізму з олігархічного на апаратний*.

Зоною ризику створеної Путіним начебто інституціолізованої «керованої демократії» було її тяжіння до гіперцентралізації влади. Небезпеки гіперцентралізації полягають у слабкому розподілі влади по горизонталі і вертикалі; перманентному конфлікті між галузевими блоками уряду; нездатністю влади адекватно реагувати на виклики; безвідповідальність.

Різняться оцінки російських дослідників щодо ефективності функціонування гіперцентралізованого політичного режиму Путіна протягом 2002–2006 рр. Радикальні критики вважають, що інституціональний дизайн політичної влади Путіна нагадує сталінську владну модель, посилячись на гіпертрофовану роль у керівництві державою спецслужб, жорсткий централізм та унітаризм¹⁴. Більш лояльні до влади фахівці (наприклад, історик Р. Медведев), підводячи підсумок під першим президентським терміном Путіна, підкреслюють: «Росія видужує!», посиляючись на стабілізацію, або прогнозують, що через два покоління у росіян є шанси порівняти свій життєвий рівень із шведами¹⁵.

На нашу думку, створені Путіним під час 2000–2004 рр. політична та економічна конструкції, спрямовані (що задекларовано) на стабілізацію ситуацію в країні також позбавлені саме стабільності. Наведемо лише декілька аргументів на користь свого висновку. 1) Природа міжелітних конфліктних ситуацій у цей період зазнає певних змін: кордони конфлікту поширилися в сучасній Росії, оскільки відсутні обмеження політико-культурного та функціонального характеру. 2) Конфлікт може стати фактором повної дестабілізації системи. Як приклад нагадаємо історію кланової боротьби із О. Івановим, для обмеження впливу якого в уряді опонентами було запроваджено систему публічного моніторингу ситуації в ЗС Росії. Як наслідок — було практично зірвано весняну призовну кампанію до ЗС Росії. 3) Зростання впливу бюрократів, створення апаратного капіталізму лише загострює відчуття решти щодо нестабільного, непрогнозованого майбутнього. Невпевненість еліт у майбутньому (все залежить від ступеня близькості до президента) робить процес перерозподілу власності та засвоєння бюджетних коштів перманентним і зсуває на другий

план реалізацію загальнонаціональних цілей. 4) І, нарешті, в умовах бюрократичного авторитаризму лідер залежить від бюрократичної корпорації: лише він може легалізувати її рішення, лише від неї залежить виконання рішень президента. Таким чином, *на початок 2006 року сценарій розбудови в Росії стагнаційної моделі державного капіталізму, дефектність якого весь час підкреслювалася непрозорою міжєлітною конкуренцією за вплив на формування політики та пошуком ідентичності, залишався досить ймовірним.* «Сьогоднішня могутність Росії — небезпечна, завтрашня — неочевидна... Поки що великою є не мета, а вартість на вуглеводородну сировину», — так підвів підсумки певного етапу в історії сучасної Росії та в президентстві В. Путіна в серпні 2006 року один з його найближчих соратників Владислав Сурков (заступник голови адміністрації Президента РФ і помічник Президента РФ)¹⁶.

Політичні лідери сучасної Росії у 2006-2008 рр.: пошук «нового порядку денного» для сучасної Росії. Виступаючи в травні 2004 р. із посланням перед Федеральними Зборами (через три місяці після обрання на другий президентський термін), В. Путін зазначав, що ніякого перегляду фундаментальних принципів політики не буде. Таким чином, підкреслювали самі російські дослідники, Путін надсилав еліті месидж, у відповідності із яким лояльним до дій центральної влади буде дозволено обережно отримувати ренту від користування природними монополіями та коштами державного бюджету. Фактично, йшлося про збереження «курсу на стабілізацію» із керованою демократією та державним капіталізмом, який став відповіддю Путіна на необхідність підлаштовувати Росію під виклики модернізації за умов відсутності як такого її суб'єкта в країні¹⁷.

Утім, уже у 2005 р., і особливо 2006 р. в політичній риторичі Президента РФ відбуваються докорінні зміни. Наприкінці 2004 р., виступаючи за засіданні РНБО Росії, В. Путін наголосив, що, починаючи з 90-х рр. минулого століття Росія в основному займалася латанням дірок. На початку 2005 р., зазначив Путін, у російській еліті з'явився шанс подивитись у завтрашній день і розробити довгострокову стратегію розвитку країни за всіма критичними напрямками. Весь 2005 р. пройшов під гаслами суттєвого прориву наукомістких виробництв в російській економіці. В 2006 р. стало зрозумілим, що Путін чітко визначив точку зростання російської економіки — лідерство в світовій енергетиці, якого можна добитися через запровадження Росією інноваційних технологій у цьому сегменті економіки. Наближені до Кремля російські політологи, обґрунтовуючи новації в президентській риторичі, підкреслювали, що порядок денний минулого періоду, під який і відбулось обрання В. Путіна Президентом Російської Федерації, себе вичерпав. Так, російський політолог С. Марков (прибічник оновлення концепту порядку денного для сучасного російського політикуму) наголошує на тому, що Путін цілком реалізував головне політичне завдання 2000 р. — російська держава відбудована.

На думку Маркова, на місце сучасного порядку денного можуть претендувати соціальна справедливість, боротьба із корупцією, обмеження впливу бюрократії, національне питання, модернізація у розумінні «європеїзація», зростання у розумінні «стабільність», загальнонаціональні проекти, духовне відродження, боротьба з авторитаризмом. Втім, майже головним для російського політикуму стає питання, хто буде реалізувати новий порядок денний. Отже, питання пошуку суб'єкта модернізації не втратило свої актуальності і в 2007 р. Цікаво, що сучасними російськими політологами протягом 2007 р. активно обговорювалася теза про те, що суб'єктом модернізації стане не певний політичний інститут чи певна соціальна група (середній клас, бюрократія), а окрема людина — Президент Російської Федерації Володимир Путін. «Нікого іншого, окрім Путіна, хто б мав серйозний досвід керування державою і справжню політичну волю, в Росії нині нема. Тому і проблема державного управління полягає зараз не в Путіні, а в тому як створити систему реалізації його політичної волі, — зазначав політичний філософ Юрій Крупнов і продовжував, — проблема не в Путіні (переобрання його на третій термін — прим. авт.), а у відсутності у нього кадрів і системи виконавчих органів, здатних реалізувати курс на розвиток країни»¹⁸. Частина політологів наголошувала на тому, що чинна Конституція Росії залишає багато важелів, за допомогою яких Путіна можна законно переобрати на третій президентський термін. Інша група аналітиків, навпаки, протягом 2007 р. артикулювала тезу про те, що Путін не має йти на третій президентський термін, втім він мав залишитися в політиці, як «національний лідер, незалежний і принципово дружній державі»¹⁹.

Сам Президент Путін, відповідаючи на питання, що буде з країною після виборів 2008 року, тривалий час зазначав, що «все буде добре» і висвітлював впевненість у завтрашньому дні. Схема кадрових кремлівських перестанов, яка реалізується наприкінці 2007 — на початку 2008 рр. (визнання за чинним Президентом РФ статусу офіційного лідера партії «Єдина Росія», впевнена перемога очолюваної президентом партії на парламентських виборах у листопаді 2007 р., обрання новим Президентом РФ близького до Путіна Д. Медведева), дозволяє **без порушення конституційних процедур** залишитися чинному Президенту впливовим і легітимним політичним актором протягом найближчих 5–10 рр.

«Дмитро Медведев — член команди, його роль (після обрання президентом суттєво зростає, — дуже влучно пише історик Р. Медведев. — Він не буде слугою або маріонеткою. Втім капітаном команди, беззаперечно, залишиться Путін (який очолив у 2008 р. російський уряд)»²⁰.

Новий Президент Російської Федерації Дмитро Медведев до знайомства з В. Путіним у другій половині 90-х рр. уже мав науковий ступінь кандидата юридичних наук і працював доцентом у Ленінградському університеті. Після обрання у 2000 р. В.Путіна Президентом Російської Федерації

Д. Медведєв також переїжджає до Москви, де працює на посадах заступника глави адміністрації президента, керівником адміністрації президента, головою Ради директорів «Газпрому», першим віце-прем'єр-міністром. Аналізуючи розподіл влади між Президентом Д. Медведєвим і Прем'єр-міністром В. Путіним, історик Р. Медведєв наголошує на тому, що нова політична архітектура надасть владі подвійної міцності, яку без проблем розподілять між собою президент і прем'єр²¹. Аналітики підкреслюють, що новий Президент Росії сконцентрується на проведенні судової реформи, боротьбі зі злочинністю, виробленні й реалізації відповідальної соціальної політики.

Україна і Білорусь: різні моделі розвитку як наслідок рівних стартових можливостей. Незважаючи на те, що на початку 90-х рр. ХХ століття Україна і Білорусь почали модернізаційний рух з дуже схожих стартових позицій, вони сьогодні мають кардинально різні внутрішні політичні та соціально-економічні режими, а також різні взаємини із Російською Федерацією та Заходом.

Отже, які факти дозволяють зробити висновок про те, що на момент розпаду СРСР обидві країни мали багато спільних рис, що доцільно б було вважати базою для реалізації однотипних модернізаційних схем і в Україні, і в Білорусі.

По-перше, це практично консолідована оцінка провідних світових гравців (ЄС та США) геополітичного місця України і Білорусі в світовому порядку, що склався на той час. Нагадаємо лише широко відомі геополітичні оцінки позиціонування у сучасному світі (на період останньої третини ХХ ст.) Білорусі та України політологів-цивілізаційників З. Бжезінського та С. Гантінгтона. Так, З. Бжезінський наголошував на тому, що і Україна, і Білорусь є частиною європейської периферії, потенційним кордоном «атлантичної Європи». А С. Гантінгтон підкреслював, що водорозділ між католицько-протестантською та православною цивілізацією проходять по території Білорусі та України. Отже, мова йде про те, що на момент розпаду СРСР ані Білорусь, ані Україна не розглядалися світовими центрами впливу як історичні частини європейського соціуму, які потребують термінового виправлення «історичних помилок» і повернення країн до європейської спільноти. Отже, *офіційні Київ і Мінськ були позбавлені можливості розраховувати на політичні та економічні преференції, які отримали після падіння системи Варшавського Договору Польща, Чехія, Угорщина, країни Балтії.*

По-друге, існування дуже схожих соціальних моделей та домінування патерналістських настроїв у суспільстві, зумовлених спільним історичним минулим країни (і в тому числі — перебуванням у складі СРСР).

По-третє, закритість економік від глобальних економічних процесів та глибока економічна залежність, а точніше — *асиметрична економічна залежність* української та білоруської економік від економіки Російської

Федерації, зумовлена створенням єдиного економічного механізму на теренах колишнього СРСР та глибокою інтеграцією економік, що становили радянську економічну систему.

По-четверте, відсутність ефективних державницьких інституцій та традицій ефективної управлінської культури.

І, нарешті, відсутність консолідованого запиту від суспільства щодо специфіки змін можна вважати *п'ятим чинником*, що дозволяє зробити висновки про те, що і Білорусь, і Україна мали і аналогічні модернізаційні завдання.

На відміну від Російської Федерації, яка поряд із вирішенням класичних модернізаційних завдань (створення демократичної держави та ринкової економіки), повинна була лише конкретизувати форми геополітичної ідентичності в умовах прискорення глобалізаційних процесів, модернізаційні завдання Білорусі і України були значно ширшими. Мова йде про потрібне модернізаційне завдання (поряд із розбудовою демократії та ринку): перше — пройти шлях завершення створення політичної нації, що особливо важко зробити в умовах активізації глобалізаційних процесів та ревізії розвинутих постмодерним світом ідей «національних держав». Друге — визначитись із глобальною формою геополітичної ідентичності. Третє — сформувати нову еліту, новий політичний клас.

Асиметричну залежність від Росії можна було подолати продуманою та цілеспрямованою політикою. У той же час, інтеграція в глобальну економіку — ризиковане завдання, оскільки торкається не лише корекції окремих групових інтересів, а й інтересів величезних сегментів суспільства. *А для проведення таких тектонічних змін були потрібні рішучість та політична воля лідерів України та Білорусі, які робили свій вибір в десятиріччя безпрецедентного економічного та політичного хаосу.*

У той же час, потрібно визначити і специфічні риси (історичні, політичні, соціально-економічні, соціокультурні) у розвитку України і Білорусі на момент розвалу СРСР. На нашу думку, серед них:

- *різна історична ретроспектива України і Білорусі.* Протягом тривалого часу великі складові території сучасної України одночасно перебували у складі різних державних утворень, що *зумовило сучасні принципові ментальні розбіжності щодо розуміння національної ідентичності між сучасними складовими України.* На відміну від України, Білорусь практично неподільною перебувала в складі інших держав (Велике Князівство Литовське, Російська Імперія), що створило підстави до культурної монолітності та єдиних соціокультурних пріоритетів Білорусі;

- *політичні преференції еліт на момент розвалу СРСР.* На нашу думку, білоруська еліта була переважно російськофонною, українська еліта (як і суспільство) не була однорідною. Правлячий клас в Україні складався з відносно чисельної (але не дуже впливової) національно орієнтованої і водночас західнофонної еліти; відносно чисельної і впливової

російськофонної еліти; чисельної та впливової центристської еліти, яка не схилалася до жодного з варіантів національної ідеї;

- *різні пріоритети, інтереси, термінологія лідерів Білорусі та України*, які так само впливають на формування модернізаційних моделей, як перелічені вище структурні фактори.

Імітація трансформації або «союзний проект» Олександра Лукашенка. Специфічність сучасного політичного режиму О. Лукашенка а, відповідно, і постаті політичного лідера білорусів полягає в тому, що незважаючи на ініційоване президентом Лукашенком фактично повне згортання процесу розбудови демократичного політичного режиму, білоруська економіка, починаючи з 2000 р., демонструє зростання. Які факти свідчать про згортання політичної модернізації та встановлення в країні авторитарного режиму? В країні практично припинений рух, пов'язаний із інституціалізацією політичних та суспільних інститутів, які мають діяти в стабільних демократичних суспільствах: парламент (після конституційної реформи 1996 р.) перетворився фактично на консультативний орган; політичні партії існують, але виконують суто символічні функції; уряд не контролюється парламентом, а формується і контролюється одноосібно Президентом Білорусі; опозиція слабка, неструктурована, законодавчо не захищена. В країні монополізовані ЗМІ. Інститути громадянського суспільства формуються дуже повільно і повністю контролюються державою. Політичні репресії — один з засобів усунування політичним режимом О. Лукашенка політичних опонентів.

Втім, стрімке економічне зростання білоруської економіки та підвищення соціальних стандартів життя більшості білорусів протягом останніх п'яти років на тлі згортання політичної модернізації і підсилення авторитарної складової режиму Лукашенка — явище, з політологічної точки зору, цілком прогнозоване. В усякому разі окремі політологи пропонують розглядати білоруське зростання як успішний приклад *авторитарної модернізації* на пострадянському просторі, в межах яких збереження жорсткої політичної влади збіглося із мінімальним трансформаційним спадом²². Такий процес, як економічна модернізація має дуже конкретні ознаки — оновлення виробничої бази, оновлення виробничого процесу, розвиток сучасних наукомістких виробництв, створення якісних економічних інститутів. Жодна з цих ознак не характеризує зростаючу білоруську економіку. *Причини інтенсивного, але нестабільного економічного розвитку*, підкреслює росіянин О. Лібман, *залежить від зовнішнього фактора — від демпінгової ціни на російський газ*²³.

На нашу думку, у формуванні політичного режиму Олександра Лукашенка можна виділити низку етапів. *1994–2000 рр.* — становлення режиму, що відбувалось водночас із розкруткою «союзного проекту». *2001–2006 рр.* — кульмінація розвитку режиму на тлі поступового занепаду «союзного проекту» та переходу до визнання державної ідентичності

Білорусі. *I період, який розпочався після третього обрання О. Лукашенка Президентом Білорусі у 2006 році*, що характеризуються поступовим занепадом створеної ним політичної конструкції.

Вище вже наголошувалося на русофонності нової білоруської еліти, що зумовило чіткі геополітичні орієнтації білоруської влади, взагалі, і обраного Президентом Білорусі у 1994 р. Олександра Лукашенка, зокрема, на зближення із Росією. Після проведення політичної реформи 1996 р., що значно звузила компетенцію білоруського парламенту і фактично закріпила за президентом надзвичайно широке коло компетенції, О. Лукашенко розпочав активну модерацию теми «союзного проекту» між Російською Федерацією та Білоруссю. Російський політичний клас, стурбований на той момент слабкою легітимністю президента Б. Єльцина, ідею Лукашенка підтримав. Як наслідок, було підписано фактично угоду про наміри відносно створення єдиної російсько-білоруської держави, яка після цього не дістала жодної конкретизуючої цю рамочну угоду домовленості. Втім, така постановка питання дозволила Мінську отримати значні економічні преференції щодо цін на енергетичну сировину, а Москві набути аргументи, що начебто свідчили про початок повернення Росією втраченого нею на початку 90-х рр. XX ст. геополітичного впливу.

Отже, активна участь у «союзному проекті» на цих умовах дозволила О. Лукашенку отримати російські енергетичні ресурси на пільгових умовах. У межах Білорусі Президент перетворився на такого собі «деміурга, який одноосібно формував економічну реальність та безпосередньо вирішував долю цілих галузей білоруської економіки»²⁴. Загалом же низькі ціни на російський газ призвели до високої частки енерговитрат у виробництві та адміністративного формування собівартості продукції. Це дало змогу повністю завантажити роботою великі промислові підприємства, скоротити кількість безробітних. У той же час це провокувало випуск білоруською промисловістю практично неконкурентноздатної продукції. Завантаження економіки відбувалось на тлі припинення приватизації і, як це не дивно, закритті білоруського ринку для участі в ньому... російського капіталу.

Після приходу до влади в Росії В. Путіна ідея «союзної держави» почала набирати певної конкретики перш за все під впливом російського капіталу, який внаслідок входження економіки у фазу стабільного економічного зростання підключився до процесу прямого інвестування за кордон. Втім, Лукашенко не тільки не пустив російський капітал у білоруську економіку, а й почав дещо змінювати акценти в «союзному проекті» (особливо після остаточного розуміння того, що він не стане президентом нової союзної держави). Так, в ЗМІ Лукашенко вже виступав не як інтегратор, а в образі «успішного господаря», а Білорусь прагнула вже в межах союзу бути справжнім і незалежним суб'єктом об'єднання. В 2003 р. В. Путін (по завершенні двостороннього російсько-білоруського саміту) запропонував

О. Лукашенку ввести Білорусь до Росії у складі 6 областей. Наслідком такої пропозиції стало загострення взаємин між Росією та Білоруссю. О. Лукашенко навіть заборонив В. Путіну у прямому ефірі звернутися до населення Білорусі. Важливо наголосити на тому, що трансформація «союзного проекту» поряд із ескалацією конфлікту між політичними лідерами обох країн відбувалася на тлі збереження Російською Федерацією пільгових цін на експорт енергоносіїв до Білорусі, які становили фундамент режиму Лукашенко. Більше того, поглиблення негативних тенденцій проходило на тлі стабільного зростання білоруської економіки, який відбувався не лише завдяки фактичним прямим та непрямим дотаціям росіян, а й через безпосередню активізацію російської економіки (головного імпортера білоруської продукції), зумовлену зростанням надходжень від експорту енергоносіїв. Утім, у 2004 р. офіційна Москва вперше застосувала до Білорусі газову блокаду. І цей факт став першим свідченням того, що неминуча прагматизація взаємин між Мінськом і Москвою покладе край білоруському економічному диву, а разом із ним — режиму О. Лукашенка.

Незважаючи на переобрання О. Лукашенка на третій президентський термін (яке супроводжувалось внесенням спеціальних поправок до чинної Конституції), *саме президентська кампанія у 2006 р. довела, що магістральні концепти, на базі яких в середині 90-х рр. було створено режим Лукашенка, а саме — «союзний проект», економічне зростання та соціально-орієнтована політика держава — не мають інституційної підтримки і є, перш за все, продуктом політичного мистецтва Лукашенка.* Запроваджені росіянами ринкові ціни на газ для Білорусії з 01.01.2007 р. унеможливили чи серйозно уповільнили зростання білоруської економіки, а відповідно — і підвищення соціальних стандартів життя середньостатистичного білоруса. Прагматизація взаємин між країнами вже спричинила ситуацію, за якої лише 6 % білорусів напередодні президентських виборів підтримували ідею союзного об'єднання з РФ, що змусило президента зробити основною тезою кампанії не союзні теми, а заклик «За незалежну Білорусь!».

Молдова: шлях до впливового президента в межах парламентської республіки. Потрібно наголосити на тому, що у СРСР Молдова була, по-перше, одною із найменш розвинутих (в економічному плані) республік. Створена в СРСР система розподілу праці зумовила той факт, що на момент розвалу Радянського Союзу Молдова (як і решта пострадянських країн) енергетично та виробничо залежала від російської економіки. По-друге, історично Молдова знаходилася на перетині інтересів Росії та Румунії, що зумовило і геополітичну орієнтацію пострадянської Молдови, і асиметричність модернізаційних інтересів різних груп сучасної молдавської еліти. По-третє, титульна нація — молдавани — не становили в Молдові на початку 90-х рр. XX ст. більшість: лівобережна частина

Молдови (в майбутньому — ПМР) була територією локального проживання численного російськомовного населення Республіки (перш за все росіян, українців).

Економіст А. Аслунд, аналізуючи закономірності та специфіку перетворень на пострадянському просторі, наголошує на тому, що кожна з країн мала свій період початкового спаду своєї тривалості криз²⁵. Дослідник, спираючись на данні ЕБРР та Світового банку, підкреслює, що до 1997 року Центральна Європа, прибалтійські і кавказькі країни та Киргистан за свідчили певне економічне зростання. Нереформовані Білорусь та Узбекистан також досягли певних успіхів. «Однак кілька колишніх радянських республік пережили тривалий спад, за яким настала стагнація. Це були Росія, Україна, Молдова і Казахстан. Ринкові реформи, що вони провадили у цей час, не призвели до перемін», — підкреслює Аслунд²⁶.

Отже, темпи реформування економіки та її руху в напрямі позитивної динаміки безпосередньо не пов'язані із владною політичною конструкцією. І Росія, і Україна, і Молдова на кінець 90-х рр. XX ст. були аутсайдером економічних перетворень на пострадянському просторі, у той час, як владні конструкції у кожній із перелічених країн на той момент уже набували певної специфіки: Росії та, в меншій мірі, Україні були притаманні моноцентричні президентські форми правління, Молдова — була парламентсько-президентською республікою, що дрейфувала до парламентської форми правління. Отже, форма політичного устрою — важливий, але не вирішальний чинник успішності модернізаційних перетворень. Позитивна динаміка сукупних модернізаційних процесів залежить від цілої низки факторів, серед яких (поряд із формою правління) і передумови модернізації, і ефективність діяльності владного механізму, і монолітність еліти, і наявність провайдерів перетворень як міцних національних лідерів. У центрі нашого дослідження — аналіз впливу на темпи та масштабність перетворень таких політичних лідерів Молдови, як Мірчу Снегура, Петра Лучинського та Володимира Вороніна. Кожен з них був президентом пострадянської Молдови, а останній — Володимир Воронін — керує республікою і сьогодні.

Мірчу Снегура було обрано першим Президентом пострадянської Молдови у 1991 р. Цю посаду політик займав до 1996 р. Майбутній президент народився у 1940 р., закінчив Кишинівський сільгоспінститут. Працював директором НДІ польових культур, гендиректором науково-виробничого об'єднання «Селекція». З 1980 р. Снегур перебував на партійній роботі, працює секретарем ЦК Комуністичної партії Молдови по сільському господарству. У 1989 р. його було обрано Головою Верховної Ради МРСР. У 1995 р. вийшов зі складу Аграрно-демократичної партії, заснував Партію відродження і згоди. У 1996 р. програв у другому турі президентські вибори Петру Лучинському. У 1998 р. його обрано депутатом парламенту за списком виборчого блоку «Демократична конвенція». Очолював альянс

«За демократію і реформи». Президент Мірчу Снегур увійде в історію не лише як політичний діяч, за часів перебування якого при владі Молдова стала незалежною країною. Початок одного з найгучніших та все ще триваючого на пострадянському просторі сепаратистських скандалів між Молдовою і Придністров'ям також пов'язаний із Президентом Снегуром.

Події в Придністров'ї стали реакцією на політичний курс, ідеологом якого був Голова Верховної Ради МРСР, а потім — і Президент Республіки Молдова М. Снегур. Акцент робився на ідеї «румунізації Молдови»: повернення Молдові спільного із Румунією «історичного минулого», спрощення правил перетину румуно-молдавського кордону, підготовці до запровадження інституту «подвійного громадянства».

Формальним приводом для початку сепаратистського руху в Придністров'ї були масові виступи протесту в Тирасполі, Рибниці та Бендерах проти проголошення молдавської мови єдиною державною мовою. Через рік — 2 червня 1990 р. проходить I З'їзд депутатів усіх рівнів Придністров'я, який проголосив автономний статус регіону. 2 вересня II З'їзд депутатів проголошує створення Придністровської Молдавської Республіки (ПМР), а 22–25 листопада 1991 р. проходять вибори до Верховної Ради Придністров'я. Молдова (під керівництвом М. Снегура) проголошує всі перераховані дії політичного класу Придністров'я позазаконними.

Проблеми загострилися в серпні-вересні 1991 р.: 27 серпня Кишинів приймає Декларацію про державний суверенітет Республіки Молдова, 6 вересня 1991 року Верховна Рада Придністров'я ухвалює рішення про підпорядкування собі всіх державних установ Лівобережжя, а 1 грудня в ПМР відбуваються президентські вибори та референдум про незалежність ПМР від Молдови.

1 березня 1992 р. протистояння між Кишиневом і Тирасполем набуло форми збройного конфлікту. Кульмінацією протистояння стали криваві події в червні 1992 р. в Бендерах після спроб керівництва Молдови збройним шляхом взяти місто під свій контроль. 6 квітня в Кишиневі відбулися перемовини міністрів закордонних справ Росії, Румунії, України, протягом яких було вироблено принципи урегулювання конфлікту, якими передбачалося надання Придністров'ю особливого юридичного статусу в складі Республіки Молдова. Остаточне припинення бойових дій відбулося внаслідок підписання 21 липня 1992 р. Президентами Російської Федерації і Республіки Молдова двосторонньої Угоди «Про засади мирного врегулювання збройного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдови». Згідно з цим документом, було створено Об'єднану контрольну комісію в складі представників Росії, Молдови та Придністров'я, в зоні військових дій почали працювати об'єднані миротворчі сили конфліктуючих сторін і Росії (14 армія). У 2001 р. вже як экс-Президент М. Снегур, аналізуючи події 1991–1992 рр., визнає, що «ми (влада — прим. авт.) не використали усі засоби, які б дозволили нам унеможливити конфлікт»²⁷.

Результати президентства М. Снегура дуже «яскраві» з економічних показників Молдови у першій половині 90-х рр. За рівнем структурних реформ на 1997 р. Молдова перебувала в групі, що продемонструвала «незначне зростання» поруч із Росією, Україною та Казахстаном. За темпами приватизації (приватна частка у ВВП) на період 1997 р. Молдова також перебувала в групі аутсайдерів серед пострадянських країн. За рівнем абсолютної бідності Молдова перебувала на другому місці, гіршою ситуація на період 1995–1995 рр. була лише у Таджикистані²⁸.

Логічно, що у 1996 р. на президентських виборах М. Снегур програв посаду Президента у другому турі досвідченому політику, голові молдавського парламенту Петру Лучинському. Пізніше, вже ближче до завершення перебування на посаді Президента у 2000 р., одне з впливових російських видань надало таку цікаву характеристику П. Лучинському: «Лучинський менше за все схожий на політика, який прагне використати неконституційні чи не зовсім конституційні дії... Президент Молдови взагалі дуже обережний політик, що надає перевагу компромісним рішенням»²⁹. Цікаво, що причиною дострокового припинення президентської каденції Петру Лучинського стала саме нездатність до компромісу щодо низки принципів для нього питань, що стосувалися перерозподілу влади в Молдові з метою, як декларував Президент, створення ефективного механізму влади.

Президентство Лучинського починалося досить благополучно. За результатами соціологічних опитувань, проведених у 1997 р., найбільший кредит довіри серед політиків мав саме президент П. Лучинський³⁰. За підсумками першого року перебування на посаді президента вперше за шість років Молдова призупинила падіння ВВП, забезпечила зростання на 93 % іноземних інвестицій, бюджет 1997 р. було практично виконано у напрямі доходів, що дало змогу ліквідувати заборгованості з пенсій і заробітних плат. Обсяг виробництва у легкій промисловості збільшився протягом 1997 р. на 27 %, продукції у сільському господарстві — на 9%³¹.

Починаючи з 1998 р. президент Лучинський проголошує курс на боротьбу із політичною корупцією і неефективним механізмом управління шляхом перетворення країни на президентську республіку. Аргументуючи свою політичну позицію, президент підкреслював, що Молдова — королівство, де править колективна безвідповідальність. П. Лучинський наголошував на тому, що він готовий взяти всю відповідальність на себе, але для цього потрібно, щоб у Президента було конституційне права формувати уряд, незалежно від впливу парламенту і партій³².

23 травня 1999 року П. Лучинський із місцевими виборами провів загальнонаціональний референдум щодо запровадження в республіці президентської форми правління. Конституційний Суд Молдови признав референдум таким, що відбувся. Вже в червні президент ініціює створення спеціальної Комісії з розробки поправок до Конституції, якими

мала запроваджуватися президентська форма правління. Практично всі політичні сили Молдови висловилися проти президентських ініціатив. Навіть пропрезидентська фракція у парламенті «За демократичну і квітучу Молдову», очолювана спікером Димитром Д'яковим, визнала запропонований президентом проект реформування Конституції антидемократичним. Як наслідок парламент Молдови 5 червня 2000 р. голосує поправки до Конституції, через які Молдова перетворилася на парламентську республіку, де Президент обирається парламентом, а останній формує уряд. Після проведення дострокових парламентських виборів 25 лютого 2001 р. президентом Молдови парламент обирає лідера комуністів Володимира Вороніна, а Петро Лучинський повідомляє, що він йде з великої політики. *Фактично, політичні дії Лучинського йшли в контексті регіональної політичної тенденції, спрямованої на, по-перше, формування моноцентричного владного механізму і, по-друге, на формування одного суб'єкта модернізаційних процесів. На заваді реалізації президентського плану стала відсутність політичних партнерів, які б так само, як і президент, були б зацікавлені у запровадженні моноцентричного президентського режиму.*

Цікавою для політичного аналізу є постать чинного Президента Республіки Молдова лідера Комуністичної партії Молдови Володимира Вороніна. Воронін був першим президентом, обраним парламентом. Утім, *це не завадило цьому політику створити такий механізм функціонування влади, який дозволив залишатися йому провідним політичним актором Молдови.* Серед сильних рис чинного президента Молдови — лояльне ставлення до опонентів, уміння йти на компроміси (відмова під впливом акцій громадянського протесту у 2002 р. від рішення про обов'язкове вивчення у школах російської мови), гармонійне поєднання політичної принциповості та популізму (наприклад, на з'їздах Комуністичної партії Молдови В.Воронін іноді наголошує на тому, що європейські прагнення Молдови не заважають її перебуванню в СНД), талант політичного тактика (під впливом Вороніна спікером парламенту Молдови у 2001 р. було обрано представницю Комуністичної партії Євгенію Остапчук, яка була керованим та лояльним до Президента спікером, а саме лояльність голови парламенту до президента в межах парламентської республіки дозволяє главі держави бути провідним політичним актором).

Ідучи на перші президентські перегони, Воронін використовував гасла приєднання Молдови до Союзу Росії та Білорусі, надання російській мові статусу державної та швидкого врегулювання конфлікту між Кишиневом і Тирасполем. Утім, реальний політичний курс президента Вороніна не має практично нічого спільного із його популістичними передвиборчими гаслами.

Уже протягом першої президентської каденції (2001–2005 рр.) геополітичні орієнтири Молдови набули ознак проєвропейської одновекторності.

Взаємини із Російською Федерацією після критики президентом Молдови «Меморандуму Козака» (план подолання придністровського конфлікту, який передбачав федералізацію Молдови) і запрошення ЄС до участі у врегулюванні ситуації у Придністров'ї переживали кризу, ознаками якої стало закриття російського ринку для головного експортного товару Молдови — вина. Воронін, у свою чергу, заборонив присутність на парламентських виборах спостерігачів з РФ та Білорусі. Дії, спрямовані на розблокування кризи у взаєминах із Москвою, почали здійснюватися Вороніним під час другого президентського терміну, у 2006 р. Заради підвищення рейтингу напередодні обрання на другу каденцію у березні 2005 р. комуніст Воронін здійснює PR-візит не в Москву, а до Києва, де зустрічається із «помаранчевим» Президентом України В. Ющенком та радикально проєвропейським президентом Грузії М. Саакашвілі. Під час другої президентської каденції комуніст Воронін задля підвищення капіталізації економіки, активізації інвестклімату і зниження інфляції ініціює ухвалення пакету законопроектів, що передбачають амністію капіталу, повну податкову амністію та інноваційний підхід до податку на прибуток. Політичні і державницькі дії Вороніна змусили спостерігачів обговорювати як «політичне диво» ідеологічну близькість молдавських комуністів до центральноєвропейських соціал-демократів. Високими залишаються як особистий рейтинг Президента Молдови, так і рейтинг очолюваної ним Комуністичної партії Молдови: на парламентських виборах 2005 р. очолювана Вороніним Комуністична партія Молдови перемогла з результатом 43 % відсотки.

Утім, незважаючи на високі рейтинги та позитивні результати розвитку економіки Молдови під час президентства Вороніна, є і певні труднощі. Серед яких — неврегульоване питання взаємин Молдови і Придністров'я, неоднозначно «дружні» взаємини із Румунією (лідери Румунії ставлять питання про об'єднання «двох румунських країн» — Молдови та Румунії — в межах ЄС), низький рівень життя, високий рівень міграції, відсутність позитивної відповіді з боку ЄС на інтеграційні наміри Молдови. Частина аналітиків пояснює стабільну популярність чинного Президента тим, що режим Вороніна — це режим пасивної частини населення Молдови. Втім, цілком очевидним є те, що в групі країн, що розглядаються в межах цієї частини дослідження, за стабільністю підтримки населенням феномен В. Вороніна можна порівняти хіба що із стабільним рейтингом російського президента В. Путіна. Різниця полягає в тому, що Путін в Росії має практично необмежену владу поряд із високим рейтингом, а Воронін в Молдові тримає стабільно високий рівень довіри в умовах жорсткої політичної конкуренції між політичними акторами.

Леонід Кучма та Віктор Ющенко: втрачені модернізаційні шанси чи пошук оптимальної моделі демократичного транзиту. На початку 90-х рр. Україна, так само як і Росія, втім як і решта країн пострадянського простору, також

зіткнулась із модернізаційними викликами, які вимагали відповідної реакції з боку політичного класу і політичних лідерів. Зазначимо, що загалом завдання, які мали вирішити Україна та Росія на шляху створення нового, модерного (чи навіть постмодерного суспільства) *глобально були майже ідентичними*. Йшлося про визначення із: 1) соціально-економічними та політичними складовими української модернізації; 2) методами модернізації; 3) суб'єктом модернізації.

Утім, тактичні проблеми, які мала вирішувати кожна з країн в межах окресленого вище стратегічного завдання, суттєво відрізнялися. Специфіка української політичної ситуації полягала у тому, що на відміну від Росії, яка лише конкретизувала форми геополітичної ідентичності в умовах прискорення глобалізаційних процесів, Україна мала вирішити потрійне завдання: перше — пройти шлях завершення створення політичної нації, що особливо важко зробити в умовах активізації глобалізаційних процесів та ревізії розвинутих постмодерним світом ідей «національних держав». Друге — визначитися (так само як і Росія) із глобальною формою геополітичної ідентичності. Третє — сформувати нову еліту, новий політичний клас. Специфіка економічної ситуації полягала в тому, що модерну (чи постмодерну) економічну модель необхідно було створювати в умовах енергетичної, технологічної та виробничої залежності від російської економіки. Фактично, головним завданням економічної модернізації було створення ефективної, сучасної національної економіки разом із подоланням монозалежності від російського економічного механізму.

Історично вирішення цих питань збіглося у часі із перебуванням на посаді Президента України Л. Кучми. Після ухвалення Конституції у 1996 р. політично Україна перетворилася у президентсько-парламентську республіку, в межах якої глава держави отримав майже необмежені важелі впливу на всі гілки влади. *В політичному та правовому сенсі (за кількістю повноважень) президент ставав центром політичного та владного механізму України. Фактично, інституційні повноваження українського президента надавали йому історичну можливість виконати функцію суб'єкта української модернізації. Втім, через низку об'єктивних обставин, таких як політично та національно неструктуроване суспільство (слабкість та висока конфліктність еліти, яка сфокусована на розширенні ареолу власного політичного та бізнес-впливу замість розробки консолідувальної модернізаційної моделі; поляризоване — за ідеологічними, світоглядними, економічними ознаками — суспільство; монозалежність від Російської Федерації) та суб'єктивних (відсутність політичної волі у президента до глибокої модернізації) Президент України Л. Кучма не став суб'єктом модернізації в Україні.*

За майже десять років президентства Л. Кучми в економіці було вирішено питання створення приватної власності, формування капіталу (не будемо стверджувати, що в Україні створено національний капітал, але

той факт, що за 10 років в країні з'явилися люди, які, за певних умов здатні вкладати солідні кошти в модернізацію економіки є історичною реалією). Великий капітал формувався шляхом доступу до реекспорту російської енергетичної сировини, дешевих фінансових ресурсів, державних монополій (земля, дороги, вода і решта), практично безкоштовної приватизації державної власності, створення ліберальних умов експорту-імпорту для певної групи продуктів. Низькі собівартість продукції, яка досягалася за рахунок доступу до демпінгових цін на енергоносії, та заробітна плата зумовили конкурентноздатність української продукції за кордоном. Утім, цілком зрозуміло, що низький рівень життя українців та наявність демпінгових цін на російські енергоносії — як умови формування капіталу в Україні — забезпечувались українською владою. *Фактично, на початку ХХ ст. за підтримки влади в Україні (так само як і Росії) було створено «олігархічний капіталізм»*. На відміну від Росії (де з приходом до влади Путіна у 2000 р. роль та місце олігархії у визначенні політичних та економічних контурів політики стає значно скромнішим), українські олігархи та створені ними фінансово-політичні групи на початку ХХ ст. стають впливовими майже визначальними політичними та економічними акторами. Разом із вмонтуванням олігархії у економіку України, а потім — і реорганізацією всієї економіки для отримання олігархічними фінансово-промисловими групами прибуткової ренти, олігархи стають невід'ємною частиною політичної еліти України. Більше того, наприкінці минулого століття олігархи починають адаптацію під себе політичного механізму в Україні, модеруючи процес т. зв. «політичної реформи», яка разом зі створенням умов для політичної інституалізації в Україні мала значно обмежити вплив Президента (який на початку ХХІ ст. ще залишався центром владного механізму і, перебуваючи **понад** рештою політичних інститутів та гравців, дещо врівноважував політико-економічну конкуренцію решти українських політичних гравців, серед яких були і олігархи).

Якщо підвести лаконічний підсумок під результатами перебування при владі Л. Кучми, а фактично — дати характеристику створеної ним владної моделі, то можна стверджувати, що:

- *Президент з ролі модератора (суб'єкта) загальносуспільних модернізаційних перетворень перетворився на «третейського суддю» для обмеженої ланки політичних акторів, які називаються українські олігархи;*

- *створена владою еліта як поєднання номенклатури та олігархічного капіталу не була здатна за своєю природою генерувати теорії, адекватні модернізаційним викликам України, оскільки головною умовою отримання нею прибуткової ренти є низька вартість робочої сили та доступ до демпінгових російських енергоносіїв. Треба визнати, що сучасна українська еліта не готова до різких змін, яких вимагає перехід до модерної (постмодерної) економіки. Більше того, вона зацікавлена у збереженні існуючого статус-кво, що гарантуватиме їй дешеві енергоносії та людську працю.*

Саме аби зберегти стабільність формування капіталу, вітчизняні олігархи виборювали таку політичну модель, яка гарантувала їм (після відходу від влади Л. Кучми) відсутність різких модернізаційних реформ, які могли б серйозно вплинути на ціни на енергоносії (у разі чітко вираженої євроатлантичної геополітичної орієнтації України). Або на зростання рівня заробітних плат в Україні (у разі адаптації українського законодавства до європейського);

- середній клас *через свою нечисельність і слабкість, залежність від олігархів, нерозвинутість інститутів громадянського суспільства в Україні* також не може виконувати функцію суб'єкта модернізації.

Фактично, на початку XXI століття (наприкінці президентства Л. Кучми) Україна — після 15 років «перетворень» залишалася без суб'єкта модернізації, що гальмувало свідомі модернізаційні процеси в українському суспільстві і консервувало відставання української економіки від розвинутих економік.

Підсумки майже 4-річного президентства В. Ющенка дозволяють частині аналітиків стверджувати, що разом із Президентом Ющенком в Україні не з'явився суб'єкт модернізації. Аналітики підкреслюють, що сталося це не тільки через суб'єктивні обставини, але й з огляду на цілком об'єктивні процеси і фактори, головними серед яких є стан сучасної української еліти. Олігархічні групи, які за фактом виявилися в Україні значно політично сильнішими, ніж, наприклад, у Росії, після відходу Л. Кучми від влади в Україні створили для себе (через політичну реформу 2004–2006 рр.) політичне поле, в межах якого відсутній домінуючий політичний суб'єкт. Політично обмежений у важелях впливу на політичну та економічну сфери Президент не може виконувати роль суб'єкта модернізації. Уряд та парламент, що формуються і контролюються правлячими олігархічними групами, також не можуть виконувати модернізаторські функції, оскільки, по-перше, протягом певного часу будуть виконувати роль політичних інститутів, через домінування в яких українські олігархи поширюють свій вплив на суспільство; по-друге, за своєю природою сучасні вітчизняні олігархи не здатні виробляти та реалізовувати модерні теорії та схеми, оскільки продовжують заробляти свої ренти через консервацію сучасного політичного та економічного стану України.

На нашу думку, політичні реалії сучасної України та сучасні українські лідери такі, що змушують констатувати, що модернізація — не оптимальний в даний момент метод оновлення суспільства, оскільки вимагає існування дієвого суб'єкта модернізації. На цю роль не може претендувати в Україні ні політик, ані політичний інститут, ані соціальний прошарок. Шлях поступового оновлення України — це демократичний транзит. Головна умова демократичного транзиту — наявність внутрішньоелітного конфлікту — достатньо рельєфно представлена в сучасній Україні. Вада демократичного транзиту як методу оновлення суспільства полягає в тому, що пошук української

моделі демократії відбуватиметься через пошук внутрішньоелітного діалогу, а питання ідеологічного концепту, мети і завдань діалогу — ще тривалий залишатимуться поза межами уваги елітних груп.

2. Політичні лідери центральноазійських країн: пострадянська доба

Під державами Центральної Азії розуміють Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизьку Республіку та Туркменистан. Центральноазійський регіон — одна з найбагатших частин світу за запасами корисних копалин, що є своєрідною зв'язуючою ланкою між західною та східною частинами Євразії. Географічне положення та мінеральні ресурси роблять Центральну Азію не лише об'єктом у політичних іграх, але й надзвичайно важливим і самостійним актором в геополітичних комбінаціях. Тому дослідження внутрішньополітичних процесів у країнах Центральної Азії мають неабияку вагу, адже саме від ситуації всередині країни часто залежить її вибір союзників та партнерів на міжнародній арені.

Питання політичного лідерства на теренах колишнього СРСР є темою важливою і цікавою, оскільки країни, що знаходяться лише на шляху до справді демократичного суспільства, мають всі шанси скотитися в обійми «м'якого» або навіть жорсткого авторитаризму. Авторитаризм може бути виправданим з декількох причин. По-перше, він є логічним переходом від тоталітаризму до демократії. По-друге, існує думка, що у важкі та відповідальні часи для країни немає кращого виходу, ніж сильна авторитарна влада. По-третє, велика спокуса для населення отримати «царя-батюшку», який здатний вирішити усі їхні матеріальні проблеми. Те, що він одночасно може позбавити елементарних прав та свобод до певного часу, відходить на другий план.

Моделі політичного розвитку країн. Центральноазійські країни колишнього СРСР являють собою яскравий приклад держав, де авторитаризм має стійкі тенденції до свого розвитку. «Аналіз політичної практики взагалі примушує дійти висновку: в Центральній Азії утверджується авторитарна модель політичного розвитку у формі світської унітарної держави»³³. За С. Панаріним, пануюча у Центральній Азії модель політичного розвитку представлена нині трьома модифікаціями. Різниця в модифікаціях проглядається у конституційному праві, а також в політичній практиці та стилі керівництва. До першої модифікації належить Киргизька республіка та Казахстан; до другої — Узбекистан та Таджикистан; до третьої належить Туркменистан.

Перша модифікація: Киргизька республіка — Казахстан. Це авторитарна модель з деякими елементами демократії. Наприклад, Конституція Киргизії,

порівняно з іншими конституціями країн Центральної Азії, створює найбільш сприятливі умови для формування демократичного політичного режиму. Проте і в ній спостерігається перекид на користь виконавчої, точніше — президентської влади. В Конституції Казахстану домінування президента над законодавчою та контроль над судовою владою забезпечені ще більш надійно.

Що виділяє ці дві країни з-поміж інших країн Центральної Азії, так це найвищий в регіоні рівень розвитку партій. Також допускається діяльність опозиції та правозахисних організацій. Окрім цього, Киргизія поки є єдиною країною, де відбувся державний переворот. Словосполучення «тюльпанова революція» з ужитку вийшло головним чином через погроми, велику кількість мародерів, а також тим, що за даними ЗМІ ціла низка місцевих політиків має зв'язки з кримінальним світом. У країні нараховується близько 200 організованих кримінальних угруповань, що надзвичайно багато для такої маленької країни. Як зазначає американська дослідниця М. Олкот: «Опозиція не є синонімом порядності. Безсумнівно, багато з обвинувачень в корупції на адресу родини президента (Акаєва — Л. Т.) є неправдивими. Багато хто з прибічників президента заробили гроші чесним шляхом, те саме можна сказати й про опозицію. Тим не менш, в суспільному житті Киргизії багато гнилі — це стосується як уряду, так і опозиції».

Якщо корупція наскрізь пронизує політичну систему, скомпрометованими виявляються всі. І навряд чи вигнання Акаєва приведе до швидкої зміни корумпованої природи киргизького суспільства»³⁴.

Друга модифікація — це Узбекистан та Таджикистан. Ці дві країни являють собою президентські республіки з декоративними елементами демократії, з надзвичайно великими повноваженнями глави держави та фактичним прямим президентським правлінням у поєднанні з конституційно проведеним, але абсолютно формальним розподілом гілок влади.

Третя модифікація — Туркменистан. З появою нового президента цієї країни Гурбангулі Бердимухаммедова з'явилися обіцянки щодо побудови більш відкритого суспільства, проте поки що її неможливо ототожнювати з будь-якою іншою центральноазійською країною.

Згідно з іншою класифікацією є дві моделі поведінки керівництва в країнах Центральної Азії. Перша модель більшою мірою притаманна Туркменистану та Узбекистану та проявляється в наступних основних тенденціях:

- посилення репресивного «компонента»,
- насичення структур державного управління співробітниками таємної політичної поліції,
- постійній ротации у середній та вищій ланці чиновництва, інтенсивним збагаченням правлячих «сімей»,
- пауперизація широких соціальних прошарків.

«Протистояння влади та суспільства в різноманітних формах здатне вплинути на формування в окремих групах правлячого прошарку переконання в необхідності серйозних змін на користь недопущення розвитку некерованих процесів соціально-політичної деструктуризації та економічного колапсу. У цьому зв'язку не виключаються спроби «детронізації» теперішніх глав Узбекистану та Туркменистану саме за допомогою переворотів у верхівці влади, активну роль в яких можуть зіграти зовнішні сили з-поміж країн СНД, а також окремих сусідів Узбекистану та Туркменистану по азійському регіону»³⁵.

Друга модель поведінки центральноазійських керівників реалізується Казахстаном та Таджикистаном. Незважаючи на суттєву різницю в соціально-політичній та економічній сферах, обидва режими очолюються безальтернативними правителями, які володіють серйозними політичними та економічними ресурсами, що використовуються в межах системи «керованої демократії». Як Н. Назарбаєв, так і Е. Рахмонов роблять ставку на національну єдність, що інтерпретується ними з погляду владних інтересів.

Особлива ситуація, яка не вкладається у подану класифікацію, існує в Киргизстані. Після створення загальнорегіональної організації демократичних сил Центральної Азії, в якій бере участь політична опозиція з-поміж представників усього регіону, «слід уже зараз говорити про те, що в Центральній Азії, незважаючи на всі труднощі та своєрідність розвитку, поданий старт політичній трансформації існуючих авторитарно-тоталітарних режимів»³⁶.

Сильний інститут президентства в країнах Центральної Азії виріс наприкінці радянської епохи з інституту республіканських перших секретарів Комуністичної партії. Президентські вибори проводились у всіх нових державах після проголошення незалежності, але боротьба на них було суворо обмеженою. Всі наступні конституційні зміни та президентські вибори до останнього часу були в основному спрямовані на зміцнення та консолідацію влади глави держави. На думку спеціалістів з питань вивчення конституцій, до 1996 р. всі центральноазійські режими стали суперпрезидентськими системами, в яких президент та його адміністрація контролюють прийняття політичних рішень, а парламент та суди мають лише номінальну незалежність. Безпосередній пережиток радянської системи та політичної культури — централізоване управління, з допомогою якого центральноазійські президенти намагаються зберегти контроль над внутрішніми політичними та економічними структурами та міждержавними стосунками.

Хоча центральноазійський регіон має багато спільного, сімнадцять років незалежності продемонстрували, що розвиток Казахстану, Туркменистану, Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану йшов різними шляхами, кожна з країн набула своє обличчя, накопичивши величезний досвід в економічному будівництві та прийнятті політичних рішень.

Киргизстан: єдина країна, де відбулась «кольорова» революція. До середини 1990-х років Киргизія просувалася в напрямі створення демократичної держави, і ця трансформація проходила майже паралельно аналогічним процесам у країнах Центральносхідної Європи, таких як Румунія, Болгарія та Словачія. Але, оскільки стратегія, а за великим рахунком і цілі такої трансформації не були чітко визначені, то через серйозні протиріччя між вищими органами державної влади, а, по суті, всередині суспільства, вже у 1993–1996 рр. розпочалась глибока криза влади. «Разом з тим, скорочення повноважень представницьких органів, значне посилення ролі президента та посилення виконавчої влади одночасно з тяжким станом основного загалу населення призвели до загострення внутрішньополітичної обстановки та виникнення у 2002 р. нової політичної кризи»³⁷.

У ході вирішення цієї кризи влада пішла на певні поступки, 2 лютого 2003 р. відбувся референдум стосовно нової редакції Конституції Киргизької Республіки, яка розпочала перехід Киргизстану від президентської до президентсько-парламентської республіки. Але потім, частково під впливом лідерів сусідніх держав, не говорячи вже про власну сім'ю, президент Акаєв втратив інтерес до демократичних реформ, і його поведінка стала все більше нагадувати поведінку інших центральноазійських лідерів. Акаєв «перестав звертати увагу на всезростаюче невдоволення Заходу, коли побачив, з якою легкістю його рідні та друзі почали збагачуватися. Врешті-решт родинні почуття та особисті обов'язки дістали гору над його ідеалізмом»³⁸.

Політичний процес у Киргизстані і нині зазнає періоду важкої кризи. По-перше, під час виборів новою владою була задекларована політична реформа, що передбачає трансформацію президентсько-парламентської республіки у парламентсько-президентську. Перед президентськими виборами в 2005 р. Курманбек Бакієв і Фелікс Кулов — лідер партії «Ар-Намис», що виступали як основні кандидати, уклали неформальну угоду, відповідно до якої Кулов знімав свою кандидатуру, натомість після перемоги Бакієва одержував посаду прем'єра. Ця угода стала основою для розділу повноважень і наступної спільної роботи в «тандемі».

Проте після виборів президента 10 липня 2005 р. ситуація змінилася. У листопаді-грудні 2006 р у Киргизстані були прийняті дві нові редакції Конституції Киргизстану. Перша, прийнята у період проведення мітингів опозиції, розширювала повноваження парламенту та уряду, скоротивши повноваження президента. Цей варіант був названий компромісним, оскільки зі зміною повноважень президент та парламент зберігали свої позиції до закінчення терміну їх повноважень у 2010 р. Період до 2010 р. називався перехідним. Між тим, наявність у новій редакції низки суперечливих моментів, що стосувалися уряду, привела до відставки Кабінету Міністрів. К. Бакієв очолив опозиційні сили, ставши лідером Об'єданого фронту «За достойне майбутнє Киргизстану». Останній варіант Основного Закону

розширює повноваження президента та скорочує, особливо в період до 2010 р., повноваження парламенту.

Невдалий виступ опозиції в Киргизстані, спрямований на повалення президента Бакієва, повернув країну до тієї ситуації, яка була до масових, публічних акцій протесту. Влада знаходиться в руках Курманбека Бакієва, але поки соціальна ситуація в країні не зміниться, влада ця буде хиткою. Таким чином, є шанси у тих сил, які налаштовані на трансформацію влади в бік переходу її від Півдня (а південний клан представляє саме Бакієв) на користь північних кланів.

У Киргизії існує лінія глобального протистояння північ-південь. Окрім цього, наявна величезна кількість кланів, які залишилися майже з племенного устрою. Всередині південного та північного утворень існує поділ, який призводить, у свою чергу, до їхнього внутрішнього протистояння.

Кількість партій постійно змінюється, але за останні роки їх кількість не була меншою за декілька десятків. Найбільш значні це: Блок «Національний рух Киргизстану» (НДК), який сформувався у вересні 2004 р., об'єднавши дев'ять партій та рухів: Партію комуністів, Комуністичну партію, Республіканську партію, Партію національного відродження «Асаба», Демократичний рух Киргизстану, «Кайран Єль», «Новий Киргизстан», «Еркин Киргизстан» та «Еркиндик». Виборчий блок «За чесні вибори» об'єднав партії «Ар-Намис», «Ел», «Ата-Мекен» та Соціал-демократичну партію. Роза Отунбаєва, колишній міністр закордонних справ, заснувала партію «Ата-Юрт» («Вітчизна»). Є декілька партій націоналістичного спрямування: «Асаба», «Ата-Мекен», «Еркиндик» та Народно-патріотичний рух.

16 грудня 2007 р. в Киргизстані вперше відбулися парламентські вибори за партійними списками. Перемогу здобула пропрезидентська партія «Ак жол». Таким чином, президент К. Бакієв отримав лояльний щодо нього парламент, що загрожує перетворенням реформатора Бакієва на лідера з авторитарними рисами.

Казахстан: на шляху перетворення в «азіатського барса». Республіка Казахстан є президентською республікою. Перший президент країни Н. Назарбаєв був обраний на цю посаду в квітні 1990 р. Верховною Радою Казахської РСР. У січні 1991 р. громадяни країни обрали його на п'ятирічний термін на загальнонародних, проте безальтернативних виборах, віддавши кандидату більше ніж 98% голосів. Повноваження президента були подовжені до 2000 р. загальнонаціональним референдумом, який відбувся 30 квітня 1995 р. В жовтні 1998 р. парламент виступив з ініціативою проведення дострокових президентських виборів та подовження терміну президентських повноважень до 7 років. У листопаді 1998 р. була створена узгоджувальна комісія для вирішення суперечності між пропозиціями глави держави та депутатів про внесення змін в Конституцію Республіки Казахстан.

За підсумками роботи узгоджувальної комісії був розроблений законопроект «Про внесення змін та доповнень в Конституцію Республіки Казахстан». Серед інших 19 поправок, що тим або іншим чином впливають на конституційно-правовий статус президента, були, зокрема, такі, що передбачали продовження терміну повноважень президента з 5 до 7 років та відміну умови про вікову межу президента у 65 років. «Традиційна політико-правова свідомість казахів, орієнтована на етатизм, стала структуроутворюючим фактором стійкості режиму Назарбаєва»³⁹.

8 листопада 1998 р. депутати парламенту прийняли постанову «Про звернення до Президента Республіки Казахстан щодо його погодження на скорочення терміну його повноважень». Таким чином, поправка до ст. 94 Конституції звучала так: «За згодою президента Республіки Казахстан даний термін повноважень може бути скорочений постановою парламенту Республіки, прийнятою на спільному засіданні його палат більшістю голосів від загальної кількості депутатів кожної з палат»⁴⁰.

На альтернативних виборах, які відбулися 10 січня 1999 р., Назарбаєв отримав 78,3 % голосів. Останні президентські вибори відбулися у Казахстані 4 грудня 2005 року. За посаду голови держави боролися п'ять кандидатів: чинний президент Нурсултан Назарбаєв, лідер опозиційного блоку «За справедливий Казахстан» Жармахан Туякбай, голова партії «Ак жол» («Світлий шлях») Аліхан Байменов, представник Комуністичної народної партії Єрасил Абилкасимов та голова екологічного союзу «Табігат» («Природа») Мелс Єлеусізов.

Перемога Нурсултана Назарбаєва була цілком прогнозованою. Він взагалі не є тим кандидатом, на імідж якого повинні були працювати PR-менеджери. Його рейтинги завжди були високими: 98,78 % в 1991 р., 95,4 % — на референдумі 1995 р., 79,78 % — на виборах 1999 р. Останні вибори засвідчили, що Н.Назарбаєв був найбільш впізнаним кандидатом (99,4 %); його програму знала абсолютна більшість виборців (82,1 %); передвиборчу кампанію вважали найцікавішою 85,5 % опитаних; 82,4 % підтримують його висунення на новий термін, а ще 10,6 % взагалі не бачать йому достойної зміни.

Проте дослідники, зокрема економісти, вважають, що зростання рейтингу Назарбаєва є закономірним результатом його власної успішної політики. Якщо взяти період з 1998 по 2005 рік — а це сім років, — то середньорічні темпи зростання ВВП в Казахстані сягають 10,4 %. А абсолютний приріст ВВП у республіці — 85 %. Своє кредо як державного діяча Н.Назарбаєв формулює таким чином: «Політична стабільність понад усе. Дисципліна й порядок в азіатському суспільстві важливіші за демократію, що мусить розвиватися поступово». Це було політичним кредо Лі Куан Ю (прем'єр-міністр, «батько-засновник» Сінгапуру). Я ніколи не приховував, що такий підхід мені до душі. Завжди казав: «Спочатку економіка, а потім політика»⁴¹. У Казахстані превалюють позитивні суспільні

очікування, що дозволяє прогнозувати подальше зміцнення правлячого режиму.

Проте навіть враховуючи, що досягнення політики Президента є очевидними, а його популярність ніколи не викликала сумнівів, треба зважати, що опозиції на виборах не вдалося згуртувати навколо себе свій потенційний електорат. Якщо ще у 2004 році передбачалося, що противники Нурсултана Назарбаєва зможуть розраховувати на 25–30 % голосів, то на самих виборах прихильники усіх чотирьох альтернативних кандидатів становили менше п'ятої частини електорату. Тобто на сьогодні еліти Казахстану не мають реальної альтернативи курсу та команді Нурсултана Назарбаєва. «Моноцентричність системи концентрує політичну волю центральної влади, що дозволяє їй цілеспрямовано проводити реформи, в тому числі й не завжди популярні»⁴².

Новий етап політичних рішень у Казахстані почався з виступу голови держави 16 травня 2006 р. на спільному засіданні палат Парламенту. Президент Казахстану Н.Назарбаєв запропонував внести поправки до Конституції країни, спрямовані на модернізацію, підвищення ефективності казахстанської політичної системи. Результатом загальнонаціональних консультацій, включаючи опозиційні сили, стала робота Державної комісії у 2006–2007 роках, яка дійшла висновку щодо внесення змін до Основного Закону країни. В тому числі й з такого ключового питання, як форма правління. «Саме за результатами роботи Державної комісії було прийнято рішення про зміну форми державного правління з президентської на президентсько-парламентську, що є безпрецедентним для центральноазійського регіону рішенням у сенсі легітимності та народного волевиявлення»⁴³.

Конкретні кроки політичної реформи в Казахстані передбачають значне посилення ролі парламенту. Повинна кардинально змінитися система виборів до Мажлісу, який буде на 100 відсотків сформований за партійними списками. Ще одне важливе нововведення — це збільшення кількості депутатів обох палат парламенту на 38 осіб. У новому парламенті будуть представлені 154 депутати. Список депутатів Сенату збільшиться на вісім осіб. Причому частина з них стане депутатами після узгодження з Асамблеєю народів Казахстану.

У Казахстані триває процес виникнення нових політичних партій, причому новоутворені організації належать до опозиційних. Тим не менш і в цій країні помітною є стабілізація, оскільки нові партії виникають в основному шляхом реформування вже існуючих партійних структур. Тому чисельність партій в Казахстані останні роки коливається в межах 10–12 партій. Наприклад, «Отан» («Вітчизна»), пропрезидентська партія; «Асар», пропрезидентська партія, яку очолює дочка Нурсултана Назарбаєва Даріга. До опозиційних партій можна віднести: «Ак жол» («Світлий шлях»), «Демократичний вибір Казахстану», партія, яка підтримує опозиційні кола,

Республіканська народна партія Казахстану. Проте перепони з боку уряду, а також внутрішні організаційні проблеми завадили розвитку цієї партії, яка залишається досить пасивною. Узагалі, на думку казахстанських дослідників, саме нерозвиненість партійної системи сприяє посиленню президентської гілки влади. «Специфікою сучасного конституційного процесу в Казахстані є те, що його суб'єктами стали не повновісні політичні партії (які знаходяться на стадії становлення), а інститути державної влади»⁴⁴.

Як вважають казахстанські дослідники, вже зараз у Казахстані розпочалася боротьба за посаду правонаступника Президента Назарбаєва. Найскандальнішою формою цієї боротьби за останній час є відкритий та публічний конфлікт Нурсултана Назарбаєва зі своїм старшим зятем Рахатом Алієвим. Загострення елітної боротьби в Казахстані можна очікувати з наближенням виборів 2012 р. Проте факт зняття обмежень на кількість термінів для першого Президента може суттєво вплинути на ситуацію — за якийсь, ще невизначений, час можна очікувати появи нових претендентів.

Процес зміни еліт у центральноазійському регіоні відносять до факторів ризику. Жодна з центральноазійських республік на сьогоднішній день не пройшла через процедуру зміни еліт. І поки що незрозуміло, яким чином цей процес буде організований, як від проходитиме. В Центральній Азії існує ланцюг взаємозв'язків: влада — власність — фінанси. До цих пір втрата влади означала втрату власності та фінансів. Тому завдання нинішньої еліти — «імітувати наявність прозорості в процесі зміни еліт, зберегти усі існуючі канали влади, а значить, і власність, і фінанси. І ця «непрозора лінійка» є фактором ризику»⁴⁵. Наразі, політична еліта Казахстану — це значною мірою колишня радянська номенклатура. Її оновлення відбувається природним шляхом, в основному завдяки ветеранам казахстанської політики. Молодіжне крило казахстанської еліти — це управлінці, які вийшли завдяки програмі «Болашак» — програмі навчання казахів за кордоном, що отримала розвиток після 1993 р. Ця нова казахстанська еліта сильно вестернізована. Також існує «новоказахська» частина еліти, яка сформувалася в основному з перших бізнесменів та управлінців середини 90-х років, так звані младотюрки. Сам президент Казахстану Н. Назарбаєв, описуючи таку частину еліти, як младотюрки, пише: «Одним з факторів, котрий сприяв економічному зростанню низки азіатських країн, було навчання тисяч їхніх студентів у світових наукових і навчальних центрах США та Європи. Незважаючи на певні збої, допущені під час реалізації програми «Болашак», ми й надалі будемо надавати державну підтримку галузі освіти, сприяти підвищенню у казахстанців знань і навичок, необхідних і нині, і в майбутньому. Фінансуючи навчання наших студентів у зарубіжних університетах, ми достеменно знаємо — і це доводить досвід Китаю, Кореї, Японії — що саме так треба готувати кадри для розв'язання складних завдань»⁴⁶.

Політичне життя сучасного Казахстану значною мірою визначається жузовими, родоплемінними та кланово-сімейними відносинами. Воно «детерміноване боротьбою за владу представників трьох великих племінних об'єднань — жузів: Старшого — «Ули» (південний та південно-східний Казахстан); Середнього — «Орта» (північний, центральний та східний Казахстан) та Молодшого — «Кіши» (західний Казахстан). І хоча за історичними мірками жузи утворилися нещодавно, на початку XVII століття, протиріччя між ними міцно вкорінилися у ментальності казахів»⁴⁷.

Клановість та трайбалізм у центральноазійському регіоні ніколи не сходили з порядку денного, а на сьогодні вони чи не найголовнішим чином впливають на політичне життя кожної країни, як внутрішнє так і зовнішнє. Наприклад, як зазначають російські дослідники жузової системи Казахстану Л. Гусєв та М. Шах, «Окреме та особливе питання — «модернізація» інституту традиційних племінних авторитетів-старійшин (аксакалів). За свідченням представників казахстанської політичної еліти ще радянських часів, багато з важливих рішень (особливо кадрові) приймалися та затверджувалися зовсім не у кабінетах ЦК, а в тихих бесідах старих аксакалів у невеличкому парку на лавах навпроти Театру юного глядача»⁴⁸. Президент Н. Назарбаєв в одній зі своїх публікацій зазначав, що «регіональна належність завжди відігравала суттєву роль у політичному устрої» Республіки. При цьому він сам «категорично не приймає політичну ідеологію традиційного типу, яка заснована на відновленні архаїчних форм суспільного устрою, родоплемінної психології»⁴⁹.

Попри всі ознаки авторитарності казахстанської влади, вона, за деяким винятком, діє неагресивно, надаючи перевагу консенсусним рішенням та відносно ліберальному стилю політичного управління. Правлячий режим зумів сформувати політичний ландшафт таким чином, що в Казахстані немає реальної альтернативи правлячому Президенту, який би міг отримати суттєву підтримку населення цієї країни. Як зазначає Р. Джангужин, «зі всією впевненістю можна стверджувати, що в сьогоднішньому Казахстані немає сильної опозиції, немає сильних опозиційних ЗМІ, здатних вплинути на масову свідомість, як, наприклад, в Україні або в Грузії»⁵⁰. Незважаючи на величезні розміри території, існуючу сегрегацію населення за етнічною та регіонально-родовою ознаками, чинний президент та його регіональні ставленики зберігають за собою функції абсолютного політичного арбітра. Таким чином, вважає Р. Джангужин, баланс еліт у Казахстані поки що є досить стійким, і Нурсултан Назарбаєв має часовий резерв для успішного вирішення міжелітних конфліктів, що періодично виникають.

Узбекистан: найбільш авторитарна країна Центрально азійського регіону. У 1991 р. становище Узбекистану було досить складним порівняно з іншими державами Центральної Азії (за винятком Таджикистану). В країні діяла сильна опозиція, постали складні національні проблеми. Економіка

країни залежала від поставок нафти та зерна з Росії, в сільському господарстві панувала монокультура (бавовна).

У цей час, після розпаду СРСР, шляхом всенародного голосування І. Карімов здобув 86 відсотків голосів і став Президентом Узбекистану. Невдовзі після виборів в країні почалися репресії проти представників опозиції. Були заборонені опозиційні партії «Бірлік» та «Ерк», почався тиск на іслам. У 1995 р. повноваження І. Карімова були подовжені на п'ять років на всенародному референдумі, який, за словами Департаменту США та інших джерел, не був справедливим. Такі самі коментарі були і з приводу президентських виборів 2000 р. Другий кандидат на виборах — Абдулхафіз Джалалов — сам визнавав, що мріяв лише про перемогу Іслама Карімова. Задля обмеження президентської влади 6 грудня 2001 р. І. Карімов запропонував реформу виконавчої влади з метою передачі частки президентських повноважень Кабінету Міністрів. Для реалізації цих пропозицій прийняті відповідні законодавчі акти. Були внесені зміни до Конституції та прийнятий Закон «Про Кабінет Міністрів Республіки Узбекистан» у новій редакції, які і закріпили за парламентом повноваження щодо розгляду та призначенню Прем'єр-міністра. Цей крок вважається кардинальною зміною в системі управління Узбекистану. В 2002 р. І. Карімов провів референдум, внаслідок якого строк його правління був збільшений до 7 років.

Тим не менш, відповідно до Конституції Республіки Узбекистан Президент Узбекистану є главою держави та виконавчої влади. Він користується необмеженою владою та є центральною фігурою, яка визначає політичний та економічний курс країни. Окрім цього, за традицією повноваження президента поширюються й на основні питання державної політики, що формально належать до компетенції законодавчої або судової влади.

Президент Узбекистану має повноваження призначати практично всіх чиновників. Уряд повністю підзвітний президенту, незважаючи на те, що після формування двопалатного парламенту частина повноважень президента були передані парламенту. До створення двопалатного парламенту головою Кабінету Міністрів був президент і всі рішення президента могли бути прийняті як від імені Президента Республіки Узбекистан, так і від імені Кабінету Міністрів. Наразі, Кабінет Міністрів очолює Прем'єр-міністр, проте на законодавчому рівні за президентом зберігається право приймати рішення від імені Кабінету Міністрів.

Особливу позицію в системі виконавчих органів займає апарат президента. Всі рішення, які приймаються міністерствами та відомствами Узбекистану, проходять обов'язкову процедуру узгодження з відповідним державним радником. Будь-які кадрові призначення республіканського, обласного та районного масштабу, за винятком призначень, що входять до компетенції президента, здійснюються або за узгодженням, або за вказівкою апарату президента. Конституція Узбекистану — єдина серед країн

СНД, яка навіть не передбачає можливість відсторонення глави держави від посади через імпічмент.

Політична система Узбекистану заснована на уяві про те, що у східній країні демократія не може виглядати так, як у західних країнах. Президент країни Іслам Карімов є ідеологом узбецького «демократичного колективізму». Узбекистан — держава, що обрала свій, самостійний шлях розвитку. Цей шлях у всьому світі визнаний як «узбецька модель» державного та суспільного будівництва. Одна з основних його характеристик полягає в системному перетворенні суспільства не революційним, а еволюційним шляхом, послідовно.

Ісламом Карімовим були обґрунтовані п'ять принципів реформування суспільства. «Перший принцип. Пріоритет економіки над політикою. Економічні реформи не повинні підкорятися будь-якій ідеології, внутрішні та зовнішні економічні відносини мають бути вільними від неї.

Другий принцип. Держава — головний реформатор. Вона зобов'язана визначати головні напрями реформ, виробляти політику оновлення та перетворень, послідовно втілюючи її в життя.

Третій принцип. Верховенство закону у всіх сферах суспільства. Прийняті демократичним шляхом Конституція та закони повинні дотримуватися всіма без винятку.

Четвертий принцип. Проведення сильної соціальної політики з врахуванням демографічної ситуації в країні. Одночасно з запровадженням ринкових відносин необхідно вживати дієвих заходів соціального захисту населення, особливо малозабезпечених родин, дітей та людей похилого віку.

П'ятий принцип. Перехід до ринкових відносин здійснюється еволюційним шляхом з врахуванням об'єктивних економічних закономірностей, послідовно, продумано, поетапно.»⁵¹

Основним елементом узбецького суспільства оголошена махалля (община). Прийнятий у квітні 1999 р. закон про органи місцевого самоврядування, з одного боку, поставив махаллю в залежність від органів виконавчої влади, а з іншого — наділив голів махаллінських комітетів широкими повноваженнями, що передбачають навіть втручання в приватне життя громадян. Відносно стабілізувалася за два останні роки кількість партій в Узбекистані, де існує п'ять партій. Народно-демократична партія — пропрезидентська партія. Це — колишня Комуністична партія Узбекистану, яка була реорганізована 1991 р. «Прогрес вітчизни», також пропрезидентська партія, яка надавала підтримку домінуючій Народно-демократичній партії. Соціал-демократична партія «Адолат» — також пропрезидентська партія. Опозиційних партій дві. Перша — «Бірлік» («Єдність»). Її лідер — А. Пулатов, живе у вигнанні в США. Незважаючи на те, що з 1992 р. партія заборонена, вона змогла у квітні 2002 р. провести декілька зборів, у тому числі сім регіональних, без втручання влади. Друга — Демократична партія «Ерк» («Свобода»). Лідер партії М. Соліх був суперником Іслама Карімова

на президентських виборах 1991 р. і отримав 12% . У 1992 р. партію заборонили, а лідер Саліх з 1993 р. проживає в Норвегії.

Структура політичної еліти Узбекистану значною мірою має клановий характер, що взагалі характерно для центральноазійського регіону. Ще за радянських часів в політичному житті Узбекистану основними гравцями та опонентами були численний ташкентський клан (який має ще дорадянську історію) та джизакський клан, який утворився та став впливовим під час правління Шарафа Рашидова.

Ретрадиціоналізація, яка зачепила тією чи іншою мірою усі держави Центральної Азії після розпаду СРСР, мала неоднозначні наслідки. «Укріплення кланових, сімейних, махалінських (общинних, сусідських), земляцьких зв'язків було викликано не стільки пошуками ідентичності, скільки соціально-економічними причинами — вони підтримують великі родини, дають можливість підняти дітей за відсутності заробітків, згладити наслідки неминучої зміни ролевих функцій у сім'ї, пом'якшити надзвичайно тяжкий психологічний удар для чоловіків, що звикли годувати та забезпечувати своїх близьких. У той же час традиційні зв'язки означають суттєве зниження ролі особистості, домінування колективних цінностей та колективного здорового глузду, безумовне підкорення авторитету старших з їх великим, але іноді безнадійно застарілим життєвим досвідом»⁵².

Після здобуття Узбекистаном незалежності джизакська еліта поступилася лідерством самаркандському клану, представником якого і є Іслам Карімов. До 2003 р. характер політичної ситуації в Узбекистані визначався боротьбою між двома основними кланами — самаркандським та ташкентським, які залучали представників ферганського та бухарського кланів. Наприкінці 2002 — початку 2003 р. кланове протистояння досягло свого апогею. Відбулися кадрові перестановки, внаслідок яких самаркандський клан розпався, а ташкентський, відмовившись від регіонального принципу об'єднання, організаційно перебудувався.

Клановий принцип розподілу влади тривалий час забезпечував політичну стабільність, але допускав можливість консолідації опозиційних до Президента сил. З часом він себе вичерпав. На думку експертів, в Узбекистані відбувається формування функціональних політичних угруповань, які мають значну фінансову базу, зовнішні контакти та внутрішню підтримку, контролюють наукову та освітню сфери.

Іслам Карімов взяв курс на підтримання рівноваги між кланами, став проводити стратегічний курс на поступове зниження впливу клановості на ситуацію в державі. З такою метою проводиться кадрова політика, яка передбачає ротацию державних чиновників, ціль якої — не дати їм набути міцних ділових знайомств, сумнівних обов'язків, кримінальних зв'язків. Тим не менш, політичний діяч в Узбекистані, який є відторгнутим елементом свого клану, не може розраховувати на політичну кар'єру. Явище клановості в Узбекистані усе ще відображає специфіку тривалого етапу

національної самоідентифікації, формування узбецької нації. «Наприклад, важливою причиною, через яку лідери опозиційних партій М. Соліх та А. Пулатов не змогли отримати будь-якої масової соціальної бази, полягає в тому, що вони, також як і деякі інші опозиціонери, ще до того, як зайнялися політикою, через певні причини були позбавлені кланової підтримки»⁵³.

Відбувається боротьба за регіональне лідерство між Узбекистаном та Казахстаном. Між цими двома сусідніми державами превалюють відносини неконструктивної конкуренції та недовіри. «В намаганні зробити свої держави унікальними, лідери Центральної Азії захопилися стратегіями формування націй, які максимізували суперництво та мінімізували співробітництво. Хоча всі вони стикалися зі спільними проблемами, кожний керівник боявся, що його особисті позиції похитнуться, якщо ці проблеми будуть вирішуватися спільно»⁵⁴.

«Хворобливу атмосферу суперництва між Ташкентом та Астанною можна охарактеризувати терміном «синдром Бжезінського»⁵⁵. У своїй книзі «Велика шахівниця» американський політолог намагався виявити майбутнього лідера Центральної Азії, причому перевагу віддавав Узбекистану: «З п'яти нових незалежних держав Середньої Азії Казахстан та Узбекистан відіграють найважливішу роль. Казахстан є в регіоні щитом, а Узбекистан — душею різноманітних національних почуттів, що пробуджуються. ...Фактично Узбекистан є головним кандидатом на роль регіонального лідера в Середній Азії»⁵⁶.

З перших років незалежності Іслам Карімов бачив Узбекистан регіональним лідером Центральної Азії. Але, на відміну від Казахстану, Узбекистан не пішов шляхом «шокової терапії», а проводив політику «поетапних реформ». До кінця 90-х рр. такий підхід, особливо серед сусідніх країн, вважався більш мудрим. Зокрема, спад виробництва в Узбекистані на той період був нижчим, ніж в інших країнах СНД, а у 2003 р. Узбекистан став першою країною серед СНД, яка досягла обсягу ВВП дореформених часів — 1990 р. Проте з настанням нових ринкових часів та прискореної глобалізації Узбекистан зазнав труднощів через надмірну зарегульованість своєї економіки, низького внутрішнього попиту та перевитрати власних сировинних ресурсів. Останніми роками, особливо після подій в Андижані, роль регіонального лідера явно перейшла до Казахстану. Карімов як політик-стабілізатор не зміг провести успішні та результативні реформи, оскільки у його поглядах завжди превалювали цінності контролю, аніж лібералізму та вільного ринку, що впливало і на внутрішню ситуацію в Узбекистані.

Нині Ташкент переживає нелегкі часи своєї історії. Можна стверджувати, що в еліті Узбекистану сформувався комплекс неповноцінності, викликаний станом соціально-економічних реформ всередині країни. Характерно, що більшість експертів оцінюють стан Узбекистану через призму

досягнень Казахстану. І якщо в Узбекистані не виходить з регіональним лідерством, то його керівництво намагається стримувати просування Казахстану на цьому шляху.

У своїх останніх виступах Іслам Карімов наголошує на прискореній економічній модернізації країни. На думку експертів, Узбекистан йде тим самим шляхом, що й Казахстан, але відстаючи приблизно на п'ять-сім років. На нашу думку, не слід відкидати Узбекистан як остаточно переможеного за звання регіонального лідера. Узбекистан — країна великих, але поки що не реалізованих можливостей. Велика територія та 26,4-мільйонне населення, кваліфікована та освічена робоча сила, вагомі сировинні ресурси — все це створює передумови для прискореного економічного зростання країни не лише в межах центральноазійського регіону.

Сьогодні в Узбекистані склалася більш сприятлива макроекономічна ситуація для розвитку приватного сектору. Країна досягла стійкого зниження інфляції, світові ціни на сировину зросли, а держава визначила наміри здійснити структурні реформи. Так, наприклад, уряд планує розвивати реформи у банківській сфері. Більш важливою ознакою економічних реформ є процес приватизації. Тому особливої уваги потребуватимуть соціальні питання щодо рівня доходів та зайнятості населення Узбекистану. Згідно з державною стратегією, перехід до ринкової економіки повинен здійснюватися через сильний механізм соціального захисту, що потребує великих зусиль з боку держави.

Узбекистан займає лідируючі позиції у світі за запасами золота, урану, міді, природного газу, свинцю, фосфору, каоліну тощо. Четверте місце в світі за запасами золота, сьоме — за його видобутком, десяте — за запасами міді, сьоме — за запасами урану, друге — за експортом бавовни, а також потужні обсяги виробництва електроенергії, газу й нафти та потенціал розвитку туризму роблять перспективи Узбекистану позитивними. За висновками експертів Казахстанського Інституту економічних стратегій, Узбекистан це, «безумовно, гігант Центральної Азії, але, на жаль, поки що сплячий»⁵⁷.

Таджикистан: післявоєнне відродження. Наприкінці 80-х — початку 90-х років суспільні відносини у Таджикистані характеризувались надзвичайним загостренням протиріч, нарощуванням та розширенням конфліктності. Конфлікти все частіше набували жорсткого характеру, призводили до кривавих сутичок, і, як наслідок, — до громадянської війни.

Ще у 1992 р. були зроблені перші спроби щодо врегулювання ситуації в Таджикистані. Протягом року між конфлікуючими сторонами відбулося три зустрічі. Слід зазначити, що ці зустрічі відбувалися без участі міжнародних організацій. На жаль, зобов'язання, прийняті на них, постійно порушувалися. Почалася широкомасштабна громадянська війна, яка призвела до численних матеріальних та людських втрат. Лише економічні втрати, за підрахунками спеціалістів, становили більше 7 млрд доларів США. Кількість

загиблих перевищила 50 тис, кількість біженців досягла десятків тисяч.⁵⁸ Лише 27 червня 1997 року в Москві була підписана Загальна Угода про встановлення миру та національної злагоди в Таджикистані.

Головна роль в миротворчому процесі віддається Емомалі Рахмонову, якого таджицькі дослідники взагалі порівнюють з Авраамом Лінкольном, оцінюючи його роль таким чином: «Його президентство — це найкраща гарантія відродження держави таджиків. Нащадки Саманідів безумовно приведуть Таджикистан до нових вершин процвітання на просторі цивілізації третього тисячоліття»⁵⁹.

У 1993 р. Е. Рахмонов став Головою Верховної Ради Таджикистану. Через рік він оголосив про введення президентського правління. Пізніше він змінив Конституцію та подовжив строк президентського правління з п'яти до семи років. 6 листопада 2006 р. Е. Рахмонов був обраний на третій президентський термін. Він набрав 79,3% голосів. Уже наприкінці місяця указом президента було ліквідовано десять міністерств, п'ять державних комітетів та п'ять комітетів органів центральної виконавчої влади. Останні зміни дозволяють залишатися Емомалі Рахмонову президентом до 2020 р.

У партійній системі Таджикистану спостерігається певна стабілізація як і у країні. Там існує дві проурядові партії — Народно-демократична партія Таджикистану (НДПТ), її головою є президент Е. Рахмонов та Комуністична партія, яка виступає у союзі з НДПТ. Соціалістична партія Таджикистану наразі розколота і не є впливовою. До опозиційних належать: Соціал-демократична партія (світська опозиція), Демократична партія Таджикистану та Партія ісламського відродження Таджикистану, члени якої представлені в різноманітних урядових інститутах згідно з угодою, укладеною після війни 1992–1997 рр. Лідер партії — Саїд Абдулло Нурі. У Таджикистані проживає сім мільйонів осіб, з яких більше ніж дві третини проживає за межею бідності. Ще близько мільйона щорічно виїжджають на роботу в Росію та інші країни СНД. Взагалі Таджикистан є найбільш бідною країною центральноазійського регіону.

Еліти у Таджикистані формувалися здебільшого на регіональній основі. В цьому плані надзвичайно показовим є таджицький конфлікт 1990-х рр. Незважаючи на зміну ідеології або форми державності, еліти, їхній характер та форми боротьби за владу є невід'ємною частиною місцевого політичного та соціально-економічного життя та залишаються такими у найближчій перспективі. Таджикицький досвід показав, що жодна з політичних еліт не здатна на сьогодні ефективно та довготерміново керувати одноосібно. Окрім того, інтереси тієї або іншої правлячої еліти не завжди збігаються з загальнонаціональними та загальнодержавними інтересами. Лише баланс інтересів основних політичних угруповань, етносів та регіонів країни може дати в сумі гарантію захисту інтересів держави, її незалежності та спокою⁶⁰.

До 1990-х рр. в республіці склалися чотири основні номенклатурні угруповання — ходжентско-ленінабадське, гармське, кулябське та бадахшанське.

Поява в цій ситуації політичних партій різко ускладнила боротьбу між регіональними номенклатурними угрупованнями. Правляче з 1947 р. ленінабадське номенклатурне угруповання на момент розпаду СРСР уже не користувалося підтримкою та популярністю на півдні республіки, правлячий клан був не здатний контролювати республіку одноосібно. Внаслідок цього в республіці склалися два військово-політичні союзи: з одного боку, гармсько-бадахшанський, а з іншого — ленінабадсько-кулябський альянси. Це була свого роду політична рівновага сил, коли жодна зі сторін не мала вирішальної переваги, але не втрачала надії добитися остаточної перемоги, а значить, не збиралася поступатись. «Таким чином, конфлікт еліт привів країну до громадянської війни. Підписання договору про мир у липні 1997 р. стало результатом необхідного компромісу між ворогуючими елітами. Разом з тим, процес даного співробітництва знаходиться лише на самому початку свого розвитку, і дисбаланс влади ще далеко не подоланий»⁶¹.

У листопаді 2006 р. Е. Рахмонов був обраний на третій президентський термін. Він набрав 79,3% голосів. Останні зміни до Конституції цієї країни дозволяють залишатися Емомалі Рахмону президентом до 2020 року.

Туркменистан є найбільш закритою і не прогнозованою країною в Центральній Азії. У Туркменії національної еліти як такої немає, а ті діячі, які за посадою могли б скласти еліту, не відіграють ніякої політичної ролі в політичному житті країни. Існують ахал-текінське, марійське, кизил-арватське, балканське (йомудрське), чарджоузьке (ерсарі), ташаузьке угруповання (північні йомуди). В сьогоденнішніх умовах говорити про існування будь-якої політичної або економічної еліти в Туркменистані навряд чи було б правильним. Усі більш-менш впливові угруповання пов'язані один з одним корупцією, кримінальними зв'язками.

Явка на перших альтернативних президентських виборах склала 99%. На цих виборах було шість кандидатів, але від самого початку було зрозуміло, що президентську посаду обійме 49-річний Гурбангули Бердимухаммедов, якого наприкінці минулого року, після смерті Сапармурата Ніязова, призначили в.о. президента. Власне, це вже означало, що Бердимухаммедов стане спадкоємцем Туркменбаши.

У ході виборчої кампанії в.о.президента пообіцяв переглянути деякі найбільш непопулярні рішення Ніязова. Він пообіцяв повернути скасовану десятилітню середню освіту, відтворити мережу лікарень, які зараз є тільки в містах, по всій країні, повернути селянам пенсії. Більше того, Бердимухаммедов навіть пообіцяв дати населенню вільний доступ до Інтернету й забезпечити мобільним зв'язком мешканців села. Нарешті, Бердимухаммедов заявив, що Туркменія буде рухатися демократичним шляхом і висловився за розвиток багатопартійності. Зараз Президент Туркменії Гурбангули Бердимухаммедов одностайно обраний головою загальнонаціонального руху «Галкиниш» і Демократичної партії Туркменії (ДПТ) — єдиної легальної партії в країні.

Усе ще важко робити прогнози стосовно Туркменистану, оскільки інформація надходить звідти дуже дозовано. Можна передбачити, що головне завдання туркменського лідера нині — це зберегти у своїх руках всю повноту влади, не допустивши одночасно кланової боротьби. Знаковою подією в цьому контексті є відсторонення від посади одного з найвпливовіших силовиків країни, начальника президентської охорони Акмурада Реджепова, якого після смерті Сапармурата Ніязова вважали одним з вірогідних наступників Туркменбаши.

Отже, поки що в Центральній Азії головні умови розриву з авторитарною моделлю відсутні. «Навіть «європейське» населення, що виховане в дусі радянського державного патерналізму, демонструє вкрай низький рівень політичної активності»⁶². Постійне зниження його кількості об'єктивно посилює характер місцевого суспільства з одночасним привнесенням східних/західних рис. А це, в свою чергу, може сприяти трансформації «м'якого» авторитаризму в жорстку владу.

Як відомо, одним з найважливіших атрибутів та умов функціонування демократичного суспільства є інститут політичної опозиції. Необхідність наявності опозиційних партій у різний час підтверджувалося й керівництвом практично всіх центральноазійських країн. Чинниками, що впливають на специфіку розвитку опозиції, є відсутність там традицій легальної політичної боротьби, що зумовлено особливостями історичного розвитку.

Спільною рисою усіх цих партій та інших опозиційних сил є їхній соціальний склад: група старої еліти, чий інтерес увійшли в суперечку з правлячою елітою, яка спирається на маргінальний соціальний компонент та на регіонально-клановий фактор. Для багатьох представників цієї опозиційної контреліти характерні апеляції до зовнішньої підтримки. Тою чи іншою мірою усі центральноазійські опозиційні угруповання можна охарактеризувати подібним чином.

Досвід авторитарних режимів центральноазійських країн, що розвиваються, доводить, що перехід від жорсткого авторитаризму до м'якого, від деспотії до керованої демократії, до режимів, здатним, попри всю їхню недосконалість, просуватися шляхом справжньої демократизації, може здійснюватися по-різному. В одних випадках поштовх до переходу дає масове соціальне заворушення, в інших — локальний, але сильний протест однієї, найбільш свідомої соціальної групи населення, в третьому випадку — достатньо зростаючої апатії та невдоволення мас і розколу еліт.

Скоріш за все, центральноазійський регіон найближчим часом очікує нове політичне та економічне переформатування. Перші, але впевнені паростки цього процесу сьогодні проглядаються вже досить чітко. До цих пір місце і вплив нашої країни в Центральній азійському регіоні є мінімальними. Ми залишаємося пасивними учасниками «великої гри» в Центральній Азії, задовольняючись тим, що пропонують інші. Проте національні

інтереси нашої країни вимагають іншого — передбачити майбутній розклад і зайняти в ньому максимально вигідні позиції, розуміти внутрішні процеси в центральноазійському регіоні і намагатися використовувати їх в національних інтересах України.

«Входження України в геополітичний простір Центральноазійського регіону можливо за умови балансування між інтересами таких зовнішніх сил, як РФ, Західна Європа і США, Туреччина, Пакистан, Іран, Індія, Китай, вплив яких, зумовлений історичною традицією або наявністю економічних важелів, стає все більше відчутним, і які, зрозуміло, вбачають в інших державах небажаних конкурентів⁶³. Тим не менш, продуктивна співпраця із країнами Центральної Азії має носити не лише характер нашої зацікавленості в даному регіоні, а й демонструвати бажання та можливість України стати фактором підвищення рівня безпеки в цьому регіоні. Тільки сприйняття України як рівного партнера допоможе їй стати активним учасником геополітичної гри в Центрально азійському регіоні.

3. Моделі політичного лідерства у країнах Балтії

Потрібно відзначити, що литовці, латиші, естонці, вирізняли себе з маси «радянських людей», яких намагалася створити радянська влада доби СРСР. Ця відмінність відчувалася на ментальному рівні — щось із поведінки, із побутової культури, щось специфічне, що помічали багато співгромадян колишнього Радянського Союзу, відвідуючи ці республіки.

Після Другої Світової війни ці нові радянські республіки стали своєрідним західним форпостом, на який працювала радянська планова економіка, намагаючись підняти соціальний рівень хоча б для якогось порівняння із Заходом. Хоча насправді ці республіки були так само відрізані «залізною завісою». Значно більш важливе для виховання місцевої еліти відіграло те, що лідери «варилися» в союзній політичній кухні. Вони, представники маленьких територій і порівняно нечисленних народів, мали однаковий рівновеликий статус з представниками інших союзних республік. Більше того, завжди зберігали певну специфічну вагу як національні еліти. Тобто, для лідерів Литви, Латвії та Естонії лишається характерним, або, точніше, на першому місці націоорієнтованість. Це також виявлялося в тому, що не відбувалася асиміляція.

Прибалтійські республіки вперто відрізнялися за класичними показниками, зокрема кількості членів КПРС. Так, кількість членів Комуністичною партії в прибалтійських республіках була найнижчою, порівняно з іншими республіками СРСР. Комуністична партія, наприклад, в Естонії, за даними на 1981 р., налічувала 5,5% населення, що значно менше, ніж в інших республіках СРСР (крім сусідніх прибалтійських республік).

Причому, тільки 52% з комуністів Естонії того часу були етнічними естонцями.

Литва: власний шлях. Вони знали або відчували, що були іншими. Можливо тому, що задовго до подій 90-х рр. — розпаду Радянського Союзу і нової доби незалежності вже мали своїх Президентів. Президенти Литви: (1919–1920) Антанас Смятона; (1922–1926) Аляксандрас Стульгинскис; (07.06.1926–19.12.1926) Казис Гринюс; (1926–1940) Антанас Смятона. Ці Президенти були частиною національної історії.

Альгірдас Миколаас Бразаускас став Президентом Литви після відновлення незалежності 25 жовтня 1992 р., коли з проведенням першого туру до Сейму Литовської Республіки був проведений референдум, прийнята Конституція та відновлений інститут президентства. Тоді, після перемоги Демократичної партії праці, лідер партії Альгірдас Миколаас Бразаускас був обраний Головою Сейму і згідно з Конституцією став тимчасово виконувати обов'язки Президента до президентських виборів. Президентом Литовської республіки він обраний 14 лютого 1993 р. До того він пройшов кар'єрні щаблі радянської системи. Так, у 1965 р. був міністром промисловості будматеріалів. У 1967 р. — заступник голови комітету Держплану. В 1974 р. здобув наукову ступінь доктора економічних наук. Він належав до радянської системи, але осередок самої системи був заряджений національною ідеєю. Відповідно, сама система виступила за зміни, система, яка мала цим змінам протидіяти. Очевидно, що А. Бразаускас — вольова і самостійна фігура, яка вирощена системою і яка очолила рух за відчуження цієї системи.

Так, у 1988 р. був обраний першим секретарем ЦК Комуністичної партії Литви. Його кандидатура підтримана литовським національним рухом «Саюдісом». Під керівництвом А. Бразаускаса в 1989 г. Компартія Литви відділилася від Компартії Радянського Союзу. Здавалося дрібниця — розділення осередків партійної організації. Проте на той період і для тієї системи це були гігантськими і нечуваними реформаторськими кроками. У 1990 р. на установчому з'їзді Демократичної партії праці А. Бразаускас був обраний її лідером і став керівником значимої політичної партії Литви. Як зазначалось, А. Бразаускас був обраний у 1993 р. на п'ятирічний термін Президентом. Він не висував свою кандидатуру на другий термін, але лишився гравцем з високою політичною енергетикою, про що свідчить призначення його колегіальним органом — Сеймом у 2001 р. та 2004 р. Прем'єр-міністром уряду Литовської республіки. Тобто, в його характері — не амбітність понад усе, а політичний прагматизм. Такий варіант важко уявляється для представників політичної еліти України. На посаді Президента А. Бразаускаса змінив у 1998 р. Валдас Адамкус. (26.02.1998–25.02.2003) з ідеєю швидкої модернізації. В. Адамкасу не вдалося втриматися на посаді на два терміни підряд.

Наступним Президентом став 26.02.2003–06.04.2004 Роландас Паксас, термін перебування якого на президентському кріслі обмежив Сейм. І вже

після виконувача обов'язки Президента з 06.04.2004 по 12.07.2004 Артурас Паулаускас, В. Адамкус повторно на виборах здобуває пост Президента. Людина незвичайної долі, якщо можна так висловитися, він був литовцем в Америці і, можливо, американцем у Литві. Саме його повернення, або приїзд з еміграції, закидається скептиками. При цьому, читаючи інтерв'ю президента з приводу «повернення», не відчувається якогось бар'єра чи натяку на виправдання. Литовець Валдас Адамкус повернувся до Литви, прагнув щось зробити, а такі пориви були далеко не поодинокі. Це говорить про певний дух і патріотизм, характерний своєрідній добі відродження. Щоправда, Валдас Адамкус відчував відмінність того суспільства в яке влився, певну пасивність, як зазначав він сам, неготовність людей брати особисту відповідальність, самостійно діяти, очікування вказівок — радянське виховання давалось взнаки⁶⁴.

До політичних штрихів характеру Президента Литви — Валдаса Адамкуса, спираючись на його спогади в книзі «Ім'я долі — Литва», потрібно безумовно віднести підпільну дисидентську роботу часів німецької окупації, а саме: видання газети і все, що з цим пов'язано. На той час молоді гімназисти планували продовжити підпільну роботу з наступом радянських військ і проти радянської системи. Доля Валдаса Адамкуса так склалася, що він емігрував з батьками на Захід. Еміграційна хвиля наприкінці війни була відносно масовою, і це були люди, які їхали не на заробітки, а втікали від приходу радянської влади. Можна сказати — політична еміграція.

Політична кар'єра майбутнього президента Литви розпочалася в 1968 р., коли Валдас Адамкус узяв участь у виборчій кампанії сенатора США Дірксена. Можливо, саме це кардинально змінило його долю, оскільки більшість з литовської діаспори переймалася прикладними професіями і не йшли в політику. Валдас Адамкус також переймався заробітчанством і щодень боровся за виживання, в принципі як і всі емігранти. Фабрична робота з мінімальною платнею, виплати за орендоване житло, нарешті кредит на придбання власного помешкання і низка побутових проблем — усе це не пригасило духу активного громадянина, його помітили. У виборчій кампанії сенатора Валдас Адамкус їздив на зустрічі і виступав з питаннями про поліпшення санітарного стану Чикаго, що стало школою публічного діяча, вкрай важливою для професії політика.

Після перемоги сенатора-республіканця молодий помічник отримав запрошення працювати у справах нагляду за чистотою води певного регіону. З цього приводу був навіть газетний скандал, який звинувачував владу, що призначає осіб без фахової підготовки. В. Адамкус намагався відмовитися від посади, але республіканці наполягли, оскільки відмова означала б визнання поразки. Так розпочалася тридцятирічна кар'єра на федеральній службі США. Хоча на цей час разом з дружиною він мав успішний туристичний бізнес. Думається, що дух Америки і Чикаго, підприємництва і ініціативи закладений в характері литовського лідера.

Шлях до своєї країни прокладався саме на цій службі. В 1972 р. він був включений до урядової делегації США, яка проводила зустріч у Москві. А потім, долаючи бюрократичні перепони, вдалося відвідати рідну Литву, стикаючись з контролем КДБ тощо. З часом візити на Батьківщину стали частішими. Можливо, не дарма спецслужби контролювали кожен крок американського литовця. Думається, що для родичів і близьких він був ковтком свободи з іншого світу, які, як і багато співгромадян Радянського Союзу хотіли знати, що там робиться. У спогадах Валдас Адамкус, пише, що на початок подій відродження він знав усіх лідерів з опозиційного руху Саюдиса⁶⁵. Це говорить про те, що він не займав пасивну позицію і був дотичний до соціальних процесів.

Безпосереднім поштовхом стало те, що Валдас Адамкус був запрошений своїм повоєнним товаришем Стасісом Лозорайтісом, який був із сім'ї дипломатів у вигнанні, на його президентську виборчу кампанію. Останньому не вдалося виграти вибори, але для «правої руки», ким був Валдас Адамкус, це був колосальний досвід, що став основою майбутньої перемоги. Думається, що був використаний досвід сенаторської кампанії, коли потрібно було об'їжджати міста і містечка з виступами. Ця виборча кампанія дала нові соціальні контакти, можливо, продемонструвала соціальні настрої В. Адамкуса. Як Президент він стикається з повним спектром політичних нюансів, у тому числі з політичними кризами, напруженістю партійних конфліктів, виконуючи функцію арбітра. Політичне життя Литви зазнає кризових і конфліктних ситуацій⁶⁶. Разом з цим не припиняється активна участь в міжнародній політиці. Литва серйозно розглядає своє членство в ГУАМ. Валдас Адамкус є активним учасником усіх самітів організації.

Можемо констатувати певну закономірність, що республіки прибалтійського регіону (Литва, Латвія, Естонія) взяли на найвищу державну посаду представників (або, точніше, дітей) еміграції. Будучи інтегрованими в західні суспільства, вони не ставили питання бар'єра контактів із західними демократіями, тому сприймалися як відкриті лідери. Натомість завжди стояло питання діалогу зі східними сусідами, зокрема Російською Федерацією, які виявляли риси нових політичних лідерів.

До речі, Литва вже має договір щодо кордону з РФ. Натомість Естонія і Латвія не узгодили територіальні претензії з РФ, що характеризує певний темперамент відносин. Наполягання цих республік на визнанні радянської влади як окупаційного режиму ще раз підтверджує національний характер дій. Саме такі питання, скоріше морально-етичні, будуть характерні для національних держав та їх еліти.

Одна з причин приходу на політичну арену лідерів із діаспори в тому, що еміграція, яку вони представляли, а була вона перш за все політичною, є достатньо молодого. І на початку 90-х помітна кількість осіб повернулася на батьківщину своїх батьків, багато з яких уже ввійшли в ешелон

економічної і політичної еліти, що ще раз підкреслює живий національний дух діаспор цих країн. Лідери, які переїхали із заходу, очевидно, демонстрували динамічність дій і, безумовно, національну ідею. Вони демонстрували, можливо, те, чого бракувало, українським політикам.

Згадаємо, для прикладу, українське суспільство, яке понад десятиліття після проголошення незалежності не є згуртованим навколо спільних ідей. До речі, такі ейфорійні переживання і прийняття лідерів з діаспори були відомі і в інших політичних системах, зокрема, свого часу в Болгарії, коли виборці активно голосували за «партію Царя». В таких випадках постать лідера не сприймається, як емігрант, а як свій. Щоправда, політичні конкуренти закидають, що це агент тієї чи іншої розвідки тощо. Для нас важливий той факт, що прибалтійські республіки прийняли «своїх варягів». Разом з тим, що характеризує лідерів, ці «варяги» не були залежні від колишніх зобов'язань, від існуючої радянської системи господарювання, а тому, як наслідок, максимально швидко її реформували і рушили. Формування «прозорої економіки» зобов'язує до відповідних характеристик і самої еліти.

Латвія: крок за кроком. Можна сказати, що так само історія Латвії має постаті-символи державності — довоєнних Президентів: Яніс Чаксте (1922–1927); Густав Земгалс (1927–1930); Алберт Квієсіс (1930–1936); Карліс Улманіс (1936–1940) і першим пострадянським Президентом був Гунтіс Улманіс (1993–1999). Фактично аналогічно, із діаспори, обирається Президент Латвії. 17 червня 1999 р. Сейм Латвійської Республіки обирає Вайру Віке-Фрейберга Президентом. А в 2003 р. вона була переобрана повторно.

Президент Латвії В. Віке-Фрейберга за своїм характером класичний представник активного громадського діяча, що посилювалося спорідненим колом суспільно-політичних інтересів. Активна участь у багатьох громадських і наукових процесах, які мали гуманітарне спрямування, свідчить про високий ступінь комунікабельності. Зазначену тезу демонструє досвід адміністративної роботи до обрання Президентом у 1999 р. Назвемо деякі сфери: Президент (1998–1999 рр.) і член Ради (1994–1998 рр.) Академії французької мови Гуманітарного інституту Канадської академії наук; віце-президент (1984–1989 рр.) і член (1980–1983 рр.) Наукової ради Канади; була запрошена парламентом Бразилії для участі в роботі комісії з питань реформи Конституції (1989 р.); Член Консультативного комітету уряду Канади (1990–1991 рр., 1995–1996 рр.); Президент (1984–1986) і член правління (1982–1988) Асоціації підтримки балтійських досліджень.

Високу соціальну активність підтверджує ряд нагород та стипендій, що були здобуті до 1999 р. Потрібно відзначити, що кар'єра та віхи становлення майбутнього Президента Латвії Вайри Віке-Фрейберга відбулися на Заході, зокрема в Канаді. Тому однозначно, що вона для литовського

суспільства є символом західної культури і, очевидно, політичний темперамент та методи її діяльності є ближчими до західної моделі. Разом з тим, вона зберігала національні корені, зокрема з 1957 р. працювала в національних таборах діаспори та дослідженнях латиської мови. Очевидно, що для суспільно-політичної системи національних держав, як Латвія, мало велике значення те, щоб перша особа була ефективним менеджером чи «західником». Думається, що, в першу чергу, першочергово ця особа має бути носієм національного символу.

Входження у сферу комунікацій відбулося через Академію наук Латвії, членом якої майбутній президент стала з 1990 р. Характеристика політичного шляху визначає самого політичного лідера. Гуманітарій, учений, керівник наукових проєктів, радник, скоріш за все, буде відрізнитись від керівника (представника) бізнесу, олігархічних кланів як поведінкою, так і образом мислення тощо. Хоча певні політичні кола закидають інше — те, що ці лідери, Президент Латвії є ставлеником США, що робить певний наліт на політичному портреті. Так само, як інша частина політикуму приписує стосовно всіх негараздів руку Кремля.

Президент В. Віке-Фрейберга не є членом жодної з партій. За її словами, не збирається змінювати таке становище й надалі. Отже, її політичний портрет прикрашений не партійним членством, а науковим багажем, що додає вигідних штрихів як зваженого, розумного, інтелектуального лідера. В її коментарях часто звучать репліки, що нагадують про походження з наукових кіл і причетність до науки. Тобто, цей елемент іміджу зберігається і час від часу актуалізується.

В. Віке-Фрейберга вміло абстрагує себе від негативних для неї моментів, зазначаючи, що згідно з Конституцією Латвії у неї немає жодних повноважень виконавчої влади. Але така відповідь лунає з її вуст не як виправдовування чи жалкування за цим аспектом політичної діяльності, а як аргумент для підсилення свого іміджу.

У червні 2007 р. відбулися чергові вибори президента Латвії. Щоправда, у латвійській леді не помічено хворобливого бажання до продовження терміну перебування на цій посаді. Аналітики в подальшому прогнозують їй кар'єру в міжнародних установах, зокрема в ООН. На час виборів нового Президента Вайра Віке-Фрейберга не була позбавлена такої авторитарної риси, як підтримати ставленика. Таким чином, сьомим президентом Латвії став головний лікар клініки травматології і ортопедії — людина без особливої політичної історії, 52-річний Валдис Затлерс. Він переїм на цих змаганнях у колишнього голови Конституційного Суду. Характерною рисою передвиборчих змагань стали звинувачення сторін та сірий PR, що розділили суспільні настрої на табори. Новообраний президент ближчим часом має примирити впливові кола, зокрема інтелігентські організації, що офіційно підтримували опонента. Він також прагне компенсувати прогалини попередника, який здебільшого приділяв увагу міжнародній політиці,

обіцяючи зосередитися в основному на внутрішній політиці, консолідації суспільства та підвищення рівня життя⁶⁷.

Затлерс здобув вищу медичну освіту в Ризькому медичному інституті, який закінчив у 1979 р., відразу ж розпочавши медичну практику. В 1985 р. став керівником відділення, а в 1994 р. – керівником лікарні. Наприкінці 80-х років Затлерс був членом думи Народного Фронту. Він є засновником і президентом Латвійської асоціації артроскопії, віцепрезидентом Латвійської асоціації ортопедів. Нагороджений орденом трьох зірок. У його біографії є відомі сірі плями, пов'язані зі звинуваченнями в шахрайстві та медичній корупції⁶⁸. Кандидатуру Затлерса на пост Президента висунула правляча коаліція – Народна партія, Латвійська партія, Союз зелених та селян⁶⁹. Відсутність політичного досвіду інтерпретується новим президентом як бажання суспільства мати незаполітизованого керівника. Разом з цим, це не гарантує від політичної заангажованості керівника держави, передусім правлячої коаліції, яка його висунула⁷⁰.

Очевидно, що латвійське суспільство, (для довідки нагадаємо, що російськомовне населення становить 40 % населення із яких більше 90 % «негромадяни»)⁷¹, перегріте соціально-політичною проблематикою на тлі нормального економічного розвитку. Все частіше постають питання про всенародне обрання Президента, яке буде прозоре і зрозуміле, на противагу кулуарним висуванням та парламентським процедурам. Назрівання недовіри до інституту та результатів голосування є передднем політичної кризи та плацдармом активних дій опозиції. Тому вірогідно, що перші кроки новообраного керівника держави будуть супроводжуватися кризовими явищами, що змушуватимуть демонструвати характер та активно здобувати політичні навички. Як наслідок, крісло президента буде досить хитким.

Естонія: націоналізм чи патріотизм... Естонія теж мала довоєнну республіканську історію. Першим президентом вважається Константин Пятс. Він з 1921 р. до 1934 р., щонайменше п'ять разів ставав головою держави. В 1934 р. здійснив переворот, оголосивши себе державним проктором Естонії. А вже в 1938 р. був обраний Президентом, яким лишився до арешту радянськими спецслужбами у 1940 р. Його постать була унікальна і сьогодні має неоднозначні відгуки. Активний, вольовий, рішучий. За часів його правління був введений фактично авторитарний режим із забороною політичних партій і цензурою преси. Його принциповою позицією були незалежність Естонії і визнання СРСР як окупанта. Життя скінчив після тривалого заслання в психіатричній лікарні. Першим президентом Естонії після її виходу з Радянського Союзу був Леннарт Мері (1992–2001). Він народився в сім'ї дипломата. Освіту (до 12 років) здобував у європейських закладах. Оволодів п'ятьма іноземними мовами. Коли сім'я повернулася в 1940 р. до Естонії, то зі зміною влади була репресована і заслана до Сибіру.

У 50-х роках Леннарти повернулися зі заслання до Естонії. Мері здобув гуманітарну освіту та працював в художньо-творчій сфері. Драматург у театрі, режисер на радіо, робив переклади та писав сценарії. Серед його здобутків були як заборонені в СРСР твори, так і популярні. З 1963 р. став членом Спілки письменників Естонії. В 1970 р. отримав дозвіл на виїзд за кордон. В поїздках він познайомився з політиками та естонською діаспорою. З 1988 р. Леннарт Мері схилився до політичної діяльності, став членом Народного Фронту на хвилі екологічних протестів, які в Естонії перетікали в антирадянські. За його ініціативи був створений Інститут Естонії з метою розвитку міжнародних відносин із Заходом, він сприяв стажуванню студентів за кордоном. Став членом Конгресу громадян Естонії та з 1992 р. членом Конституційної асамблеї. В 1990–1992 рр. обіймав посаду міністра закордонних справ у міністерстві, яке сам створив. І, безумовно, першими його кроками на цій посаді були міжнародні презентації Естонії. З 1992 р. призначений послом Естонії у Фінляндії. В 1992 р. був висунутий на пост Президента блоком «Батьківщина». Волею долі став президентом, оскільки в першому колі не був обраний кандидат, а тому другий тур голосування був на Державних зборах, де здобув 59 голосів із 101. Він був більшою мірою арбітром, аніж класичним політиком. Його змінив опонент, який на попередніх президентських виборах балотувався і здобував вагому частку голосів, навіть більшу від переможця на всенародному, першому турі, голосуванні. Ним був А. Рюйтель – вихованець радянської номенклатури, але реальний творець незалежності своєї країни.

Так, з 1977 р. А. Рюйтель посідає кілька високих державних посад. Спочатку в політичній сфері, пізніше у виконавчій та законодавчій владі. В 1983 р. – голова Президії Верховної Ради Естонії. Він відіграв важливу роль у підготовці та прийнятті Декларації про незалежність Естонії, яка стала основою для виходу зі складу Радянського Союзу. Своєю політичною діяльністю здобув популярність як захисник естонської незалежності в конфлікті з центральною московською владою. В 1990 р. А. Рюйтель знову був обраний головою Верховної Ради Естонії. Йому належить важлива роль у підготовці та прийнятті Декларації про незалежність Естонії, яка стала легітимною основою для виходу республіки зі складу Радянського Союзу. Цього ж року за його ініціативи в Талліні була створена Рада Балтійських держав з боротьби за власну незалежність. Нині чинний новообраний президент Естонії Томас Хендрик Ільвес народився 1953 р. в м. Стокгольм (Швеція). Здобув освіту в США. В 1978 р. став магістром психології в Пенсільванському університеті. У 80-х роках Ільвес працював журналістом на радіо «Вільна Європа»/«Радіо Свобода». До Естонії приїхав після здобуття незалежності в 1991 р. В 1993 р. був призначений надзвичайним і повноважним послом Естонії в США, Канаді і Мексиці. 1996–1998 рр. працював міністром закордонних справ Естонії. Незабаром Ільвес був обраний

головою опозиційної Народної партії, яка сформувала передвиборчий союз з партією Поміrkованих. Після парламентських виборів 1999 р. Ільвес знову став міністром закордонних справ. Він був палким прихильником вступу Естонії до Європейського Союзу, проводив переговори, які увінчалися, зрештою, вступом у 2004 р. У 2002 р. Ільвес склав повноваження лідера Народної партії поміrkованих після поразки партії на муніципальних виборах. З 2003 р. Ільвес член Європейського парламенту⁷².

Як ми бачимо лідер держави був партійним: у 2001–2002 рр. голова партії Поміrkованих, у 2002–2004 рр. — член соціал-демократичної фракції парламенту. А в 2006р. вийшов зі складу соціал-демократичної партії у зв'язку з обранням Президентом.

Він був висунутий на посаду Президента Блоком правих сил і водночас вийшов із Соціал-демократичної партії. За словами її голови, Ільвес, є Президентом усього народу, хоча механізм обрання реалізується шляхом голосування в парламенті. З 345 голосів ним здобуто 174, що лише на 12 голосів більше ніж в його опонента.

Томас Хендрик Ільвес відомий своїми радикальними поглядами на відносини з Росією і є першим з-поміж естонських президентів, котрий не володіє російською мовою. Він народився в Стокгольмі, а освіту здобув в США. Отже, новий президент позбавлений будь-яких радянських стереотипів, зв'язків і характеристик. У своїх виступах він часто звинувачує Росію як недемократичну та тиранічну державу, що її вибори не легітимні, пропонує виключити її з міжнародних установ⁷⁵, створивши лінію конфлікту, яка набула апогею в 2007 р. з перенесенням пам'ятника радянському солдату. Останнє, з належним оформленням та пропагандою могло не мати жодних наслідків, натомість виявило протестні сили та міжнародний конфлікт, відповідні заяви російської влади тощо. Безумовно, таку позицію можна інтерпретувати як стійкість в поглядах, але насправді є відсталість, тим більше, що тягар перекладений на уряд як потенційна загроза конфліктної ситуації⁷⁵.

Малі за розміром, але сильні за духом. Однозначно, що більш зріле суспільство зобов'язує і вимагає більш зрілої еліти. Якщо не попристосовуватися до винятків, то ця аксіома характерна для Прибалтійських республік. Це не означає, що вона не може бути вражена «хворобами», пов'язаними з владою, не переживає внутрішні протиріччя і, однозначно, що ми її не ідеалізуємо.

Політична еліта цих країн не константа. Її цінність у тому, наскільки вона здатна відображати прагнення людей. У багатьох випадках політична еліта Прибалтійських республік відрізняється солідаризованістю. Це не виключає запеклу конкурентну політичну боротьбу, але за ключовими напрямками досягнутий консенсус, принаймні стратегічно, — це членство в НАТО та інтеграція в ЄС. Хоча безумовно, що суспільством багато речей не сприймалися однозначно і деякі питання викликали суперечки, що,

до речі, характерно не тільки для пострадянських республік, але і для країн Європи загалом. Складно сприймалися економічні реформи, відкриття ринку, але це говорить про наявність міцності і політичної волі у еліти.

Малі за розміром і за кількістю населення Прибалтійські держави, разом з тим, мають повноцінні політичні системи з усіма атрибутами влади та лідером — президентом, який представляє країну в світовому співтоваристві. В дискусії з «великими сусідами», які мають енергетичні важелі та потужний військовий потенціал, ці держави з музейними танковими бригадами і відсутністю військових літаків використовують інші важелі в дипломатії. Позбавившись власного військового тягара, Латвія, Литва та Естонія спираються на підтримку НАТО. Вони, за визначенням деяких ЗМІ, являють собою лінію фронту між «Заходом» і «Сходом». Хоча «Схід», у даному контексті — не зовсім коректне визначення, оскільки мається на увазі не Схід як такий, а цілком конкретний геополітичний персонаж — Російська Федерація.

Як уже зазначалося, вибір еліти країн Балтії був однозначно віддалений від усього радянського. Становлення незалежності проходило з протистоянням радянській системі, саме протистояння, а не пасивна роль у добу розпаду СРСР. Лідери цих держав тільки підтверджують дану тезу. Безумовно, що така позиція індивідуальності і незалежності інтерпретується певними політичними колами як протистояння цих держав Російській Федерації. Остання намагається перебрати на себе місію патронування колишніх територій СРСР, виявляючи свої імперські амбіції.

Тому для політичних портретів еліти і, зокрема, президентів держав Балтії і надалі характерною буде риса політичної стійкості у відстоюванні національних пріоритетів у дискусіях з найближчими сусідами. Тут ідеться не лише про Російську Федерацію, а й, безумовно, про Республіку Польща та місце в Євросоюзі. Думається, що еліти Прибалтійських держав уже подолали етап наївності щодо прийняття простих рішень, які самі собою дадуть результат. Ані вступ до міжнародних установ та організацій, ані визнання рівності не дає системних зрушень. І тільки індивідуальна робота власної еліти, формування сталих принципів, громадська ініціатива і усвідомлення дадуть разом спільний продукт, що називається розвитком.

Президенти країн Балтії відрізняються статусом. Президенти парламентських республік не схожі на президентів пострадянських держав, які переважно відігравали роль авторитарного «господаря», або «хазяїна». Президент парламентської держави — щось на зразок визнаного арбітра нації, який вгадує її дух і темперамент. При цьому має бути тонка організація урядових установ. Тобто повноцінний парламентський контроль та адекватний громадянського суспільства під лупою ЗМІ. Разом з тим суспільство неоднозначно сприймає результати голосування, оскільки вони модифіковані через призму «парламентських кулуарів».

Поміж спільних рис лідерів країн Балтії — це, по-перше, націоорієнтованість. По-друге, консолідованість у стратегічних питаннях. По-третє — це, значно швидше, позбавлення від радянського «вантажю». Разом з тим, за євроінтеграції та відносно успішного розвитку економіки ані суспільство, ані політична система не позбавлені випробувань кризами та конфліктами. Сьогодні перше і ключове питання самостійності і незалежності республік вирішене, а це означає, що постають нові виклики як перед політичною системою, так і перед лідерами держав.

4. Еволюція формування політичного лідерства в пострадянських країнах

Політичне лідерство як явище є притаманним практично кожній з сучасних країн. Відрізняючись за характеристиками та формою, воно є незмінним у виконанні певних функцій. Це пояснюється тим, що сучасне суспільство не може функціонувати без структуризації відносин на основі лідерства, тим більше в політичній сфері. Лідери поширюють нові ідеї та ведуть суспільство за собою, вони розв'язують конфлікти, виконують ряд функцій, що склалися історично в процесі еволюції людського суспільства.

У той же час інститут лідерства всюди має свої особливості. Так в одних країнах політичний лідер може бути моральним та духовним авторитетом, що спрямовує розвиток суспільства, а в інших — лише тимчасовим виконувачем волі більшості, де лідер має рівні права з громадянами, а де достатньо лише його бажання, щоб ці права змінити. Множинність різних варіантів розвитку інституту політичного лідерства демонструють постсоціалістичні країни утворені на території колишнього Радянського Союзу. На сьогодні говорити про ці країни як про якусь певну сукупність, поєднану спільними ознаками, не можна. Оскільки за певними помітними спільними рисами приховані значні відмінності. Важко говорити про якусь подібність чи єдність їх стратегій та траєкторій розвитку. Стартові умови для них стосовно деяких показників були абсолютно ідентичними, стосовно інших — значно відрізнялися. Зрозуміло, що відрізнялися умови економічні, зумовлені особливостями і специфікою кожного з регіонів, відрізнялися умови соціокультурні, які впливали з етнічних, релігійних чи навіть і цивілізаційних відмінностей між республіками СРСР, що їх не змогла зрушити навіть уніфікаторська політика уряду, спрямована на формування радянської людини. Проте стосовно політичного лідерства ситуація була практично ідентичною. Фактично не існувало ринку політичного лідерства. Не існувало середовища, яке могло би привести до спонтанної появи лідера, і єдиний

канал формування політичних лідерів представляли собою партія та державні органи.

Найвпливовішою особою і фактичним політичним лідером в кожній з країн був секретар Центрального Комітету Комуністичної партії даної країни чи республіки. Його легітимність базувалася на авторитеті та впливовості партії і часто — на відсутності можливих опонентів у централізованій системі комуністичної держави, де партія і її лідер виступали як стрижень і керівний елемент політичної системи. Зазначена тенденція проявлялася тією чи іншою мірою практично в кожній з колишніх республік Радянського Союзу. Проте поряд з цим практично кожна з них характеризується власними особливостями і відмінностями формування політичного лідерства. Подекуди альтернатива партійним лідерам таки знаходилася. По-перше, це були представники дисидентського руху, творчої інтелігенції, наукової спільноти, які як в рамках соціалістичних режимів, так і в нових умовах проводили активну громадську чи політичну діяльність і завдяки авторитету людей, що піклуються про справи загалом навіть на шкоду власним інтересам, і за умови відсутності яскравих, харизматичних особистостей серед партійного керівництва завойовували прихильність громадян і набували легітимності як представники народної волі. Іншою альтернативою, яка, втім, мала місце лише в Росії, було протиставлення загальносоюзним партійним керівників місцевих, республіканських.

Таким чином, двома основними механізмами формування політичних лідерів у республіках Радянського Союзу, який існував під час перебування і в останні роки перед здобуттям ними незалежності, були система номенклатурного розподілу повноважень, в рамках якої статус політичного лідера був певною похідною функцією від державної чи партійної посади, та сукупність дисидентських рухів, тут відбір лідерів відбувався за особистими характеристиками. Стосовно останніх, то в їх рамках була вихована плеяда яскравих політиків, політичних лідерів — В. Чорновіл, З. Гамсахурдіа та ін., які стали справжніми політичними лідерами в своїх країнах. Крім того, в таких країнах, як Білорусь, Вірменія, Грузія, Латвія, Молдова та інших, станом на 1991 р., представники дисидентських рухів або політичної опозиції до КПРС були помітними та впливовими політичними лідерами, яким було під силу і зайняття вищих посад в державних структурах.

Перемога партійних керівників була зумовлена «експлуатаційним» (maintaining) характером їх лідерства. К. Фрідріх пропонує власну класифікацію політичних лідерів і виділяє: 1) «ініціативний», 2) «експлуатаційний» та 3) «протекційний» (захисний) типи⁷⁶. Ці типи розрізняються навіть в рамках певного соціального ладу і пов'язані з різними етапами його розвитку. Наприклад, ініціативне лідерство виникає там, де є запит на утворення нового соціального порядку, «експлуатаційне» — забезпечення

стабільного функціонування, захисне покликане запобігти його руйнуванню. Якщо в Прибалтиці, Україні, Грузії існував запит на утворення нового соціального порядку, то це привело до появи ініціативних лідерів, а в центральноазійських республіках лідерство було переважно «експлуатаційним» та «захисним».

Становлення і розвиток політичного лідерства в Україні, Росії, Білорусі та Молдові мали свої специфічні особливості внаслідок того, що процес формування багатовекторності внутрішньополітичного життя в цих країнах проходив досить активно і багатопартійність та демократичність ЗМІ стали багато в чому визначальними факторами політичної реальності.

В Білорусі, Молдові, Україні та Росії, які за специфікою еволюції інституту політичного лідерства можуть бути виділені в окрему групу, система формування політичного лідерства функціонує як антрепренерська (підприємницька) — відкрита та незбалансована, тож включає елементи гільдії (бюрократичної) — закритої. Рівновагу і стабільність лідеротворення у конкретних умовах перехідного періоду може забезпечити лише переорієнтація на домінанти демократичного просування до влади — конкурентність, багатоканальність й поліархічність форм.

Особливість нинішнього етапу в Україні полягає у трансформуванні авторитарного політичного лідерства у демократичне та посиленні політичної взаємозалежності суспільства і влади. Політичне лідерство в сучасній Україні поступово еволюціонує в напрямі набуття демократичних пріоритетів⁷⁷: спрямування на легалізацію політики, персоніфікацію, професіоналізацію, інституціоналізацію. Запровадження їх у систему лідеротворення за конкретних політичних реалій змінює тип і структуру лідерства від перехідного, формалізованого зразка до раціонально-легального, реформаторського і демократичного та формує інфраструктуру лідеротворення адаптивної державної влади, адекватну громадянському суспільству.

Перманентність лідеротворчого циклу в Україні може досягатися за рахунок побудови упорядкованої ієрархічної ланки інституціоналізаційних підсистем — представництва й відставки суб'єктів конкурентної кадрової політики, що зруйнує структуру номенклатурних зв'язків, легітимізує інституціональний процес та стабілізує систему формування політичних лідерів, розвиток якої має забезпечити завершений цикл: рекрутування (залучення), підготовку (виховання), просування (кандидування) й підтримку дієвих політиків, які прагнуть зайняти провідні позиції у системі політичної влади. За цих умов механізм демократичного утримання і передачі влади, започаткований в Україні, у перспективі може забезпечити багатоканальність й прозорість лідеротворчого процесу.

Найбільшою мірою серед названих країн тяжіння до закритості, бюрократичності системи формування політичних лідерів демонструє Росія. Інституційно, на правовому рівні в Росії закріплені демократичні механізми циркуляції еліт, але фактично, на наш погляд, політична еліта

країни реалізує стратегію самозбереження через спадкоємність влади. В 1996 р. президентом Росії обраний Б. Єльцин, який достроково пішов у відставку наприкінці другої президентської каденції. Виконуючим обов'язки президента Б. Єльцин призначив тодішнього прем'єра В. Путіна, який через декілька місяців, в березні 2000 р., був обраний президентом Росії. Одразу ж після приходу до влади В. Путін реформує систему управління державою — у федеральних округах з'являються намістники В. Путіна (повноважні представники). Функції повноважних представників надзвичайно широкі: координація діяльності територіальних органів федеральних органів виконавчої влади, робота з кадрами для федеральних органів, приведення регіонального законодавства у відповідність з федеральним і таке інше. Фактично інститут повноважних представників дозволяє В. Путіну створити модель централізованого управління країною. До того ж, В. Путін, як і Б. Єльцин, користується не аби якою підтримкою населення: як зауважує політолог Д. Видрін «Путін зв'язав політично різні російські покоління, і після його приходу можна було говорити про Росію, як про певну цілісність»⁷⁸. Підтримка населення і керований апарат державного управління дозволили В. Путіну передати владу своєму приємникові Д. Медведєву — 2 березня 2008 року колишній керівник «Газпрома» і президентської адміністрації Д. Медведєв обраний Президентом Росії. А 8 травня Державна Дума затверджує кандидатуру В. Путіна, внесену на розгляд новим президентом, на посаді Прем'єр-міністра.

В Білорусі помітну роль, включно до 1992 р., відігравав Білоруський Народний Фронт, що привело до руйнації монополії комуністів у сфері партійної організації і поступового утворення партійного різноманіття. Національні еліти, що представляли різні соціальні групи білоруського суспільства, в короткі строки сформували ряд політичних партій, які реально змінили обличчя білоруської політики.

Згідно з прийнятою 15 березня 1994 року новою Конституцією Республіки Білорусь в країні вводилася посада Президента. Саме в цей час починається і політична кар'єра О. Лукашенка, на той час депутата білоруського парламенту. Провідними політиками на той час в Білорусі були В. Кебич — прем'єр-міністр, С. Шушкевич — спікер та Зенон Позняк — лідер опозиційного руху Білоруський Народний Фронт (БНФ). Саме в умовах боротьби між цими політиками за повноваження та вплив і відбувається становлення О. Лукашенка як публічного політика і лідера білоруського суспільства.

Можна вважати, що саме В. Кебич фактично зростив собі конкурента, якому й програв на перших в Білорусі президентських виборах. Він намагався використати нікому не відомого депутата для боротьби проти С. Шушкевича. О. Лукашенко очолював парламентську комісію по боротьбі з корупцією, яка, серед іншого, продукувала і звинувачення проти С. Шушкевича. Проте після відставки С. Шушкевича комісію розпустили

за подальшою непотрібністю. Таким чином В. Кебич сам почав забезпечувати О. Лукашенку стійкий імідж ображеного і переслідуваного владою борця за справедливість.

У першій період своєї діяльності, аж до кінця 1994 р., до скандалу з «білими плямами» у чотирьох центральних газетах Білорусі, О. Лукашенко є об'єктом сподівань як зовні, так і в межах країни. Його діяльність у цей період переважно трактується як перемога «прагматичного здорового глузду» над «короткозорим консерватизмом» В. Кебича. В цей період О. Лукашенко гранично ліберальний, явно прагне сподобатися всім, і в першу чергу — засобам масової інформації, обіцяючи їм повну незалежність і волю протягом усього свого періоду перебування у влади. Він принципово уникає будь-якої конфронтації з будь-ким, і роздає обіцянки в темпі передвиборної кампанії. Однак уже на цьому етапі на задньому плані політичного життя відбувається інтенсивне і спочатку малоафішоване створення «опричних», тобто, по суті, надсистемних органів влади, чие існування жодною мірою не визначалося Конституцією. Адміністрація президента стає вершиною призначуваної президентської «вертикалі» і досить швидко, уже на початку осені 1994 р., заміняє собою місцеві виборні Ради, що були розпущені під приводом економії державних засобів. Репресії стосовно до ЗМІ ознаменували початок реального і відкритого поглинання «опричної» сформованої політичної системи, виведення громадянського суспільства за рамки створюваної шляхом спрощення президентської політичної системи. На наш погляд, це був початок побудови радянської системи в її найбільш міфологізованому, «фундаменталістському» варіанті.

У республіці Молдова політичне лідерство на рівні президентської влади в першій пострадянській період пов'язане з ім'ям М. Снегура, за часів правління якого ситуація в країні значно погіршилася як в плані соціально-економічному, так у внутрішньополітичному, що зумовило прихід до влади П. Лучинського. З діяльністю останнього пов'язана єдина серед пострадянських президентів невдала спроба забезпечити зростання своїх можливостей шляхом законодавчих новацій та переходу від напівпрезидентської до президентської форми правління. Проте спроби провести всенародний референдум з цього питання провалилися і натомість зростає роль парламенту. Конфлікти між Лучинським та парламентом привели до розпуску останнього та перевиборів, на яких переконливу перемогу здобула Комуністична партія на чолі з В. Вороніним, який і зайняв пост президента за результатами голосування парламентарів.

Для України, Росії, Молдови та Білорусі головна особливість еволюції формування сучасного політичного лідерства полягає в тому, що воно, з однієї боку набуло певних рис, притаманних політичним лідерам демократичних країн, а з іншого — успадкувало риси, притаманні лідерам номенклатурної системи. Особливістю політичних лідерів у цих країнах є те, що вони часто поєднують роль власника засобів виробництва, що виконує

функції організатора виробництва, і роль політика, що виконує функції організатора політичного життя.

Номенклатурне минуле більшості сучасних політичних лідерів у цих країнах, у поєднанні з відсутністю дієвого соціального контролю і поширеністю моделей поведінки легалізованих діячів тіньової економіки, все ще помітно проявляється і приводить до відтворення певних форм та методів діяльності номенклатурної системи. Проте зарадити цьому процесу може не зміна природи політичного лідерства, а загальний розвиток політичних систем у цих країнах⁷⁹.

Наразі проявляються дві тенденції еволюції політичного лідерства притаманні цим країнам, які багато в чому змінюють уявлення про лідерів у постсоціалістичних країнах і визначають особливості даного етапу розвитку цього інституту. Ці тенденції — інституціоналізація і професіоналізація лідерства, які є притаманними більшості з країн — колишніх республік Радянського Союзу.

У центральноазійських державах, що виникли на базі республік колишнього Радянського Союзу, ситуація характеризується ще меншою кількістю альтернативних шляхів та каналів формування політичного лідерства, ніж в інших республіках. Політичні партії в цих країнах виконують, фактично, лише символічну роль і є цілком підконтрольними державі. Стосовно «третього сектору», то він теж є малорозвиненим і не може бути інституційним підґрунтям до виникнення нових лідерів. Фактично лише державні органи володіють можливістю формування потенційних політичних лідерів, що веде до відсутності системної, багатоканальної та цілісної основи цього процесу. Поява потенційних нових, некерованих політичних лідерів, звісно, розцінюється автократичними правителями держав як загроза власним позиціям.

Стосовно центральноазійських постсоціалістичних держав слід зауважити, що їх можна вважати залишками імперії, щоправда доволі своєрідної. Як такі вони мають підпадати під певні закономірності, характерні саме для постколоніальних держав. Однією з таких закономірностей є поширеність харизматичного лідерства.

Наприклад, у практиці центральноазійських держав помітними є намагання знайти обґрунтування влади їх політичних лідерів у традиціях країни, в її історії та культурі, намагання показати себе продовжувачами справ давніх правителів уже зниклих держав або державних утворень, які можна визнати попередниками нині існуючих держав.

Для центральноазійських країн лейб-мотивом еволюції політичного лідерства стає створення нового типу механізмів формування політичних лідерів, які могли б забезпечувати передачу влади «у спадок». На сьогоднішні фактично єдиним можливим варіантом становлення нових політичних лідерів є продовження політичних династій. Подібна модель політичного лідерства зумовлюється як прагненням автократичних керівників

забезпечити свою особисту безпеку, так і соціокультурними особливостями цих суспільств.

Становлення і розвиток політичного лідерства в кавказьких країнах відбувається суперечливо. Вже вдруге влада в Тбілісі змінюється внаслідок революції⁸⁰. Вперше це сталося 1991 р., коли національно-визвольну революцію очолили колишні радянські дисиденти М. Костава та З. Гамсахурдіа. Вдруге ситуація повторилася в 2003 р. під час «революції троянд», неможливої без харизматичного М. Саакашвілі. В обох випадках грузинським революціонерам протистояли представники традиційної грузинської номенклатури Патіашвілі та Шеварднадзе. Характерно, що на початку 90-х регіональна еліта автономій (Абхазія та Південна Осетія) скористалася войовничою риторикою харизматичних тбіліських лідерів (Тенгіза Кітовані, Джаби Іоселіані), щоб мобілізувати своє негрузинське населення під сепаратистськими гаслами. Вже в 2003–2004 рр. до подібної форми мобілізації вдавався й фактично феодалний власник Аджарії Абашидзе. Проте аджарське населення підтримало не його, а харизматичного популіста Саакашвілі. Харизматичний тип лідерства демонструють і лідери незвичних державних утворень Закавказзя.

Азербайджан, як і інші кавказькі держави, демонструє прихильність до харизматичних лідерів. Це можна пояснювати особливостями менталітету та політичної культури, особливостями умов їх діяльності та завдань, що постають перед ними, та особливостей виборювання влади. Хоча першину владу в республіках отримали малохаризматичні представники вищої партійної номенклатури. В Азербайджані перші роки незалежності найбільш помітним політичним лідером був А. Муталібов, перший секретар ЦК Компартії республіки, який у вересні 1991 р. був обраний Президентом. Однак його подальша президентська кар'єра проходила в гострій внутрішньополітичній боротьбі з Народним Фронтом Азербайджану.

У червні 1992 р. на президентських виборах перемогу здобув лідер Народного Фронту Азербайджану А. Ельчибей. Первинно йому вдавалося демонструвати відповідність складним умовам, в яких опинився Азербайджан. Але потім справи стали стрімко погіршуватися. З'явилися нові економічні, ідеологічні та зовнішньополітичні проблеми, які остаточно підірвали легітимність А. Ельчибея як впливового політичного лідера. Як наслідок, путч полковника С. Гусейнова влітку 1993 року привів до влади Г. Алієва, спочатку Головою Верховної Ради республіки, а на осінніх виборах вже — Президентом країни. Свого послідовника, який міг би замінити його на найвищій державній посаді Г. Алієв готував задалегідь — з травня 1994 р. його син Ільхам, який був призначений першим віце-президентом Державної нафтової компанії Азербайджану, постійно брав участь у всіх офіційних візитах Г. Алієва. А у 2003 році молодший Алієв, після виборів, з яких його батько зняв свою кандидатуру, звернувшись до народу з проханням підтримати Ільхама як свого послідовника, здобув пост глави держави.

Політичне лідерство у Вірменії на рівні президентської влади з самого початку незалежності країни стало формуватися на основі антикомуністичної ідеології, яка була підкріплена масовим незадоволенням щодо розв'язання в СРСР територіальних питань між Вірменською та Азербайджанською республіками. Лідери політичних структур, що протистояли радянській політичній системі, були найбільш помітними політичними лідерами країни і вже в 1991 р. здобули владу в республіці. Президентом країни став лідер політичного руху «Карабах» Л. Тер-Петросян. Саме через організацію «Карабах» Тер-Петросян, доктор філологічних наук, прийшов в політику в 1988 р. Він двічі заарештовувався і до 1991 р. мав репутацію борця за справедливість і демократію.

Проте закріпити успіх 1991 р. він не зумів. Економіка країни з кожним роком все більше приходила в занепад, різко погіршуючи становище більшості населення країни. Безробіття та інші соціальні негаразди дедалі погіршували стан справ в республіці. Політичний тріумф Тер-Петросяна в 1991 р. змінився спочатку апатією, а потім байдужістю. Від нього відвернулися навіть давні соратники, і в лютому 1998 р., вперше в політичній практиці пострадянського періоду, він добровільно подав у відставку з поста президента. Головою держави 30 березня 1998 р. був обраний Р. Кочарян, який обіймав цю посаду на протязі двох президентських каденцій, а в лютому 2008 р. Вірменія обрала нового президента, яким став С. Саргсян, колишній міністр оборони країни.

Практично для всіх постсоціалістичних республік, крім прибалтійських, парадоксальним чином додав труднощів на шляху національного відродження полегшений спосіб досягнення державної незалежності. Повноцінна боротьба за незалежність є принципово важливою складовою процесу повернення до нормального самостійного розвитку. Адже успіх у такій боротьбі свідчить про наявність потенціалу і закладає основу для подальшої природної еволюції. У випадку Литви, Латвії та Естонії здобуття незалежності супроводжувалося виразним розривом з попереднім періодом, якісним стрибком до нового суспільно-політичного стану. Існувало чітке усвідомлення необхідності та доцільності встановлення демократичного режиму та незалежного існування країни. Внаслідок цього Балтійським країнам удалося успішно повернутися в європейську спільноту, набути членства в провідних європейських та євроатлантичних інституціях — ЄС та НАТО. На сьогоднішні їхній досвід — це один полюс демократичного реформування для пострадянського простору, який показує позитивні можливості розвитку інституту політичного лідерства в напрямі формування демократичного та раціонально-легального інституту.

У Латвії, Литви та Естонії дійсно існують широкі можливості до виникнення та розвитку політичних лідерів. Механізм формування політичного лідерства в цих країнах форматується як високодиференційований, він набуває відпрацьованих важелів парламентської боротьби, ідейних

платформ і течій, уже розвинутих партійних шкіл з власними пріоритетами й особливостями входження у владу. Він вичерпує практично весь спектр класичних політичних орієнтацій і утверджується на системній, багатоканальній та цілісній основі, вже близькій до інституціоналізованих форм кандидування, що існують на Заході. Подібний напрям еволюції політичного лідерства можна вважати одним з зразкових для України.

Більшість тих, що правили, чи правлячі наразі на території колишнього СРСР лідери, були партійними функціонерами. На зорі перебудови вибори та інші демократичні процедури розглядалися ними переважно як новітня політична технологія, за допомогою якої вдалося здобути владу, вирвати її з ослаблених рук перестарілих членів Політбюро. Після успішного використання ця ж технологія почала становити загрозу для них самих, ті хто скористався виборчим процесом як механізмом формування власного політичного лідерства, розумів, що цей же механізм може привести до формування й інших політичних лідерів. Відповідним стало і ставлення лідерів до даних процедур, практично кожен намагався зробити ці процеси керованими, чи, принаймні зменшити невизначеність їхніх результатів. Проте це є правильним лише стосовно частини країн. Наприклад, А. Бразаускас на другий термін взагалі не висував своєї кандидатури. Проте він лишився гравцем з високою політичною енергетикою: Сейм Литви призначав його прем'єр-міністром у 2001 та в 2004 роках. Утім це лише підкреслює зайвий раз відмінність прибалтійських республік від решти постсоціалістичних країн, де сила правлячого режиму сьогодні часто вимірюється не ступенем довіри населення, а тим, наскільки міцно влада опанувала виборчий процес та тим, наскільки безпорадними виявляються опозиціонери у своїй протидії раптовим змінам правил гри (продовження президентських повноважень та запровадження нових конституцій через референдуми, рішення конституційних судів стосовно того, яким за чергою вважати поточний термін президентських повноважень, а то й просто — обрання президентів довічно).

Власне, демократичні країни тим і відрізняються від недемократичних, що в них за відкритою, прозорою процедурою відбувається постійна зміна лідерів на підставі конкуренції. Пострадянські політичні лідери, номенклатура деяких країн принципово не сприймає демократичні механізми циркуляції еліт, її стратегія конкурентної поведінки — самозбереження через спадкоємність влади.

Таким чином постсоціалістичні країни, утворені на території колишнього Радянського Союзу, демонструють множинність різних варіантів розвитку інституту політичного лідерства. Проте двома основними механізмами формування політичних лідерів у республіках Радянського Союзу, які існували під час перебудови і в останні роки перед здобуттям ними незалежності, були система номенклатурного розподілу повноважень та

сукупність дисидентських рухів. Тобто стартові умови стосовно формування політичного лідерства у колишніх республіках СРСР були ідентичні. З часом кожна з новостворених країн набула власних специфічних рис процесу формування політичного лідерства. Так, в Білорусі, Молдові, Росії, Україні система формування політичного лідерства функціонує як антрепренерська і водночас включає елементи гільдії. У центральноазійських державах ситуація в цій сфері характеризується ще меншою кількістю альтернативних шляхів та каналів формування політичного лідерства, ніж навіть в СРСР. Фактично, лише державні органи володіють можливістю формування потенційних політичних лідерів, одним з основних завдань політичної еліти стає створення нового типу механізмів формування політичних лідерів, які могли б забезпечувати передачу влади «у спадок». Кавказькі країни демонструють прихильність до харизматичного лідерства. В прибалтійських республіках найбільшою мірою виявляється еволюція політичного лідерства в напрямі його формування на засадах конкурентності, інституціоналізації та професіоналізації. Формування політичного лідерства у Латвії, Литві та Естонії відбувається на багатоканальній основі, набуває відпрацьованих важелів парламентської боротьби, ідейних платформ і течій, уже розвинутих партійних шкіл з власними пріоритетами й особливостями входження у владу.

Література до розділу VII

- ¹ Див: *Левада Ю.* «Человек советский» 1989-2003 // Вестник общественного мнения. — М., 2004. — №5 (73) — С. 15.
- ² Див: *Фурман Д.* «Общее и особенное в политическом развитии постсоветских государств» // Пути российского посткоммунизма. — М., 2007. — С. 234–274.
- ³ Див.: *Коржаков О.* «Борис Ельцин: от заката до рассвета». — М., — 1997. — С. 59.
- ⁴ *Коржаков О.* «Борис Ельцин: от заката до рассвета». — М., — 1997. — С. 52–53.
- ⁵ Там же. — С. 52.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Див.: *Третьяков В.* «Свердловский выскочка: политическая жизнь и смерть Бориса Ельцина» // Политический класс. — М., 2006. — № 7 (19). — С. 98–106.
- ⁸ Там же.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ Див: *Рябов А.* «Самобытность вместо модернизации» // М. — Центр Карнеги. — 2005 — С. 18.
- ¹¹ *Петров Н., Рябов А.* Внутренние проблемы власт» // Пути российского посткоммунизма. — М, 2007. — С. 64–99.
- ¹² Див.: *Милов В.* «Может ли Россия стать нефтяным раем» // М., 2006. — Март-апрель — С. 10.
- ¹³ Див.: *Олкотт М.* Путин и нефтяная политика России // М. — Рабочие материалы. — 2005. — С. 27.

- ¹⁴ Див.: *Либман А.* Политическая логика формирования экономических институтов в России // Пути российского посткоммунизма. — М., 2007. — С. 99–125.
- ¹⁵ Див.: *Медведев Р.* Владимир Путин: четыре года в Кремле. — М., 2004. — С. 515; Див.: *Шмелев Н.* Будем жить как в Швеции, но не скоро // Политический журнал. — М. — № 7/8. — С. 36–39.
- ¹⁶ Цит. за: *Марков С.* Началась борьба за повестку дня 2007–2008 гг. // Политический класс. — М., 2006. — № 11. — С. 23–25.
- ¹⁷ Див.: *Бунин А.* «Странный оптимизм: размышления экономиста о президентском послании-2006» // Политический класс. — М., — 2006. — № 8. — С. 43–48.
- ¹⁸ *Крутов Ю.* Спасти президента Путина // Политический класс. — М., 2006. — № 8. — С. 19–22.
- ¹⁹ Див.: *Айвазов А.* У России будет лидер нации: политическая судьба Владимира Путина после 2008 года и стратегия развития России // Политический класс. — М., 2006. — № 11. — С. 17–21.
- ²⁰ Цит. за: *Медведев Р.* Дмитрий Медведев — президент Российской Федерации // 2000. — 2008. — 7 марта. — С. 5.
- ²¹ Там само. — С. 5.
- ²² Див.: *Ророу V.* The «Byelorussian Puzzle» // EURUS newsletter. — 2006. — Apr. — P. 15–16.
- ²³ Див.: *Либман О.* «Политическая логика формирования экономических институтов в России» // Пути российского посткоммунизма. — М., 2007. — С. 115.
- ²⁴ *Коктыш К.* «Белорусский проект обретения идентичности» // Pro et Contra. — М. — Март-июнь — 2006. — С. 105.
- ²⁵ Див.: *Аслунд А.* Розбудова капіталізму. — К., 2003 — С. 155–157.
- ²⁶ Див.: Там само. — С. 160.
- ²⁷ Цит. за: *Приходько Н.* Экс-президент Молдавии хотел бы завершить начатое // Независимая газета. — М. — 17.02.2001. — С. 7.
- ²⁸ Див.: *Аслунд А.* Розбудова капіталізму. — К., 2003 — С. 154–209; С. 405–465.
- ²⁹ Див.: *Брутер В.* Осень президента Лучинского // Независимая газета. — М. — 17.08.2000 — С. 6.
- ³⁰ Див.: *Твердохлеб В.* Феномен Петра Лучинські // Дзеркало тижня. — К. — 24–20 січня 1998. — С. 3.
- ³¹ Там само. — С. 3.
- ³² Див.: *Твердохлеб В.* Молдова политическая: покой нам только снится // Зеркало недели. — К. — 14–20 августа 1999. — С. 4.
- ³³ *Панарин С. А.* Политическое развитие государств Центральной Азии в свете географии и истории региона // Вестник Евразии. — 2000. — № 1. — С. 30.
- ³⁴ *Олкот М. Б.* Второй шанс Центральной Азии. — Москва; Вашингтон, 2005. — С. 172, 173.
- ³⁵ *Луция А.* Демократия доберется до кишлаков // В мире / Центральная Азия. www.prognosis.ru
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ *Чиналиев У. К.* Кыргызстан на пути к демократии: трансформация политической системы. — М., 2004. — С. 90.
- ³⁸ *Олкот М. Б.* Второй шанс Центральной Азии. — Москва; Вашингтон, 2005. — С. 168.

- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ *Назарбаев Н.* Казахстанский путь. — К., 2007. — С. 36.
- ⁴¹ Цит. за: *Майлыбаев Б. А.* Институт Президента в Казахстане. — Алматы, 2004. — С. 303.
- ⁴² *Джангужин (Жангожа) Р. Н.* Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений. — К., 2005. — С. 331.
- ⁴³ *Давлетов Т.* Центры силы и влияния в системе новых политических координат // Казахстанская правда. — 12 июня 2007 года. — № 88. — С. 3.
- ⁴⁴ *Майлыбаев Б. А.* Институт Президента в Казахстане. — Алматы, 2004. — С. 391.
- ⁴⁵ Есть ли жизнь после Первого? О факторах дестабилизации, политических рисках и будущей смене элит в странах Центральной Азии. Интервью с Алексеем Власовым // Республика-2030. — 08 июня 2007. — С. 4.
- ⁴⁶ *Назарбаев Н.* Політика миру і злагодию — К., 2007. — С. 139.
- ⁴⁷ *Гусев Л., Шах М.* Влияние жузовой системы на политику современного Казахстана // Аналитические записки. — М. — Вып. 7 (19). — 2006. — С. 3.
- ⁴⁸ Там само. — С. 9.
- ⁴⁹ *Назарбаев Н. А.* Идеиная консолидация общества — как условие прогресса Казахстана. — Алма-Аты, 1993. — С. 10.
- ⁵⁰ Там само. — С. 333.
- ⁵¹ Идея национальной независимости: основные понятия и принципы. — Ташкент, 2003. — С. 35–36.
- ⁵² *Звягельская И.* Бунт или революция. Всегда есть обнищавшие маргиналы, готовые за деньги симулировать народные митинги // Независимая газета. — М., 2005. — № 100 (3496), 23 мая. — С. 11.
- ⁵³ *Князев А.* Государственный переворот 24 марта 2005 г. В Киргизии. Источник — Интернет.
- ⁵⁴ *Олкот М.Б.* Указ. соч. — С. 30.
- ⁵⁵ *Абдумаликов А.* Интеграция как жизненная необходимость // Республика-2030. — 2007. — 8 июня.
- ⁵⁶ *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. — М., 1998. — С. 156–157.
- ⁵⁷ *Курманова А., Абдуллаев У.* Узбекистан, спящий гигант Центральной Азии // Республика-20-30. — 2007. — 8 июня. — С. 11.
- ⁵⁸ Эмомали Рахмонов: наша цель — единство, согласие, созидание! — Душанбе, Ирфон. — 2000. — 125 с.
- ⁵⁹ Там само. — С. 122.
- ⁶⁰ *Мулладжанов П.* Элиты у власти: таджикский опыт // НГ-Содружество. — М., 2000. — 25 октября. — С. 2.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² *Панарин С. А.* Политическое развитие государств Центральной Азии в свете географии и истории региона // Вестник Евразии. — 2000. — № 1. — С. 38.
- ⁶³ Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України / Б. Парахонський, Ю. Павленко, А. Гончарук, В. Маляров, Р. Жангожа, О. Сенченко, В. Кузнецов / За ред. Б. Парахонського. — К., 2001.
- ⁶⁴ *Адамкус Валдис.* Имя судьбы — Литва // Дружба народов. — 2000. — № 4. — С. 31.
- ⁶⁵ Там само. — С.33.
- ⁶⁶ Политическая система Литвы зашла в тупик // <http://www.regnum.ru/news/675022.html>

- ⁶⁷ *Воронина Н.* Со скальпелем в политику // Российская газета. — 2007. — 1 июня. — С. 3.
- ⁶⁸ Новый президент Латвии — Валдис Залтерс // <http://www.all-news.net/politics/?id=736>
- ⁶⁹ Див.: там само.
- ⁷⁰ *Тищенко М.* Новый президент Эстонии почти не говорит по-русски // <http://lenta.ru/articles/2006/09/25/president/>
- ⁷¹ *Дюков А.* Российские наследники доктора Геббельса // http://www.russ.ru/politics/docs/drugaya_latviya
- ⁷² Там само.
- ⁷³ *Тищенко М.* Догнать Европу // <http://lenta.ru/articles/2006/09/25/president/>
- ⁷⁴ *Морозов О.* Заявление президента Эстонии — уникально по беспардонности // <http://www.rian.ru/politics/foreign/20070606/66802495.html>
- ⁷⁵ *Лагушина М.* Эксклюзивное интервью президента Эстонии Томаса Хендрика // <http://www.svobodanews.ru/transcript/2007/05/30/2007053012659587.h>
- ⁷⁶ *Friedrich C.* Political Leadership and the Problem of Charismatic Power // Journal of Politics. — 1961. — Vol. 23, No. 1. — P. 21.
- ⁷⁷ Див.: *Горбач В., Лисничук О.* Демократична зміна чи успадкування влади? // <http://cdrp.iatr.org.ua/material/geopolitics/gorbach.html>
- ⁷⁸ Цит. за: «Явление по имени Путин» // «День». — 10 жовтня. — 2002.
- ⁷⁹ Див.: *Дергачов О.* Тип лідерства і формування політичного режиму // Політичний менеджмент. — 2007. — Спецвипуск. — С. 36–45.

VII | ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ТА ЛІДЕРИ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ

Останнім часом країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), зокрема Вишеградської групи¹, які пройшли фази демократичного транзиту, про що й засвідчив факт набуття ними членства у Європейському Союзі, стикнулися з перманентними політичними кризами, що супроводжуються масовими акціями протесту і водночас різким зниженням рівня довіри до владних інститутів і політичних лідерів (Польща, Словаччина, Чехія), змушують замислитися над ефективністю урядової політики, з одного боку, і ставлять під сумнів адекватність політичних лідерів, з іншого. Оскільки Вишеградська четвірка вважається найуспішнішим проектом, який дозволив країнам-учасницям досягнути критеріїв членства в ЄС, застосовуючи принцип «концентрації зусиль», виконати політичні та економічні умови членства, на особливостях політичного лідерства саме країн Вишеградської четвірки доцільно зупинитися в межах даної монографії.

1. Історичні умови формування стилів політичного лідерства країн Вишеградської групи (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія)

Історичний розвиток країн нинішньої Вишеградської групи можна поділити на кілька етапів. Перший етап — період існування національних держав на території нинішньої ЦСЄ — Чеського та Угорського королівств, Речі Посполитої. Для цього періоду характерне закріплення початкових основ республіканізму та оформлення контурів нинішніх націй. Другий етап стосується періоду «бездержавного розвитку» цих територій протягом XVIII–XIX ст. і належності до тогочасних імперій — Російської, імперії Габсбургів та Австро-Угорської імперії. Нагадаємо, що ці століття — час бурхливого розвитку капіталізму на Заході, остаточного оформлення націй. На цей період припадає найбільш інтенсивне формування ментальних характеристик центрально-східноєвропейських народів.

Третій етап стосується періоду демократичного розвитку у міжвоєнний період (1918–1940 рр.). Незважаючи на відносно коротку тривалість, демократичний досвід сприяв розвитку політичної свідомості та політичної культури цих народів. Четвертий етап пов'язаний з розвитком Польщі, Угорщини та Чехословаччини в умовах авторитаризму, що позначилося згортанням демократичних традицій, сформованих у центрально-східноєвропейських суспільствах у попередній період. І, нарешті, сучасний етап розвитку пов'язаний з процесами демократизації та поверненням країн ЦСЄ у лоно європейської цивілізації.

Подібна періодизація умовна, однак для кожного з виділених періодів характерний особливий тип відносин держави та суспільства, що стало підставою для оформлення певних форм суспільної самоорганізації, створило передумови і великою мірою визначило темпи становлення повноцінного громадянського суспільства, ефективність реформування, стилі політичного лідерства.

Як і у країнах Західної Європи, на розвиток центрально-східноєвропейських суспільств на ранньому етапі їх історії позитивний вплив мав період Ренесансу (XIV–XV ст.). На час зародження капіталістичних відносин території нинішніх країн ЦСЄ були частиною могутніх, але досить різних за своїми соціально-політичними характеристиками імперій. Тривалий час ці народи розвивалися в межах європейської політичної та культурної традиції — йдеться про розвиток громадянських відносин в межах національних держав, а потім імперії Габсбургів, Австро-Угорської імперії, які протягом тривалого часу були найпотужнішими державами Європи. «Ці впливи не однаково позначилися на всіх слов'янських народах і по-різному відбилися на різних сторонах життя, — зазначає Ф. Дворнік, — але два слов'янські народи, чехи та поляки, були особливо доступними для західних впливів і всього того, що відбувалося в Європі»².

Зокрема, значна частина сучасної Чехії — Моравія входила до складу Німеччини — розвиненої держави із доволі деталізованими, як на той час, нормами права. Ще у XV ст., прагнучи об'єднати німецькі землі король, Карл IV видав документ «Золоту буллу», яким закріпив права німецьких князів. Цим було підтверджено виборчі права світських князів, встановлено неподільність курфюрств і їх успадкування за принципом первородства. «Золота булла» була основним законом імперії до 1806 р. і мала безпосередній вплив на розвиток громадянських відносин як всередині імперії, так і на сусідніх територіях. Йдеться про появу і посилення дорадчих при монархах органів — сеймів. Це посилило вагу знаті у державотворчих процесах. На відміну від східнослов'янських народів, у західних слов'ян знать формувалася як доволі диференційований прошарок, тобто була широкою верствою нижчої шляхти — «воїни другого ряду» — прошарок вільних людей, відомих як лицарі. Ще одна важлива особливість Моравії у тому, що феодалізм тут не набув такого вкорінення як у Західній

Європі. Найвищим здобутком існування земського права стало утвердження ще на початку XIII ст. дуалістичної монархії у Чехії, коли політичною владою було наділено не лише короля, а й привілейовані класи. Вища знать як стан, до якого пізніше приєдналися інші стани, звані «народом», мали свою печатку, яка прикладалася до державних документів поряд з королівською. Тобто, на чеських землях поступово розвинувся такий соціальний стан як лицарі, які виконували посередницьку функцію між королем та суспільством. Оскільки у традиціях лицарства було дотримання високих моральних стандартів поведінки, вони поширювалися на решту суспільства.

Таким чином інституціоналізувалися відносини всередині еліти, яка стала більш захищеною від зазірок королівського абсолютизму, що зберігало її вольності та привілеї, забезпечувало їх реальну участь у управлінні державою. У Богемії — іншій частині сучасної Чехії вищій знаті вдалося досягти закріплення власних прав — т. з. «земського права». Кодифікація територіальних прав неминуче призводила до значного обмеження центральної влади. Зрештою, обмеженість абсолютизму на чеських територіях сприяла розвитку і поширенню традицій громадянського спілкування, які ґрунтуються насамперед на взаємоповазі.

Польське суспільство найбільшого розквіту зазнало в період існування Речі Посполитої — дуалістичної монархії, яка на той час була розвиненою європейською державою. На відміну від чеських земель, на польських територіях першим як окремий стан утвердилося духівництво, посівши таким чином домінуюче становище в державі. Слід відзначити, що духівництво було найбільш освіченим прошарком, що також позначилося на характері громадянських стосунків. Зрештою цей суспільний прошарок відігравав посередницьку роль між королем та пересічними громадянами.

Поряд з духівництвом в окремий соціальний стан оформилося бюргерство завдяки поширенню Шродського та Хелмінського права, які походили з Магдебурзького. Особливість Речі Посполитої в тому, що династична королівська влада була вкрай нестабільною. Натомість привілеї вищої знаті через слабкість влади короля набули небачених, порівняно з іншими країнами ЦСЄ, масштабів. Вони мали традиційно великий вплив на короля. При цьому статус знаті не забезпечувався жодним правовим актом, а існував як неписана, але загальновизнана норма і був закріплений у свідомості громадян багаторічною практикою застосування.

Словаків та угорців у цей період об'єднувала належність до спільної держави — Угорського королівства. В Угорщині, як і в інших центральноєвропейських державах права знаті та вільних людей були підтверджені Золотою буллою (1222 р.). Після видання Золотої булли, яка нагадувала англійську Велику хартію вольностей, вплив нижчої знаті на управління країною значно зріс і король часто шукав у них підтримки проти зазіхань

магнатів. Пізніше Угорщина, незважаючи на глибше проникнення феодалізму, ніж у чехів та поляків, з ініціативи короля Карла Роберта запровадила традиції французького та італійського лицарства.

Отже, традиції громадянського спілкування у східних слов'ян ґрунтувалися насамперед на правовому закріпленні нових суспільних прощарків. Тісні контакти з Європою відкривали шлях до культурних здобутків, а поширенню нової освіти сприяло введення поняття особистості в приватному і громадянському праві.

Соціально-економічні зміни, які відбувалися впродовж XV–XVI ст. у центральній-східній Європі також стимулювали розвиток політичних інститутів. З введенням в Речі Посполитій Радомської 1505 р. Конституції, «Генрикових артикулів» (запроваджено виборність королів, право шляхти на виступи проти короля у разі порушення її привілеїв), із запровадженням «ліберум вето» в 1652 р. (влада сейму посилювалася) відбувалися якісні зміни польської шляхти, яка перетворилася в політичну, економічну і соціокультурну еліту.

Але після поетапного поділу Речі Посполитої (1772, 1793 і 1795 рр.) і входження центрально-східноєвропейських народів до складу імперії Габсбургів, Австро-Угорської та Російської імперій призвело до того, що процеси самоорганізації у кожній з них набувають відмінного характеру. «Одна річ належати до Габсбургів чи Німецької імперії і зовсім інша — бути у складі Османської чи Російської імперій», зазначав В. Тисменяну³.

В умовах монархії Габсбургів та Австро-Угорської імперії, завдяки приналежності до західно-християнської цивілізації, а пізніше під впливом національно-визвольних повстань у XVIII ст., посилення націонал-сепаратистських настроїв, революції 1848–1849 рр. в самій Австро-Угорщині правляча еліта імперії змушена була піти на деякі політичні нововведення: Галичині було надано автономію, розширено політичні права її мешканців. Реформа 1864 р. ліквідувала феодальні підвалини у сільському господарстві. Істотно трансформувалася й політична система, внаслідок чого набули розвитку інститути парламентської демократії, система партійно-політичного плюралізму як на загальноімперському, так і на місцевому рівні, що забезпечувало умови для відносно вільного національно-культурного розвитку народів імперії.

На територіях, які входили до складу Російської імперії (Польське королівство), самоорганізація суспільства відбувалася на інших засадах. Найбільший гальмівний вплив на розвиток громадянських потенцій суспільства мали відносини особистої залежності. Мешканці цих територій втратили адміністративну і національну автономію, зазнали жорсткої русифікації. Але на польських територіях, на відміну від решти територій Російської імперії, протягом майже 150-річного періоду бездержавності яскраво вираженим був спротив політиці імперського уряду (хвиля повстань 1831–1832, 1846, 1863–1864 рр.). Високий рівень взаємодії суспільства та

еліти, який склався у Польщі ще в часи Речі Посполитої, був основою для розвитку різноманітних форм взаємовпливу держави і суспільства після набуття Польщею державності у 1918 р.

Суспільні процеси на польських територіях цього періоду повною мірою відображали стан справ всередині імперії. У цей період наростають економічні, політичні та соціокультурні диспропорції в розвитку окремих територій. До того ж у період бездержавного існування поляки вступили маючи вкорінену у суспільну свідомість політико-державну доктрину, сформовану ще в період розквіту Речі Посполитої, яка належить до найконсервативніших у світі. Суть її, за Я. Дашкевичем, в ідеї шляхетської, загальнонаціональної польської вишчості при специфічній польській моделі католицизму, який виконував роль «форпосту християнства проти антихристиянського варварства». Безкомпромісність цієї політичної доктрини (законсервованої протягом XVIII–XIX ст.), яка ґрунтувалася на «історичних» правах, а не на реальному аналізі становища, яке динамічно змінювалося, багато разів спричиняла нові конфлікти. Проте для консолідації польського суспільства вона відіграла неабияку роль, фактично давши можливість вижити полякам як політичній нації протягом більш ніж сторічного періоду відсутності державності⁴.

Сприяв вдосконаленню суспільних відносин і особливий стиль організації соціальних зв'язків та спілкування у шляхетському середовищі: виборність короля, право шляхти на протести у разі порушення її прав, право «ліберум вето», покарання всередині шляхетського стану, до яких залучалися селяни тощо. Тим самим було створено умови для поступового перетворення польської шляхти у політичну, економічну та соціокультурну еліту, яка виявилася в авангарді політичних, економічних та культурних перетворень — від реформаційного руху до сучасних демократичних процесів.

Належність центрально-східноєвропейських суспільств до країн Заходу, навіть у складі імперій, сприяла появі особистості, здатної до суверенних вчинків, підпорядкованих власному інтересу. Наслідком розвитку цих процесів стала поява на історичній сцені Західної Європи такого суб'єкта, для якого «світ споглядання звільнив місце світу дій, побудованого на началах раціональності і доцільності»⁵. Своєю чергою внаслідок цього почали формуватися й канали задля цивілізованого залучення «суб'єкта дій» до процесів формування політичних рішень.

Зокрема, це проявилось вже після Першої світової війни, яка докорінно змінила європейську і світову геополітичну ситуацію. Країни ЦСЄ вийшли з неї суверенними державами, діставши можливість втілювати власні моделі розвитку. До того ж, країни ЦСЄ зазнали впливу так званої «першої хвилі демократизації»: у Польщі цей період датується 1918–1926 рр., в Угорщині 1918–1932 рр., у Чехословаччині 1918–1939 рр. Однак через недостатність передумов для демократизації ці процеси згодом були згорнуті.

Але протягом цього відносно нетривалого періоду демократизації у країнах регіону утворилася мережа різноманітних громадських організацій, політичних партій, відроджувалися принципи місцевого самоврядування, парламентаризму. За висновками Т. Парсона, до Другої світової війни ці країни були більш європейськими, ніж СРСР, а тому немає нічого дивного в тому, що вони, «хоча й різною мірою спорадично, проявляли сильніші устремління до лібералізації»⁶.

Як відомо, країни ЦСЄ під комуністичний експеримент потрапили після Другої світової війни, ввійшовши у так звану «зону радянського контролю». Процеси «радянзації» політичних режимів країн ЦСЄ спричинили оформлення владних моделей у Польщі, Угорщині та Чехословаччині за радянським зразком: фактичне двовладдя. Формально існували вищі органи представницької влади у формі президій вищого представницького органу, але на практиці усі найважливіші рішення приймалися вищими партійними органами.

Але слід звернути увагу, що одним з важливих факторів закріплення влади комуністичних партій в країнах соціалістичної співдружності було економічне зростання (з середини 1950-х рр.), яке супроводжувалося підвищенням життєвого рівня, істотними зрушеннями в соціальній сфері — освіті, охороні здоров'я, соціальному забезпеченні. Тому важко заперечувати, що радянська модель модернізації, апробована спочатку СРСР, а згодом реалізована країнами ЦСЄ, мала певний потенціал. Характеризуючи соціалістичну систему, відомий дослідник С. Гантінгтон ще в наприкінці 60-х рр. XX ст. відзначав, що соціалістичні країни «разом з ліберальними США і «британськими державами» є «розвиненими» країнами, оскільки всі вони мають «сильні, здатні до адаптації і цілісні політичні інститути», включаючи «ефективну бюрократію, добре організовані політичні партії, високий рівень участі народу у публічних справах, системи громадського контролю над військовими, широку активність урядів в економіці і відносно ефективні процедури для регулювання порядку спадковості влади і контролю над політичними конфліктами»⁷. Інша справа, що поступово цей потенціал було втрачено через однобічну, непропорційну і непослідовну політику.

Також у країнах ЦСЄ комуністична система почала «давати збій» майже від часу запровадження. Наслідком «радянзації» країн ЦСЄ стала недостатня легітимність нових режимів, де, за Л. Ликошиною, соціалізм «виріс не з внутрішніх протиріч суспільства, кривавої революції чи громадянської війни, а був принесений на радянських багнетах окупаційним режимом»⁸. Дефіцит легітимності правлячих комуністичних партій проявлявся у масових, однак епізодичних, антиурядових акціях: Польща — виступи робітників 1956, 1968, 1970–1980-х рр.; Угорщина — 1956 р., Чехія — 1968 р.

Поступово протягом 1970 рр. «класичну авторитарну систему було замінено на нову, в якій поєднувалися технократія, бюрократія і пасивний

авторитаризм. Майже повністю зник основний психологічний елемент, що робив сталінізм можливим — страх»⁹. Під впливом масових акцій протесту соціалістична система почала давати збої. В одних країнах це проявлялося у формі «соціалістичного оновлення» — спробах реформування системи (Польща, Угорщина), в інших — посиленням реакції з боку влади (Чехословаччина).

Слід звернути увагу й на тактику опозиційних сил. У Польщі та Угорщині опозиція не йшла на співпрацю з владою, а вимагала проведення демократичних виборів, домагаючись в такий спосіб власної легітимації. Водночас, за Л. Нагорною: «у Польщі, Угорщині, Чехословаччині суспільна свідомість легко сприйняла антикомуністичну ідею, спрямувавши процес у русло класичної контрреволюції»¹⁰. Зрештою, політичне протистояння кінця 80-х рр. привело до «акту перебудови влади», що вилилося у «оксамитові революції». При цьому розмах суспільно-політичних рухів безпосередньо позначився на способах зламу авторитарної системи у країнах ЦСЄ, де з усією очевидністю проявилися дві моделі демократичного переходу, що зрештою вплинуло на ступінь ротації влади.

Демократичний перехід у Чехословаччині класифікується як політичний перелом або абдикація, коли структури недемократичного режиму були стрімко і цілковито замінені опозиційними. Лише наприкінці 1980-х рр. у цій країні маніфестації та виступи набули масового характеру і поклали початок розвитку загальнодержавних форм самоорганізації суспільства насамперед за критерієм ставлення до правлячого режиму.

Підсумовуючи, можемо зробити наступні висновки.

По-перше, ступінь проникнення авторитаризму (тоталітаризму) у країнах ЦСЄ був різним й інколи (режим Чаушеску в Румунії) набував відверто тоталітарних форм. Однак його тривалість була замалою для того, щоб знищити так звану «історичну пам'ять суспільства». І на початок лібералізації авторитарних режимів покоління громадян, які жили в умовах нетривалого демократичного досвіду, залишалося дієздатним і активним. Саме ці громадяни свого часу були активними діячами гельсінських груп, пізніше опозиційних рухів, ставши главами держав у 1989–1890 рр. (Л. Валенса, Р. Шустер, В. Гавел).

По-друге, очевидно, що ступінь легітимності авторитарних політичних режимів обернено пропорційний ступеню суспільної самоорганізації. Більша ліберальність правлячих режимів у Польщі та Угорщині зумовила формування опозиції режиму у масштабах всього суспільства, що також сприяло якійсь ротації політичної еліти.

По-третє, безпосередній вплив на інтенсивність демократизації та ротації влади мала тривалість «підготовчої фази», яка у Польщі налічувала 10 років, в Угорщині — кілька місяців, у Чехословаччині підготовчої фази як такої не було — «демократизація практично одразу ж ввійшла у фазу вирішення»¹¹. Також у Чехословаччині серед правлячої еліти реформаторів

майже не було, що ускладнювало можливості ініціювання змін зсередини. Опозиція залишалася нечисленною і неконсолідованою. Тому падіння авторитарного уряду було здебільшого наслідком екзогенних впливів (лібералізація і наступний розпад СРСР, політичні події у Польщі). Однак, спираючись на висновки А. Пшеворські, «стабільність новоствореного режиму залежить від присутності (відсутності) переконливої альтернативи даному політичному режиму у той момент, коли він втрачає свою легітимність. Якщо на момент втрати йому немає іншої альтернативи, громадяни не можуть зробити осмисленого вибору на користь утвердження нових компромісних інститутів — так званої «віртуальної демократії»¹². У випадку Чехословаччини цього не сталося, тому без перебільшення можна стверджувати, що важливу роль у тому, що процеси демократизації не зазнали стагнації на початку 1990-х рр. відіграв В. Гавел, який уособлював роль морального лідера, і завдяки авторитету якого консенсусу, як основної умови потсупального демократичного транзиту, було досягнуто значно швидше навіть за відсутності потужної опозиції правлячому режиму.

2. Контексти політичного лідерства в країнах Центрально-Східної Європи

Аналіз розвитку традицій взаємодії влади і суспільства у країнах ЦСЄ логічно підвів до аналізу проблеми, зміст якої полягає у необхідності дати відповідь, якою мірою здобутки «оксамитових революцій» були використані у подальшому суспільно-політичному розвитку, що й створило певні контексти політичного лідерства. Нині очевидно, що незалежно від того, яких ознак набула «оксамитова революція» у кожній з країн ЦСЄ, лібералізація комуністичних партій протягом 1980-х років дала поштовх до трансформації цих країн загалом. Внутрішня потреба в таких змінах визріла у країнах ЦСЄ значно раніше, ніж в решті країн соціалістичної співдружності, і суб'єктивна готовність до реформ і у «верхах», і у «низах» тут була значно вищою. Зокрема, західні аналітики, які за процесом «відходу» цих країн від соціалістичної моделі стежили особливо прискіпливо, на початку 1989 р. вважали, що найбільшу готовність до трансформації у ЦСЄ виявляє Польща, потім Угорщина, НДР і на четвертому місці — Чехословаччина¹³.

Першочерговими кроками Польщі у напрямі переходу до етапу безпосередньої демократизації став демонтаж соціалістичної системи і створення нових владних структур. Як підмічено З. Бжезінським, завдяки створенню демократичних політичних інститутів досягається стабілізація політичного режиму на початкових етапах реформування, а також політична консолідація і стійке економічне зростання на наступних¹⁴.

Слід зазначити, що з дня заснування (за Л. Гарлицьким) пост президента призначався генералу Ярузельському і «сприймався не інакше як певна гарантія влади комуністів»¹⁵. Закріплення інституту президентства було свого роду контрпропозицією на переговорах за «круглим столом» у 1989 р., яка мала за мету «розбавити» висунуті «Солідарністю» вимоги, тому президент наділявся вагомими владними повноваженнями. Завдяки цьому у Польщі на початку 1990-х рр. склалася специфічна модель політичної системи з одночасно сильним і парламентом, і президентом. Подібний дуалізм влади призвів до того, що обидві сторони суспільного конфлікту змушені були укладати компроміси та угоди.

Однак перемога лідера опозиції Л. Валенсі на президентських виборах 1990 р. (74 % голосів виборців), що стало несподіванкою для влади, суттєво змінила розстановку сил у владних структурах. «Влада забила гол у свої ворота», — прокоментував результати виборів новообраний президент¹⁶. Тобто наявна у Польщі на початку 1990-х рр. модель президентсько-парламентської республіки є наслідком своєрідного парадоксу. Суть його в тому, що влада, намагаючись зменшити роль опозиційних сил в уряді, після неочікуваних результатів виборів сама виявилася в ролі опозиції. Пізніше за рахунок посилення парламенту (т. з. «сеймократія») і запровадження системи «раціоналізованого парламентаризму» демократія поступово набувала рис консенсусної, що сприяло динамічному розвитку країни протягом 1990-х рр.

Слід віддати належне Л. Валенсі, який, ставши «винахідником агресивного президентства»¹⁷, забезпечив проведення в країні динамічних економічних реформ, відомих як «шокова терапія».

Авторство «шокової терапії» належить тодішньому міністру фінансів Л. Бальцеровичу. Його програма спрямовувалася на стабілізацію економіки і зводилася до: лібералізації цін (перехід до ринкового принципу ціноутворення); скорочення дефіциту державного бюджету внаслідок реформи податкової системи; перегляду грошової політики, утримання стабільного курсу злотого¹⁸. Завдяки жорстким обмеженням збільшилася загальна ефективність економічної сфери, підвищилася конкурентоспроможність. Завдяки застосуванню «шокового методу» Польща першою з-поміж постсоціалістичних країн у 1992 р. пододала спад виробництва. Частка приватного сектору у обсягах ВВП у Польщі вже у 1994 р. становила 55 %¹⁹. Рішучі економічні перетворення на початковому етапі мали принципове значення для стабілізації політичної системи. Однак реформи початку 1990-х рр. мали надзвичайно високу соціальну вартість. Внаслідок спаду промислового виробництва рівень безробіття у 1993 р. сягнув 16 %, різко знизився рівень купівельної спроможності населення²⁰.

Цілком природно, що економічна криза спричинила глибоку політичну кризу 1991–1993 рр., яка у поєднанні з «соціальною незахищеністю різних верств населення перед шокowymi ринковими реформами... призвела до

критичного рівня довіри до владних структур»²¹, і, відповідно, спричинили перемогу лівих сил на дострокових парламентських виборах 1993 року у Польщі і наступну перемогу у 1995 р. на президентських виборах кандидата від спадкоємців колиньої ПОРП — Союзу лівиці демократичнох (СЛД) — А. Квасневського (51,72 % голосів виборців)²².

Загалом протягом останніх років польська політична сцена істотно радикалізувалася. Новий президент Польщі Л. Качинський, обраний у 2005 р., виявився менш впливовою політичною фігурою, ніж його попередники. На фоні інтенсивного зростання економіки, політичний процес відзначається крайньою нестабільністю, про що свідчить проходження до парламенту на виборах 2006 р. партій «Право і справедливість» і Ліги польських родин (10 % парламентських мандатів) і розпуск парламенту президентом Польщі Л. Качинським (2007 р.).

На дострокових парламентських виборах, які відбулися у Польщі у жовтні 2007 р., перемогу здобула «Громадянська платформа» (41,51 % голосів виборців). Друге місце зайняла консервативна партія «Право і справедливість» (32,11 % голосів). Наразі Д. Туск — новий прем'єр-міністр Польщі свої зусилля спрямовує на зниження рівня безробіття, яке у деяких регіонах сягає 30 % і на підвищення рівня соціального захисту.

Загалом контексти політичного лідерства у Польщі, на наш погляд, незважаючи на економічні і соціальні проблеми, слід вважати досить сприятливими. Насамперед сформована владна модель додавала виразності посаді президента країни. Також особистісні якості і Л. Валенси, і А. Квасневського істотно стабілізували політичний процес, уможливаючи доволі послідовні, як для транзитної країни, реформи.

Характерною особливістю реформ В Угорщині була їх спадковість. Зміни, розпочаті після «оксамитової революції» були логічним продовженням економічних реформ, започаткованих урядом Я. Кадара²³.

Весною 1990 р. в країні відбулися перші вільні вибори, які проводилися на змішаній основі із застосуванням чотиривідсоткового бар'єра. В парламент потрапило лише шість партій (блоків). Оскільки жодна з партій не отримала абсолютної більшості, в коаліції з Незалежною партією дрібних власників і Народною партією християнських демократів Угорський Демократичний Форум сформував коаліційний уряд на чолі з Й. Анталом. Уклавши угоду зі СВД як компроміс, цій партії було запропоновано висунення зі своїх рядів президента країни, яким став А. Гьонц.

Хід революційних за своєю суттю перетворень в Угорщині мав специфічні для країн ЦСЄ риси, які полягали в наступному: в Угорщині, яка мала багаторічний досвід реформ, процес перетворень відбувався поступово шляхом створення суспільних інститутів, які вирізнялися високим рівнем легітимності; ініціаторами перетворень в Угорщині виступали насамперед правляча Угорська Соціалістична партія, що не спричиняло

жорсткої внутріполітичної кризи, яка у решті країнах розгорталася у боротьбі за владу; трансформаційні процеси у громадян асоціювалися з відродженням демократичної системи, яка існувала у міжвоєнний період, тому реформаторські сили отримали високий кредит довіри у громадян. Таким чином, зі зміною влади в Угорщині «революція — еволюція» була завершена.

Наступні після «оксамитової революції» роки характеризуються боротьбою між опозицією і правлячою коаліцією і боротьбою в самій правлячій коаліції. Парламентські скандали, що супроводжували розкол, і взаємні звинувачення призвели до того, що вже наприкінці цього року громадська думка прихилилася на бік соціал-демократів, які успішно консолідувалися з лібералами²⁴.

Необхідно підкреслити, що Угорщина порівняно із сусідніми країнами, протягом 1990-х рр. продемонструвала більшу політичну стабільність. Це пояснюється перш за все намаганням правлячої коаліції зберегти консенсус провідних парламентських партій.

Останнім часом Угорщина демонструє тенденцію до оформлення дво-партійної системи, про що засвідчили як президентські 2000 р., так і парламентські 2002 р. вибори. На парламентських виборах в парламент потрапило 6 політичних партій. Однак виборча кампанія 2002 р. була найбільш брутальною з усіх попередніх. Агресивна виборча кампанія засвідчила загальну тенденцію у регіоні, яка полягає у кризі демократії як такої через безсилля перед викликами політичного насилля.

У другому турі соціалісти об'єдналися з вільними демократами та здобули більшість місць у парламенті. Новий уряд очолив П. Медд'єши, 60-річний економіст, що мав репутацію не тільки одного з найбільших спеціалістів у галузі макроекономіки, а й урівноваженого, прагматичного політика. На меті він перш за все мав виправлення внутрішньо- і зовнішньополітичних помилок попередника та продовження реформування у відповідності до нормативів ЄС. Президентом країни став Ф. Мадл, який «претендує на титул «вчителя нації»²⁵, який 2004 р. запропонував кандидатуру Ф. Дюрчана на посаду прем'єр-міністра, який нині і очолює угорський уряд. Політика Ф. Дюрчана має на меті полегшити процедуру адаптації в ЄС, підвищити рівень соціального забезпечення і т. ін.

Ряд спеціалістів як у самій Угорщині, так і за кордоном вважають, що політична система Угорщини страждає на один серйозний недолік: при могутніх лівому і правому блоках сьогодні центристи, (а саме вони можуть вплинути на стабільність суспільного розвитку) виглядають істотно більш слабкими. Угорське суспільство все ще залишається надто заполітизованим, що не додає стабільності політичній системі.

Чехословацький варіант 1989 р., який також іменується як «оксамитова революція», відрізняється від польського і від угорського більшою участю «вулиці», гостротою протистояння. Невдоволення, що накопичувалося

десятиріччями, вилилося з особливою силою після відходу з поста генерального секретаря ЦК КПЧ Г. Гусака. М. Якеш, який змінив його у 1987 р., жорстко придушував будь-які спроби перетворення в партії і країні. Соціальний вибух стався у січні 1989 р. і вилився у масових антиурядових демонстраціях, які були розігнані поліцією. Але вже в листопаді друга хвиля демонстрацій змела режим без особливого протистояння. Створений 19 листопада Громадянський Форум на чолі з В. Гавелом оголосив: «Ми не опозиція. Опозиція — комуністи». Новий коаліційний уряд очолив М. Чалфа. Заключними акордами революції стали президентські (грудень 1989 р.) і парламентські (червень 1990 р.) вибори, які закріпили перемогу опозиції²⁶.

Специфіка Чехії, яка набула статусу незалежної держави внаслідок «оксамитового розлучення» у 1993 р. в тому, що вона є радше «подвійним винятком із правил» демократичного транзиту на постсоціалістичному просторі, «ідеальною лабораторією» посткомуністичної трансформації. Тут праві (або точніше — правочентристський блок) міцно утримують владні позиції, і тут ми спостерігали винятковий приклад довгострокової успішної співпраці між президентом і прем'єр-міністром — В. Гавелом і В. Клаусом²⁷.

Як альтернативу «реальному соціалізму» чехи і словаки від початку трансформації бачили західну ліберально-демократичну модель у «чистому вигляді», без нашарування національних стереотипів. На відміну від решти країн регіону, Чехія не зазнала такого катастрофічного економічного спаду. Вона була у зоні підвищеної уваги СРСР, що прискорювало оновлення і модернізацію її виробничих потужностей. Це спричинило зміну соціальної структури чехословацького суспільства: зросла зайнятість населення, змінилося співвідношення працівників промисловості та аграрного сектору на користь перших, зросла кількість службовців та інтелігенції тощо. Також це суттєво нівелювало регіональні розбіжності між Чехією та Словаччиною. В умовах повної або часткової заборони приватної підприємницької діяльності освіта виявилася ледь не єдиним засобом підвищення соціального статусу, що поступово привело до формування аналогу середнього класу, орієнтованого на відносно високі стандарти споживання та рівень добробуту²⁸.

У Чехословаччині активністю елементів громадянського суспільства, що уможливило доволі швидке набуття ним інституціоналізованого характеру. До того ж у Чехословаччині на початку 1990-х рр. різноманітним організаціям була надана можливість не лише відчувати власну причетність, а й реально бути причетними до державотворчих процесів. Це, звичайно ж, прискорило їх оформлення як громадянського суспільства. Проте «основним джерелом формування нової політичної еліти стала «революційна вулиця», тобто ті робітники, службовці, представники творчої інтелігенції, консолідуючим принципом яких було заперечення попереднього режиму

і несприйняття попередніх лідерів країни. Відсутність у них досвіду політичної та державної діяльності у тих умовах розглядалося як плюс, а не мінус»²⁹. Цим пояснюється прихід у велику політику В. Гавела — драматурга, дисидента і колишнього політв'язня. Місія «морального лідера»³⁰, як визначив її для себе В. Гавел, перетворювала його на з'єднувальну ланку між державою, главою якої він став 29 грудня 1989 р., та народжуваним громадянським суспільством. Така позиція президента, за висновками більшості дослідників, виявилася продуктивною для нації, сприяла її консолідації.

Першим випробуванням для народжуваної партійної системи стали парламентські вибори до нижньої палати в Чехії, які відбулися у травні 1992 р. Перемогу на виборах здобув право-ліберальний блок — Громадянсько-демократичний союз (ГДС) та християнські демократи. Засновник та лідер ГДС В. Клаус обійняв посаду прем'єр-міністра. Другою партією в парламенті стали комуністи, які набрали 14 % голосів виборців. Вибори в Словаччині принесли прямо протилежні результати: більше 37 % голосів на них набрали націонал-популісти — Рух за демократичну Словаччину на чолі з В. Меч'яром.

Однак протиріччя між суб'єктами крихкої Чехо-Словацької Федерації після виборів знайшли політико-інституційний прояв: Чехія та Словаччина отримали уряди з майже діаметрально протилежними поглядами як на економічну політику, так і на загальну стратегію розвитку республік. Збереження федерації стало неможливим. Причини того, що на Заході тоді ще єдиної країни перемогу здобули ліберальні прогресисти, а на сході — націонал-популісти, Я. Шимов пояснює тим, що соціалізм словакам дав значно більше, ніж чехам, тому й ставлення до перетворень, які почалися після 1989 р., у Словаччині виявилися більш стриманими³¹. Досвід розвитку чехів та словаків є яскравим підтвердженням взаємозалежності якості соціалістичних перетворень та подальшого поступу цих держав.

Процеси демократизації у країнах Вишеградської групи засвідчує, що політичний процес був досить нестабільним. Проте розширення сфери громадського впливу та інституціоналізація найважливіших атрибутів демократії — демократичних виборів і парламентського принципу формування уряду, сприяли запровадженню у всіх країнах регіону консенсусної моделі демократії. Звісно, що глави держав відігравали належну консолідуючу роль у цих суспільствах. Причому чим менш інституціоналізованими були механізми демократії, тим більшою була роль політичних лідерів. Водночас очевидно й те, що усталення демократичних практик стало можливим завдяки меншому рівню стагнаційності системи, що пояснюється відповідно нижчим рівнем легітимності попереднього режиму, навіть незважаючи на тривалі навколокоаліційні баталії у Чехії і авторитаризм В. Меч'яра у Словаччині. «Рецидиви авторитаризму» не завадили

Чехії і Словаччині разом з Польщею, Угорщиною та іншими країнами, набути членства в ЄС і НАТО.

Причини втілення різних сценаріїв та моделей демократизації лише на перший погляд можна пояснити історичною спадщиною. Не менш важливу роль у процесі демократизації відіграла конфігурація політичних акторів. Політичні партії сперечалися навколо темів руху, а не навколо цінностей, що знижувало конфліктогенний потенціал суспільства та політичного класу в країнах Вишеградської групи. Іншою важливою складовою «оксамитових революцій» слід вважати зміну еліт. До влади прийшли еліти, які артикулювали у складі своїх політичних сил демократичні цінності. Це стало можливим ще й за рахунок застосування суто правових засобів — проведення процедури люстрації. Закони про люстрацію, прийняті Польщею, Угорщиною та Чехословаччиною, запроваджували обмеження на зайняття посад у органах державної влади особам, які співпрацювали зі спецслужбами за часів соціалізму. Нині американська організація «Freedom House» рівень свободи в Угорщині, Польщі, Словаччині та Чехії прирівнює до «рівня свободи» Великобританії. У цих країнах еволюція у бік авторитаризму у середньоісторичній перспективі малоймовірна. Ці системи вже довели спроможність долати політичні кризи без загрози демократичному порядку. В даний час більшість країн регіону не обмежують діяльність опозиції. Відносини між урядом та опозицією носять активний характер. Політична боротьба не виходить за межі конституції.

Щодо політичної еліти, то в політичній науці існують і прямо протилежні оцінки процесів їх формування в країнах Вишеградської групи. Зокрема, російський політолог В. Клазаров зауважує, що становлення нової правлячої еліти пройшло завершений цикл: в результаті глобальних змін комуністична еліта була замінена елітою, генетично пов'язаною з опозиційними рухами; потім в результаті складних суспільних процесів основним суб'єктом політики виявилася еліта посткомуністична³².

3. Стилі політичного лідерства: дилема раціональності та легітимності

Якщо досягнути історію розвитку країн Вишеградської групи (ВГ) останнього десятиріччя, то, безумовно, цей період став для Польщі, Угорщини, Словаччини та Чехії — періодом економічного зростання і підвищення рівня життя. На цей час країни ВГ суттєво перевищили економічні показники 1989 р. Однак парламентські та президентські вибори, які відбулися протягом останніх років, засвідчили істотну радикалізацію політичної сцени. У більшості країн ЦСЄ проєвропейські і проринкові

партії поступилися місцем у владі популістським, націоналістичним чи відверто радикальним партіям. Так, у Польщі, Угорщині, Чехії до влади прийшли політичні сили, які відзначаються більш жорстким ставленням до факту набуття членства у ЄС, пропонуючи переглянути умови членства, виступають за посилення ролі держави в економічній сфері, сфері освіти та ЗМІ. У всіх країнах, незалежно від того, при владі ліберали, радикали чи соціалісти, спостерігається згортання соціальних програм або ж скорочення витрат на соціальну сферу.

Факт радикалізації політичної сцени, спалахів ксенофобії та екстремізму серед фахівців мають різне пояснення. Так, на думку російського дослідника Т. Бордачова, проблема, з одного боку, в незрілості суспільств, з іншого, — у тому, що політичні інститути, сформовані внаслідок реалізації євроінтеграційної стратегії, вкрай консервативні і не здатні врахувати багатоманітність центрально-східноєвропейських суспільств³³. Ваговими є висновки українського дослідника Ф. Рудича, який стверджує, що радикалізація центрально-східноєвропейської політики — «результат невдалої спроби форсування переходу від капіталізму до соціалізму без урахування багатоманітності і поліваріантності об'єктивних процесів»³⁴.

Отже, у початковій фазі демократичної трансформації — **фазі лібералізації** авторитарного режиму, яка у країнах ЦСЄ тривала з середини 80-х — початку 90-х рр. XX ст, відбулося своєрідне «відкриття» авторитарних політичних систем. Цей процес супроводжувався поступовим послабленням усіх державних інститутів, характерних для авторитарного режиму, і одночасним запровадженням нововведень, притаманних режимам демократичним. Однак за рахунок відмирання старих інститутів і формування демократичних структур (парламентів, повноцінних виборчих систем, органів місцевого самоврядування), які на той час ще не стали інститутами, а функціонували саме як структури, утворився своєрідний політико-правовий вакуум, коли велика кількість сфер суспільного життя або не була врегульована законодавчо, або ж нормативно-правова база не забезпечувала функціональність демократичних структур. Тому так звані «політичні пустоти» цього періоду заповнювалися насамперед авторитетом політичного лідера, який за несформованості правил гри ставав гарантом поступального розвитку держави. Це стосується, наприклад, процедури проведення установчих виборів у Польщі у 1989 р., в Угорщині в 1990 р., коли позиція лідера тієї чи іншої політичної сили або держави була своєрідною гарантією послідовності дій політичних сил, які він представляє. Водночас в середовищі правлячої еліти у процесі лібералізації відбувалося розшарування на «реформаторів» та «прихильників жорсткої лінії». В цій ситуації належність лідера держави до тих чи інших визначала наступний перебіг подій: швидку лібералізацію режиму (випадок Польщі та Угорщини) або ж її гальмування (Чехословаччина, СРСР). Незалежно від того, як швидко відбувалися перетворення, політичні лідери соціалістичних

країн — В. Ярузельський, Я. Кадар, Г. Гусак, М. Горбачов та інші змушені були поступитися новим лідерам — представникам опозиційних сил.

У умовах лібералізації старого режиму політичні лідери, як правлячих, так і опозиційних сил виконували роль своєрідних запобіжників крайнього екстремізму. А мирний характер «оксамитових революцій» був забезпечений й особистісними якостями політичних лідерів, причому як комуністичних, так і опозиційних, які в умовах крайньої поляризації суспільств і політичного класу змогли утримати маси від насильницьких дій.

У процесі власне **«інституціоналізації демократії»** — **другої фази демократичного транзиту** через запровадження повноцінних виборів, політичної відповідальності урядів перед народними обранцями, наданням прав на формування коаліцій та партійної конкуренції роль політичних лідерів дещо нівелюється. Однак, оскільки «оксамитові революції» у країнах ЦСЄ були антиавторитарними за своїм спрямуванням, відповідно й очолили їх «лідери-інтелігенти» — вихідці із середовища, яке найбільш категорично ставилося до існуючого режиму. Факт обрання президентами Угорщини, Чехословаччини, Болгарії, Польщі колишніх дисидентів, є свідченням відповідного суспільного попиту — попиту «на моральних лідерів». Звісно, реалізація подібної політики була б неможливою без сприяння політичних еліт. Однак «основним джерелом формування нової політичної еліти стала так звана «революційна вулиця», — робітники, службовці, представники творчої інтелігенції, яких об'єднувало заперечення попереднього режиму. Відсутність у них досвіду політичної та державної діяльності у тих умовах сприймалося радше як плюс, а не мінус. Вони стали з'єднувальною ланкою між державою та суспільством, що, звісно, полегшило процес повернення до загальнолюдських гуманістичних цінностей та ідеалів громадянськості.

Зауважу, що простір для маневру розширювався й завдяки своєрідному міжнародному інституційному вакууму, який утворився з розпадом Організації Варшавського договору (ОВД) та Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) на початку 1990-х рр. Тому міжнародна спільнота була зацікавлена у якомога швидшому формуванні політико-правових процедур, надаючи тодішнім країнам ЦСЄ всіляку підтримку. Це дало змогу досить швидко, здебільшого вольовими, волонтаристськими рішеннями лідерів країн ЦСЄ визначитися із зовнішньополітичними пріоритетами, розпочати кардинальні політичні та економічні реформи.

У процесі консолідації демократії — останньої фази демократичного транзиту, а у країнах ЦСЄ вона триває від кінця 1990-х рр. — доступ політичних акторів до процесів прийняття політичних рішень відбувається ніби то в межах легітимних процедур. Однак в цей період істотно змінилися поведінкові зразки в суспільстві. Зазвичай цей період супроводжується масовим суспільним розчаруванням. Це зумовлено тим, що головна вимога виконана — старий режим зруйновано, права на свободи реалізовані,

демократичні і конституційні відносини встановлені. Тобто групи, які мали на меті ці завдання, втратили основні мотиви для подальшої активності.

Інший аспект проблеми цього періоду полягає у зміні ставлення до держави, яка за неможливості нівелювання «тіньових сторін» демократизації, що проявилось у масовому поширенні корупції, дискредитує себе, що спричиняє політичне відчуження і обертається девальвацією демократії як політичного режиму загалом. Подібна фрустрація виливається у кращому разі у масову суспільну аномію, у гіршому — у насильницькі дії проти чинної влади. Тобто у випадку неефективності або низької легітимності політичних інститутів і слабкості політичних лідерів суспільна реакція набуває форм «суспільного свавілля», коли політика твориться на вулиці. Держава ж при цьому поступово перетворюється у таку собі охлократію. Свідченням подібної неефективності політичних інститутів і стали нещодавні масові виступи в Угорщині, політична криза у Польщі, події «помаранчевої революції» в Україні.

Тому в цих умовах консолідуюча позиція політичного лідера є не менш важливою, ніж на початку перетворень. Зазвичай за таких обставин суспільства потребують лідерів з авторитарним нахилом, які в уявленні суспільства здатні «міцною рукою» якщо не консолідувати націю, то бодай зупинити подальшу дезінтеграцію системи, у випадку країн ЦСЄ — забезпечити виконання завдань, пов'язаних з адаптацією в ЄС.

Євроадаптаційні контексти політичного лідерства. Нагадаю, що заяви на вступ до ЄС країни-неофіти подали у першій половині 90-х рр., а юридично стали членами ЄС з травня 2004 р., Болгарія та Румунія лише з січня 2007 р. Зважаючи, що ЄС збільшився на 12 нових членів проти 15 старих, нинішнє розширення ЄС є типовою інтеграцією «вшир». Беручи до уваги економічні і політичні відмінності між старими і новими членами, більшість фахівців небезпідставно вважають цей етап розширення найскладнішим, який може поділити Європу на дві складові, спричинити відторгнення нових членів і, зрештою, призвести до дезінтеграції. Це зумовлює підвищення зусиль як країн-неофітів, так і старих членів у напрямі інтеграції «вглиб». Іншими словами, всупереч наявній спільній європейській ідентичності країнам-неофітам Європою насамперед у соціокультурному та економічному сенсі все ж належить стати.

Водночас відшукати внутрішні резерви за рахунок економічного зростання країни ЦСЄ вже не можуть. Так, за спостереженням шведського економіста А. Ослунда «до 1998 р. приватизація, лібералізація, макро-економічна стабілізація, демократія, хороше управління і економічне зростання йшли у всій Європі синхронно. Цініки говорили, що чим ближче країна до Брюсселю, тим краще для неї. Тепер виявилось, що чим далі від Брюсселю, тим швидше зростає економіка». На підтвердження А. Ослунда наводить цифри: з 2000-го по 2005 рр. ВВП Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини зростав лише на 3,6%: порівняно з 8-відсотковим зростанням

в 15 країнах колишнього СРСР. Нині ж високий рівень регламентації економічного життя, пов'язаний з прийняттям європейських вимог і стандартів унеможливує швидке економічне зростання³³. Отже, поліпшити ситуацію можна лише за рахунок «затягування паска» — зменшення витрат на соціальну сферу. Саме ця причина, на наш погляд, пояснює парадоксальну перемогу націоналістів та популістів. Вражає й те, що загалом кількість громадян, задоволених своїм життям, не знижується. Це підтверджує, скажімо, приклад з політичної практики Польщі. Так, у 2005 р. кількість задоволених своїм життям поляків досягла максимальних показників за останні десять років. Польща перетнула позначку в 50% населення з середнім достатком за стандартами ЄС. Однак в кінці 2005 р. лише 45% громадян Польщі бачили в демократії оптимальний спосіб правління, тимчасом як 40% вважали, що влада в руках сильної особистості краща³⁴. Тобто, це й пояснює радикалізацію польської політики (прихід у парламенті влади партії «Право та справедливість», яка більше 10 років перебувала на периферії польської політики, «Самооборони», Ліги польських родин — партій, які є прихильниками ідеї перегляду умов членства в ЄС). Показово, що усі країни ЦСЄ тяжіють до радикалізації політики, незалежно від того, які назви мають політичні сили, що перебувають при владі, хоча там ця тенденція менш виразна. Інший приклад стосується Словаччини, де правляча коаліція сформована на основі соціалістичної партії. Однак політика соціалістів радше є ліберальною, тому що уряд Словаччини, вирішуючи проблему євроадаптації, подібно польському чи угорському, змушений скорочувати насамперед соціальні програми і витрати на соціальну сферу.

Своєю чергою, це спричиняє популістську політику і тим самим виникає дилема між раціональністю та легітимністю у діях політичних лідерів та політичних сил, які вони представляють, суть якої в наступному:

- проблема євроадаптації змушує лідерів, що називається «затягувати пасок», зменшуючи витрати на соціальну сферу, приймати досить радикальні аграрні програми, що знижує рівень легітимності як влади, так і ЄС як наднаціональної організації;
- наслідком кризи легітимності є так звана «вулична демократія», і відповідне підвищення рівня популізму як такого і популярності саме радикальних сил, що загалом розхитує політичну систему;
- це спричиняє популізм у діях урядів, які тим самим змушені підтримувати власну легітимність, однак це призводить до вищого рівня віртуалізації політики.

Тому традиційні для консолідованої демократії інститути розхитуються, що призводить до відродження і поширення нелегітимних практик. Країни ЦСЄ ніби ходять по колу: виникає конфлікт між діями лідерів, від яких суспільство чекає дієвих кроків, і власне створеними інститутами (парламентські республіки), які через свій консерватизм унеможливають

проведення більш ефективної політики політичними лідерами. Проблема ускладнюється і зміною поколінь політичних еліт та лідерів, що може мати неоднозначні наслідки.

Якщо звернути увагу на постаті лідерів країн і порівняти їх з їх попередниками, то стане очевидно, що багатьом з них не вистачає політичної ваги. Так, наступнику В. Гавела, який уособлював у собі «совість чехословацької «оксамитової революції», В. Клаусу — євроскептику очевидно не вистачає гавеловської міжнародної ваги. Те ж саме стосується президента Польщі Л. Качинського, авторитет якого не порівняти з його попередником А. Квасневським. У чому неоднозначність зміни поколінь? З приходом нових лідерів, за спостереженнями С. Ларрабі, тьмяніє пам'ять про комуністичну епоху, глибока прихильність євроатлантизму, характерна для першого покоління європейських лідерів, отже і переконаність у доцільності розширення знижується³⁵. Це означає, що центрально-східноєвропейці стикнулися з новою кризою ідентичності, що проявляється у голосуванні за радикалів та популістів.

Отже, викладені міркування дають змогу вивести певні закономірності політичного лідерства, які особливо виразно проявляються на постсоціалістичному просторі.

По-перше, у постсоціалістичних країнах існує тісна взаємозалежність між стилем політичного лідерства та якістю політичних інститутів. На наш погляд, ці процеси розвиваються циклічно. Новостворені під тиском потреб суспільства інститути з часом перестають задовольняти інтереси все того ж суспільства. У цей момент на перший план як консолідуюча сила виходять політичні лідери, стиль поведінки яких обумовлений все тими ж потребами суспільства. Він фактично заміщує собою неефективні інститути, які тим часом видозмінюються через внесення змін до конституцій, вдосконалення виборчих законів тощо. Періодично подібна схема повторюється, що дозволяє хоча й не безболісно, але переважно без значних соціальних потрясінь видозмінювати інституційну складову політичної системи.

По-друге, роль політичного лідера у процесах демократичного транзиту є більш важливою у розколотих суспільствах. Тут можна перефразувати тезу Л. Даймонда про те, що «життєздатне громадянське суспільство має більш важливе значення для консолідації демократії, ніж для її встановлення»³⁶, в твердження, що чітка і недвозначна позиція лідера держави має більш важливе значення не при зламі авторитарної системи, а саме при «консолідації демократії». При цьому лідер має нейтралізувати як крайню активність громадянського суспільства, яке звужує поле для маневру урядів у здійсненні економічних реформ, так і стояти на заваді «необмеженим апетитам» нових економічних еліт.

По-третє, низький рівень інституціоналізації влади, з одного боку, та суспільства, — з іншого, об'єктивно посилює індивідуалізм у політиці.

Тобто, у суспільствах з високим рівнем «ручного управління» особистісні риси політичних лідерів значною мірою визначають поступ держави. Однак у міру створення політико-правових умов функціонування політичних акторів роль політичних лідерів нівелюється. На зміну лідерам-моралістам приходять вкрай невиразні лідери, які зазвичай залишаються лише лідерами певних політичних сил, так і не стаючи лідерами усєї нації. При цьому їх роль зводиться до такого собі політичного менеджменту в масштабах країни. Однак невиразність лідерів і є свідченням ефективності інститутів.

По-четверте, проблеми євроадаптації, з якими стикнулися країни ЦСЄ, повсюди спричинили зміну поколінь політичних лідерів. Однак, оскільки у своїй основній масі країни ЦСЄ — парламентські республіки, потреба нових лідерів спричинила кардинальну зміну пріоритетів виборців, що, зрештою, привело до влади радикальні, націоналістичні та популістські партії. Водночас низький рівень довіри до політичних інститутів перетворює саме лідерів на центри формування політичних рішень. Натомість нинішнім політичним лідерам не вистачає політичної ваги як всередині їх країн, так і за їх межами. Тому виходом із тупикової, на перший погляд, ситуації може бути лише подальше вдосконалення і адаптація політичних інститутів, пошук нових моделей взаємодії суспільств та політичного класу, здатних адекватно реагувати на дилеми, які виникають у зв'язку з євроадаптацією.

Література до розділу VIII

- ¹ Вишеградська група — регіональне об'єднання, утворене 1991 р. у м. Вишеграді за участю Польщі, Угорщини та Чехословаччини (з 1993 р. після роз'єднання Чехословаччини і утворення Чеської та Словацької Республік існує у форматі чотирикутника). Вишеградська група вважається найуспішнішим проектом, який дозволив країнам-учасникам досягнути критеріїв членства в ЄС і синхронно вступити в цю організацію у 2004 р. Після вступу до ЄС Вишеградська група не припинила свого існування. Навпаки, нині її діяльність інтенсифікується і спрямовується на вирішення проблем адаптації у ЄС.
- ² Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. — К., 2000. — С. 17.
- ³ Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. — К., 2003. — С. 16.
- ⁴ Див.: Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень / Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірн. наук. праць. — К., 1993. — С. 23–29.
- ⁵ Володин А. Г. Гражданское общество и модернизация в России. Истоки и современная проблематика // Полис. — 2000. — № 3. — С. 104.
- ⁶ Цит. за: Миллер А. Авторитарный и тоталитарный опыт Центральной Европы // Мировая экономика и международные отношения. — 1997. — № 7. — С. 52.

- ⁷ Див. за: Данилов А. Переходное общество: Проблемы системной трансформации. — Минск, 1998. — С. 118.
- ⁸ Политическое сознание и политическая культура польского общества 80-х гг. / Л. С. Лыкошина. — М., 1991. — С. 20.
- ⁹ Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. К., 2003. — С. 126.
- ¹⁰ Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К., 1998. — С. 162.
- ¹¹ Див.: Crawford B., Lijphart A. Explaining Political and Economic Change in Post-Communist Eastern Europe. Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms, and International Pressures // Comparative Political Studies. — Vol. 28. — № 2. — 1995. — P. 171–199.
- ¹² Цит. за: Харитонова О. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) // Полис. — 1996. — № 5. — С. 75.
- ¹³ Див.: The consolidation of democracy in East-Central Europe / Ed. by K. Dawisha, V. Parrot. — Cambridge: Univ. Press, 1997. — P. 69.
- ¹⁴ Див.: Brzezinski Z. The Grate Transformation // The National Interest. — 1993. — № 33. — P. 6.
- ¹⁵ Гарлицкий Л. Институт президентства в новой Конституции Польши // КПВО. — 1997. — № 3–4. — С. 67.
- ¹⁶ Цит. за: Майорова О. Польша 80-х годов: поиск пути к компромиссу // Международный исторический журнал // <http://www.history.machaon.ru/>
- ¹⁷ Осятынський В. После Валенсы // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. — 1996. — № 1. — С. 3.
- ¹⁸ Див.: Гаврилюк Т. Головні напрями системних реформ у Республіці Польща // Зовнішня торгівля. — 2000. — № 2. — С. 10–15.
- ¹⁹ Див.: Колодко Г. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн. Перекл. з польської О. М. Палій. — К.: Основні цінності, 2002. — С. 27.
- ²⁰ Див.: Szytko-Skoczny M. Unemployment as a social problem // Poland: Government and Politics. — Warszawa, 1997. — P. 49.
- ²¹ Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центр. и Вост. Европы). — К., 1999. — С. 110.
- ²² Див.: Elections in Poland // <http://www.agora.stm.it/election/poland.htm>.
- ²³ Див. детальніше: Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. — К., 2004. — С. 81–225.
- ²⁴ Див.: Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії // Політична думка. — 1998. — № 1. — С. 31.
- ²⁵ Див.: Рудич Ф. М. Порівняльна політологія: Навч. посіб. — К., 2006. — С. 103.
- ²⁶ Див.: Шимов Я. В. Гражданское общество и правящая элита в переходный период: чешский вариант // Полис. — 2001. — № 3. — С. 149.
- ²⁷ Див.: Там само. — С. 150.
- ²⁸ Див. дет.: Stroelein A. The Czech Republic 1992 to 1999: From Unintentional Political Birth to Prolonged Political Crisis. — Central Europe Review. — 1999. — № 12.
- ²⁹ Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центральной и Восточной Европы. — М., 2005. — С. 15.

- ³⁰ Див.: *Гавел В.* В умовах демократії політик може підвести виборців лише один раз // Дзеркало тижня. — 2004. — 14–20 лютого.
- ³¹ Див.: *Шимов Я.* Назв. праця. — С. 155.
- ³² Див.: *Клазаров В.* От авторитаризма к демократии: две модели // <http://pubs.carnegie.ru>
- ³³ Див.: *Бордачев Т.* Суверенитет и интеграция // Россия в глобальной политике. — 2007. — № 1 // <http://www.globalaffairs.ru>
- ³⁴ *Рудич Ф. М.* Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи // Політичний менеджмент. — 2007. — № 2. — С. 25.
- ³⁵ Див.: *Ослунд А.* Парадокс евразийского роста // Россия в глобальной политике. — 2006. — № 6 // <http://www.globalaffairs.ru>
- ³⁶ Див.: *Смоляр А.* Польские радикалы у власти // www.polit.ru
- ³⁷ *Ларраби С.* Опасности и возможности в Восточной Европе // Россия в глобальной политике. — 2007. — № 1 // <http://www.globalaffairs.ru>
- ³⁷ *Diamond L.* Towards Consolidation // Journal of Democracy. — 1994. — Vol. 5. — P. 7.

ПІСЛЯМОВА

У монографії на основі широкого масиву історичних та сучасних наукових джерел, аналізу реальних політичних процесів подається одна з провідних тем політології — природа, концепції та класифікація політичного лідерства в національному та регіональному аспектах. Висвітлюються теоретико-методологічні проблеми політичного лідерства, ідеї лідерства в світовій політичній думці, формування політичного лідерства в сучасній Україні в умовах незалежності. Подано процес становлення політичних лідерів у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи, висвітлені загальні закономірності й специфічні риси в порівнянні з тим, як відбувається це в нашій державі.

Які уроки можна винести для України з досвіду країн, розташованих на постсоціалістичному просторі?

Перший. У період гострих політичних негараздів ефективних засобів відновлення контролю над суспільними процесами необхідно шукати в нових, більш дієвих формах правління, в підвищенні ефективності діяльності інститутів влади, а не в жорсткій боротьбі парламенту, уряду, президента та у витончених політичних інтригах. Досвід постсоціалістичних країн підтверджує, що і президентські, і напівпрезидентські форми державного правління, в яких витримано рівновагу повноважень, гарантують демократичний розвиток країни. Парламентські системи правління, як правило, також забезпечують процес демократизації за наявності суперповноважень прем'єр-міністра. Відбувається це тому, що в цих країнах при владі стояли президенти, повноваження яких були офіційно обмежені, але які мали потужний авторитет у суспільстві.

Другий. Глава держави має бути лідером нації. Суть лідерства — здатність запропонувати перспективний курс розвитку країни, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу. Громадяни України, як свідчать соціологічні дослідження, бажають бачити на посаді президента визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, раціонального політика, який, очоливши державу, впевнено завершив би економічні реформи, поборов бідність, безробіття, викоринив злочинність, корупцію, клановість. До останнього часу цього не відбулося. Протистояння, яке виникло між гілками влади і яке послаблює владу, зумовлене: болісним процесом перерозподілу повноважень; недосконалістю змін, внесених до Основного Закону; суб'єктивним фактором взаємовідносин

між керівниками держави та їхнім оточенням. Очевидно, що слабка і безвідповідальна влада не зможе утриматися тривалий час тільки за рахунок колишніх обіцянок народів, які абсолютно не виконуються. Через те в нинішньої української влади залишається єдиний вибір: або залучити в свої ряди справжніх професіоналів, які, доклавши значних зусиль, зможуть виправити існуючу ситуацію, або її змете вихор історичних змін.

Третій. Для посилення стратегічної складової діяльності владних структур, її аналітичного супроводу необхідно активно використовувати інтелектуальний потенціал духовної еліти, яка професійно володіє словом, образом, гаслом, здатної апелювати як до сумління, так і до розуму громадян, і яка, зрештою, не повинна стояти осторонь від державних проблем, а має повернути собі голос, стати справжньою совістю нації і сказати своє слово так, щоб її почули і суспільство, і правляча еліта.

I на закінчення. Кожному етапу суспільного розвитку, кожній політичній системі й політичному режимові властиві свої методи управління суспільством. За умов тоталітаризму, як правило, владарюють диктаторські типи політичних режимів, які діють не за демократичними законами, а шляхом маніпулювання свідомістю мас. Проте політична історія свідчить, що лише за демократичного суспільно-політичного устрою відкривається можливість формування політичних режимів, які в основу своєї діяльності кладуть демократичні цінності. Процес цей відбувається складно, суперечливо (приклад тому останні події в Грузії, Польщі, Угорщині, Чехії).

Консолідувати українське суспільство і повернути вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень може тільки першочергова і найбільш прискіплива увага влади, її політичних лідерів до створення умов суворого контролю за виконанням прийнятих і тих, що будуть прийняті, законів і демонстрація особистісних зразків поведінки, які б відповідали сучасним демократичним цінностям.

Яким бачиться вихід із ситуації? На сучасному етапі для українського народу сильна демократична влада є нагальною потребою. Сила демократичної влади (а за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній зацікавленій участі в здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри поряд з іншими передумовами, вирішальними є дії самої держави, її владних структур, її лідера, її політичної еліти, які мають бути етично мотивовані.

ДАНІ ПРО АВТОРІВ

Балабан Ростислав Валерійович — старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат політичних наук

Брехаря Світлана Григорівна — молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат політичних наук

Дергачов Олександр Петрович — провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат історичних наук, доцент

Зеленько Галина Іванівна — провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук, доцент

Кононенко Наталія Вікторівна — науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат політичних наук

Кочубей Лариса Олександрівна — доктор політичних наук, професор кафедри зв'язків з громадськістю Київського національного університету культури

Кравченко Тамара Володимирівна — старший науковий співробітник Інституту проблем виховання АПН України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник

Левенець Юрій Анатолійович — директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор політичних наук

Ляшенко Тетяна Михайлівна — науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат політичних наук

Михальченко Микола Іванович — головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор

Пахарев Анатолій Дмитрович — головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор політичних наук, професор

Рудич Фелікс Михайлович — завідувач відділу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доктор філософських наук, професор

Щербенко Едуард Васильович — провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, кандидат філософських наук

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА	3
ПЕРЕДМОВА	5
I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА	7
1. Визначення поняття та сучасні концепції політичного лідерства	7
2. Функції, стиль, типологія, імідж політичного лідера	20
3. Політичне лідерство в ненасильницькому русі	31
4. Психологічні аспекти дослідження особи політичного лідера	40
5. Вибірчі системи як передумова формування політичних лідерів і політичних еліт	54
II. ІДЕЇ ЛІДЕРСТВА У СВІТОВІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ	74
1. Уявлення про лідерство в стародавні часи і в епоху Середньовіччя	75
2. Ідея лідерства в політичній думці Нового і Новітнього часів	88
3. Концепції лідерства в російській та українській політичній думці	95
III. ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ ХХ СТОРІЧЧЯ	109
1. Конрад Аденауер	109
2. Шарль де Голль	115
3. Франклін Делано Рузвельт	123

4. Йосип Віссаріонович Сталін	131
5. Уїнстон Черчілль	143
IV. ОБ'ЄКТИВНЕ ТА СУБ'ЄКТИВНЕ У ФОРМАХ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА	156
1. Національний порядок денний нових незалежних держав та умови реалізації політичного лідерства	158
2. Політичне лідерство і моделювання національного розвитку	167
V. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	184
1. Особливості політичного лідерства в пострадянську добу. Вплив національного менталітету на формування політичних лідерів	185
2. Система цінностей та політичні орієнтації як основа вибору політичних лідерів	191
3. Фактори впливу політичних лідерів на хід розвитку суспільства	207
VI. ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО НА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ: СПРОБА ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ	216
1. Політичні лідери в країнах СНД і Балтії	218
2. Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної та Східної Європи	233
3. Драматичні і трагічні події в Югославії. Місце і роль політичних лідерів у цьому процесі	245
VII. ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ КРАЇН СНД І БАЛТІЇ: ЗАГАЛЬНЕ Й ОСОБЛИВЕ	255
1. Росія, Білорусь, Молдова та Україна: політичне лідерство в умовах модернізації	256
2. Політичні лідери центральноазійських країн: пострадянська доба	281
3. Моделі політичного лідерства у країнах Балтії	298
4. Еволюція формування політичного лідерства в пострадянських країнах	308
VIII. ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ТА ЛІДЕРИ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ	320
1. Історичні умови формування стилів політичного лідерства країн Вишеградської групи (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія)	321
2. Контексти політичного лідерства в країнах Центрально-Східної Європи	328
3. Стили політичного лідерства: дилема раціональності та легітимності	334
ПІСЛЯМОВА	343
ДАНІ ПРО АВТОРІВ	345

Наукове видання

ПОЛІТИКА В ОСОБАХ

Редакція автоматизованої підготовки
видавничих оригіналів

Завідувач редакції
О. Д. Бурсук

Обкладинка художника
І. В. Женченка

Редактор
Коректор
Комп'ютерна верстка *О. П. Хлопової*

Підписано до друку
Формат 60×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура PetersburgC.
Ум. друк. арк. Обл.-вид. арк. .
Тираж пр. Вид. № .

Парламентське видавництво
04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.
Тел.: 272-12-61, факс: 272-10-18
E-mail: editorial@parliamentpublish.kiev.ua

Свідоцтво Держкомінформу України № 69
від 29.05.2000 р.

Виготовлено у Парламентському видавництві

П **Політика** в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — 352 с.
ISBN .

На основі широкого масиву історичних сучасних наукових джерел, аналізу реальних політичних процесів подається одна з провідних тем політології – природа, концепції та класифікація політичного лідерства в національному та регіональному аспектах. Висвітлюються теоретико-методологічні проблеми політичного лідерства, ідеї лідерства в світовій політичній думці, формування політичного лідерства в сучасній Україні в умовах незалежності. Подано процес становлення політичних лідерів у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи, висвітлені загальні закономірності й специфічні риси в порівнянні з тим, як відбувається це в нашій державі.

УДК
ББК